2022 / 2

REGIO

KISEBBSÉG◆ KULTÚRA◆ POLITIKA◆ TÁRSADALOM

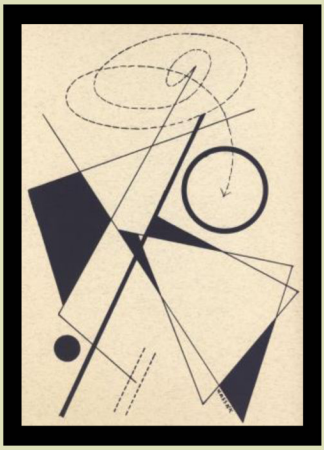

Az iskola nem sziget
Reziliencia és környezete: távolról és közelről
Esettanulmányok: kistérségi oktatási piac, iskolai és családi elvárások
Székelyek az elmúlt jelenben
Bevezetés a székely mítoszokhoz
Idegenvezetés a Székelyföldön
Miért vallási alapú a magyar zsidók érdekképviselete?
Elbeszélt etnicitás – recenziók

Főszerkesztő:
Papp Z. Attila

Szerkesztők:
Bányai Viktória
Bárdi Nándor
Dobos Balázs
Filep Tamás Gusztáv
Kovács Eszter
Szerbhorváth György

Szerkesztő bizottság
Csernicskó István
Fedinec Csilla
Kállai Ernő
Tátrai Patrik
Váradi Mónika
Zahorán Csaba

A lapszám megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

Magyar Tudományos Akadémia

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ:
TK Kisebbségkutató Intézet
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
E-mail: regio@tk.hu

Web: regio.tk.hu

A REGIO Open Access peer-reviewed elektronikus folyóirat, a megjelent tartalmak pontos hivatkozás mellett ingyenesen letölthetők.
A hivatkozáskor tüntesse fel a cikk DOI azonosítóját is.

A borítóhoz felhasznált kép Kassák Lajos:
DUR mappa, Bécs, 1924 (Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum)

HU ISSN 2415-959X

REGIO
Kisebbség ◆ Kultúra ◆ Politika ◆ Társadalom

regio.tk.hu
30. évf. (2022) 2. szám

AZ ISKOLA NEM SZIGET

Papp Z. Attila
Reziliencia távolról és közelről 5

Németh Szilvia
Hántód: iskolaotthon vagy tanulószoba?
A korai osztályba sorolás hatása a tanulói életútra 12

Papp Z. Attila
Közösségi és iskolai reziliencia hiánya: siker
és sikertelenség együttjárása Atelepen 41

Neumann Eszter
Az iskolai és a családi értékrend konfliktusában felőrlődő iskola
Esettanulmány a szatmárpópai iskoláról 68

Zolnay János
Oktatási kvázi piac és kistérség: esettanulmány Köményről 93

SZÉKELYEK AZ ELMÚLT JELENBEN

Hermann Gusztáv Mihály
Hit által teremtett székely múlt 116

Kovács Eszter
Etnicitás az idegenvezetésben. Székelyföldi idegenvezetők narratívái 140

MŰHELY

Gadó János
Miért a HITközség?
A magyar zsidók vallási alapú képviseletének tartósságáról 177

KRITIKA

Erdélyi Mátyás
A kimúló magyar közigazgatás problémái a hatalomváltás utáni Fiumében: drágaság, élelmiszerhiány és az olasz uralom. 192
Ordasi Ágnes (szerk.) *Egan Lajos naplója. Impériumváltások Fiumében a kormányzóhelyettes szemével (1918–1920).* Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2019. 376 oldal

Magyarosi Sándor
Nagysármás: egy el nem rendelt tömeggyilkosság története 199
Kovács Szabolcs: *A nagysármási zsidók meggyilkolása (1944. szeptember 16–17.) Magyarok, románok és zsidók a magyar katonai megszállás időszakában.* Budapest: Clio Intézet, 2021. Clio Kötetek 4.

Bartha Ákos
Most múlik pontosan 227
Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója, 1941. február 25. – 1946. március 9. Szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Szekér Nóra. Budapest – Pécs: ÁBTL – Kronosz, 2021. 796 oldala

Csepeli György
Belül és kívül 234
Kovách Imre (szerk.): *Mobilitás és integráció.* Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont –Argumentum, 2020. 367 oldal

Változások a változatlanságban 237
Kovách Imre (szerk.): *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban.* Budapest: Argumentum – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2020. 432 oldal

A. Gergely András
Elbeszélt etnicitás I. Olvasatok könyvszemle helyett 239
Kocsis Aranka: *Magyar faluk és magyar falusiak a szlovák fővárosban. Városiasodás és etnicitás a 20. századi Pozsony szélén*. Pozsony: Kalligram, 2011. 141 oldal 240
Kovai Cecília A *cigány–magyar különbségtétel és a rokonság.* Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2017. 257 oldal 243

Departure and Arrival. Migratory Processes and Local Responses from Ethnographic and Anthropological Perspective. Szerk. Bata Timea – Jakab Albert Zsolt, L'Harmattan Kiadó – Kriza János Néprajzi Társaság – Magyar Néprajzi Társaság – Néprajzi Múzeum, Budapest Cluj-Napoca, 2019., 246 oldal, Kriza Books No. 46. 247

Kovács András – Barna Ildikó: *Zsidók és zsidóság Magyarországon 2017-ben. Egy szociológiai kutatás eredményei.* Budapest: 2018, 226 oldal 248

Magyarok Romániában. Tanulmányok az erdélyi magyarságról. Szerk. Bárdi Nándor – Filep Tamás Gusztáv – Éger György, Kolozsvár: Kriterion – EME, 2020, 354 oldal 251

Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében Pozsony: Kalligram, 2015, 337 oldal 253

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v30i2.5

Az iskola nem sziget

Papp Z. Attila*

Reziliencia távolról és közelről

Jelen tematikus blokkban négy esettanulmányt közlünk, amelyek egy olyan kutatás keretében születtek, amely az intézményi/iskolai szintű reziliencia kialakulására és fenntartására próbált válaszokat adni. Az intézményi rezilienciát kvantitatív, statisztikai eszközökkel értelmeztük: azt az iskolát tekintettük reziliensnek, amelynek intézményi szintre aggregált kompetenciaértéke átlag fölötti volt, miközben a szintén ilymódon aggregált családiháttér-index átlag alatti volt.[1] A reziliencia jellemzőinek jobb megértése céljából olyan kontrolliskolákat is választottunk, amelyek ugyanilyen mutatók szerint nem tekinthetők reziliensnek, azaz a családiháttér szerinti becsléshez képest gyengébben vagy átlagosan teljesítenek.

A kutatás a hatékony iskola vizsgálati keretébe illeszkedik, ám a társadalmi kontextus dimenziójának kutatásba való bevonásával további fontos tényezők feltárására is lehetőséget ad. E kontextusban különösen fontos az iskola és a helyi társadalom viszonya, különböző társadalmi rétegeknek és csoportoknak az iskolával szembeni elvárása, az iskolával kapcsolatos társadalmi attitűdök. Az iskolai hatékonyság kutatásai bebizonyították továbbá, hogy bizonyos szervezeti változások képesek a tanulói eredményesség megváltoztatására.[2] (Sammons 2007) Morales és Trotman[3] az oktatási rezilienciát multikulturális közegben vizsgálva többek között kiemelik a környezeti tényezők fontosságát is, ezen belül pedig a család és az iskolai intézményi jellemzőkön kívül (például a mentorálás, egyéb fejlesztő foglalkozások megléte) a reziliens diákok közösségi programjait emelik ki. Masten, Best,

* Papp Z. Attila szociológus, kutatóprofesszor (TK Kisebbségkutató Intézet, Budapest), egyetemi tanár (Miskolci Egyetem BTK ATTI). A tanulmány az Iskola nem sziget. Oktatási és közösségi reziliencia multietnikus környezetben c. NKFIH 120400 sz. projekt keretében készült.

1 Még pontosabban a kompetenciaértékek a felső negyedben, a családiháttér-index az alsó negyedben volt.

2 Sammons, P. (2007). *School Effectiveness and Equity: Making Connections.* The University of Nottingham, School of Education. https://www.fau.edu/education/research/conferences/icsei2006/documents/Sammons_keynote.pdf (Letöltés ideje: 2022. május)

3 Morales, E. E., Trotman F. K. (2004). *Promoting academic resilience in multicultural America. Factors Affecting Student Success.* Peter Lang Publishing, New York.

Garmenzy[4] a helyi társadalom három olyan jellemezőjét azonosítják be, amelyek támogatják a reziliens gyerekek kibontakozását: 1. a diákok számára mintaként és erőforrásként működő társadalmi szervezetek jelenléte; 2. azon társadalmi normák kommunikálása, amelyek a helyi társadalom tagjai számára elősegítik az elvárt viselkedésmódok és beállítódások megértését; 3. a gyerekek értékelt, elismert tagként való részvételének lehetősége a közösség életében.

Kutatásunk alapkérdése az volt, beazonosíthatók-e az iskolai sikeresség komponensei multietnikus környezetben, és ha igen, ebben milyen szerepe van a helyi társadalom jellemzőinek? Empirikus vizsgálódásaink ugyanakkor arra is választ adnak, a sikeresnek vagy átlagosnak tartott iskolák hogyan kezelik a tanulók hozott hátrányait?

Alaphipotézisünk az volt, az iskola nem működhet a helyi társadalomtól függetlenül, nem sziget: ezzel azt feltételeztük az intézményi reziliencia magyarázatakor számolni kell a szűkebb társadalmi környezet sajátosságaival. Sőt maga a település és térség is – bizonyos feltételek mellett – szintén reziliensnek tekinthető, főleg, ha képes térségi válaszokat adni a megváltozott környezetre, és ha egyensúlyra törekszik.[5] A települések általában is különféle veszélyeknek tehetők ki, a szakirodalom például megkülönbözteti az elsődleges veszélyeztetettséget (környezeti, demográfiai, foglalkoztatásbeli okok), a másodlagos sérülékenységet (ez leginkább regionális egyenlőtlenségből fakad és inkább a kisebb településeket érinti), illetve a harmadlagos sérülékenységet, amely a városok közötti egyenlőtlenségekre, az aprófalvak leszakadására utal.

Kutatásunk első szakaszában az Országos Kompetenciamérés telephelyi adatait használtuk. A több tanév adatai szintjén folytatott statisztikai elemzésekből az körvonalazódott,[6] hogy reziliens iskolákat nagyobb valószínűséggel lehet találni a kisebb és falusi iskolák körében. Ezzel szoros összefüggésben az is kijelenthető, hogy a reziliens iskolákat nem helyi iskolai verseny termeli ki, ugyanis a reziliencia esélyét nem növeli az, hogy ha a környéken még van egy vagy több más hasonló státusú iskola is. Ez arra utalhat, hogy az iskolák bizonyos értelemben magukra maradva véletlenül vagy kényszerből, tudatosan vagy éppen nem egy határozott stratégia miatt is válhatnak rezilienssé. Területi szinten azt is megállapíthatjuk, hogy a központi és Nyugat-Dunántúli régióban nagyobb valószínűséggel találni

[4] Masten, A., Best K., & Garmezy, N. (1990). Resilience and development: Contributions from the study of children who overcome adversity. *Development and Psychopatology*. (2), 425-444.

[5] Fejérdy Tamás – Z. Karvalics *László*: Kis- és közepes városok kulturális reziliencia-súlypontjai. Replika, 2015 (94). 113–127.

[6] Neumann Eszter – Attila Papp Z.: *Education of Roma and educational resilience in Hungary*. In: Manuela Mendes - Olga Magano – Toma Stefania (eds.) *Social and Economic Vulnerability of Roma People. Key Factors for the Success and Continuity of Schooling Level*, Springer, 2021. Patakfalvy-Czirják Ágnes – Papp Z. Attila – Neumann Eszter: Az iskola nem sziget. Oktatási és társadalmi reziliencia multietnikus környezetben. *Educatio,* 2018/3. 474–480.

reziliens iskolát, ez pedig azért érdekes, mert úgy tűnik, nem azokban a régiókban válnak rezilienssé az iskolák, ahol nagyobb arányban élnek hátrányos helyzetű és/vagy roma származású diákok. Az iskolák belső élete kapcsán a tanári összetétel és az értékelési gyakorlatok is mutattak szignifikáns hatásokat. Azokban az iskolákban például, amelyekben egyfajta belső kulturális sokszínűség érzékelhető (van roma származású vagy nem magyar anyanyelvű és/vagy állampolgárságú pedagógus) nagyobb eséllyel lesznek reziliensek. Az értékelési gyakorlatok közül fontos megjegyezni, hogy a horizontális, kollegiális-közösségi értkelés gyakorlata szignifikánsan növeli a reziliencia esélyét (szemben a külső értékelléssel, amelynek elemzéseink szerint nincs érdemi kihatása erre). A pedagógiai programok közül úgy tűnt az IPR-nek és a cigány nemzetiségi programnak sem volt mérhető pozitív hatása a rezilienciára, vélhetően e programok másfajta tudásokat, kompetenciákat adnak át a tanulóknak.

Kutatásunk második, hosszabb szakaszában kvalitatív eszközökkel próbáltuk feltárni az intézményi reziliencia iskolai és térségi összefüggéseit. Ennek érdekében négy térségben 2–2 települést választottunk ki, ahol iskolai és közösségi esettanulmányokat készítettünk. A települések kiválasztásánál az egyik fő szempont az volt, hogy az ott működő, általunk is vizsgált iskola statisztikai szempontból reziliens legyen. Ehhez az iskolához és településhez kerestünk ugyanabban a térségben egy másik (kontroll) iskolát/települést, amely ugyan hasonló szocio-demográfiai adottságokkal rendelkezik (pl. az OKM alapján mérhető CSHI, roma arány), ám az iskola nem reziliens az OKM adatok szerint.[7] A kiválasztott településeken az iskola belső és külső szereplőivel (intézményvezetők, munkaközösségvezetők, pedagógusok, diákok, szülők, település meghatározó személyiségei, vállalkozók, civil szervezeti képviselők stb.) egyéni és csoportos beszélgetéseket készítettünk. Az interjúkat legépeltük, és az esettanulmányok elsősorban ezek elemzésére, valamint különféle iskolai vagy a településre vonatkozó dokumentumok felhasználására épül.

Az önmagában is impozáns empírikus anyag olyan rendszerszintű oktatáspolitikai hatásokat dokumentál mikroszinten, amelyek segítenek megérteni nem csak a reziliencia esélyének kialakulását és fenntartását, hanem a jelenlegi magyar általános iskolai rendszer kistérségi működését is. A rendszerszintű jellemzőkből két fontos elemet ki kell emelnünk, amelyek mindegyik helyszínen markáns hatással voltak az iskolákra: 1. a fenntartóváltást, azaz az iskolák kikerülését az önkormányzati fenntartásból, illetve 2. az egyháziasítás folyamatát, amelynek során olyan egyházi fenntartású iskolák jönnek/jöttek létre, amelyek emelt állami támogatásban is részesülnek. Falvakon, kisebb településeken a fenntartóváltás felemás kapcsolatrendszert generált az iskolák és az önkormányzat között. Az iskolák egy

[7] Jelen tematikus blokkunkban Hántód – Atelep, illetve Kömény – Szatmárpópa alkot reziliens, illetve nem reziliens párokat.

része légüres térbe került, a helyi intézményekkel való kapcsolata beszűkült: az iskola az önkormányzattól csak minimilás forrásokat tudott kialkudni, az önkormányzatok viszonya pedig tehermentessé vált, amely sok esetben azt is előidézte, hogy érdektelenné is vált az iskola megőrzésében vagy legalábbis társadalmi presztízsének fenntartásában. Egyik, jelenleg is közölt esettanulmányunkban (Kömény)[8] ez a jelenség részletesen dokumentált, és fordított virillis helyzetnek neveztük azt, amikor a helyi elit ellenérdekelt az iskola fenntartásában.

A másik említett makrojellemző, az egyháziasítás átrendezte a helyi, kistérségi oktatási piacot. Több helyszínen is azt tapasztaltuk az egyházi iskolák térhódítása felerősíti és átrendezi az iskolaválasztási stratégiákat, újfajta szelekciós mechanizmusok alakulnak ki: az állami iskolákból több helyen egyre inkább a hátrányos helyzetű, roma gyerekek oktatási helyszíne lesz, az egyházi iskolákba pedig a tehetősebb, nem roma családok igyekeznek beíratni gyereküket. A white flight jelensége ugyan már eddig is létezett, de az új oktatási piacon olyan iskolák is elromásodtak, amelyek még néhány éve reziliensnek, sikeresnek tűntek. Több esettanulmányban is körülírtuk ezt a kvázi oktatási piacot, amely valójában arra utal, hogy ez a piac instabil, mivel *nem esik egybe* sem a beiskolázási körzettel, sem az ingázási körzettel, sőt, még az adott településsel sem. Innen már nem nehéz belátni azt sem, hogy e kistérségi kvázi oktatási piacnak lesznek nyertesei és vesztesei is. Ha e jelenséget összevetjük a reziliencia térségi összefüggéseivel, látnunk kell, hogy e piacon belül a helyi centrumok megerősödnek és a helyi perifériák még inkább marginálisabb pozícióba kerülnek többek között azért, mert felszakadozott az intézmények kapcsolata a helyi közösségekkel. Úgynevezett hiszterézis, azaz késleltetett hatás érvényesül, és a piac átrendeződése miatt a centrumok lesznek a nyertesek. Kérdés persze, kik ezek a helyi centrumok? Az iskolai eredmények (statisztikai adatok) alapján például azt láttuk, a kis települések tűnnek reziliensnek, de a térségi folyamatok eredményeképpen éppen ők lettek a vesztesek. Több terepmunkánk tapasztalata alapján az is megfogalmazható, hogy az igazi reziliens (azaz sikeresen alkalmazkodó szereplő) a közeli nagyváros, nagyobb település, mivel az új helyzetre (sokk-ra) valójában ők jobban reagáltak, erőforrásokat szívtak el az amúgy is erőforrás szegény településről, és így megerősödött térségi pozíciójuk is. Ez a nagyobb település szempontjából akár sikerként csapódhat le, de a jelenség valójában a regionális egyenlőtlenségeket, az iskolai szegregációt erősíti, amely hosszabb távon viszont az egész rendszer méltányosságát, esélykiegyenlítő funkcióját ássa alá.

A négy kistérségi kutatási terepünk közül háromban a roma tanulók arányának nagyobb mértékű növekedése új jelenségként tételeződött (a baranyai régióban ez nem volt különösebben tematizálva). Ezeken a helyszíneken a roma tanulói jelenlét a pedagógiai kihívásoktól kezdve a társadalmi előítéletek rendszerébe helyezve

[8] A településneveket anonimizáltuk.

egyaránt megjelent. Volt, ahol a pedagógiai eszköztárat igyekeztek ehhez igazítani, más helyszíneken viszont egyfajta többségi, asszimilációs-szimbolikus attitűd volt érzékelhető. Egyik helyszínen például (Szatmárpópa) odáig ment az előítéletes gondolkodás, hogy a roma gyerekek saját anyanyelvét nem létező, használhatatlan nyelvként aposztrofálták a pedagógusok. Egy másik helyszínen (Gesztenyés) a helyi elit a település ellentmondásos múltjához a nemzeti-konzervatív hagyományokkal való feltétlen azonosulással, és a létező és kitalált hagyományokhoz való fenséges-ünnepélyes viszonyulással fordult. Itt ebbe a koncepcióba is illeszkedik az iskola egyházi átadása és a nemzeti neveléssel kapcsolatos elvárások hangsúlyozása, ezért a helyi roma lakosságból csak azok kaphatnak helyet, akik „igazodnak" a többségi normákhoz és kapcsolódni tudnak a magyarság rítusaihoz. Egy harmadik helyszínen (Atelep) a helyi településvezető adminisztratív eszközökkel igyekezik a roma lakosságot „kordában" tartani, és ezért nem véletlen, hogy a diákok is úgy érzik folyamatos megfigyelés alatt állnak. E példák azt sugallják, hogy a társadalmi előítéletek egy adott szintje mellett valójában nagyon nehézzé válik a reziliens iskolai utak kialakítása.

Kutatásunk egyik érdekessége az is, hogy lehetővé vált a statisztikai adatok kvalitatív módon történő validálása. Visszatérő kérdésként merült fel a terepmunkák során, hogy vajon, amit a helyszínen kvalitatív eszköztárral látunk összevág-e a statisztikai elemzésből leszűrt értékelésekkel. Egyszerűbben azt a kérdést is megfogalmazhatjuk, hogy közelről tekintve valóban reziliens-e az ami messziről annak látszott? E kérdésre adható válaszok mindegyik esetével találkoztunk: 1. volt olyan iskola, ami a statisztikai adatok alapján reziliens volt és a helyszínen is annak tűnt (1-es típusú kongruencia). 2. volt olyan is, amely messziről annak tűnt, de a helyszínen erről egyértelműen nem győződtünk meg (1-es típusú inkongruencia); 3. volt olyan, amely nem tűnt reziliensnek, de a helyszínen innovatívnak tűnt (2-es típusú inkongruencia); 4. volt olyan iskola, amely sem messziről, sem közelről nem tűnt reziliensnek (2-es típusú kongruencia).

A helyszínen is reziliensnek tűnő intézmények (1-es típusú kongruencia, pl. a tematikus blokkban itt közölt Hántód) esetében kiderült, hogy tudatosan készülnek az OKM mérésekre, és egyfajta belső mérési rendszert is kialakítottak. Érdekes, hogy az ilyen típusú intézményekben a roma tanulói arány nem tételeződött éles problémaként a helyszínen készített interjúk során. Hántódon ráadásul egy tanoda is működik, amelynek vezetője hathatósan igyekszik a roma gyerekek továbbtanulását is befolyásolni. Megjegyzendő az is, hogy amíg ezen 1-es típusú kongruenciával jellemzett típusban a white flight nem indul be, illetve az iskola helyi kínálatában ki tudja elégíteni a nem roma szülők elvárásait (pl. működtet egy olyan osztályt, amelyben viszonylag alacsony a roma tanulók aránya), addig vélhetően a tehetősebb roma családok gyerekei is ide járnak. A 2-es típusú kongruenciával jellemzett helyszíneken (pl. Atelep) mondhatni minden adott, ami szükséges ahhoz, hogy egy intézmény ne váljon rezilienssé: a település elitjén belül olyan

politikai, vallási konfliktusok vannak, amelyek kihatnak az oktatási intézmények társadalmi presztízsére. Ugyanitt a közeli nagyváros iskolái és/vagy a szomszéd település egyházi iskolája komoly vonzerőt jelent a nem roma családok számára.

Az 1-es típusú inkongruens esetben az intézmény nem is volt tudatában annak, hogy reziliensnek minősülhet. Ennek valószínű az is oka, hogy koncepciójukban csak az „abszolút sikerek" jelennek meg. Mivel a kompetenciaértékek önmagukban nem kimagaslók, és nem tudatosították a rezliens gondolkodást, azaz a valamihez képesti siker lehetőségét, a kompetenciamérés inkább stresszforrásként jelenik meg, amelynek egyik kimenetele az lehet, hogy „büntetik" őket, hiszen lehetséges, intézkedési tervet kell készíteniük. Megjegyzendő ők úgy reziliensek, hogy nincs belső mérési rendszerük, és az iskola környezetét a település szintű konfliktusok, a white flight egyaránt jellemzik. Mentsvárként néhány éve egyházi intézmény lettek, ettől várják a helyi folyamatok megfordulását. Itt a siker kulcsa talán az lehet, hogy ugyan hagyományos eszköztárttal, de a pedagógusok még magas szakmai öntudattal rendelkeznek. A 2-es típusú inkongruens esetekben innovatív iskolával állunk szembe, amelynek vezetője nem csak, hogy elkötelezett a hátrányos helyzetű gyerekek hathatós oktatása mellett, hanem pályázatok szintjén rendkívüli aktív, és mélyen integrálódott az országos szakmai szervezetekbe is. Mindennek hatására olyan intézményi klímát valósított meg, amely támogatólag hat pedagógusra és diákra egyaránt. Amiért talán az OKM adatok szintjén nem tud reziliens lenni, az, hogy maga a vezető is az országos mérést amolyan l'art pour l'art dolognak tartja, és az iskola sikerének igazi indikátorát a továbbtanulási adatokban látja.

Alaphipotézisünk, miszerint az iskola nem sziget, és e helyi integráltság hozzájárul az iskolai sikerekhez részben megdőlni látszik. Igaz ugyan, hogy a reziliencíát és/vagy az innovatív iskolaműködést elősegíti a település egészével, a helyi intézményekkel való érdemi kapcsolattartás. Ezeken a helyszíneken vagy létezik egy kidolgozott belső mérési rendszer, vagy a településen, iskolában létezik olyan markáns személyiség, aki elkötelezett a hátrányos helyzetű diákok iskoláztatása, a továbbtanulásuk támogatása mellett. Mindennek viszont a fordítottja is igaz: a nem reziliens intézmények gyakran magára hagyatottak, és ezt a makrofolyamatok is elősegítik. Ugyanakkor találni olyan esetet is, ahol reziliens intézmény működik konfliktusos környezetben. A konfliktusok egy része a helyi elit törésvonalai mentén alakulhat ki, a konfliktuspotenciál egy másik szempontja pedig az, hogy a roma népesség társadalmi helyzete és lehetőségei mennyire rögzítettek (azaz felfelé zártak a település társadalmi hierarchiájában), és hogy milyen lehetőségei vannak a roma fiataloknak az oktatási mobilitásra.

Kutatásunk során elsősorban intézményi rezilienciára koncentráltunk, ám ugyanakkor dokumentáltuk azt is, a sikeres kitörési történetekben meghatározó szerepet játszanak az intézményes, strukturális mobilitást támogató humán szolgáltatások. A reziliens fiatalok élettörténetei rávilágíthatnak arra, hogy a helyi társadalmi hierarchián belül (a roma közösség belső rétegzettségét is figyelembe

véve) milyen pozícióból lehetséges az oktatási mobilitás, illetve az iskola és a helyi intézmények nyújtanak-e hatékony, intézményesített támogatást az oktatási mobilitáshoz.

Az intézményi szintű reziliencia kialakulásának esélye során számolni kell belső intézményi és külső, település, térségi szintű jellemzőkkel. Az iskola belső világából mindenképpen hozzájárulhat az intézményi rezilienciához a határozott szakmai koncepciók megléte, a tényleges esélyegyenlőségi (azaz nem csak lózungszerűen és nem csak pályázatok kedvéért végzett) tevékenységek, illetve a markáns vezető léte, valamint a belső mérési rendszer kialakítása és működtetése.

Település, térségi szinten a helyi konfliktusok létével számolni kell. A társadalmi, vallási, gazdasági, etnikai helyi konfliktusok bizalmatlanságot szülnek, gyakran együttjárnak a hitelesség hiányával, amelynek következtében az iskolák – a strukturális okokon túlmenően is – elszigetelődhetnek, magukra maradhatnak. Az iskola kapcsolatrendszerének formálissá válása és beszűkülése az iskola elszigetelődése nem erősítheti az intézményi reziliencia kialakulását.

 DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v30i2.12

Németh Szilvia*

Hántód: iskolaotthon vagy tanulószoba? A korai osztályba sorolás hatása a tanulói életútra

Bevezetés

Hántód[1] község Észak-Magyarország egyik megyeszékhelye mellett található. Lakosainak a száma nem haladja meg a 3000 főt. A településen egy óvoda, egy általános iskola, illetve egy tanoda működik, egyéb oktatási-nevelési intézmény, szervezet nem található. A jelen esettanulmány számára 2017 óta követjük nyomon az iskola életét, több alkalommal terepmunka keretében szólaltattuk meg az iskolai élet különböző szereplőit, illetve figyeltük meg az intézmény hétköznapi működését. Tettük ezt annak érdekében, hogy megismerjük, hogy milyen tényezők állnak amögött, hogy az Oktatási Hivatal ún. reziliens iskolaként tételezi az intézményt, illetve, hogy feltérképezzük, az iskola reziliensnek nevezett pedagógiai gyakorlata életre hív-e ún. reziliens tanulói modelleket is?

A válaszok megtalálása érdekében fókuszcsoportos beszélgetéseket végeztünk az iskola pedagógusaival, részben strukturált interjúkat készítettünk munkaközösségvezetőkkel és osztályfőnökökkel, részben strukturált interjú készült – három ülésben – az iskola igazgatójával, a mérés-értékelési csoport vezetőjével, illetve roma és nem roma szülőkkel. Fókuszcsoportos beszélgetések és foglalkozások alanyai voltak a nyolcadik évfolyamos tanulók, valamint mélyinterjú készült a helyi tanoda vezetőjével. Mivel a terepmunkákra még a Covid-járvány okozta iskolabezárások előtt került sor, osztálytermi tanóramegfigyelésekre is lehetőség nyílt. Elemzésükhöz felhasználtuk az Országos Kompetenciamérés (OKM) intézményi jelentéseit is, amelyek másodelemzése a kvalitatív adatgyűjtés kiegészítőjeként szolgált.

* A szerző a budapesti T-Tudok Tudásmenedzsment és Oktatáskutató Központ oktatáskutatója, szociológusa. E-mail: nemeth.szilvia@t-tudok.hu. A tanulmány az Iskola nem sziget. Oktatási és közösségi reziliencia multietnikus környezetben c. NKFIH 120400 sz. projekt keretében készült.

1 Az esettanulmány, a helyszín anonimitását megőrzendő, kitalált településneveket használ.

Az iskola története

A Hántódi Általános Iskola története még az 1940-es évek végére nyúlik vissza. Az első fellelhető hivatalos leltárok tanúsága szerint 1954-ben az iskola még négy épületből állt. A kordokumentumok leírásai szerint mind a négy épület a II. világháború után elhanyagolt állapotban volt, felszereltségük sem volt megfelelő: rozoga padok, korszerűtlen fűtés, rossz táblák jellemezték. Az általános iskola épületeiben 1955-ben alakítottak ki még egy-egy tantermet, majd 1968–69-ben épült egy négy tantermes új iskola. Az iskola ún. politechnika terme egy családi házban került kialakításra, amelyet 1964-ban újítottak fel. Az épületekben mindössze egy tornaszoba állt rendelkezésre, annak felújítására 1976-ban került sor. A Hántódhoz tartozó Bacsa településrészen is volt egy két tantermes iskolaépület. Az 1980-as évekre a település végleg kinőtte az iskoláját, amin a kétműszakos működési rend sem tudott már segíteni. A településen 1982-ben, majd 1986-ban épült két új iskolaépület. A mai iskolaépületet a 2000-es évek elején alakították ki, európai uniós forrásból. A pályázati konstrukció csak az épület építésére adott lehetőséget, de új bútorokkal való felszerelésére már nem, így a korszerűsítés a mai napig tart.[2]

Az iskola igazgatójának elmondása szerint 1987-ig több udvaron, több épületben folyt a zömében délelőtti oktatás, évekig öt épületben, illetve négy udvaron a szabadidős tevékenység és a sportolás. Aztán 1987-ben elkészült ennek a mostani épületnek körülbelül a fele, tornateremmel, sportudvarral. Így idekerült a felső tagozat, két másik udvarban működött az alsó tagozat és egy negyedik udvarban, akkor még külön az ún. eltérő tantervű osztályoknak helyet adó speciális iskola.

Az iskola tanulói létszáma évről évre 300 fő körüli. Az önkormányzati dokumentumok szerint ez a szám egészen az 1950-es évektől kezdődően állandóságot mutat, a pedagógusszám és az osztálytermek száma viszont határozott növekedést. Míg az 1945/46-os tanévben 232 diákkal négy osztályteremben mindössze négy pedagógus kezdte meg a tanévet, addig 2014/15-ben 268 tanulóra 25 pedagógus jutott és 17 osztályterem.

Az 1970–90 közötti 300 fő feletti tanulói létszám 2015–2020-as években újra visszaköszönt, hiszen a tanulói létszám ebben az időben meghaladta újra a 330 főt. Ennek oka a körzethatárok átalakításában is kereshető, hiszen a Hántódhoz tartozó Bacsa településrész önálló iskolája 2008 februárjában megszűnt, így az addig ott tanuló gyermekek is már a Vitéz Iskolába járnak. Bacson kívül még Konopácról, Csatakcsaról, Keszegnádból, Locskódból, Esznyefőről is érkeznek tanulók. Arra is van példa, hogy a megyeszékhelyre áttelepült családok gyermekei még a hántódi iskola szolgáltatásait veszik igénybe, az ő számuk általában kevés, nem haladja meg évente az öt főt az egész iskola vonatkozásában.

[2] Az iskola igazgatójának elmondása szerint, amint van rá lehetőség, kisebb forrásokból vásárolnak szükséges dolgokat, illetve a szülői munkaközösség is folyamatosan kisebb eszközvásárlásokkal segítik az iskolában folyó szakmai munkát.

1. táblázat. *Hántód általános iskolájának fontosabb adatai 1945–2014*

Tanév	*Tanulók száma*	*Pedagógusok száma*	*Osztálytermek száma*
1945/46	232	4	4
1948/49	282	6	3
1955/56	268	10	4
1959/60	294	11	5
1965/66	332	13	5
1971	378	16	9
1982	388	22	10
1985	392	23	9
1990	328	23	17
2005	292	26	16
2014	268	25	17

(Forrás: *Bodnár–Simon–Takács: Hántód története, 2014, 331.o.)*

A napi szintű bejárást az iskola épületének a központi elhelyezkedése is megkönnyíti, a településen belül a legtávolabb lakó gyermek is maximum egy kilométeren belül találja. A távolabbról érkezők igénybe vehetik akár a menetrendszerinti buszjáratot is:

> „… a település alsó végén fölszáll, itt nem messze van az iskolától a megálló, leszáll és besétál. Meg van, akit kocsival reggel, úgy van a szülő, hogy megy dolgozni, akkor Okongon keresztül megy a megyeszékhelyre, és itt kiteszi a gyereket. Tehát ez… ez vegyes. Ilyen szempontból jó helyen van az iskola. Itt az… úgymond főút mellett, meg itt van bőségesen hely, jó nagy udvar, óvoda mellette, gondozói központ mellette." *(intézményvezető, Hántód)*

A településen klasszikus iskolabusz nincs. Vannak, akik menetrendszerinti járattal tudnak közlekedni, s az önkormányzat szükség esetén falugondoki busszal szolgál, amely hozza-viszi szükség esetén, rendezvények alkalmával a gyerekeket. Az interjúalanyok véleménye szerint a tömegközlekedés könnyen megközelíthetővé teszi az iskolát, ráadásul a főútról látják az iskolaépületet, meg azt, hogy

> „itt egy helyen, tágasan, kényelmesen elférnek a gyerekek, tehát nincs semmi zsúfoltság." *(intézményvezető, Hántód)*

Az iskola fő jellemzői

Minden egyes pedagógus interjúalany, valamint a két tanulói fókuszcsoportos beszélgetés alanyai is szinte azonos jellemzőket emeltek ki az intézmény bemutatása során. Ezek közül első helyen a szabadidős foglalkozások gazdag palettája áll, amelyet a sportolási lehetőségek, illetve a heti rendszerességgel elérhető különféle

versenyek, valamint a színes művészeti élet követ. Az iskola igazgatójának bemutatása szerint az iskola már 1993-tól kezdve a lehető legnagyobb hangsúlyt fekteti a tanórai munkát kiegészítő tevékenységekre, mivel ezekre nemcsak úgy tekint, mint a tudásszerzés egyik legitim módjára, hanem úgy is, mint amely vonz- és megtartó erőként szolgál az esetleges általános iskolai választásukban bizonytalan szülők számára.

> „Az az igazság, (…) hogy igyekszünk vonzóvá tenni az iskolát. Már mindent kitalálunk, hogy megtartsuk a gyerekeket. Versenyeket, házi versenyeket is, bemutatókat, színházat, gálaműsort. Hát, tavaly olyan nagymértékű volt a Dzsungel Könyve, hogy híre volt a környéken, mert olyan színvonalú volt.. (…) ez egy nagy csapatmunka volt tényleg. És hál' Istennek úgy híre is ment. Tehát tényleg igyekszünk mindent, hogy megtartsuk őket." *(tanári fókuszcsoport, Hántód)*

A délutáni szakköri foglalkozások alkotják a tanórán kívüli foglalkozások gerincét. A kulcstantárgyaknak tekintett matematika, magyar nyelv, informatika és idegen nyelv plusz tanulásán túl lehetőség van egyéb természettudományi tárgyak esetében is szakkörre járni. A szakköröket az iskola pedagógusai tartják. Felső tagozaton tehetséggondozó szakköröket is meghirdetnek, ezekbe főként a továbbtanulás előtt álló diákok jelentkeznek. Az iskolai könyvtár is szervesen bekapcsolódik az iskolai életbe, nemcsak helyszínt biztosít bizonyos foglalkozásokhoz, eseményekhez, hanem a tantárgyi tanítást és az önálló tanulást is aktívan támogatja.

> „(…) nagyon sokféle olyan képzést, foglalkozási formát tudunk mi biztosítani, ajánlani, ami a szülőket kielégíti. Tehát például mondjam azt, hogy idegen nyelvből nem az van, hogy egy idegen nyelv, itt két idegen nyelvből tudnak választani: német és angol. (…) Informatika termünk, két informatika termünk van: egy nagy informatika tantermünk, egy 24 fős, meg van egy kisebb, 16 fős … és jól felszerelve, most tavaly... a tankerület égisze alatt 30 számítógépet, tehát komplett szerver, mindennel együtt le tudtuk cserélni. Van iskolai könyvtárunk. Van matematika szakkörünk, színjátszó szakkör, öko szakkör, kézműves szakkör, alsóba van ilyen, hogy Cimbora Szakkör. Az egy ilyen… kicsit művészeti. Abba… a szereplésektől kezdve sok minden belefér." *(intézményvezető, Hántód)*

Az angol és a német nyelv mellett szülői kérésre pár évig megjelent a francia is. Szakköri keretben tíz tanuló részvételével nyílt erre lehetőség, egészen addig, amíg volt francia szakos tanár az iskolában. Az ő távozása óta ez a szakkör nem működik, de ha igény és pedagógus lenne rá, akkor újraindítanák.

A humán munkaközösségvezető fontosnak tartotta megemlíteni az iskolai projektnapokat, ahol az interdiszciplinaritásra törekszenek. Ezek iskolai szintű rendezvények, amelyekben mind az alsó, mind a felső tagozatos tanulók kiveszik

a részüket. Ilyen iskolai szintű projektrendezvény a minden ősszel megrendezésre kerülő Öko Nap, a Föld Napja, a Mesehét, illetve a nemzeti ünnepekhez kapcsolódó projektek bemutatói.

> „Ez ugye nem tartozik közvetlenül a humán munkaközösség feladatához, de például az idei évben volt az Öko Napon szavalóverseny is, ahol a természettel kapcsolatos verseket vártak. Tehát ilyen szinten kapcsolódnak ezek egymáshoz." *(humán munkaközösség-vezető, Hántód)*

Felső tagozaton színjátszó csoport működik, illetve egy regionális Művészeti Iskolával együttműködve különböző hangszereken is játszhatnak a diákok. A művészeti iskola kínálatából a gitár és zongoratanításon túl a néptánc és a képzőművészeti nevelés is választható.

Az énekkar és a rendszeresen megszervezésre kerülő szavalóversenyek az iskola mind a nyolc évfolyamának tanulóit igyekeznek bevonni. Az énekkar több, mint száz fővel működik, a belépéshez zenei előképzettségre nincs szükség. Az énekkarvezető elmondása szerint az ötödikben csatlakozó tanulók hallása nyolcadikra mérhetően jobb lesz, az énekkar számára biztosított zenei kíséret pedig fejleszti a ritmusérzéket, és pozitívan befolyásolja a zenéhez való értő viszonyt. Az énekkarosok között sok a hátrányos helyzetű tanuló:

> „… szeretnek járni, mert máshova nem jutnak el, más… ilyen örömélmény nem éri őket. És tavaly pályáztunk kórus egyenruhára, és ez egy, ebbe az összegbe, amit nyertünk, egy egyenpóló fért bele, meg egy nyakkendő. És akkor a nyakkendőt azt felavattuk a március 15-i műsoron, a pólót mi Felvidékre elvittük, hogy egységesek legyünk azzal a 32 gyerekkel, akivel voltunk. Jobb lenne úgy próbálni, hogy 1-2., meg 3-4. stb.. Így viszont az összhangzás jobb. Tehát lehet, hogy ez sem utolsó, hogy ennyien együtt vannak. (…) Meg amit nagyon szeretnek, a szólóéneklés. Ugye lehet, hogy ezek az X Faktor, meg nem tudom, hogy mik vannak, minek a hatása." *(nyolcadikos osztályfőnök, karvezető, Hántód)*

A szavalóversenyekre évente több alkalommal is sor kerül. A cél az, hogy lehetőleg minden osztály és minél több tanuló képviseltesse magát, hiszen a válaszadó pedagógusok véleménye szerint az erre való felkészülés számos fejlesztési lehetőséget hordoz. Egyrészt fejleszti a szövegértést, a tiszta beszédet, a zenei hallást, az előadókészséget, és nem utolsó sorban az önbizalmat és a motivációt is erősíti. A szavalóverseny népszerűsége miatt általában az iskola épületében két színhelyen, párhuzamosan zajlik a verseny: a nagyteremben a felsősök, a könyvtárrészben pedig az alsósok megmérettetése zajlik, vagy fordítva, attól függően, melyik tagozatokról érkezik több jelentkező.

A tanév végén sor kerül a hagyományos nyári táborozásra, egyrészt az iskola, másrészt a helyi önkormányzat, harmadrészt a helyi egyházak szervezésében. Az iskola táborai kezdik a sort: a tanulók többfajta tematika közül választhatnak. Ezek a tematikus táborok a szülők körében is népszerűek, szívesen választanak gyermekeik számára közülük.

A nyári táborok mellett éves osztálykirándulásokra is mennek a gyerekek, illetve az osztálykirándulásokon kívül egyéb iskolai kirándulások szervezésének is van hagyománya. A felső tagozatos tanulók például meglátogatták már a Parlamentet, az ország egyéb nevezetességeit. A táborrészvétel és a kirándulások is szülői befizetést igényelnek, s vannak olyanok is, amelyek egy bizonyos tanulói kört céloznak meg. A Parlament-látogatás elsősorban a diákönkormányzat szervezésében történt, de a maradék helyre szabadon lehetett jelentkezni.

A hátrányos helyzetű gyerekek táboroztatását és kirándulásokon való részvételét némely esetben az iskola mellett működő alapítvány tudja támogatni, de miként az iskola igazgatója rámutatott, ez egy nagyon kicsi alapítvány, amely alapvetően szűkös forrásból tud csak gazdálkodni. A tanulók rendezvényeken való részvételét még az önkormányzat szokta támogatni, de ők főként az utaztatásban tudnak segíteni, illetve a Beteg Gyermekekért Alapítvány is időközönként segítséget tud nyújtani.

A 2013-as fenntartóváltás után – az iskolaigazgató elmondása szerint –, az iskola és a helyi önkormányzat közötti szoros kötelék megszűnt, de továbbra is együtt dolgoznak. A nemzeti ünnepekről való települési megemlékezésekre az iskola készíti a műsort, a pedagógusok a főszervezők, és a helyszínt is az iskola adja. Az iskola aulájában ugyanis többen elférnek, mint a helyi művelődési házban. Az önkormányzat cserébe vállalja a gyerekek sportversenyekre, tanulmányi versenyekre, illetve egyéb rendezvényekre való szállítását a falugondnoki busszal, vagy egy még kisebb, 9-10 fős járművel. Közvetlen anyagi támogatást az önkormányzat nem tud adni a rászoruló tanulóknak, sem családoknak, az étkeztetést azonban továbbra is biztosítja.

A fentiek alapján megállapítható, hogy a széles programkínálat egyértelmű kedvezményezettjei és célcsoportja a nem hátrányos helyzetű családok köre. A hátrányos helyzetű tanulók részvétele a nem ingyenes programokon, eseményeken, rendezvényeken, illetve a díjazás ellenében zajló művészeti alapképzésben a legtöbb család számára nem megoldható. A településen működő tanoda pályázatok segítségével próbálja kárpótolni ezeket a tanulókat, de az általuk szervezett kirándulások, rendezvények csak a tanodás gyerekeknek szólnak, így a hátrányos és nem hátrányos helyzetű tanulók közös élményszerzése az iskolán kívül csak ritkán oldható meg.

A forrásfelhasználás és a foglalkozásszervezés gyakorlatát jól tükrözi a több interjúalany által is elbeszélt történet a néptáncoktatásról. Az iskolai néptáncoktatás a Művészeti Iskolával együttműködve indult újra. Ennek az alapfokú művészeti

iskolának toborzási lehetőséget biztosított az iskola, ahogy az iskola igazgatója kifejti: *„…meghirdettük a szülőknek, a művészeti iskola itt volt, és csinált ilyen bemutatót, meg kampányt. És akkor a szülő eldöntötte, hogy táncra akarom, kézművesre, hangszeres oktatásra, vagy táncon belül néptánc-e vagy… Van egy jó pár éve működő néptánccsoport, most már az iskola égisze alatt. Vagy ez a társas, vagy modern tánc. Tehát a választás lehetőségét ezt biztosítjuk."* A művészeti iskola szerződésben áll az iskolával, az iskola biztosítja a helyszint, amiért az teremhasználati díjat fizet. A pedagógusok a művészeti iskola szervezésében érkeznek, a tandíjat a szülő fizeti, de a művészeti iskola szerződésben áll a tankerülettel is. Tehát ez egy iskolában, de mégis iskola mellett működő művészeti alapképzés, amely nem a tankerület finanszírozásában valósul meg, így azon családok számára érhető csak el, akik meg tudják fizetni ezt a szolgáltatást.

Az osztályba sorolás gyakorlata

Az iskola pedagógiai programjának értelmében az iskolába lépő gyerekek osztályba sorolása nem független attól a pedagógiai gyakorlattól, amellyel a tanulók a későbbiekben – túlzás nélkül – szinte az egész intézményi pályafutásuk alatt találkozni fognak. Ugyanis míg az első négy évfolyamon mindkét osztály iskolaotthonos rendszerben működik, addig az ötödik osztálytól kezdődően az egyik osztály marad csak meg ebben a munkaformában, a másik napközis gyakorlatra vált. Ezt a felső tagozatos munkaszervezést a pedagógiai program egész napos iskolaként definiálja. Az iskola vezetőjének magyarázata szerint az egész napos oktatásra-nevelésre való átállás 2000-től, felfutó rendszerben zajlott. Ezalatt az időszak alatt csupán egyszer volt olyan évfolyam, a 2019-ben végzetteké, ahol mindkét párhuzamos osztály iskolaotthonos rendszerben tanult.

> „Azt máig nem tudom, hogy hogy'. Ott valahogy olyan összetételű szülői gárda volt, hogy mindenki iskolaotthont akart. Talán egy olyan anyuka volt, aki hezitált, és akkor ott a többiek mondták neki, hogy hát akkor most mi lesz a gyerekeddel… És végül is beleegyezett, hogy hát akkor legyen ő is iskolaotthonos. Ezen kívül van tanulószobánk, ami ugye elsősorban a hátránykompenzációban játszik nagy szerepet, a lemaradó tanulók itt kapnak segítséget a házi feladat elkészítésében, illetve a tanórai felkészülésben." *(intézményvezető, Hántód)*

A pedagógiai program az osztályba sorolás elsődleges kritériumaként a beiratkozás során megnyilvánuló szülői igényt nevezi meg, azaz igényt az iskolaotthonos oktatásra, illetve más csoportforma választására.[3] A köznevelési törvény előírásainak megfelelően – amennyiben a szülők igénylik – az iskolában tanítási napokon, a délutáni időszakban az első négy évfolyamon napközi otthon, az 5-8. évfolyamon

[3] Az iskola pedagógiai programja, 2020. 20–21.

tanulószoba működik. A tanítási szünetekben összevont napközis otthoni csoport üzemel, ha ezt a szülők legalább tíz gyermek számára igénylik.[4]

A fentiek alapján a pedagógiai program az alsó tagozaton napközi otthonról, felső tagozaton pedig tanulószobáról beszél. Iskolaotthonos csoportok indítása csak alsó tagozatos lehetőségként merül fel, amit az aktuális szakember ellátottságtól tesz függővé.[5] A pedagógiai program kitér az ún. egész napos iskola megszervezésének módjára is, azaz egész napos iskolai nevelést szervez, ha egy másik osztály indításával gondoskodik annak a tanulónak az ellátásáról is, aki nem kívánja ezt az ellátást igénybe venni. A dokumentum értelmében egy osztály indítása esetén akkor lehet egész napos az oktatás, ha ezt a szülők száz százaléka írásban igényli. Az egész napos iskolai nevelést az adott évfolyamra meghatározott kötelező tanórai foglalkozások megtartásával, legalább az adott évfolyamra meghatározott nem kötelező tanórai foglalkozások és napközis foglalkozások időkeretében kell megszervezni, biztosítva az egyéni foglalkozások időkeretét is.[6]

Az egész napos iskolai nevelés-oktatás tartalmi szabályozása szintén követi a jogszabályi követelményeket, hiszen a kötelezően biztosítandó elemei megegyeznek a jogszabályban leírtakkal, azaz biztosítani kell a segítségnyújtást a házi feladatok elkészítéséhez, a tananyag megértéséhez és elsajátításához kapcsolódó többletpedagógiai támogatást azon tanulók részére, akik bármely okból kifolyólag egyéni tanulási nehézséggel, a tananyag értelmezési problémájával küzdenek, valamint a felzárkóztatással és a tehetséggondozással kapcsolatos feladatok ellátását. A dokumentum leszögezi, hogy „e körben biztosítani kívánjuk az ingyenes tankönyvellátást és étkezést, mindazon tanulók számára, akik a külön jogszabályban foglalt feltételeknek megfelelnek. Megteremtjük továbbá a feltételeket a tankönyvek, füzetek és más tanulói felszerelések biztonságos iskolai tárolásához”,[7] illetve kimondja, hogy a napközi otthonba felvett tanulók napi háromszori étkezésben (tízórai, ebéd, uzsonna) részesülnek. A napközibe nem járó tanulók számára – igény esetén – ebédet (menzát) biztosít az intézmény, szülői befizetések alapján.

Az alsó tagozatos munkaközösség-vezető szerint alsó tagozaton az iskolaotthonos forma számtalan lehetőséget nyújt a gyerekeknek. Tehát éppen a hátránykompenzáció terén is, mivel főként tantárgycsoportosan tanítanak, azaz váltják egymást a pedagógusok. Az órarend kialakításakor odafigyelnek arra, hogy az ún. fő tantárgyak az első órákban legyenek, a délután folyamán pedig már alsó tagozatban is bekapcsolódhassanak a szakköri munkába. Alsó tagozaton a szakkörök mindenképpen fejlesztőek: például azoknak a gyerekeknek, akiknek probléma adódik az írás mozgáskoordinációjával, javasolják a kézműves szakkört, míg

4 Az iskola pedagógiai programja, 2020. 21.

5 „Iskolaotthonos csoportokat indítunk 1-4. évfolyamon a szülői igények alapján – a szakember ellátottsághoz igazítva.” Uo. 21.

6 Az iskola pedagógiai programja, 2020. 21. c/2 bekezdés.

7 Uo. 22.

mások mehetnek zenét tanulni, ami a tanítónő véleménye szerint fejleszti a „*szocialitásukat*” is.

Az ötödik évfolyamba lépve általában az „A” osztály iskolaotthonos marad, a „B” osztály pedig tanulószobássá válik, azaz napközi otthonos ellátást biztosít. Ezt a fajta különbségtételt nem mindig követi a jelölés, van, amikor a B osztályban marad meg az iskolaotthonos munkarend, és az A lesz napközis.

A felső tagozatos iskolaotthonos rendszer követi az egész napos iskola tartalmi irányelveit, azaz a tanórai és más foglalkozásokat a délelőtti és délutáni időszakra egyenletesen szétosztva szervezi meg.[8] A tanórák rendszerét pedig szakköri foglalkozásokkal, fejlesztési alkalmakkal egészíti ki. Az egész napos iskola fejlesztőinek elképzelése szerint a délutáni idősáv foglalkozásai nagymértékben hozzájárulhatnak a felzárkóztatás sikeréhez és az esélyegyenlőség megteremtéséhez.

> „Ugyanis a családi háttér függvényében hatalmas különbség van a gyerekek között abban, hogy délután mit csinálnak. Tehát mind a délután négyig kötelező foglalkoztatásnak, mind az egész napos iskolának az a célja, hogy erre az időszávra értelmes foglalkozásokat nyújtson a gyerekeknek.”[9]

A jól működő egész napos rendszerben délután négyig blokkokban, ritmikus rendszerben váltják egymást a tanórák és a tanórán kívüli tevékenységek. Az egész napos iskola akkor működik jól, ha a tanórai és a tanórán kívüli tevékenységek egymásra reflektálnak, és a nap egésze egységes keretet alkot, a reggel nyolc órától délután négy óráig folyó pedagógiai tevékenységnek pedig egy meghatározott célja és iránya van.[10]

Az egész napos iskola elképzelése Hántódon az iskolaotthonos rendszerben működő osztályokban valósul meg. A felső tagozatos iskolaotthonos oktatás keretében a tanórák és a szakkörök blokkjai egymást váltják, és ez az időbeosztás az egyéni, egyénre szabott fejlesztési alkalmakat is magába foglalja. Miként az iskola jellemzése során láthatóvá vált, ezt a módszertani keretet extra, külső tartalmakkal is megerősítik, mint például a kirándulások, a versenyek és a külső rendezvények bevett rendszere.

Ezzel szemben a napközi otthonos osztályokban délelőtt tartják meg a tanórákat, és délután tanulószoba áll a tanulók rendelkezésére. A tanulószobába naponta más-más pedagógus van beosztva, ő felügyeli, és ha szükséges, segíti a házi feladat elkészítését. Ha vannak olyan tanulók, akik becsatlakoznak ezekből az osztályokból is a szakkörökbe vagy az énekkarba, akkor a tanulószobából mennek el rá, és oda is térnek vissza. A megkérdezett pedagógusok elmondása szerint minden

8 2011. évi CXC. törvény a nemzeti köznevelésről, 4. § (4). bekezdés.

9 https://folyoiratok.oh.gov.hu/uj-kozneveles/ontsunk-tiszta-vizet-a-poharba-egesz-napos-iskola-vagy-egesz-nap-az-iskolaban (Utolsó letöltés: 2022. július 3.)

10 Uo. 15.

napközis osztályban vannak olyan tanulók is, akik a tanórák után hazamennek, és nem veszik igénybe a tanulószobát.

> „Tulajdonképpen a tanulószoba, az úgy működik, hogy ugye délután négyig tartózkodhatnak bent a gyerekek az iskolában. Akinek nincs szakköre vagy egyéb olyan foglalkozása délután, ami miatt a szülő kikéri a gyermeket, hogy ő nem maradna itt, azok vannak a tanulószobán. Azok vannak nagyobb számban, akiknek segítségre van szükségük. De ez nem ez alapján állt össze, csak ez így alakult, hogy ők maradtak nagyobb számban. Kevesebbszer, ritkábban járnak ugye egyéb foglalkozásokra, nem járnak, mit tudom én máshová, táncra, vagy nem tudom, zongorára vagy ilyesmire, hanem ők inkább az iskolában szeretnek maradni délutánonként." *(felső tagozatos humán munkaközösség-vezető, Hántód)*

> „Hétfőnként vagyok tanulószobás, és a tanulószobán is igyekszem matekból is, minden más tantárgyból is segíteni a gyerekeknek és akkor úgy nem is próbálkoztam azzal, hogy hadd menjünk már a tanulószobásokkal a szavalóversenyre, mert azok nyilván nem jelentkeztek, nem is érdeklődtek, akik itt maradtak velem. És akkor fontosabb volt, hogy a matek házi kész legyen, vagy értse, hogy mit csinál. *(nyolcadikos osztályfőnök, Hántód)*

Az osztályba sorolás szociális és etnikai jellemzői

Az iskola vezetőjének megállapítása szerint a napközi otthonos rendszer népszerűbb a roma és a hátrányos helyzetű családok körében, mint a nem romákéban.

> „… most már mondom azt, mert már kiment a nyolcadik osztályig bezárólag egy-két évfolyam, hogy az iskolaotthonosok, érdekes módon az iskolaotthonos, egész napos osztályok kevésbé vonzóak a roma szülőknek. Vannak ott is roma gyerekek, de nem tolonganak. Én azt hittem, hogy ők lesznek, akik leginkább majd erre jelentkeznek. Őnekik az a napközis, tehát hogy délelőtt iskolába van, délután meg csak napközis foglalkozás, meg lecke, vagy esetleg meg nincs is itt a suliba. Ez a forma az igazából a szimpatikus." *(intézményvezető, Hántód)*

A tanári fókuszcsoportos beszélgetések résztvevői is megerősítik ezt a megfigyelést, elbeszéléseik alapján egy olyan kép rajzolódik ki a legtöbb évfolyamról, hogy van egy eredményesebb, jobb szociális hátterű, könnyebben kezelhető iskolaotthonos osztály, és egy „minden szempontból problémásabb" tanulószobás osztály.

Miként az iskola igazgatója is utalt rá, vannak olyan tanulók, akik egyáltalán nem vesznek részt a délutáni iskolai foglalkozásokon. Ennek oka azonban egyénenként eltérő lehet. Az osztályfőnökök elmondása szerint vannak, akik

alulmotiváltak, nem érdeklődőek, és a tanórák után azonnal hazamennek. Viszont van egy olyan jól behatárolható tanulói csoport, amelyik annak ellenére, hogy nem vesznek részt iskolaotthonos oktatásban, a tanulószoba után vagy helyett a helyi tanodába mennek.

A tanoda 2013 óta működik a településen, alapító vezetője a helyi iskola nyugalmazott gyógypedagógusa, az azóta már felszámolt helyi speciális iskola volt pedagógusa. A tanoda naponta fél egytől várja a tanulókat,[11] és olyan rugalmas napirendet alakított ki, hogy azok a tanulók is érdemben vehessenek részt a tanodai foglalkozásokon, akik valamelyik iskolai szakkörükbe, sportfoglalkozásba vagy a művészeti iskola zeneóráiba is bekapcsolódnak.

A tanodavezető, mind az iskolai munkatapasztalataira, mind a szülőkkel kialakított szoros kapcsolatára, intenzív kommunikációjára hivatkozva úgy gondolja, hogy az iskola a gyengébben teljesítő tanulókat sorolja be a napközi otthonos osztályokba, s tanulószobára kötelezi azokat a gyerekeket, akiknek rossz a tanulmányi átlaguk.

> „Na, most érted egy tanulószobában, egy pedagógus ül, és akkor ott is megy a dzsumbuj. És akkor volt olyan gyerek, akinek a szülője, meg a gyerek is ide szeretett volna járni, ide a tanodába, nem a tanulószobára.” *(tanodavezető, Hántód)*

A terepmunka alkalmával megszólaló szülők osztják a tanodavezető álláspontját. Egy egyetemet végzett, hántódi roma édesanya, aki saját maga is a Hántódi Általános Iskolában tanult, alátámasztotta a korábbi sejtést, amely szerint az iskolaotthonos és nem iskolaotthonos osztályok között egyértelműen különbség van mind szociális helyzet, mind az etnikai hovatartozás vonatkozásában.

> „Hát, itt van, nem tudom, cigányosztály, meg van magyar osztály. Akkoriba’, még a mi időnkben nem volt, tök vegyesen voltunk. De most az A általában magyar osztály, a B cigányosztály. A lányom az A-ba, a magyar osztályba jár. (…) Hát, be kellett menni előtte, beiratkozáskor, és akkor kérdezték a szülők iskolai végzettségét, dolgoznak-e a szülők, külön házban élnek-e… mit kérdeztek még(?)... Hát meg, gondolom, kérnek egy véleményt az óvodából is. És akkor ők besorolják. Hát, mi 22-en vagyunk, ott, a mi osztályunkban, és abba vagyunk hatan cigányok.
>
> A másik osztály az tök cigányosztály. Hát, hogy mondjam, nálunk van két olyan, aki… aki szerintem nem azért nem oda való, már hogy nincs ott agyilag, hanem a szülők miatt. Mert nem jár az a gyerek rendszeresen az iskolába, ha van kedve a szülőnek, felkel, felhozza, ha nem, akkor otthon marad. Sok a hiányzás. Félévkor voltak is gondok, hogy ha ezt így folytatják év végén, akkor vége, mennek a B-be. Hát, ugye hiányoznak

[11] A Covid-járvány időszakában a tanoda online működött, személyes kontaktusra nem volt lehetőség.

> sokat, lemaradnak az anyagból, mikor visszamegy, a szülő már azt otthon nem tanítja meg vele. Persze, hogy lemarad a gyerek. *(szülői interjú, Hántód)*

> És akkor a B osztály... az meg, hát én teljesen, egyébként szeptember 1-jéig teljesen depresszióba voltam, én azt hittem, hogy a B-be fog kerülni. Én mondtam is, hogy rögtön kiveszem, hogyha a B-be megy, és beíratom a városba. De hál' Istennek, nem. Nem oda került. Féltem, mert tudtam, hogy az a... az a… az alja osztály. Ott nem szigorúak a tanárok. … hát ott letolják. Ha megcsinálod a házit… (Nincs elvárás.) Csak annyi, hogy átlökik a másodikba. Tehát a mi osztályunk jár, két hónapba egyszer mindig jár tanulmányi kirándulásra, vagy ha bárhol van valami kiállítás, ilyesmi, akkor nem járnak azok sehova, ott tanulmányi kirándulás, Mikulás csomag, ott Nőnap, ott Gyereknap, ott semmi nap. Se Pedagógus Nap, ott semmi nincs. Amikor én jártam itt iskolába, akkor ez nem így volt. Akkor mi teljesen vegyesen voltunk.. Hát, ez tíz éve volt már legalább, így van…" *(szülői interjú, Hántód)*

Az iskola igazgatójának megállapításával, hogy a roma szülők nem kérik az iskolaotthonos oktatást, a válaszadó pedagógusok többségében egyetértettek. Az interjúk alkalmával egyikük sem számolt be a fentiekben megszólaló édesanya dilemmájához fogható esetről, magát az osztályba sorolás gyakorlatát zökkenőmentes folyamatként mutatva be. A párhuzamos osztályokkal rendelkező évfolyamok jellemzésekor azonban mégis egyértelműen különbséget tettek a két osztály között, általában gyengébbnek, kevésbé felkészültnek, szegényebbnek nevezve a napközi otthonos osztályközösségeket, valamint kiemelve a szülőknek az iskolához való hozzáállásában rejlő különbségeit.

A két iskolaotthonos osztállyal rendelkező egyetlen évfolyam, a 2019-ben végzett egyik nyolcadikos osztályfőnök úgy véli, ennek az évfolyamnak a szülői közössége kivételes volt:

> „…a többi osztályba sajnos figyelni kell, hogy a halmozottan hátrányos helyzetűeknél annyira nem foglalkoznak a gyerekekkel, és olyan gyenge képességekkel jönnek föl hozzánk, iskolába, hogy itt muszáj a jobban teljesítőket az A osztályba, az iskolaotthonos osztályba, és a gyenge gyerekeket pedig a B osztályba tenni."

A tanárok véleménye szerint, a 2020-ban végzett évfolyam esetében is láthatóan jóval gyengébb volt a B osztály. Sőt, elmondásuk szerint néha egy-egy olyan évfolyam is kialakul, ahol az alacsony gyermeklétszám miatt nem indul párhuzamos osztály.

> „Itt nincs olyan gyengén teljesítő, aki jobb családi háttérrel rendelkezik. Tehát ott tényleg ezek a… tehát nagyon sok helyen ezzel érvelnek a szülők, amikor elviszik az iskolából,

hogy sok a roma gyerek, és velük együtt nehéz együtt élni. És ugye nekünk nagyon közel van Locskód két tanítási nyelvű iskolája, a megyeszékhely bármelyik iskolája, itt a négy sávos úton nem gond. És akkor nekünk küzdeni kell azért is, hogy itt maradjanak. Már most egyre inkább. És akkor itt, ebben a B osztályban úgy alakult az összetétel, meg ott a születési éveikben sem volt úgy, hogy ugye nálam 2003-as, 2004-esek vannak, és akkor a B osztályban, ott nincs egy 2004-es gyerek sem, azok mind nálam vannak, de a 2004-esek között azért jobb szellemű gyerekek is vannak, a kitűnő tanuló is 2004-es." *(felső tagozatos tanár, osztályfőnök, Hántód)*

A tanodavezető tapasztalata szerint a B osztályok általában kisebb létszámmal működnek, és az oda járó tanulók döntő hányada roma. Véleménye szerint ez egy régóta működő rendszer, amely nemcsak Hántódra jellemző, de más településeken is bevett gyakorlat.

„Most úgy van, hogy van egy kis létszámú osztály, az a párhuzamos kis létszámú osztály, az többségébe az. Az hót ziher. Ezt, ha megnézi valaki, a névsorból is kiderül. De meg, ha bemész, akkor rögtön látod. Tehát itt beszélhetünk itt mi akármiről is, ez így van, és nemcsak Hántódba' van így, hanem ugyanígy mindenütt így van." *(tanodavezető, Hántód)*

Az alsós munkaközösség-vezető csak részben osztja a fenti álláspontot, szerinte a napközi otthonos osztályok nem egyértelműen roma osztályok, az iskola roma tanulóinak az aránya miatt ezt nem is lehetne megvalósítani. A szülői nevelés jellemzőiben azonban megragadhatónak tartja az osztályok közötti fő különbséget.

„Hát nézze, mindenképpen azt mondom, hogy így is, úgy is van, valamennyi (roma). Mindenképpen van különbség, mert általában azok kérik a B osztályt, akik nem akarják, hogy túl sokat kelljen törődni a gyerekkel. És hát mondjuk náluk, és nálunk is van. Biztos, hogy van, mert azért nálunk vannak jobb képességűek is, olyan kiemelkedő egyébként egy sincs. De van olyan évfolyam, hogy az véletlen úgy szerveződött, hogy az egyik osztály roma. De ez teljesen véletlen szerintem. Hát, nekünk is, hogyha már csak azt nézem, hogy a romák száma, tehát nekünk is a fél osztály az. Vagy fél, vagy nem tudom. Tehát, ez már nem szempont." *(alsó tagozatos munkaközösség-vezető, Hántód)*

A szülői beszámolók szerint a napközi otthonos osztályokba sorolt gyerekek számára nincs ún. „menekülési útvonal." Hiába teljesítenek jól a gyerekek, akkor sem lehet, még szülői kérésre sem, osztályt váltani. Az igazgató úgy véli, *„ha már így indult az osztály, akkor így is megy* végig." Sem ötödikben, sem más évfolyamon nem szoktak hozzányúlni az osztályok szerkezetéhez. A tanítók át tudják adni a közösséggel kapcsolatos tapasztalataikat a felsős tanároknak:

„És ezt a gyakorlatot a szülők is így kedvelik, itt a kollégák is szívesen ebbe' gondolkodnak. Meg így jobban megismeri egymást az osztályközösség tagjai, illetve az osztályközösség, meg a pedagógusok is. Meg a szülők is akkor, nyolc éven keresztül ugyanaz a szülői gárda. Ez egy lényeges dolog."*(iskolavezető, Hántód)*

Az igazgató úgy véli, az osztályok közötti különbség alapvetően a szülői döntés következménye, hiszen a beiratkozáskor ők azok, akik állást foglalnak ez ügyben, s az iskola vezetése többségében elfogadja ezt, valamint kénytelen figyelembe venni a szülői elfoglaltságokat is, hiszen,

„itt azoknak a szülőknek, főleg, akik úgy reggel elmennek korán, délután későn jönnek, nekik elsőbbségük van. Tehát, ezeknek a gyerekeknek meg kell oldani, hogy itt legyenek."
„…ezt a szülők mondják ki: iskolaotthonos, tehát egész napos oktatást kérnek, vagy pedig napközist, vagy egyáltalán. És akkor úgy van, az iskolaotthonosból általában összejön egy osztályra való. És akkor, aki napközit kér, és van mindig két-három gyerek, de talán most nincs is olyan, aki nem kér semmi ellátást, ők pedig a másik osztály. És az teljesen mindegy, hogy melyiket nevezzük A-nak, B-nek. Egyik úgy szoktuk, hogy iskolaotthonos osztály, másik meg a nem iskolaotthonos. Tehát ez az egy szempont." *(iskolavezető, Hántód)*

A szülői elbeszélések azonban kitérnek olyan esetekre is, amikor a szülő szerette volna megváltoztatni a beiratkozáskor hozott „döntését", és kérte a gyermekének a másik osztályba való átvételét. A megkérdezett szülők csupán egy olyan esetre emlékeznek, amikor ez a kérés megvalósult, a többi megemlített esetben a kérés elutasításra került az iskola vezetésének részéről.

„Hát, nekem az unokatesóm volt így, hogy ő B osztályba került. És ő nagyon harcolt, tehát végigharcolta a félévet, hogy tegyék át.., és nem tették át. Mindig azt mondták neki, hogy majd félévkor. (…) És az unokatesóm így végigjárta a négy évet. De mindig, ha volt kirándulás, ő jött az A-sokkal.. Abba' az osztályba ő volt a kitűnő." *(szülői interjú, Hántód)*

„Csillának, meg ugye végül sikerült. Az anyja… igen, hát ő fenyegetőzött, hogy kihívatja a Fókuszt, hogy van itt ilyen diszkrimináció, és akkor őt áttették. (…) Például most a B-ben van egy, ugye bacsaiak is ide járnak, és akkor most van egy kislány, aki az óvodába is végig, tehát, ha ünnepségek voltak, ő ott szavalt, meg tényleg, hiába cigány, normálisan járatják, nem is venni észre rajta, mert szőke kislány, szóval, nem mondtam volna meg, hogy cigány. És akkor ugye az óvodába is mindenki meg volt róla győződve, hogy ő az A-ba megy, és betették a B-be. És ott is maradt. Hiába a szülők harcoltak, de ott is maradt." *(szülői interjú, Hántód)*

A párhuzamos osztályok, sőt, egyes évfolyamok szociális összetétele közötti különbségeket egyértelműen tükrözik az országos kompetenciamérés háttéradatai is. A tanári fókuszcsoportos beszélgetésekben többször, pozitív példaként kiemelt 2018-ban végzett évfolyam, és a tanárok által inkább negatív színben feltüntetett, „nehéz osztályként" emlegetett 2019-ben végzett évfolyam háttéradatait vizsgálva körvonalazható, hogy az utóbbi szignifikánsan rosszabb családi hátterű évfolyam, mint a 2018-as. Ráadásul a 2019-es évfolyam két párhuzamos osztályából a B-ben egyértelműen több a halmozottan hátrányos helyzetű tanuló. A kompetenciamérés eredményei alapján a 2018-ban végzett évfolyam nem nevezhető kiemelkedőnek, matematikából az országos átlaggal egy szintet értek el, szövegértésből az országos átlag alatt maradtak, de a hasonló iskolákkal egy szinten teljesítettek. A korábbi, hatodikos matematika eredményükhöz képest a fejlődésük egyenletesnek mondható, viszont eredményeik szövegértésből elmaradtak a várttól. Ez az évfolyam igazából egy valamiben tekinthető mérhetően a legjobbnak, a családi háttérindex vonatkozásában. Az elmúlt öt év évfolyamainak az összevetése után kijelenthető, hogy ők a legkevésbé hátrányos helyzetű tanulói csoport. A 2019-esek ezzel szemben felülteljesítenek a várthoz képest, sőt, abszolút skálán is jobbak voltak matematikából, mint a 2018-asok, de sokkal hátrányosabb hátterű diákok vannak benne, mint a 2018-ban végzett évfolyamon. Ők a leginkább hátrányos helyzetű tanulói csoport az elmúlt öt évben. Úgyhogy valószínűsíthető, hogy megítélésüket nagymértékben egyfajta szubjektív tanári érzékelés befolyásolta, amely szerint a 2018-as évfolyam jobban teljesítő, mert könnyebb velük „haladni."

Az osztályok közötti teljesítménykülönbségek a kompetenciamérés alapján

Az Országos Kompetenciamérés eredményei alapján készülő telephelyi szintű jelentések két olyan mutatót is közreadnak, amelyből következtethetünk a tanulói, illetve intézményi rezilienciára. Az első, családiháttér-indexen alapuló becslés azt mutatja, hogy egy adott évfolyam diákjai jobban teljesítenek-e a kompetenciateszten, „mint ahogyan a telephelyek többségének sikerült volna, ha azonos hátterű diákokkal dolgoznak, mint az adott telephely."[12] Ez a mutató csak a felül/alulteljesítés tényét mutatja meg, nem ad magyarázatot arra, hogy mi okozta az eredményt (diákok motiváltsága, kiemelkedő pedagógusi munka stb.). A második, komplex fejlődési modellként[13] elnevezett mutató az egyes diákok fejlődését nyomon követve, és figyelembe véve azok demográfiai adatait, szociokulturális hátterét és az iskola

[12] EMMI-Oktatási Hivatal, 'Országos Kompetenciamérés 2019, FIT-jelentés, 2019. 16. – Elérhető: Országos mérés eredményei – Közoktatási Információs Iroda (kir.hu)

[13] A modell részletes leírása az OKM 2017: Útmutató a Telephelyi jelentés ábráinak az értelmezéséhez című dokumentumban található. (23.)

jellemzőit, az intézmények pedagógiai munkájának eredményességére ad becslést. Az első mutató alapján a Hántódi Általános Iskola tanulóinak eredményessége inkább pozitív (*részletesebben a 2. táblázatban*). A komplex fejlődési modell alapján azonban az elmúlt öt évben a pedagógiai fejlesztő hatás az iskolában az átlagosnál gyengébb volt.

Az általunk vizsgált időintervallumban (2015−2019) az iskola diákjainak 11-szer sikerült felülteljesíteniük azt a szintet, ami családi hátterük alapján prejudikálható volt. Az alábbi táblázat áttekinti, hogy mely években, mely területeken tért el a diákok teljesítménye pozitívan, az országos regresszió vagy a hántódi iskolához hasonló telephelyek adatain becsült regresszió alapján:

2. táblázat: *Teljesítmény a családiháttér-index tükrében, 2015−2019*

Teljesítmény a családiháttér-index tükrében		2015	2016	2017	2018	2019
6. évfolyam	Matematika	+	+	+		+
	Szövegértés		+	+		+
8. évfolyam	Matematika	+	+			+
	Szövegértés					+

(Forrás: *Kaderják Anita számítása az Országos Kompetenciamérés telephelyi szintű jelentések 2015-2019. 8. évfolyam alapján*)
Megjegyzés: *a 2015-ben hatodikosok nyolcadikos eredményei a 2017-es oszlopban láthatók. A 2016-ban hatodikosok nyolcadikos eredményei a 2018-as oszlopban, a 2017-ben hatodikosok nyolcadikos eredményei pedig a 2019-es oszlopban.*

11 esetből hétszer a hatodik osztályban látunk szignifikáns pozitív eltérést a várt eredménytől. Ebben az időablakban a 2017-es hatodikos évfolyam volt az, amelyik meg tudta őrizni átlagon felüli eredményét a nyolcadik évfolyamra is, mind hatodikban, mind nyolcadikban felülteljesítettek matematikából és szövegértésből is.

A tanulók átlageredménye a nyolcadik évfolyamon viszonylag kiegyensúlyozott, a hatodik évfolyamon viszont kifejezetten nagy volatilitást mutat évről évre.

A tanulók közötti különbségek kezelése

Az iskolai élet szereplőivel készült interjúk, beszélgetések mindegyike a tanulók közötti képességkülönbségek kezelésének módjaként a tehetséggondozást, illetve a hátránykezelést nevezte meg. Az igazgatói elbeszélés szerint

„az iskola az általa kezelt diszciplínák mindegyikében biztosít a tanulói számára excellálási lehetőséget, és az esetleges leszakadás meggátolásaként egyéni, illetve kiscsoportos felzárkózást" nyújt.

Tehetséggondozás

A tehetséggondozást versenyekre való felkészüléssel azonosítják, mind a testnevelés, mind a többi ún. kulcstantárgy vonatkozásában. A testnevelés húzóága a futball, de ezen kívül kézilabdára és atlétikára is lehetőség van. A Művészeti Iskola keretében művelt művészeti ágak esetében is nyomon kísérik a versenylehetőségeket, és elősegítik a tanulók benevezését. A humán és a reál tanulmányi megmérettetésekre is szisztematikus felkészítés zajlik.

„Hát ez szinte minden tantárgy vonatkozásában biztosított. Nagy a szórás. Tesiből nagyon jó eredményeink vannak, a Bozsik Programba az elsők között léptünk be. Az egyik testnevelőm, ő főleg focira szakosodott a kolléga, a kolléganő kézilabdára. De van még egy, nem testnevelő, férfi kolléga, aki a kézilabda, fiú kézilabdát viszi. Egy kolleganő, aki most GYES-en van, ő az atlétikai dolgokra nagyon rámént, meg a tornát is vitte. Van egy matematika szakos kollégám, aki asztaliteniszbe tényekedik, úgyhogy tényleg sokrétű. Meg kell is ezeknek a gyerekeknek, szeretnek sportolni, mozogni. Nagyon sokan az újjáalakult Hántódi fociegyesület ilyen ifjúsági utánpótlás nem tudom milyen részébe' vannak. Mindig van néhány gyerek, akit eligazolnak Bőcsre VTK-hoz... most is volt valami foci kollégium az őszi szünetbe. Az egyik negyedikes gyereket elvitték, mert tényleg egy tehetséges kis focista. Úgyhogy... tehát tesiből is. A művészeti képzésekbe, a Premierbe, saját iskolai képzésünk keretébe' úgyszintén. És a humán, reál tantárgyakba egyaránt. Idegen nyelv, magyar most... A szomszéd településen voltak a nyolcadikosok egy ilyen… irodalomtörténeti vetélkedőn. De matematikából, kémiából országos szintűre is jutottak el gyerekeink természetismeretből. És magyarból a Kazinczy versenyen. Tesiből is volt már országos döntős gyerekünk nem is egyszer." *(iskolaigazgató, Hántód)*

A tanárok elmondása szerint a versenyfelkészítés nem mehet a tanórai munka rovására, ha a helyi és a regionális versenyeket sikerrel veszik a csapatok, akkor az országos versenyekre a felkészítés már a tanár és a diák szabadidejében zajlik. Így délutánonként és hétvégenként történik a felkészülés, amelynek meg is szokott lenni a gyümölcse, hiszen a természetismereti versenyeknek rendszeres díjazottjai a hántódi csapatok, illetve irodalomtörténetből, matematikából és népdaléneklésből is az országos bajnokok mezőnyébe tartoznak.

A felkészítés a tanórán csak plusz feladatokkal történik, illetve az otthoni feladatok leellenőrzésére marad tanórai keretek között idő.

> „Meg hát ugye itt benne van a tehetséggondozás. Tehát azért most én az országos környezet versenyt most itt lekopogom, és nem nagyképűségből mondom, de háromszor nyertük meg, vagy négyszer már? Nem is tudom, az előző osztállyal is, meg most is. De ez egy nagyon nagy munka. Tehát ezt csak úgy lehet, hogy nekem mondjuk, jönnek házhoz a gyerekek hétvégén, mert másképp nem tudom megoldani. Most is készülünk, de olyan hatalmas anyag van, hogy ezt itt mikor? Tehát, én ezt nem tudom, tehát más gyerek kárára nem lehet. Tehát ez megint be lesz osztva, mondtam nekik, hogy akkor szombaton is, vasárnap is 2-3 óra gyakorlás. Vagy szünetben. De most meg még előre is hozták." *(alsós munkaközösségvezető, Hántód)*

Az iskolaotthonos munkarendben működő osztályok tanulói számára a helyi rendezvényekre való felkészülés külön tehetséggondozó foglalkozás keretében történik, ahova a tanulók heti rendszerességgel járhatnak. Ha éppen nincs közelgő fellépési alkalom, akkor különböző drámajátékokat játszanak, és egyéb fejlesztő feladatokat végeznek. Az iskola nem titkolt célja a versenyrészvételek támogatásával kettős: egyrészt úgy gondolják, a versenyzőknek egy-egy jó eredmény önbizalmat ad, növeli a felkészültséget a továbbtanulásra, illetve az iskolát pedig egy versenyeredménnyel gazdagítja.

A versenyeken való részvétel alsó és felső tagozaton is az iskolaotthonos oktatásban résztvevő gyermekekre jellemző inkább, a vizsgált időszakban megnevezett versenyző tanulók túlnyomó többsége ezekbe az osztályokba járt.

Felzárkóztatás, egyéni fejlesztés, korrepetálás

A nem iskolaotthonos oktatásban résztvevő tanulók esetében az egyéni fejlesztés, a korrepetálás, a felzárkóztatás, illetve a differenciálás, mint hátránykompenzációs gyakorlat sokkal többször jelent meg az interjúkban, mint a tehetséggondozás. A tanári fókuszcsoportos beszélgetésekben elmondottak szerint főként a B osztályok esetében a hátránykompenzáció napi, tanórai rutin kell, hogy legyen, habár többen kifejtették, hogy már első osztályra akkora szocializációs hátránnyal érkeznek a roma és hátrányos helyzetű tanulók, hogy az iskolai szinten már behozhatatlan.

> „… azt a hátrányt, amit a szocialitás terén, a 6 éves gyerek mutat, azt bizony az iskola már nem képes behozni. Ez a hátrány egyre nőttön-nő. És a sikeres, meg az örömteli tanulás az nem lesz meg. Tehát, azért csak az a dolgunk, hogy ezt mi valahogy biztosítsuk. Na, most ezt a hátrányt, mert mivelhogy ugye erről is írnak, ezt a hátrányt azért mégis csak próbáljuk leküzdeni." *(tanári fókuszcsoportos beszélgetés, felső tagozatos pedagógus, Hántód)*

A pedagógusok egyet értenek abban – tagozattól függetlenül –, hogy a többségében hátrányos helyzetű tanulókkal működő osztályok esetében mind a fejlesztő pedagógus, mind a gyógypedagógus napi segítségére szükség van. Jelenleg az

iskolában egy fejlesztő szoba működik, amelyet az igazgató szerint még tovább lehetne bővíteni, illetve az egy fő fejlesztő pedagógus mellé is jó lenne még legalább egy ilyen státuszt biztosítani. A fejlesztő pedagógus egyéni vagy kiscsoportos fejlesztés keretében foglalkozik heti rendszerességgel a beilleszkedési, tanulási, magatartási nehézséggel (BTMN) küzdő tanulókkal, míg a gyógypedagógus a szakértői bizottsági előírások alapján biztosítja bizonyos tantárgyak esetében a külön képzést az arra kijelölt sajátos nevelési igényű, SNI-s gyerekeknek. Ez a modell bizonyos tantárgyak esetében délutáni szaktárgyi korrepetálással is jár, illetve néhány megszólaló tanár vélekedése szerint csak akkor tud jó eredményt hozni, ha minden egyes tanórán a differenciálás élő pedagógiai gyakorlat.

> „Így hát nyilván nekik az ő gyermekeik is hátrányosabb helyzetben maradnak, tehát mindenképpen az megfigyelhető, hogy ezeknek a száma nőtt, a hátrányos, illetve a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók száma. Ehhez nyilván hozzá kellett alakítanunk a pedagógiai munkánkat. Tehát itt inkább azok a módszerek kerültek előtérbe, amelyek a lemaradóknak a segítését igénylik. (…) Természetesen folyik tehetséggondozás is, mint ahogy már erről beszéltem. De a tanulmányi munkában bizony elsősorban azok a módszerek tudnak eredményesek lenni, amelyek az ő felzárkóztatásukat szolgálják. Tehát, akár azzal is, hogy lassabban haladunk, differenciálunk a tanórákon." *(humán munkaközösségvezető, Hántód)*

Az alsótagozaton tanítók véleménye szerint rendkívül fontos, hogy a már közvetlenül az iskolába érkezés után belső mérések segítségével kiszűrjék azokat a gyerekeket, akik sajátos nevelési igény (SNI) „gyanúsak", illetve olyan problémával rendelkeznek, amely a későbbiekben valamilyen tanulási akadályozottságot vonhat magával.

> „Bekerülnek az iskolába, jönnek a felmérések. Kiszűrik a gyerekeket. Ha olyan, akkor nevelési tanácsadóhoz, szakértői bizottság elé küldik. És órákon pedig, hát a differenciálás, sőt, ezen túl korrepetálások, fejlesztő foglalkozások most már vannak, és azért elmondhatjuk, hogy ezeknek a (roma) gyerekeknek a száma is nő az utóbbi időben. Tehát ahogy a létszámuk nő, úgy nyilván leginkább, nem azt mondom, hogy kizárólag csak az ő körükben, mert természetesen nem. Tehát nem akarok én, félreértés ne essék, rasszistának tűnni, csak a tények, ezek a tények, sajnos." *(tanári fókuszcsoport, alsó tagozatos pedagógus, Hántód)*

Az iskola mérés-értékelési gyakorlata

Mérés-értékelés az intézményi gyakorlatban

A pedagógiai programban, a helyi tantervben és a kerettantervekben lefektetett mérés-értékelési rendszer gyakorlati működése nyomon követhető az iskolai interjúk és a tanári, tanulói fókuszcsoportok alapján. Az alsó tagozatos pedagógusok elmondása szerint, a DIFER[14] mérés mindig az első évfolyamba kerülés után egy hónappal esedékes. Általában nem az összes gyermekre terjed ki, hanem az első hónap tapasztalatai alapján azokat mérik első körben, akiknél valamilyen esetleges nehézség körvonalazható. A válaszadó pedagógusok kiemelik, hogy nem etnikai alapon választják ki a mérésbe bevonni kívánt tanulókat, de az elmondások alapján úgy tűnik, a mérésre kiválasztott és a tanárok által románok vélt tanulók között jelentős átfedés van. Az alsó tagozatos munkaközösségvezető szerint:

> „… az alsó tagozatban minden elsős kolléga megcsinálja ezt a mérést, nagy felmenő rendszerben dolgozunk. És ugye elsőben azért szeretnénk látni, hogy milyen gyerekeket kapunk, mert hát azért az nem úgy működik, hogy azért, mert valaki roma, akkor az már nem lesz jó képességű, vagy vice versa, hogyha valaki magyar, az biztos, hogy jó képességű lesz. De azért szeretünk utána járni a dolgoknak és mondjuk, mi ezt a mérést 22 tanulóra készítettük el. Az első ütemben például csak 12-t vizsgáltunk. A 12 problémást tehát, mert 12 problémás tanuló azonnal látszódott mondjuk az osztályban. (...) De azért a teljesség igénye nélkül kapunk névsorokat, tehát nekünk ezt mindenképpen, saját magunknak meg kell csinálni ezt az egész mérést. Na, most mi ezt 12 tanulóra megcsináltuk, és már ugye elég borzasztó eredményeket mutatott, főleg, a szocialitás terén, mert van, hogyha ismeri, van mérés, akkor Ön is tudja, hogy hétféle képességterületet vizsgál, és hát, elég aggályos volt az, hogy a gyerekeknek a nagy része kezdő vagy haladó szinten volt. Hát, az egy négyéves gyerek szintje.” *(alsó tagozatos munkaközösségvezető, Hántód)*

Az alsó tagozat másik bevett mérési pontja a negyedik évfolyam készség- és képességmérése, amelynek eredményeit, az iskola igazgatójának elmondása szerint, a mindenkori negyedikes tanítók az alsós munkaközösség vezetőjével és egy mérés-értékelésben jártas tanítónővel beszélik át, értelmezik, majd közösen elkészítik az ún. intézményi kiértékelő elemzés rájuk eső részét. A negyedikes mérések eredményeit a szülőkkel nem beszélik át, csak abban az esetben, ha a szülő jelzi az ilyen jellegű igényét, vagy kérdéssel áll elő.

A hatodik és a nyolcadik évfolyamon zajló kompetenciamérés évről évre, jól bejáratott módon zajlik az iskolában. A mérések lebonyolítása nem okoz nehézséget,

[14] Diagnosztikus fejlődésvizsgáló és kritériumorientált fejlesztő rendszer

és a kiértékelésnek is bevett módja van. Az iskolában működő mérés-értékelési csoport vezetője koordinálja mind az adatfelvételt, mind az eredmények kiértékelésének menetét. A csoportvezető elmondása szerint, amikor az Oktatási Hivatal közzéteszi az intézményi és telephelyi jelentéseket,

> „akkor mi ezeket a grafikonokat elemezzük. És a magyarosok és a matematika szakosok együtt szoktuk. A matekosnak ugyanis rossz, hogy nehezebben fogalmaz, a magyarosnak rossz, hogy nehezebben olvassa le a grafikonokat, de végül is így kiegészítjük, egymást. És beszámolókat szoktunk írni, azt június 30-ig szokta kérni az igazgató úr, hogy készítsük el. A jelentés függvényében a tanmeneteinket minden szeptemberben korrigáljuk. Azért, hogyha vannak olyan nagyon kirívó dolgok, hogy látjuk valami nem ment, vagy problémát jelentett a tanulóknak, akkor megnézzük, hogy melyek azok a feladatok. A FIT elemző szoftverrel a kollegáim is nagyon jól tudnak elemezni már, megnézzük, mit abszolút nem oldottak meg, (…) …én azt is meg szoktam nézni, hogy mi az, ami majdnem mindenkinek ment, mert azért az is egy érdekes dolog szerintem. Tehát ezeket mindig megnézzük, sőt, ki is gyűjtjük, és (…) ez minden tanév eleji értekezleten elhangzik, hogy ezt figyelembe kell venni és be kell építeni."

Az iskola igazgatója kiemeli, hogy nemcsak az adott év mérési eredményeit elemzik ki, hanem az új eredményeket az előző évi mérések kontextusában is vizsgálják. Az összehasonlító elemzés általában két- vagy hároméves ciklust hasonlít össze.

A nyolcadikos tanulókkal készített fókuszcsoportos beszélgetések tanúsága szerint a mért évfolyamok tanulóit az osztályfőnökök és a szaktanárok tájékoztatták az egyéni eredményekről.

> „… akkor ott az órán beszéltük meg ezeket, és hogyha az osztályfőnök tudta, hogy valamit elrontott valaki, akkor azzal átvette, elmondta, mi a hibája. Kérdezte a többi gyereket, hogy tudunk-e neki ebben segíteni." *(tanulói fókuszcsoport, nyolcadik évfolyam, Hántód)*

> „Hát, nekünk is osztályfőnök mondta el, meg ugye az idegen nyelvnél az angol tanárunk. Amikor kiderült. De az szerintem már nagyon a vége volt az évnek. Erre nem szoktak jegyet adni. De arra emlékszek, hogy az angol nekem lett a legjobb. Ezt elmondta az angol tanárnőnk." *(tanulói fókuszcsoport, nyolcadik évfolyam, Hántód)*

A megszólaló tanulók felének szülei érdeklődtek a kompetenciamérés feladatai és eredményei iránt, elbeszélgettek gyermekeikkel a mérés tapasztalatairól, illetve megnézték a tanulói jelentés adatait. A tanulók másik fele arról számolt be, hogy a szüleik sem a mérés mikéntjét, sem az eredményeit nem követték, így tisztázó kérdéseket sem tettek fel a pedagógusoknak.

„Egyértelműen megkérdezték otthon, hogy hogy sikerült, tudtak róla, hogy írunk ilyet. Tudtam mindent, jól sikerült, az eredmények megmutassák. Nekem nem tudták, hogy hogy sikerült. Enyémek se. Hát, kérdezték anyámék, itt van az eredmény, meg hogy milyen feladatok voltak benne, milyen erősségűek, hogy éreztük… hát, volt egy kis ideig erről szó, de nem soká." *(tanulói fókuszcsoport, nyolcadik évfolyam, Hántód)*

Felkészítés a kompetenciamérésre

A tanulók elmondása szerint, a kompetenciamérés feladattípusai nem érték váratlanul őket, hiszen mind tanórai keretben, mind délutáni foglalkozásokon készültek a mérésre. A tanórákba, főleg az angol esetében, be volt építve a rendszeres gyakorlás, az előző évi tesztek házi feladatként és tanórai gyakorló feladatokként is megjelentek.

„Nálunk angolon úgy van, hogy mi órán készülünk. Minden órán feladatokat gyakorlunk. Minden órán. Kiosztja, és gyakorlunk." *(tanulói fókuszcsoport, nyolcadik évfolyam, Hántód)*

A matematika és a szövegértés a délutáni felkészítők tárgya volt, ahol a hatodikosok és a nyolcadikosok heti váltásban készültek. Ahogy a nyolcadikosok kifejtették, egyik héten a hatodikosok, másik héten pedig ők vettek részt a délutáni tesztfelkészítőn.

„Aztán persze nemcsak mi készülünk ezekre a kompetenciamérésekre, hanem a hatodikosok is. Egyik héten nekünk van, másik héten nekik. És akkor, ha valaki ilyet ír, akkor tekintettel van rá az iskola többi tagja, és akkor csendbe van mindenki, odafigyel, akkor nem zajongnak." *(tanulói fókuszcsoport, nyolcadik évfolyam, Hántód)*

A tanulók szerint, fontos a felkészítés, mert így nem lesznek ismeretlenek a feladatok, berögződnek a megoldási módok, valamint a feladatlapok szerkezetéhez, felépítéséhez is hozzá lehet szokni.

„Nem pont azokat, de hasonlókat csináltunk, és akkor így berögződik. Kapunk egy kompetencialapot, mikor, valamikor szól a tanárnő, hogy ez az egyszerűbb, ezt kötelező megcsinálni mindenkinek. Olyan, hogy karikacsapás. Meg van olyan, amikor nehezebbet ad. Azon, ahol gondolkodni kell, néha belesegít a tanárnő, ha valami nem megy, de az nagyon ritka. Általában mindenki megcsinálja." *(tanulói fókuszcsoport, nyolcadik évfolyam, Hántód)*

„Szövegértésből, vagy magyarból ún. előkészítők vannak. Ezt kell csináljuk. Szerdán a matek, csütörtökön pedig magyar előkészítőnk szokott lenni. Délután. ...eddig úgy volt

ugye, hogy a felvételikre készültünk, most viszont úgy van, hogy csak kompetenciára készülünk." *(tanulói fókuszcsoport, nyolcadik évfolyam, Hántód)*

A tanulók elmondásával egybevágnak a tanári elbeszélések: az igazgató szerint fontos, hogy amikorra bármilyen mérésre sor kerül az iskolában, addigra a gyerekek otthonosan mozogjanak abban a mérési típusban. Véleménye szerint a kompetenciamérés

„nem úgy van, hogy most akkor ülnek oda és akkor találkoznak, szembesülnek vele, mert a régi kompetencia-feladatlapokból mindig marad. Azt a tanító nénik, tanár nénik nyugodtan használhatják. Tehát egész évbe tudnak dolgozni is belőle, meg típusfeladatokat megnézni, meg amit külön az, mindig a munkatervbe benne van, a logikus gondolkodás, szövegértés, tehát ezek az ún. kulcskompetenciák, de ezekre külön kihegyezve ez folyamatosan benne kell, hogy legyen a napi tevékenységbe'. És ami képzések vannak, ezeknek mindig elsődlegességét próbálom biztosítani. Meg az se véletlen, hogy a tantestületből már jó sokat beiskoláztam őket, ez a kompetenciamérés, vagy mérés-értékelés, elemzés és feldolgozása." *(intézményvezető, Hántód)*

Az igazgató véleménye szerint, minden iskola számára adott a lehetőség, hogy felkészítőket szervezzen, hiszen az előző évek feladatlapjai hozzáférhetők, s ha egy iskola ezt fontosnak tartja, mind az egyes tanmenetekbe, mind a fejlesztő, illetve felzárkóztató foglalkozásokba, sőt, ha vannak, a felvételi előkészítő szakkörökbe is be tudják építeni ezek használatát. Véleménye szerint a kompetenciamérés állandó eleme a logikus gondolkodás tesztelése. Így tudatos tervezéssel ez minden egyes tanóra fókuszába illeszthető, hiszen

„se egy természetismeretet, se egy biológia, földrajz, kémia, fizika – bármi, szövegértés nélkül, logikus gondolkodás nélkül nem tanítható."

A mérés-értékelési csoport vezetője úgy véli, a tantestületben konszenzus van abban, hogy a szövegértést minden tantárgyból erősíteni próbálják. Még a matematika szakos tanárok is igyekeznek betervezni olyan feladatokat az órai munkába, amelyek célja, hogy a tanulók megtaláljanak bizonyos információkat, összefüggéseket. Emellett a függvényeknek az olvasását is hangsúlyosan tanítják, valamint gyakran kompetenciaalapú feladatokkal dolgoznak.

„Tulajdonképpen ez beépül a mindennapi munkánkba. Hatodikban, meg nyolcadikban, ahol mérik, ott célirányosan is beépítjük a készülést, tehát, csinálunk konkrét szövegértési feladatokat a magyar órákon, de ez gyakorlatilag áthatja az egész iskolai munkát. Tehát, mivel más tantárgyak is alkalmasak arra, hogy szövegértés-szerűen ismerkedjenek meg vele és úgy oldják, meg a feladatokat, akár egy történelemlecke, akár egy

természetismeret- vagy földrajzlecke, tehát ezek úgymond beépülnek a mindennapi munkánkba, hogy úgy készülnek fel, hogy kérdéseket kapnak hozzá, önállóan kell, vagy csoportban kell feldolgozni. Tehát ezek végül is így, én azt gondolom, hogy ilyen, szerintem a gyerekek számára sokszor, akár észrevétlenül is, de beépül a felkészülés a mindennapi munkánkba." *(humán munkaközösségvezető, Hántód)*

A megszólaló tanárok az iskola erősségének tartják az interdiszciplináris szemléletet, vagyis azt, hogy figyelik a különböző szaktárgyak kapcsolódó tananyagtartalmait, s ráerősítenek ezekre. Például a természetismeret- és a matematikatanár összedolgozik, amikor ötödik évfolyamon matematikaórán előjön a koordinátarendszer fogalma, természetismeretórán pedig a tájékozódás a térképen. A közös cél az, hogy a tanulók össze tudják kapcsolni ezeket a témaköröket, s ők vegyék észre, hogy a koordinátarendszert alkalmazzák a térképészetben is.

Az interdiszciplináris szemlélet elfogadásán kívül a tantestület tagjai osztják azt a véleményt is, hogy a tesztírás technikáját tanítani kell a gyerekeknek. Úgy vélik, a tesztmegoldás egy gyakorlandó képesség, időt kell fordítani annak fejlesztésére. A mérés-értékelési csoport vezetője kiemeli, hogy a tesztfeladatok nem fejlesztő feladatok, tehát a tanóra tervezésénél a pedagógusoknak arra is oda kell figyelni, hogy ilyen jellegű feladatokat is bevigyen a tanórára, annak érdekében, hogy módja legyen a tanulóknak a tesztmegoldó képességük fejlesztésére is. Bizonyos osztályok esetében az osztályfőnöki és a technikaóra is alkalmat ad grafikonok elemzésére, vagy a feleletválasztós tesztek megoldási logikájának a közös feltérképezésére.

„Ami nekem még a szakmai véleményem, hogy gyakoroltatni kell a tesztmegoldást, mert az is egy képesség. Mert egyébként matematikaórán nem nagyon oldunk meg ilyen feladatokat, vagy kémiaórán. Csak ugye vannak technikák, amiket lehet tanítani, hogyha van négy lehetőségem… vagy ránézek egy grafikonra, hogy rögtön nézni kell az egységet, hogy a kicsit teszi előre, vagy a kicsit teszi hátra, tehát azért ezek ... tehát ezek, én azt gondolom, hogy ezt is tanítani kell. Illetve nem tanítani, hanem gyakoroltatni kell, néha-néha be kell vinni ilyen feladatsorokat." *(a mérés-értékelési csoport vezetője, Hántód)*

Az informatikaóra is alkalmas információfeldolgozás gyakorlására, valamint digitális platformok segítségével feleletválasztós tesztek megoldási módozatainak a megismerésére. A kémiaóra pedig alkalmas a lényegkiemelés technikájának az elsajátítására, a környezetvédelemmel kapcsolatos témakörök feldolgozása pedig a szövegértést erősíti.

„Én informatikásokkal szoktam gyakorolni (…) alkalmazói szoftvert használok a gyerekekkel, az e-mentor.hu-n oldalon oldunk meg teszteket, ami ki is értékeli őket." *(informatikatanár, felső tagozat, Hántód)*

„Hát, tanulunk lényeget kiemelni, meg szöveget feldolgozni. Hogy most az kémiatárgyú, az mindegy. Tehát ezeket a környezetvédelmi dolgokat, tehát nemcsak a versenyekhez, hanem hogy egyébként… a kompetenciaméréshez is használjuk." *(kémiatanár, felső tagozat, Hántód)*

Felkészítés a középiskolai felvételire

Az iskola nyolcadikosai nemcsak az Országos Kompetenciamérésre készülnek rendszeres felkészítő foglalkozások segítségével, hanem a tanév első felében mindegyikük számára lehetőség nyílik délutáni felvételi előkészítőn is részt venni. Mind a tanulók, mind a pedagógusok ezt egyfajta szinte kötelező délutáni programnak veszik, amelyeken minimálisan ajánlott a részvétel. Ez a felkészítés is az előző felvételik feladatlapjainak a feldolgozására épül, szisztematikusan végig mennek a korábbi feladatlapokon, bizonyos blokkjait közösen megoldják, a többit pedig házi feladatként, egyénileg vagy csoportosan oldják meg a tanulók. A felkészítő tanárok odafigyelnek az egyes megcélzott középiskolák esetleges speciális követelményeire is, a szóbeli vizsgákra is megpróbálják felkészíteni a tanulókat.

„Van középiskolai felkészítő foglalkozásunk matematikából is, illetve magyarból. Tehát ebédelési időszak után egy délutáni foglalkozás. Most talán szerda és csütörtök. Az egyiket nyilván a nyolcadikban tanító magyar szakos, illetve a másikat a matematika szakos tartja. És ehhez általában úgy van, hogy használjuk a középiskolák által föltett ilyen … felvételivel kapcsolatos anyagokat. Úgy próbáljuk azt, hogy az egyes középiskolák szája íze szerint is, célzottan… nem titok, megvan egy feladatlap, akkor kinyomtatjuk, és gyakorolhatnak belőle." *(intézményvezető, Hántód)*

Továbbtanulási szándékok, aspirációk

A középiskolai felkészítés és a versenyeken való részvétel kapcsán a fókuszcsoportos beszélgetések vissza-visszatérő eleme a középiskolai továbbtanulási szándék taglalása. A válaszadó osztályfőnökök mindegyike beszámolt arról a megfigyeléséről, hogy az elmúlt tíz év végzős osztályainak mindegyikében volt olyan hátrányos helyzetű tanuló, akár több is, aki érettségit adó középiskolában tanult tovább. Ez korábban csak elvétve fordult elő. Ráadásul többen megjegyezték, hogy épp olyan családokból kerültek ki az érettségit célzó tanulók, ahol a szülők még a helyi speciális iskolába jártak. Ez az ún. felfelé mobilitás elgondolkodtatta

a pedagógusokat, s többen ezt az iskolai nevelés eredményességének bizonyítékaként aposztrofálták.

A helyi tanodát vezető nyugdíjas pedagógus azonban nem osztja ezt a véleményt. Úgy véli, még mindig sokkal nagyobb a szakközépiskolába, azaz a szakképzésbe beiratkozó diákok száma a kelleténél, s a tanulók egyéni képességeire és igényeire szabott oktatással nagyarányú könnyűszerrel növekedést lehetne elérni a gimnáziumi, szakgimnáziumi felvételekben. Véleménye szerint, a hátrányos helyzetű családok számára sokkal mélyebb és körültekintőbb pályaorientációs támogatást kellene nyújtani, mint a mostani, illetve a felvételi jelentkezés adminisztratív útvesztőiben is könnyű elveszni, még osztályfőnöki segítség mellett is. Épp ezért a tanoda is támogatja az új típusú tanulói útvonalak kiépítését, valamint egyéni pályaválasztási konzultációt is tart rendszeresen.

Az iskola igazgatója szerint a megyei vagy országos tanulmányi versenyeken való részvétel is nagymértékben hozzájárul a sikeres középiskolai felvételhez. Hiszen amíg a tanuló felkészül ezekre a versenyekre, addig az adott szaktárgyból is gyakorol, így sokkal könnyebb dolga lesz a felvételi évében. Ezért is próbálják versenyrészvételre buzdítani a gyerekeket, és a helyi önkormányzattal karöltve mind anyagi-logisztikai, mind szakmai-tartalmi támogatást nyújtani a felkészülőknek.

> „Na, most nyilván ebbe' burkoltan benne van, hogy az a gyerek, aki mondjuk matematikából tehetséges, hordjuk matekversenyre, nyilván a továbbtanulásába ebből már profitál. Ő már nem a... hadd ne mondjak iskolát, hanem akkor ő a városi gimnáziumot fogja megcélozni, és vannak is gyerekeink folyamatosan ebben a gimiben is. És akkor itt próbáljuk segíteni, de akkor őt maximálisan, most idézőjelbe teszem ezt, ki is használjuk." *(intézményvezető, Hántód)*

A válaszadó hátrányos helyzetű szülők úgy gondolják, hogy az általános iskola pedagógusai és a tanoda munkatársai is kompetens, megbízható, követendő pályaválasztási tanácsot tudnak adni gyermekeiknek, sőt, többen közülük a gyermekeiket ebben a témában tájékozottabbnak tartják önmaguknál, így a középiskolaválasztással kapcsolatos döntést rájuk bízzák. A tanoda vezetője nem ért egyet ezzel a szülői állásponttal, tapasztalatai szerint a pályaválasztó gyermekek bizonytalanok, és nagyfokú szülői támogatást is igényelnének.

> „Tehát az embernek át kell gondolni, nagyon nehéz azzal, hogy azt mondja az anyja, hogy hát „Tanár néni, hát ő dönti el." Érted? És már 12 éves korától neki kell dönteni. És a gyereknek is marhára nehéz, amikor át kell vállalni, ezt és elgondolkozik tulajdonképpen, hogy hogy is lesz a család." *(tanodavezető, Hántód)*

Összegzés

A jelen tanulmány célja egy egyiskolás település általános iskolájának feltérképezése volt, különös tekintettel annak tanulásszervezési gyakorlatára, osztálybasorolási mechanizmusára, tanórán kívüli tevékenységkínálatára, mérés-értékelési rendszerére és továbbtanulási útvonalaira. Az esettanulmány választ keresett arra is, hogy milyen pedagógiai gyakorlat azonosítható amögött, hogy az iskola tartósan sikeresen szerepel az Országos Kompetenciamérésen a hozzá hasonló jellemzőkkel leírható iskolákhoz képest? Feltárható-e egyfajta „reziliens pedagógiai gyakorlat", azaz egy esetleg máshol is alkalmazható eredményes hátránykompenzációs pedagógiai és intézményi modell?

A kvalitatív kutatás eredményei, illetve az iskolai dokumentumok elemzése által kirajzolódott, hogy a beazonosítható ún. reziliens tanulói életutak és az intézmény reziliens teljesítménymutatói elválnak egymástól. Igaz ugyan, hogy bizonyos pontokon összekapcsolódnak, mint amilyen például a felvételi előkészítő megszervezése, illetve a tanulmányi versenyekre való szisztematikus felkészítés és részvétel támogatása, de alapvetően más-más tartalommal és feltételrendszerrel bír mindkettő. Az iskola pedagógiai gyakorlata egy szofisztikált mérés-értékelési belső rendszer működtetésére, a tesztekre való szisztematikus felkészítésre (nemcsak tartalmi, de tesztkitöltési technikák gyakorlására vonatkozóan is), tehetséggondozásra, versenyeken való részvételre, egyéni fejlesztésre, felzárkóztatásra és korrepetálásra, valamint szakkörökre és extrakurrikuláris tevékenységekre épít.

Az iskola eredményessége a kompetenciaméréseken egyfajta tudatos kudarckerülés következménye. Annak érdekében, hogy évről évre hasonló mérési eredmények szülessenek, délutáni, ún. „kompetenciafoglakozásokat" szerveznek az iskolában, amelyeken mind a hatodikos, mind a nyolcadikos évfolyam tanulóinak kötelező a részvétel. Heti két foglalkozáson készítik fel a tanulókat, külön szövegértésből és külön matematikából. A tanórai és a házi feladatok közé is bekerülnek bizonyos kérdésblokkok az előző évek mérési feladatlapjaiból, így nincs olyan tanuló az iskolában, aki számára újdonságot jelentene a kompetenciamérés feladatlapjának szerkezete vagy a kérdések típusa. A felkészítés nemcsak tartalmi elemekre fókuszál, hanem szinte azonos hangsúllyal figyelnek a tesztírási technikák elsajátíttatására is.

Az iskolai pedagógiai gyakorlat másik jellemzője, hogy az egyes évfolyamokon belül párhuzamos rendszereket működtet. Általában – az elmúlt hat évben egy kivétellel – az egyik osztály iskolaotthonos formában, a másik pedig tanulószobásan működik. Az iskola beiratkozási gyakorlatának része, hogy a szülő úgymond választ a két elsős pedagógus és a későbbi két munkaforma között, azaz a beiratkozás pillanatában eldönti, hogy évek múlva, azaz majd a felső tagozatban gyermeke iskolaotthonos vagy napköziotthonos, tanulószobás formában tanuljon. A szülők

építhetnek ugyan óvodai tapasztalataikra, de a két rendszer közötti különbségről, s annak előnyeiről, illetve lehetséges hátrányairól mélyebb tudással nem bírnak. A terepmunka tapasztalatai alapján elmondható, hogy így már az iskolába lépés pillanatától kezdődően két eltérő családi hátterű osztályközösség jön létre. Az iskolaotthonos formát választó szülők döntő hányada munkavállaló vagy helyi vállalkozó, a tanulószobás megoldásra szavazók pedig többnyire munkanélküliek. Az esettanulmányban kirajzolódó intézményi logika és célrendszer ráerősít erre a bevett szülői gyakorlatra, s évről évre reprodukálja azt. Így, miként a mérési eredmények és a tanári interjúk egyértelműen megmutatják, kialakul egy hátrányos és egy nem hátrányos helyzetű tanulói csoport, amelyek nemcsak eltérő tanulásszervezési praktikákkal, de egymástól eltérő tanári attitűddel, elvárásrendszerrel találkoznak, és végül mindezekből adódóan eltérő kimenettel, eltérő középfokú jövőképpel rendelkeznek.

A Hántódi Általános Iskola tanulóinak az Országos Kompetenciamérésen elért eredményessége tartósan pozitív képet mutat, de ha az iskola pedagógiai fejlesztő hatását nézzük, akkor elmondható, hogy az a vizsgált időintervallumban az átlagosnál gyengébb volt. A 2017-ben mért tanulók egyéni fejlődését vizsgálva az a jellemző, hogy szemben az országos és egyéb községi eredményekkel, a hántódi iskolában inkább a kiinduláskor is jobban teljesítők tudtak még nagyobbat fejlődni. A 2018-ban mértek között, a komplex fejlődési modell szerint, nem található olyan tanuló, akire az iskola olyan pozitív hatással lett volna, hogy felülmúlja a predikció alapján várható eredményét, míg a 2019-ben mértek között kilenc olyan tanuló volt, akinek a matematika teszteredménye szignifikánsan alulmúlta a modell várakozásait, és nem volt egy olyan tanuló sem, akinek az eredménye pozitív irányba lógott volna ki.

Ennek ellenére mindegyik vizsgált tanévben találhatók olyan tanulók, akik továbbtanulási útvonaluk tekintetében reziliens tanulókként értelmezhetők. A terepmunkák során beazonosított reziliens tanulói példák három típusba sorolhatók. Egyrészt az elbeszélésekben megjelenik két olyan tanuló esete, akik hátrányos hátterük dacára kiharcolták az iskolaotthonos oktatásban való részvételt. Így mindketten gimnáziumba kerültek, amit sikeresen el is végeztek, majd az egyikük tanári diplomát is szerzett. A másik típusba három olyan tanuló sorolható, akik a tanulószobás rendszerbe kerültek ugyan, de vagy szerettek volna átkerülni a másik osztályba, vagy a délutáni művészeti iskolás részvételük miatt részesei lettek az iskolai versenyeztetési gyakorlatnak, így plusz felkészítések által érettségit adó középiskolákba nyertek felvételt. A reziliens gyerekek harmadik típusát azok a tanulók alkotják, akik nem vettek részt iskolai délutáni foglalkozásokon, nem versenyeztek sosem, tanulmányi eredményük inkább gyengének mondható, családi hátterük halmozottan hátrányos helyzetű, de a helyi tanoda látókörébe kerültek, s folyamatos tanodai részvétellel, a tanodavezető kitartó figyelmétől övezve

nemcsak közepes eredménnyel tudták zárni a nyolcadik osztályt, hanem versenyképes szakmát nyújtó szakközépiskolai képzések részesei lettek.

Az iskola és a település önkormányzata az első két típusba bekerülni tudó tanulókat díjazza. Pár évente felbukkan egy-két, a „nehezített terepen" is haladni tudó tanuló, akik a többségi – nagymértékben előítéletes közeg által diktált – elvárásoknak is megfelelnek, ők az iskola versenyeztetési gyakorlatának részesei lesznek; ahogyan az iskola igazgatója ezt megfogalmazta: kölcsönösen szükségük van egymásra. Viszont az ebben a közegben a kevésbé otthonosan mozgó családok halmozottan hátrányos helyzetű gyermekei számára, a szülőktől és a testvérektől eltérő tanulási pálya csak a helyi tanoda munkatársainak a szerepvállalásával körvonalazódik.

FELHASZNÁLT IRODALOM

2011. évi CXC. törvény a nemzeti köznevelésről. https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100190.tv

Kaderják Anita: A hántódi Általános Iskola tanulói eredményességének vizsgálata az Országos Kompetenciamérés adatainak tükrében (2015–-2019). Kézirat, 2021.

Takács István (szerk.): Hántód története. Hántód Község Önkormányzata, 2014.

Az iskola alapító okirata – a Tankerületi Központ által 2019. szeptember 05. napján kiadott szakmai alapdokumentum.

A Hántódi Vitéz Általános Iskola szakmai alapdokumentuma – a Tankerületi Központ által 2020. szeptember 09. napján kiadott szakmai alapdokumentum.

Az iskola pedagógiai programja, 2020.

Országos Kompetenciamérés 2017, FIT-jelentés, Telephelyi Jelentés, Összefoglalás és 8. évfolyam. Emberi Erőforrások Minisztériuma – Oktatási Hivatal.

Országos Kompetenciamérés 2018, FIT-jelentés, Telephelyi Jelentés, Összefoglalás és 8. évfolyam. Emberi Erőforrások Minisztériuma – Oktatási Hivatal.

Országos Kompetenciamérés 2019, FIT-jelentés, Telephelyi Jelentés, Összefoglalás és 8. évfolyam. Emberi Erőforrások Minisztériuma – Oktatási Hivatal.

Stöckert-Kozák Annamária: Öntsünk tiszta vizet a pohárba: egész napos iskola, vagy egész nap az iskolában? *Új Köznevelés,* 2013/9. Öntsünk tiszta vizet a pohárba: egész napos iskola, vagy egész nap az iskolában? | Pedagógiai Folyóiratok (gov.hu)

Németh Zoltánné Lőrincz Zsuzsa „A kötelezővé válás okozott zavart." Az egész napos iskola bevezetésének tapasztalatai. *Esély*, 2019/3. 48–73.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v30i2.41

Papp Z. Attila*

Közösségi és iskolai reziliencia hiánya: siker és sikertelenség együttjárása Atelepen

1. Bevezető

Az esettanulmánnyal célba vett településen a kutatás előzetes adatai szerint egy nem reziliens iskola működik. Az esettanulmány célja azt feltárni, hogy a nem reziliens iskola és szűkebb környezete, a település maga milyen intézményi és közösségi jellemzőkkel bír. Az eset azért is érdekes lehet, mert rávilágít arra is, hogy egy konfliktusos, nem reziliens településen van esélye az egyéni reziliens életutaknak, igaz, ennek ára is van. Az iskolai és közösségi vonatkozásokat egységes tanulmányban tálaljuk, ezáltal pedig arra is lehetőség lesz, hogy a felszínre került témákat néha a különböző szereplők eltérő perspektíváiból is láttatni tudjuk.[1]

2.1. A település általános jellemzői

A település Észak-Magyarországon helyezkedik el, egy ipari nagyváros közelségében, attól mintegy 5-6 kilométerre. Közlekedése jó, közel van az autópályához, de busszal a közeli nagyvárosba is könnyen be lehet jutni. Minden irányból települések zárják közre, nem zsáktelepülés, de mégsem nagy az átmenő forgalom, mivel a településen átvonuló út alacsonyabb rendű.

* Papp Z. Attila szociológus, kutatóprofesszor (TK Kisebbségkutató Intézet, Budapest), egyetemi tanár (Miskolci Egyetem BTK ATTI).E-mail: PappZ.Attila@tk.hu. A tanulmány az Iskola nem sziget. *Oktatási és közösségi reziliencia multietnikus környezetben* c. NKFIH 120400 sz. projekt keretében készült.

[1] A település nevét megváltoztattuk. Az iskolában és a településen 11 interjút készítettünk, és több, nem rögzített háttérbeszélgetést folytattunk helyi lakosokkal. Természetesen a vonatkozó nyilvánosan is elérhető iskolai és településsel kapcsolatos internetes és hivatalos forrásokat is használtunk. A 11 interjúból 7 iskolai szereplőkkel készült, 4 interjú pedig a település meghatározó személyiségeivel.

A településnek mintegy 2500 lakosa van, az elmúlt 10 évben a lakosság száma folyamatos csökkenést mutatott. Ez azért is érdekes, mert ugyanezen időszakban az odavándorlás folyamatosan növekedett, igaz, az elvándorlás is számottevő. Ezen folyamatokkal párhuzamosan az óvodába beíratott gyerekek száma trendszerű csökkenést mutatott, a hivatalos TEIR[2] adatok szerint 2018-ban már csak 62 gyerek szerepelt az óvodai nyilvántartásokban, és e gyerekek 4 óvodai csoportba voltak besorolva.

A 2011. évi népszámlálás szerint a 0-4 éves korosztályba 153 gyerek tartozott, az óvodai adatok szerint pedig rá 4 évre (amikor ez a korosztály elviekben az óvodába került) mindössze 92 gyerek járt a helyi óvodába. A különbözet részben írható a faluból való elköltözés számlájára, de összességében e párhuzamos hivatalos adatok is előrevetítik azt a későbbiekben is tárgyalt kihívást, hogy már óvodai szinten is gyerekhiány mutatkozik, amely a szülők óvodaválasztásával bizonyára összefügg: többen már az óvodáztatást is a közeli nagyvárosban kezdik meg.

A település elhelyezkedése kedvező az odavándorlásnak, egyfajta kertvárosi funkcióval ruházza fel azt: közel a nagyváros, könnyen megközelíthető autóval és tömegközlekedéssel is, ugyanakkor a település maga relatíve félreeső. A frissen beköltöző családok jelentős része a falu déli részén újonnan kialakított utcákba tömörül. Innen nem csak a magasabb rendű országút érhető el hamarabb, hanem az egyik szomszédos, az iskolai piac szempontjából jelentős Zs. település is könnyen, gyakorlatilag néhány perc alatt megközelíthető. Az adatok összességében azt sugallják, a település ugyan vonzó a fiatalabb, gyerekes családok számára is, ám az óvoda és az iskola már kevésbé tudja magához kapcsolni ezeket a családokat. Ezt erősíti az is, hogy több alanyunk is „alvófalunak" nevezte a települést.

A település összességében rendezett, módosabb faluról árulkodik, a főút mentén és a mellékutcákban is sorjáznak az emeletes házak. A hivatalos adatok szerint az egy főre jutó jövedelem meghaladja az országos, megyei és regionális átlagot, alacsonyabb a munkanélküliségi arány, és magasabb az 1000 főre vetített autók száma. A faluban gyakorlatilag nincs turizmus, a vonatkozó TEIR adatok szerint nincs is ilyen vállalkozás, noha terepmunkánk során helyi szállásadónál szálltunk meg. A non-profit, civil szervezetek lakosságszámra vetített aránya alacsonyabb a megyei és regionális adatokhoz képest, ugyanakkor több környékbeli településhez képest magasabb. A település honlapja szerint 11 civil szervezet működik helyben, ebből egy-egy az iskolához, illetve az óvodához kapcsolódik, kettő egyházi, egy kulturális jellegű, egy másik a helyi önkéntes tűzoltókat tömöríti, három sporthoz kapcsolódik, egy a nyugdíjasokat célozza meg, egy pedig környezetvédelmi céllal jött létre.[3]

[2] Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer

[3] Az egyesület vezetőjével sikerült interjút készítünk, amelyből kiderült, a szervezet létrehozásának indoka az volt, hogy egy közeli nagyvállalat által generált környezetszennyeződést megakadályozzanak.

A népszámlálás nemzetiségi adatai szerint 2011-ben a 2597 főből mindösszesen 22 személy (0,9 százalék) vallotta magát románnak, ám a helyi szereplők szerint 15-20 százalékra tehető a romák aránya. Az mindenképpen tény, a település szélén létezik egy kb. 30 házból álló roma szegregátum, ahol mintegy 400 ember él, az iskolába járó diákok zömét pedig az innen bejáró gyerekek teszik ki. Az elmesélések szerint viszont tehetősebb roma családok élnek a falu más részén is (és jelentősnek mondható az ország központi és nyugati részébe irányuló roma migráció is).

A településen a 2010–2014-es ciklus után nem működik nemzetiségi önkormányzat, többek között a megváltozott jogszabályi környezet hatására is, amely kimondja, hogy csak ott tarthatnak nemzetiségi választásokat, ahol legalább 30 személy egy adott nemzetiséghez tartozónak vallja magát.

A jelenlegi polgármester 2010-ben, 2014-ben és 2019-ben is függetlenként indult. A helyi képviselőtestületben 6 személy van, ezek közül mindegyik alkalommal az egyik jelölt Fidesz-KDNP színekben jutott be, a többi függetlenként. Az iskola igazgatója 2002 óta tagja a testületnek, mindannyiszor függetlenként került be.

Mivel a település történeti identitása és a jelenlegi helyi iskolai piac szempontjából jelentősége van az egyházaknak, érdemes rögzíteni, hogy a 2011. évi népszámlálás alapján a lakosság 36 százaléka római katolikusnak, 15 százalék reformátusnak, 11 százalék görög katolikusnak és 5 százalék evangélikusnak vallotta magát. Mindez azért figyelemre méltó, mert valamikor a település volt az evangélikus egyház központja a megyében, a polgármester narratívájában, aki önmagát evangélikusnak mondja, pedig ez az egyház a múltban és jelenleg is meghatározó a település életében.

2.2. A település és a helyi közösség jellemzése az interjúk alapján

A település jellemzése és a helyi közösségi élet értékelése az iskolán belüli és kívüli szereplőkkel folytatott interjúknak egyaránt része volt. A helyi társadalommal kapcsolatos tematizációk elsősorban a település történetére és általános jellemzésére, a település regionális, térségi vonatkozásaira, a helyi közösségi és politikai életre, valamint a romákkal kapcsolatos véleményekre terjednek ki. Ezeken kívül az elmesélésekben a polgármester közösségi szerepe és megítélése is markánsan megmutatkozott, és természetesen az iskola külső megítélése is (ám ez utóbbit nem ebben az alfejezetben tárgyaljuk).

A település „alvófalu" jellege visszatérő motívum, több alanyunknál is felbukkan. A nagyváros közelsége, a korábbi évtizedekben zajló iparosítással összefüggő odaköltözések hullámai, valamint a rendszerváltás utáni munkanélküliséggel kapcsolatos elvándorlások sajátos heterogenitást kölcsönöznek a lakónépesség szintjén. Egyrészt ott van az önmagukat tősgyökeres helyieknek tartók rétege, másrészt vannak a különféle korszakokhoz (például a szocialista iparosításhoz,

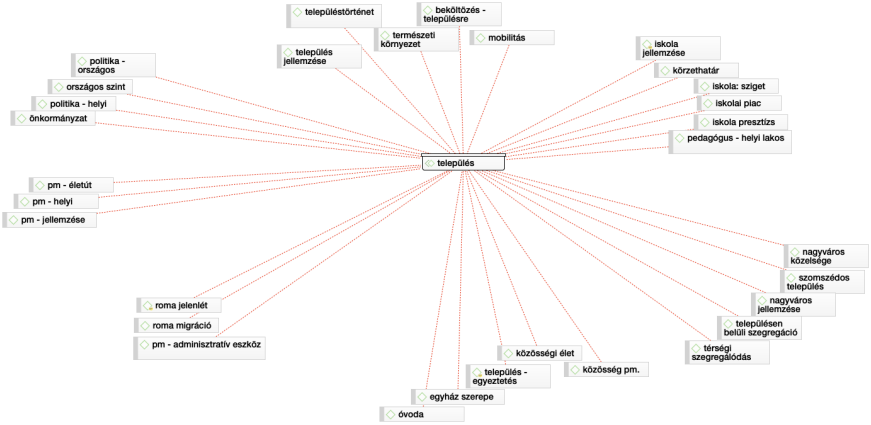

1. ábra. *A település kapcsán felmerült főbb témák*

a nagyvárosból menekülő értelmiségiekhez, középosztálybeliekhez) kapcsolódó „bevándorló" rétegek is. Az odaköltözés tendenciája mondhatni a mai napig tart, hiszen mint említettük, a település elhelyezkedése a közeli nagyváros és a közlekedési infrastruktúra okán sok szempontból kedvező, így az elmúlt két évtizedben is alakítottak ki utcákat, létrejött egy helyi „Rózsadomb", ahol fiatal családok élnek, amelynek tagjai magasan képzettek, és jobbára a közeli nagyvárosban dolgoznak. Mindennek következtében a falu lakossága heterogénné vált, és a történetileg evangélikus többségű település vallásfelekezeti összetétele megváltozott, sőt, mint jeleztük a hivatalos adatok szintjén is arányaiban éppen ők vannak a legkevesebben.

> Itt, amikor még nem volt beköltözés, tehát úgy az 50-es években, tehát egy 1000 fő körüli volt a tősgyökeresnek a száma. Jött ugye a 60-as évek, szocialista nagyipar, és ahogy mondtam, Cserehátról, Zemplénből tömegével, de van olyan kis határ menti kis település is, ahonnan szerintem a fél falu ideköltözött annak idején. Részint, ugye mert könnyen meg lehetett közelíteni a nagyvárost az agglomerációból (...) Volt egy nagy hullám a rendszerváltás környékén is, amikor már a modernebb szemléletnek megfelelően a középosztálybeliek jöttek ki, ugye menekültek ki a panelból, menekültek a belvárosból. (...) És akkor van a tősgyökeres réteg, aki egyre kevesebb, egyre háttérbe szorul. Talán én vagyok az utolsó mohikán. Mondjuk, nem árt, hogyha ilyen ember van. (P.8)

A helyi intézményvezetők közül néhányan azonban helyiek és evangélikusok, és ezt nem csak a velünk folytatott beszélgetésekben hozták tudomásunkra, hanem mások is számon tartják. Úgy tűnik, ez az egyházi hovatartozás sok szempontból szervező erővel vagy éppenséggel konfliktuspotenciállal is rendelkezik, és kihat a helyi képzési piacra is. Ennek leglátványosabb eleme alanyaink szerint a helyi

általános iskola és óvoda egyházi kézbe adásának meghiúsulása, illetve a helyi egyházi (református) óvoda indítása.

A helyi általános iskola egyháziasítása nem következett be, noha bizonyos helyi „keretfeltételek" adottak voltak: a szülők egyre nagyobb aránya döntött úgy, hogy gyerekét más település iskolájába hordja, másrészt pedig – ezzel párhuzamosan – a helyi iskolában a roma tanulók aránya növekedni kezdett. E két feltétel bizonyos településeken egymást erősítő folyamatként tételeződik, és az iskola ezért úgy dönt, hogy az elromásodás megakadályozása céljából egyházi kézbe adja az intézményt. Ennek kimondva-kimondatlanul pragmatikus okai is vannak, mert az iskolák az egyháziasítás által azt is remélik, több forráshoz jutnak, és ezért jobb minőségű szolgáltatást tudnak nyújtani, illetve nem állami intézményként nyíltabban válogathatnak a jelentkező diákok között. Esettanulmányunk helyszínén azonban ez nem így történt, az iskola állami fenntartásban maradt, amelynek fő oka az egyház térségi gondolkodása: mivel a szomszédos Zs. településen van már református iskola, nem volt céljuk, hogy Atelepen is iskolát nyissanak, ám az óvodaalapítás által a helyi-térségi iskolai útvonal szintjén mégis számolnak a szomszédos település intézményével.

> Az óvodának akkor mi lesz a kifutása?
> (...) Tehát, minden óvodánkat úgy lőttük be, hogy hova szeretnénk építeni, hogy meglévő...meglévő általános iskolai hálózatunk alá építkeztünk. (P9)

Az új óvoda alapítása nem volt elsődleges cél, először az állami óvoda egyik tagintézményének az egyháziasítása volt napirenden. Ennek meghiúsulása felszínre hozta az egyházi törésvonalakat, valamint a helyi intézményvezetők deszekularizációból levezethető bizonytalankodását is. Az elmesélések alapján az bontakozik ki, hogy a helyi óvodafejlesztés vágya évtizedes múltra tekint vissza, ám állami pályázati források hiányában erre sosem került sor. Egy időben a helyi evangélikus lelkész gyereke is az óvodába járt, ugyanakkor az intézményvezető és a polgármester is az evangélikus egyház vezetőségi tagja. Először azt szerették volna, ha az óvodát az evangélikus egyház veszi át. Állítólag a református és az evangélikus egyház megegyezett, ha az utóbbiak nem veszik át, akkor a református egyház tesz ilyen irányú lépéseket. Az evangélikusok végül nem vették át, mert amikor erre lehetőség nyílt, az étkeztetés támogatásának hiányában az óvoda fenntartása veszteséges lett volna. A reformátusok viszont továbbra is át akarták venni, mint az korábbiakban is kiderült, éppen azért, mert ők térségi logikában gondolkodva a szomszéd Zs. település református iskolája felé terelnék a (nem roma) gyerekek egy részét.

> Az óvoda vezetője evangélikus. A polgármester evangélikus. A képviselőtestületben is, azt hiszem, van még 2 evangélikus atyafi. Ez azért érdekes, mert az óvodát szerették

> volna átadni evangélikusoknak. (...) A polgármester igyekezett politikailag korrekt lenni. Úgyhogy rábízta ezt az evangélikus lelkipásztorra, hogy ezt vezényelje le, egyeztessen a többi lelkésszel. Megtörtént az egyeztetés, nekem is feltette a kérdést, hogy ugye mi nem akarjuk átvenni. Hát, én megmondtam, hogy hát „Mi, mint gyülekezet nem, de az egyházkerületet lehet, hogy érdekli". Kiderült, hogy igen. Na, akkor abból lett egy nagy sértődés, hogy de miért, de kvázi az övék az óvoda olyan szempontból, hogy az óvodavezetőnő evangélikus.. (P9)

Az evangélikus egyház meghátrálása után a polgármester is elbizonytalanodott az egyházi átadás vonatkozásban. Erre kétféle magyarázatot is kaptunk alanyainktól: egyszerűen azért nem adta áldását, mert ő helybeli evangélikusként mégsem járulhat hozzá ahhoz, hogy a reformátusok kezébe kerüljön az óvoda, mások szerint viszont diplomáciai érzékkel úgy döntött, ha már „ennyire kelendő a menyasszony", akkor meg kell hívni a településen jelen lévő többi egyházat is. Az egyházi versengés gyakorlatilag az evangélikus helyi egyházközség és a református egyházkerület között zajlott, mindebben a katolikusok nem vettek részt. A reformátusok értelemszerűen előnyösebb ajánlatot tudtak volna adni, hiszen az egyházkerület biztosíthatta az anyagi és szakmai forrásokat.

Végül a helyi testület sem akarta az óvoda egyházi kézbe kerülését, és az erről szóló korábbi testületi határozatot visszavonták. Az óvoda egyháziasítása megakadályozásának végső löketet végül egy fejlesztési pályázat adott: az óvoda nyert 156 millió forintot bővítésre és bölcsőde kialakításra.

Minderre válaszlépésként a református egyház saját óvodafejlesztésbe kezdett. A jelenlegi óvodavezető állítólag kérte, hogy ne tegyék ezt, de a református egyházat eltökélt szándékától nem lehetett eltéríteni.

> Akkor lecsökkent a létszámunk. Megmondom, van benne valami olyan, hogy... az egyházak... hát, itt konkrétan a református egyház szintén óvodát szeretne építeni a községben. És.. És hiába kértük, hogy ne most, mikor már mi tényleg megnyertünk egy pályázatot, de ez, ezt nem tudom... Igaz, hogy kérték át az óvodát, akkor szóltunk, hogy inkább vigyék az iskolát, mert az iskola sajnos lement etnikai kisebbségre. Beviszik a gyerekeket... És nálunk is elég sok van. Majdnem 50 százalék. Ha 50 százalékon túlmegyünk, akkor már gondokat jelent. (P10).

A református egyház a helyzetet úgy értékelte, hogy valójában az óvodát át akarták játszani az evangélikusoknak, és mindezt utólag le akarták papírozni. Ezért megszületett a helyi református óvoda létrehozásának a gondolata, amely egyrészt az ő szempontjukból helyi-térségi igényt is kielégítene, másrészt pedig kapcsolódhat az országos egyházi jellegű óvodafejlesztési projekthez.

> Nyilván, itt látni kell a történetet, hogy ők nyilván azt szerették volna, hogy evangélikus legyen. Már nem mert belemenni a képviselőtestület abba, hogy lezsírozzák, és csak úgy odapasszolják. De nyilvánvaló, hogy egy 10.000 diákkal operáló egyházkerületi intézményi rendszer előnyösebb pedagógiai, anyagi, infrastrukturális feltételeket tudna biztosítani az óvodának, mint a helyi evangélikus 100 fős közösség. (...) Ebbe nem mertek nyilvánvalóan belemenni, nem akartak egy vesztes pozícióból menni, visszavonták a határozatot. Na, innen indult aztán az óvoda gondolata, hogy itt eldőlt az egyházkerületnél, hogy lesz, ami lesz, mi a faluban tovább gondolkodunk óvodában, hiszen másik három szomszédos településen sincs óvodánk, és itt helyben is elég fiatalos a gyülekezet, tehát, jó gazdái lennénk az óvodának. (...) Akkor ez eldőlt, és kerestük erre a lehetőségeket. Vásároltunk egy épületet, az adott volt. (P9)

A református óvoda már elgondolása pillanatában is konfliktusokkal volt terhes, ami a megvalósítási szakaszban csak tovább fokozódott. A lelkész elmesélése szerint az óvoda elindításához szükséges ingatlan megvásárlásakor találkozott a polgármesterrel, akivel közölte a tényt, hogy egyházi óvoda fog indulni a településen.

> Bementem a polgármesterhez, és hát itt próbált lebeszélni. És aztán elég érdekes stílusra váltott. Mondta, hogyha mi elindulunk óvodába, akkor tudjam meg, hogy ő ki fogja hívni az RTL Klubot, és itt a cigányság fel fog vonulni, és tiltakozni fog a templom előtt, hogy mi szegregátumot akarunk csinálni Atelepen. És hogy ezt le fogja nyilatkozni. Mondtam neki, hogy bátran polgármester, ennyire jó a viszony, mondtam, hogy „Bátran polgármester úr, én a TV2-t is kihívom, és meg fogom köszönni neked a reklámot, mert sajnos itt a megyében jobb reklám nem kell egy óvodának, mint az, hogy itt szegregátum lesz. De azt is hozzá fogom tenni, hogy településvezetőként te is felelős vagy abban, hogy itt 2 óvoda lesz, mert nyilván ezt lehetett volna okosabban". Na, vörös lett a feje, majdhogynem elzavart. De lényeg, hogy azóta nyilván egy hűvös hivatali viszonyt ápolunk. (P9.)

Jelenleg tehát a településen működik az önkormányzati fenntartású óvoda, és időközben elindult a református egyházkerület fenntartásában egy kisebb óvoda. Ennek nyilvánvalóan helyi szinten kihatása lesz: a településszintű és kistérségi szegregációs folyamatok is erősödni fognak. Az állami óvoda jelenleg is küzd azért, hogy a „cigányóvoda" bélyegétől megszabaduljon, térségi szinten pedig a már eddig is létező white flight jelensége fog intenzívebb lenni, hiszen a református óvoda vállaltan is a szomszéd település református általános iskolájába fogja irányítani a náluk végző gyerekeket. E folyamatok meglehetősen nyilvánvalók, a helyi szereplők is érzékelik, ám értékelésük eltérő.

Az állami óvoda vezetője kissé értetlenül áll azelőtt, hogy rendszerszinten is az egyházi fenntartású iskolák nagyobb szabadságfokkal rendelkeznek a gyerekek szelekciója szintjén az államiakhoz képest. A református egyház e térségi

folyamatokban a terjeszkedést, és ezzel összefüggésben a hívekhez és a fiatalokhoz való nagyobb mértékű hozzáférést látja. A polgármestert nem zavarja a helyi szegregálódás, és hosszú távon abban bízik, hogy majd a helyi, zömében roma gyerekeket oktató iskola is egyházi fenntartásba kerül. A fenti idézet egyrészt jelzi a polgármester és a lelkész közötti konfliktus mélypontját, ugyanakkor rámutat a szegregáció diszkurzív használatának egy érdekes mozzanatára: a helyi szereplők látják a folyamatot, ám ezt vagy lehetőségként élik meg (mint például a lelkész), vagy kettős beszéd alkalmazásával (például a polgármester) érvelésként akarják a másik fél térnyerésének visszaszorítása céljából használni. Míg más helyzetekben a polgármester, akár jogvédőkkel is dacolva, maga is elnéző-támogató a szegregációval szemben, ebben az esetben a szegregáció elutasításának már-már jogvédő szerepébe burkolózik.

Félig-meddig kimondva ez az egyházi terjeszkedés azonban a magyarnak tartott lakosságot érinti, és nem a romákat. A romák történeti egyházakba való bevonásának (avagy nem bevonásuk) kérdése jóval meghaladja jelen esettanulmány kereteit, ám megnézhetjük, helyi szinten ez hogyan mutatkozik meg. A helyi református lelkész szerint a romákat azért sem lehet bevonni a református egyházba, mert ők olyan „misztériumhívők", mint a katolikusok, ezért nagyobb valószínűséggel szeretnek katolikusok lenni. Egy másik ellenérve alapján – létező társadalmi előítéletre apellálva – szerinte az egyházon belül azért sem lehetséges egyfajta „roma misszió" létrehozása, mert ha egy esemény során valami eltűnne, a (magyar) hívek előítéleteiket automatikusan a romákra vetítenék. Állítása szerint az is feszültséget szülhetne, ha a roma és nem roma hívők nem azonos mértékben járulnának hozzá a gyülekezet fenntartásához. A polgármester, ezzel ellentétben, ugyan nem kifejezetten csak a reformátusokkal szemben, hanem általában is azt hiányolja, hogy a történeti egyházak nem képesek a romákat felkarolni, ezáltal valójában küldetésüknek nem tesznek eleget.

> Az a nagy szívfájdalmam, hogy itt vagyunk 4 felekezettel, 4 helyben élő lelkésszel, és ki merem jelenteni, ordítani az egész világnak, hogy nincs olyan … felekezet, aki felkarolná őket. Pedig már nagyon sokat lobbiztam értük ilyen szempontból is. Azt tudni kell, hogy eredendőleg ők római katolikusok, de bármikor miért, miért nem, már volt olyan roma temetés, amikor éppen az evangélikus esperes úr (volt jelen)... (...) Tehát érzem, látom, hogy minél képzetlenebb, minél iskolázatlanabb egy réteg, az érzelmi világ annál fontosabb. És ezért tartanám, tartom nagyon fontosnak, hogy valahogy bevinni őket a templomnak a világába. Szoktam volt mondani, talán nem rosszul, hogy a romák előtt ugyanaz a tendencia kellene, hogy legyen, ami a többségi világ előtt volt hosszú évszázadokon keresztül. Már bocsánat, szó szerint be kellene őket űzni, most jelképesen mondom, be kellene őket űzni a templomba. Iskolázottság.. meg a munka. (P.8)

Az óvoda kapcsán az evangélikus és református egyház között megmutatkozó helyi konfliktus talán csak a jéghegy csúcsa, az okok mélyebbre nyúlnak vissza. Mint említettük a település történeti identitása számára meghatározó az evangélikus egyház jelenléte, amely ugyanakkor megyei központ volt. Az évszázados jelenléttel szemben a református gyülekezet fiatalnak, nem egészen 20 évesnek tekinthető, és ráadásul kezdetben éppen az evangélikusok templomában tartották a vasárnapi istentiszteleteket. Időközben a gyülekezetnek sikerült egy helyi, régi iskolaépületet megvásárolni és felújítani, amit egyúttal istentiszteleti helyként is használni kezdték. Ez együtt járt azzal is, hogy a reformátusok már nem vették igénybe az evangélikus templomot, „szakítottak", ami részben gazdasági kiesést is okozott az evangélikusoknak. Ráadásul az evangélikus templom használata lassan elindított egy olyan folyamatot is, hogy a reformátusok kezdtek az evangélikusok istentiszteleteire járni, ez pedig kockázatot jelentett református szempontból. Az új épület reformátusok általi használata után ez a tendencia visszaszorult, és ezt pedig az evangélikusok sérelmezték. Az óvoda alapítása a helyi református gyülekezet „önálló életre" való kelésének valójában egy újabb stációja lett, ami több helyi önkormányzati és egyházi érdeket is sérthet.

> Közösségünk két éve volt 15 éves. Tehát, egy nagyon fiatal közösségről van szó. Előtte egy pár beköltöző református család volt, szórványként kezelték. (...) 2001-ben összejött annyi jó szándékú és erős szándékú család, hogy megalapították az egyházközséget hivatalosan, tehát szórványból előre lépett. De akkor nem volt épületük még, hanem az evangélikus templomban találkoztak vasárnaponként. És hát ez nyilván egy érdekes helyzet volt, amiből ők aztán ki akartak lépni. Akkor volt egy nagyon agilis lelkipásztor a gyülekezetben, aki egyébként szintén ilyen kvázi másodállásként csinálta a gyülekezetet. (...) Ő egyezett meg az önkormányzattal arról, hogy azt az épületet meg tudják vásárolni, ahol mi most vagyunk helyileg. És akkor elkezdték átalakítani, ez egy volt iskolaépület. Elkezdték átalakítani gyülekezeti házzá (...) és amikor olyan stádiumba jutott az építkezés, hogy már saját istentiszteleti helyként tudták a reformátusok használni, akkor volt egy ilyen szakítás az evangélikus gyülekezettel (...) Ez, én úgy sejtem, hogy anyagi érdekeket is sértett, a perselypénzünket akkortól mi használtuk, mert addig úgy volt, hogy a perselypénzt otthagytuk az evangélikus templomba. Ebből volt szerintem feszültség, hogy eljött az evangélikusoktól a református gyülekezet. Na, akkor elindult egy ilyen kis feszültség és onnantól fogva valahogy az együttélés egyre kényelmetlenebb. Ment az építkezés, ott is voltak, mert ugye közvetlen szomszédok vagyunk. Ott is voltak feszültségek. (...) Ez a helyettes lelkész nem tudta nyilván olyan erővel pásztorolni a gyülekezetet, mint ahogy ő azt szerette volna, (...) és az evangélikus gyülekezetbe sok református járt már át nyilván a lelkész buzdítására. Ezt mi magunk között, lelkészek között nem tartjuk egy elegáns dolognak. (P.9)

2.3. Közösségi élet

Kutatásunk központi kérdése, hogy az iskola és a helyi közösség hogyan viszonyul egymáshoz, a közösség mely jellemzői azok, amelyek az iskolai rezilienciát elősegítik, vagy éppenséggel hátráltatják. Az eddig bemutatott konfliktusos jelleg, mint láthattuk, kihat a térségi szegregációs folyamatokra, és ez óhatatlanul is az iskola helyi presztízsének csökkenésével jár együtt. Továbbá a településen belül az egyházak köré szerveződő közösségek, illetve általában is a civil szervezetek vagy akár az informális közösségek, kapcsolathálók közvetlenül is kihathatnak az iskola életére.

Az eddig többször megidézett evangélikus és református egyházon kívül az arányaiban is nagyobb katolikus közösségből jelezték alanyaink, hogy „részesei" az iskolai szegregációs folyamatoknak.

> Ugye helyi szinten nagyon nagy úr, mondjuk, egy közösség, akár vallási közösség, görögkatolikusok, vagy római katolikusok. Ezek ugye a felekezetek nagy közösségei itt a település életében. És van olyan, hogy hát ugye összetartóbbak ezek a szülők. És akkor, hogyha már ők úgy gondolkodnak, vagy az egyik úgy gondolkodik, hogy nem, nem hozza ide az iskolába a gyereket, akkor már az a közösség inkább arrafele húz, amerre például az egyik tagja. (P.2)

Kérdés lehet azonban, az egyházi jelenlét által vagy mellett milyen a település közösségi élete, és ebben milyen szerepe van a helyi vezető rétegnek, vagy akár a polgármesternek is. A polgármester sok szempontból előnnyel rendelkezik, hiszen helyi születésű, aki jól ismeri a település múltját. Igaz, jelenleg nem helyben lakik, hanem a közeli nagyvárosban, ez pedig néha hátrányt, vagy legalábbis támadási felületet jelent, állítólag többször is a fejéhez szokták ezt vágni. Az ő narratívájában viszont az a tény, hogy szülőfalujában lett polgármester, szolgálatot jelent, azt, hogy ezzel tartozik a falunak, a falut pedig saját gyerekeként kezeli, tehát olyan valaminek, amiről folyamatosan gondoskodni kell.

A faluban sok rendezvényt szerveznek, amelyeket rendszerint a polgármester személyéhez kötnek, akár pozitív vagy akár negatív értelemben is. Pozitívumként említették, hogy ő személyesen is részt vett az iskolai toborzás céljából az óvodában szervezett rendezvényeken, illetve támogatja az iskola különféle rendezvényeit is. A rendezvények egy jelentős része éppen az iskolában zajlik, sőt az önkormányzat – a csökkenő gyereklétszám ellenére, és az iskola helyi megbélyegzése ellenére – pályázatot adott be és nyert is az épület felújítására. Sokak szerint előny, hogy a településről származik, és mondhatni nem csak a falut, hanem benne magát az iskolaépületet is magáénak érzi. Ebben a narratívában az iskola és az önkormányzat nem önálló entitások, nem pusztán „szigetek", mivel sok közös rendezvényük van, élő kapcsolat létezik az intézmények között.

A polgármester és az önkormányzat dinamikus jelenlétének igenlésével párhuzamosan viszont megjelentek kritikusabb hangok is. Ezek vagy azt említik, hogy a rendezvények valójában szűk körűek, csak kötelességből vesznek részt rajta az emberek, vagy arra utalnak, hogy az iskola és az önkormányzat közös rendezvényei óhatatlanul is csak keveseket érinthetnek, hiszen a falu lakói közt akadnak szülők, akiknek a gyereke már óvodába sem helyben jár, így értelemszerűen nincs kapcsolódási pontja az iskolával. Van, aki kétkedve fogadja azt is, hogy a polgármester mindent megtesz az iskoláért, hiszen számára, akárcsak a falu más lakosai szemében is az iskola már elromásodott, és ez együtt jár a pedagógusok presztízsének csökkenésével. És e kritikai kontextusban visszaköszön az, hogy mivel a polgármester nem helyben él, néha nem is érzékeli, hogy a rendezvényeken való részvételek inkább csak formális találkozóknak minősülnek, mintsem valós érdeklődésre épülő jelenlétnek, együttlétnek.

> Szerintem ilyen különböző társadalmi csoportokon keresztül alkotunk közösséget. Tehát, például a rendezvényeken ez nagyon jól tükröződik, hogy nagyon sok rendezvényünk úgy megy le, hogy a kötelezően odavezényelt emberek vannak ott, az önkormányzat dolgozói, azok rokonai, aki meg van bízva a kajával... (P9.)

A helyi közösségi élettel kapcsolatos kritikai hangok azonban nemcsak az iskola és az önkormányzat közös rendezvényeit érintik, hanem általában az egész falu vonatkozásában is megjelennek. A település „alvófalu" jelzője nem pusztán arra utal, hogy sokan csak arra használják, hogy ott alszanak, hanem arra is, hogy a viszonylag újonnan odaköltözött rétegeknek nincs élő kapcsolata magával a településsel, és ők biztosan nem vesznek részt a helyi rendezvényeken. Mindazonáltal a falu alvó jellege azzal is együtt jár, hogy a falu békésnek, biztonságosnak tekinthető, és ezt több alanyunk kihangsúlyozta, illetve statisztikákkal támasztotta alá. Látszólag az etnikai együttélés feszültségmentes, legalábbis nem számoltak be kirívó konfliktusokról. Ez természetesen nem jelenti azt, ne léteznének előítéletek a romákkal szemben (ezekről a későbbiekben még szó lesz).

Ahhoz, hogy a közösségi élet pezsgőbb legyen, alanyaink szerint közös ügyek is kellenének, de ezek nehezen fogalmazódnak meg. Ezzel párhuzamosan az ott élők és a településre beköltözők mentalitása is meg kellene, hogy változzon. Az iskola nem tudott közösségi üggyé válni, bizonyos értelemben magára maradt, és ennek eredménye az lett, hogy egy szép település szépnek mondott iskolája az elcigányosodottság bélyegét hordozza magán. Hasonló folyamat bontakozik ki az állami óvoda körül is, amelyet vélhetően az új egyházi intézmény megjelenése fokozni fog.

A közösségi szerveződés kapcsán azonban kivételek is akadnak. Az egyik alanyunk például arról számolt be, civil szervezetet hoztak létre annak érdekében, hogy megakadályozzák egy szomszédos településen működő ipari vállalat környezetszennyező tevékenységét. Ha számbelileg nem is sok, de civil szervezetek végül

is működnek a településen, illetve az egyházak is igyekeznek megszólítani a fiatalokat. Az óvodalapítás és más események körül a reformátusok és evangélikusok között kialakult, korábban már részletezett konfliktus ellenére a településen jelen lévő négy egyház közötti viszony is alapvetően jónak mondható.

A nagyváros közelsége nem csak a helyi világi és egyházi vezetők működésének megítélését érinti, hanem a fiatalok lokális kötöttségét is. Az iskolai útvonalak szintjén a későbbiekben látni fogjuk, hogy a nagyváros strukturális okokból is vonzerővé válik, ugyanakkor negatívan visszahat a helyiek lokális identitására és a szabadidős szokásokra. Több alanyunk azt emelte ki, hogy a fiataloknak, főleg serdülőkortól kezdve, az igazi szórakozás az, ha „bemennek a városba".

2.4. Romák jelenléte a faluban és a helyiek viszonyulása

A hivatalosnak mondható KSH adatok szintjén alig élnek olyanok, akik önmagukat románnak tartanák, ám a helyi becslések alapján a lakosság mintegy 20 százalékát a romák teszik ki. E számok ellenében a helyi általános iskolában a roma tanulók aránya az alsóbb évfolyamokon már majdnem százszázalékos, az állami óvodában a gyerekek legalább feléről állítják a helyi szereplők, hogy roma származásúak. A településen belül, ahogy már jeleztük, létezik egy különálló rész, ahol a helyi romák zöme él, de néhány románnak tartott család más utcákban is lakik.

Ebben az alfejezetben azt vizsgáljuk meg, településszinten milyen állítások fogalmazódnak meg a romákkal szemben, illetve kitérünk arra, hogy a helyi hivatalosságok mit gondolnak és tesznek a „roma kérdés" kezelése céljából. Már a falu lakosságának jellemzésekor a polgármester három kategóriát említ: a tősgyökeresek, a bevándorlók és az általa 15 százalékra becsült roma népesség. E megkülönböztetés jelzi/előrevetíti, hogy gondolkodásmódja, tevékenysége során kiemelt, vagy legalábbis külön kezelendő kategóriaként kezeli a romák helyzetét a településen. A polgármester romákkal kapcsolatos gondolkodását két markáns alapállítása keretezi: 1. eredendően gond van velük, illetve 2. a romákra állandóan „oda kell figyelni". Nagyon plasztikusan ezt így fogalmazta meg:

> Oda kell rájuk figyelni, mert amire nincs oda figyelve, az olyan, mint a gaz a kiskertünkben: ha nem húzzuk ki kiskorában, szépen elburjánzik. Itt is ugyanez a szituáció, hogy gondozni kell, törődni kell velük. (P8.)

De mit is tesznek a helyi hatóságok, hogyan valósul meg adminisztratívan ez az „odafigyelés"? Az egyik legnagyobb horderejű helyi akció – amelyet egyébként az egyik szomszédos település gyakorlatából vettek át – az évente tartott telepvagy utcabejárás. Ennek során a helyi képviselőtestület tagjai, a háziorvos, a védőnő, a gyermekjólétis vagy akár a rendőr minden tavasszal megjelennek a falu

szegregátumát kitévő romák által lakott utcában, és bemennek minden háztartásba. A polgármester érzi, hogy ez az esemény a jogszerűség határát súrolja, ám dacolva ezzel, mégis fontosnak tartja, mert állítása szerint ez egy olyan alkalom, amelyre az ott lakók is készülnek, tudniillik ilyenkor teszik rendbe a házakat és az udvart. A hivatalosságok jelenléte egyfajta felmérés, ugyanis listát készítenek arról, kinek milyen felújításra vagy munkálatokra van szüksége a házban. Az ott lakóknak a közmunkáért járó munkabérük terhére meghitelezik az elvégzendő munka összegét, amelyet a nyári hónapokban részletekben visszafizetnek. Az elvégzett munkát időközben a jegyző vagy az önkormányzat valamelyik alkalmazottja ellenőrzi.

Egy másik adminisztratív beavatkozás a születésszabályozást érinti. Ennek célcsoportja ugyan nem kifejezetten a roma nők, ám mégis leginkább ők veszik igénybe, és gyakorlatilag egy fogamzásgátló eszközről, a méhen belüli spirál alkalmazásáról van szó. Ez az ötlet is a szomszéd település gyakorlatából származik, és a polgármester azt gondolja, ezzel a módszerrel lehet helyi szinten, de akár megyei vagy országos szinten is a demográfiai tendenciákat befolyásolni.

Az önkormányzat más „színvak" pályázatot és támogatási formát is működtet. Ilyennek tekinthetjük például a szociális tűzifa osztást (hivatalosan: szociális célú tűzifavásárláshoz kapcsolódó kiegészítő támogatás), amelyet a rászoruló családok kaphatnak meg, ám ezek zöme szintén roma származású. Szintén ebbe a sorba illeszthető a közmunka program, amelynek résztvevői szintén elsősorban roma származású személyek, illetve ilyen a tovább tanulók utazási támogatása is.

Összességében a beszélgetéseinkből az bontakozik ki, két párhuzamos – egy roma és egy nem-roma – világ létezik a településen. E kettőt a társadalom szövete, jogi szálak vagy éppen az intézmények használata a mindennapokban sokféle módon összekötik. Igen ám, de az intézmények mint találkozási helyek valójában az asszimetrikus, alá- és fölérendelő viszonyokat erősítik: a nem-roma szereplők domináns, a roma szereplők pedig alárendelt helyzetben vannak. Így a két világ közötti átjárás a roma lakosokat is érintő intézményekben csak bizonyos köztes embereken keresztül valósul meg igazán.

3.1. A település általános iskolája a hivatalos dokumentumok tükrében

Az általános iskola 1986 óta működik jelenlegi telephelyén, a településen belül az egyedüli iskola. Az épületet a kilencvenes években bővítették, jelenleg egy energetikai pályázat keretében korszerűsítik. Az iskolában már évek óta csak egy osztály működik évfolyamként, és a hivatalos adatok alapján megállapítható, hogy néhány év alatt a tanulói létszám a harmadával csökkent, 2021-ben már csak 100 tanulója volt, az alsóbb évfolyamokon már összevont (1-3. és 2-4.) osztályok voltak.

A helyi általános iskola átlagos, vagy legalábbis nem reziliens intézményként került kutatásunkba még 2017-ben. A vonatkozó kompetenciaeredmények alapján ezt idősorosan is megállapíthatjuk, illetve a legutolsó (2019-es) elérhető jelentés alapján az is nyilvánvaló, hogy az iskola 8. osztályos tanulóinak teljesítménye a különböző referenciacsoportokhoz képest szignifikánsan nem tért el. Érdekességképpen kihangsúlyozhatjuk, hogy a 6. osztályos tanulók kompetenciái eltérő mintázatot mutatnak: szövegértésből minden metszetben szignifikánsan alulteljesítenek, míg matematikából az országos szintet is meghaladták.

Az iskolában 14 pedagógus dolgozik főállásban (akik között mindössze két férfit találunk), hat pedagógus az alsósokat, a többiek az 5-8. osztályosokat tanítják. Nem pedagógus munkakörben további hét személyt foglalkoztat a fenntartó. A pedagógusok korfája inkább idősebbnek mondható, belátható időn belül (kb. tíz éven belül) legalább hat pedagógus nyugdíjba vonulhat.

A pedagógiai program öt alapelvet rögzít. Először is olyan iskolai légkört akarnak teremteni, ahol a diákok otthon érzik magukat, ugyanakkor a nevelők „szellemileg, erkölcsileg és testileg egészséges nemzedéket kívánnak nevelni". Továbbá az iskola a szülőkkel együtt részt kíván venni a lakóhely életében, illetve esélyegyenlőséget akar biztosítani a hátrányos helyzetű és az SNI-s tanulók számára is. Végül rögzítik azokat a kompetenciákat és készségeket, amelyek átadására vagy kialakítására az iskola törekszik.

A pedagógiai programban egy helyen történik explicit utalás a romákra: a dokumentum elején említésre kerül, hogy a településen a romák aránya 10-15 százalékra becsülhető, majd pedig kijelentik: „Iskolánk tanulóinak többségét ők alkotják." Ez azért is érdekes, mert ugyan a dokumentumot 2020 folyamán fogadták el, egy korábbi 2013-as változatban a településre vonatkozó becslést tartalmazó mondat szó szerint megtalálható, ám akkor a romák iskolai jelenlétére még nem történt utalás. E két dokumentum puszta összevetése, valamint az előbb felvillantott idősoros tanulói létszám is jelzi azt az átmenetiséget, amelyet interjúink alapján részletesen tárgyalni fogunk: néhány év alatt megcsappant a tanulói létszám, és ezzel párhuzamosan megnőtt a roma tanulók aránya az intézményen belül.

3.2. Az iskola belső és külső világa az interjúk alapján

Az iskola belső világának és környezetének megértése miatt pedagógusokkal, diákokkal és külső szereplőkkel egyaránt interjúkat készítettünk. A beszélgetések rögzítése és kódolása után nyilvánvalóvá vált, hogy alanyaink számára – talán a diákokkal folytatott fókuszcsoport- beszélgetést leszámítva – a legnagyobb mértékű tematizációt az új helyzet, az „átmenet" feldolgozása, a tanulói összetétel megváltozása és értelmezése jelenti (2. ábra).

3.2.1. Az iskolai átmenet diskurzusai

A terepmunka idején is zajló átmenet áthatotta az egész iskolai életet. A statisztikákból látszódó létszámcsökkenés, valamint főleg az alsóbb évfolyamokon a pedagógusok által tapasztalt tanulói összetétel megváltozása félelemmel és szakmai kihívásokkal egyaránt áthatotta a mindennapi pedagógiai munkát.

Az iskola jellegének átalakulására többféle, mikro- és makró jellegű magyarázatot adtak alanyaink. A makrószint természetesen összefügg az egész oktatási rendszerben bekövetkezett változásokkal, a fenntartói rendszer átalakításával, illetve az egyházi iskolák térnyerésével. Az iskola kikerült az önkormányzat fenntartásából, az önkormányzatnak csak „vagyongazdálkodási joga" van az iskolaépület fölött. E rendszerszintű átalakítás önmagában szétszakíthatja az iskola és a település szimbiózisát, hiszen másféle érdekek mentén szerveződnek tevékenységeik, illetve másféle mozgástérbe kerülnek. Az iskola számára a centralizált intézményfenntartók regionális szereplőivel való együttműködése válik kiemelkedő jelentőségűvé, az önkormányzat pedig érdemben nem tud beleszólni az iskola stratégiai döntéseibe. A szabad iskolaválasztás gyakorlatának megmaradása, valamint a centralizált szereplők felügyelete mellett az iskola továbbra is a helyi, térségi iskolai piacban éli mindennapjait. E helyi piacnak részét képezi a közeli nagyváros iskolahálózata és a szomszédos település vagy települések iskolái. És ezen a ponton újra az országos oktatáspolitika által generált folyamatokkal szembesülhetünk. A nagyvárosi iskolák és a szomszédos települések iskolái elméletileg eddig is a helyi iskolai piac részét képezték, csakhogy az általános iskolák szintjén megjelent egy új típusú szereplő, az egyházi fenntartású iskola. Ezek az iskolák jogszabályokban rögzített módon nagyobb szabadságfokkal rendelkeznek a tanulói szelekció és a finanszírozás tekintetében, amelynek következtében helyi presztízsük sok szempontból magasabb, mint az állami fenntartású iskoláké. Mindennek hatására a kistérségi iskolai versengések felerősödtek, amely együtt jár egy újfajta szegregációs folyamattal, az államilag ösztönzött, egyházasszisztált szegregációval: egyre több olyan egyházi fenntartású iskola jelent meg, ahol alacsony a roma tanulók száma, és ezzel párhuzamosan a korábban önkormányzati iskolák pedig egyre több helyen olyan állami iskolává váltak, ahol a roma tanulók aránya – akár kiugróan is – megnövekedett.

Esettanulmányunk helyszínén e folyamat élesben zajlott, a pedagógusokat bizonyos értelemben váratlanul érte a helyzet, az iskola egésze szempontjából pedig napirendre került külső megítélése, társadalmi elfogadottsága. Az új helyzet egyaránt érinti az iskolavezetés megítélését, az iskola pedagógiai munkáját, a pedagógus szerepeket vagy akár szakmai életútjukat is.

Próbáljuk meg rekonstruálni, hogyan történt ez az átalakulás az iskola és település mikrovilágában. Alanyaink nem egységesek abban a tekintetben, hogy mikor indult el ez a folyamat, van, aki csak 3-4 évre teszi az indulást, ám van, aki hosszabb időtávot említ. Valójában mindkét nézőpont indokolt, hiszen egymást

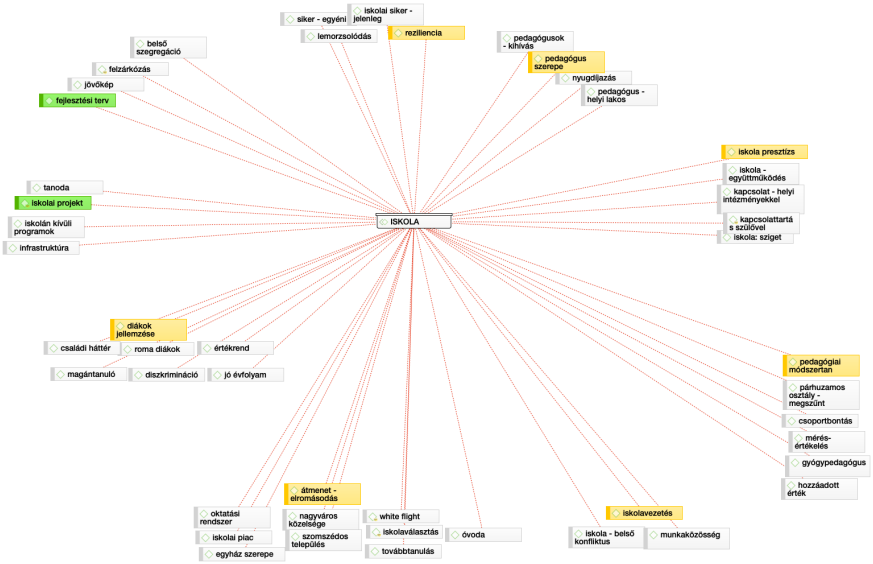

2. ábra. *Az iskola kapcsán felmerült főbb témák*

kiegészítő jelenségekről van szó. Az elmesélések szerint az iskolában 10-20 évvel ezelőtt párhuzamos osztályok is voltak. Akkor az iskolán belüli „roma kérdést" belső szegregációval oldották meg, ugyanis létezett egy összevont 1-4. és 5-8. osztály, egy úgynevezett felzárkóztató osztály, amelynek (roma) tanulói külön tankönyvekből tanulhattak, illetve egy fejlesztő pedagógus foglalkozott velük. Ez az osztály viszont megszűnt a 2000-es évek elején az akkori integrációs jogszabályi előírásoknak köszönhetően, illetve azért is, mert a kisebb létszám miatt nem lehetett fenntartani. Ráadásul a fejlesztő pedagógus, aki e gyerekekkel külön foglalkozott, nyugdíjba ment.

> Mi már a kezdet kezdetén csináltunk ilyen kis fejlesztő osztályt a gyengébb gyerekeknek. Véletlenül először C osztály volt, aztán rögtön kaptam érte hideget-meleget, mert úgy jött ki, hogy.. mit tudom én, 40-valahány gyerek, vagy 50… bekerült az iskolaotthonos osztályba. Ment egy B osztály, akik csak délig voltak. És maradt egy [azoknak, akik] óvodába se jártak ugye, mert nem volt kötelező. Maradt [tehát] egy olyan réteg, akik nagyon gyengén kezdték a tanulmányaikat, és azokat egy fejlesztő pedagógushoz raktuk külön osztályba, egy kis létszámúba. Tehát többnyire cigánygyerekek voltak és… először engem támadtak ezért, kihívták a TV-t és.. (P1.)

A pedagógusok emlékezetében ez az időszak „egészséges" volt, két szempontból is: egyrészt a fejlesztő, azaz a cigány osztállyal a szakos tanárok is sikerélményhez jutottak, de amiért szívesen emlékeznek vissza e letűnt időkre, az az, hogy akkor állításuk szerint „normál gyerekanyag" volt. A fejlesztő osztály megszűnése után szembe kellett nézni a további gyereklétszám-csökkenéssel, amelynek demográfiai okai is vannak, de a településre beköltözők társadalmi összetételével (ti. fiatal családok is odaköltöztek, de az ő munkahelyük a városhoz kötődött, ezért gyerekeiket is odavitték), illetve a szomszédos Zs. településen egyházi fenntartásban elindult általános iskola vonzerejével is kapcsolatba hozható. A gyereklétszám csökkenésével az A és B osztályok sem tudtak már fennmaradni, és így évfolyamonként csak egy osztály tudott indulni.

Az újabb fordulópont terepmunkánk előtt 3-4 évvel állt be. A szülők körében oly mértékűvé vált a gyerekek szomszéd községbe, illetve a nagyvárosba való beíratásának a mértéke, hogy a helyi iskolában egyre inkább gondot jelentett az is, hogy önálló osztályok induljanak. Hiába próbálkozott az iskola az óvodával és néha a polgármesterrel is karöltve a szülők meggyőzésével, ahogy kiderült, hogy növekszik a roma tanulók aránya az alsó évfolyamokon, a szülők elzárkóztak a helyi iskola kínálatától. A roma és nem-roma diákok iskolai aránya valójában már az óvodában eldőlt, hiszen ha itt kvázi kiegyenlített is volt az arány, elégséges volt, hogy csak egy-két szülő más település iskolájába irányítsa gyerekét, a roma tanulók többségbe kerültek az iskola alsó évfolyamain. És helyi hírként, szóbeszédként gyorsan terjedt, hogy a helyi iskola „elcigányosodik".

> 3 éve az óvodában a nagycsoportosoknak a fele roma gyerek volt, a fele nem roma gyerek volt. Több olyan szülő volt, akinek már járt ide gyereke a nem romák közül. És ide szerette volna, tudta, hogy melyik tanító nénik lesznek. És elindult egy nagyon jó agitáció, hogy igen, most hiába több a roma gyerek, de azért ha mind idehozzuk, akkor nagyon lesz. De eleve volt 3-4-5, akinek.. érthető módon a városi iskola kellett, mert a szomszédba dolgozott anyuka. Oda járt a nagyobb gyerek, nem tudom, mindegy. Érthető. És akkor kiderült az, hogy.. hogy.. 11 roma, meg 6 nem roma, vagy 7, a szülők ezzel szembesültek. Hiába mondták, hogy jó suli, szeretjük, gyönyörű a környezet, jók a tanárok stb., de, de nem akarjuk, hogy a gyerek otthon káromkodjon, nem akarjuk, hogy agresszív legyen, nem akarjuk, hogy azt a stílust felvegye, mert az óvodába is már észrevették, hogy változott a gyerek.

> (...) Ez egy lassú folyamat. Tehát.. egyrészt elkezdett fogyni a születési szám az elmúlt több mint 15 évben, (...) és a nem roma gyerekek aránya hasonló lett a roma gyerekek arányához. És akkor az óvodában dilemmáztak a szülők, hogy akkor akarunk-e olyan osztályba járatni a gyerekünket, ahol magasabb már ez a roma arány vagy nem. És akkor 3 évvel ezelőtt úgy döntöttek, hogy nem. És az egy, az egy tragikus pillanat volt (...) Mert utána tulajdonképpen a megítélése az embereknek, akik a faluba vannak, azok

véleményem szerint ilyen.. ilyen legyintő módon kezelik már ezt a helyzetet: „Hát, oda már csak ezek fognak járni!" Tehát, ez sokszor többet jelent, mint bármilyen eredménynek vagy versenynek a kihirdetése. (P1.)

A roma tanulók többségbe kerülése néhány év alatt lezajlott. Terepmunkánk idején az iskola vezetőinek beszámolója szerint a 1., 2. és 3. osztályokba zömében csak roma gyerekek járnak, és az akkor ősszel indult új elsős évfolyam tanulói is mindannyian roma származásúak. Míg a romák aránya nem érte el megközelítőleg az 50 százalékot, a pedagógusoknak úgy-ahogy sikerült meggyőzni a szülőket, hogy a helyi iskolába adják a gyereküket. Az iskola a maga módján próbálkozott volna a nem roma szülők feltételezett igényeit kielégíteni, többek között egy belső szegregációs gyakorlattal, a képesség szerinti csoportbontással is.

Pedig még olyan ötletek is voltak, mert már mindent kitaláltunk, hogy csináljunk olyat, hogy az osztályunkat ilyen A, B-félre osztottuk volna, és akkor még azt is bevállaltuk volna, hogy egyidejűleg itt vagyunk az iskolában a kolleganővel. És akkor ő tanítja a matekot az A-nak, én a B-nek, aztán magyart és fordítva. Tehát legyen lehetőségük külön tehetség, vagy nem tudom adottság alapján haladni, stb. Meg hogy aztán így ne legyen probléma. De nem. Nem. Tehát, abszolúte a szülők már utána el is zárkóztak, mivel, hogy ilyen nagyarányú roma gyerek jött az óvodából. (P4.)

Az iskolában ezen a szinten lejátszódó folyamat mintegy „élő példa" lett az óvoda számára is. A szülők óvodaválasztását szintén befolyásolják a közeli települések adta lehetőségek, és az intézményen belüli roma arány is. Az óvodában még egyelőre reménykednek, hogy nem fog teljesen elromásodni, és szembeötlő, hogy az emelkedő roma gyerekek arányára valójában hasonló intézményi válaszokat ad, mint az iskola a korábbi időszakokban ugyanerre a jelenségre. A településen belül például az óvoda két épületben működik, így mondhatni adta magát, hogy az elkülönülést ki nem mondva is intézményesítsék: az egyikbe inkább a roma gyerekek jártak, a másikba többnyire a nem romák. De ezt az elkülönítő szándékot félig-meddig alátámasztotta az is, hogy az óvoda angol nyelvű foglalkozásokat is indított, de ebben minden gyerek nem vett részt (ami hasonlóságot mutat azzal, ahogy az iskola az akkor még párhuzamosan futó osztályok egyikéből a kilencvenes években angol kéttannyelvű osztályt akart fenntartani). Az óvoda és iskola közötti párhuzam azzal is folytatható, hogy egyik intézmény sem lett egyházi, és mindkét intézményben – a csökkenő gyereklétszám ellenére – az elmúlt években infrastrukturális fejlesztés is történt.

Az új helyzet kérdések sorát vetheti fel. Például azt, hogy hogyan élik meg maguk a pedagógusok ezt az új helyzetet, de kérdés lehet az is, egyáltalán miért „félnek" a fehér szülők a romáktól egy amúgy békésnek nevezett településen? Miért a roma arány adja az iskola társadalmi presztízsét?

Abban, hogy ez egy új helyzet, mindenki egyetért, és zömében azzal is egyetértenek, ez egy kvázi lezárult, illetve visszafordíthatatlan folyamat. A külső szereplők, például önkormányzat, illetve az egyik egyházi szereplő szerint, az iskola „elveszített egy csatát", az óvoda vezetője viszont ennél is messzebb megy, és kijelenti, az országos és helyi folyamatok valójában tönkreteszik a települést. Szülői részről meg az is elhangzott, az iskola nem tett meg mindent annak érdekében, hogy ez a helyzet bekövetkezzen. A polgármester már oly mértékben lemondott az iskoláról, hogy azon is gondolkodik, milyen új funkciót lehetne találni az egyébként újonnan felújított épületnek:

> Az az épület itt volt, van, lesz. Meg fogjuk neki találni a funkciót, a világ az állandóan változik. Mondok egy példát! A szociális időskori ellátás szent meggyőződésem (...), hogy ilyen helyeken is előbb-utóbb ki fog épülni a helyi bentlakásos időskori ellátás. Ennek az iskolának (...) lehet, hogy én leszek az első lakója, majd ha megélem olyan 70 éves koromba. Tehát egy olyan épületnek lehet funkciót találni. Ott a postánk is, már azt is kieszeltem, hogy az a községünk legcsúnyább épülete, nem tesz bele az állam bácsi pénzt, hiába lobbizok. Azt is egy az egybe át lehetne például oda telepíteni egy új nyílást nyitni, egy új ajtó kell, biztonsági rendszer. Tehát, magyarul, meglesz a közfunkciója. (P8.)

3.2.2 Az iskola a pedagógusok szemszögéből

A teljesen új helyzetet azonban a pedagógusok élik meg legnehezebben. A fókuszcsoport beszélgetésben és egyéni interjúkban az egyik legmarkánsabb téma ez volt. Volt, aki mindennapi harcnak vagy olyan útkeresésnek nevezte ezt a gyökeresen új helyzetet, amely jó esetben szakmai kihívást is jelent. A legtöbben azonban inkább beletörődve viszonyultak, és említettek olyan kollégát is, aki már elment az iskolából. Egyik alanyunk életszerűen felvázolta azt is, hogy pályaelhagyáson gondolkodik, legalábbis eddigi szakmai kompetenciáit át kell alakítania.

> Hát, végül is a mindennapok, hogy vívjuk a harcainkat, remélhetőleg, nemcsak szélmalomharc, fel kell vértezni magunkat. Azért választottam ezt, de ugyanakkor, tehát, ez egy hivatás és nagyon sokan ezt a pályát otthagyták. Az, hogy mi szerintem itt maradtunk, az a gyerekszeretetnek köszönhető. Tehát, hogy a szívünkben, a lelkünkben a gyerek a középpont és ezért maradtunk itt, és vívjuk a mindennapi harcokat. Remélhetőleg, mondom egy kicsit úgy megkeményedve, nem, ez nem jó szó, de felvértezve magunkat. (P4.)

> Igen, tehát, mi vagyunk így ebbe az első kísérleti emberek, és hát az első évem az konkrétan olyan volt, hogy azt mondtam, hogy én ezt a pályát így, ahogy van, itthagyom. Tehát, hogy én ezt nem csinálom. Tehát én ezt nem fogom kibírni, mert annyira másképp kell megközelíteni a dolgot, annyira másképp kell gondolkodni efelől most már... Gyógypedagógusnak kell lenni. (...) Tehát azt éreztem, hogy ez nem az én szakmám, ez

> teljesen másik szakma. És akkor, tehát így itt az egész első tanévem arra ment rá, hogy így agyba átállítsam magam, hogy ezt most már másképp kell megközelíteni. (P4.)

A belső, szakmai vívódásokon kívül a pedagógusoknak azzal is szembe kell nézniük, hogy helyi társadalmi presztízsük csökken, a megítélésük változik, éppen a tanulói összetétel átalakulása miatt. Ugyanakkor ők maguk is úgy élik meg, már nem tudnak munkájukban eredményesek lenni, nem tudják hozni azt a „színvonalat", ami korábban jellemezte az iskolákat. Magyarán, még továbbra is „színvonal" keretben, külső megfelelésben gondolkodnak, noha belülről kezdik érezni, új alapokra kell helyezni szakmai koncepciójukat. Összességében tehát nyilvánvaló, ezt az újnak gondolt helyzetet más módszertani, szakmai alapokra kell helyezni. Ez egy folyamatos tanulási folyamat, ám az is kérdés, milyen mértékű külső támogatást kapnak

> Tehát, mi van most már? Azt a színvonalat nem tudjuk hozni, amit (korábban). Szavakat se tudják, nem értik meg, kimondani se tudják. (...) Például most a nyelvtan helyesírás versenyen a szomszéd faluban meg is mondtam ott a kollegáknak, mi többet gyereket nem fogunk tudni indítani ezen a versenyen. Mert még mindig azt gondolják, hogy a színvonal ott tart a környékbeli iskolákban, vagy a körzetben, ahol 10 éve vagy 20 éve, de bocsi nem. Abszolút nem és nem is tudjuk megközelíteni sem. Úgyhogy én most ezt el is mondtam. (P4.)

> Hát, tanulunk egymástól, tehát, átadjuk egymásnak, hogy én ezt csináltam, hogy azt csináltam, próbálkozunk. Hát most vagyunk benne ebbe a folyamatba, vagy ebbe a tanulási időszakba'. Most jár hozzánk egy pszichológus kolléganő, nem olyan régóta, második félévben, Debrecenből. És tőle azért úgy gyakorlati megerősítést, vagy tanácsokat, vagy úgy egy kis segítséget kapunk. Tehát, jó a jelenléte. Ugyan nem gyakran jön, meg nem rendszeresen, de most legközelebb egy hónap múlva jön, két hete volt. Tehát, de nem heti akárhány alkalommal van itt, de az ő jelenléte például nekünk segítség. Tehát, azoknál az osztályoknál, ahol ilyen problémás gyerekek vannak, ott például tud segíteni, megerősíteni. (P3.)

3.2.3. Az iskola a diákok szemszögéből

Az iskola jellemzőit a diákok szempontjából is igyekeztünk feltárni. A 8. osztályosokkal folytatott fókuszcsoport-beszélgetésben kis mértékben ugyan, de pozitívabb állítások is elhangzottak az iskoláról. Volt, aki biztonságot nyújtó otthonként értelmezte, és felidézte, amikor először került az iskolába. Többen pozitívan emlékeztek vissza az iskolai kirándulásokra is.

Amikor kicsi voltam és ugye, hogy éppen még csak elsős, és ugye hogy a szüleim kísértek el az iskolába. Vagyis hát igazából az jutott eszembe ugye hogy fogták a kezemet.

Az iskolára vonatkozó legtöbb állítás azonban negatív értékítéletet tartalmazott az iskola állagára, eszközparkjára és a tanár-diák viszony megítélése vonatkozásában is. Az iskola ugyan jelenleg felújítás alatt áll, de a gyerekek felidézték, hogy korábban volt rá példa, hogy fáztak az iskolában, bizonyos helyiségekben kosz is volt. A focipálya és a tornaterem megítélése vegyes, hiszen e helyekhez a foci miatt kellemes emlékek is kapcsolódnak hozzájuk, de ugyanakkor kiemelték, hogy a labdarugó pályán „nagy a fű", gödrös, és „giliszták" is vannak a pályán. A tornaterem is pozitív töltetet kapott, ám a világítás miatt nem tudják teljes mértékben használni. A negatív állítások egy másik része az informatikai eszközök használatának korlátozásáról szól, és sérelmezték, hogy nem lehet mobiltelefont használni, az iskolai wifi kódot „fel kell törniük".

A legmarkánsabb, illetve a korábbiakban részletezett faluvezetés és részben a tanári és más szereplők előítéletes véleményei alapján a legérthetőbb az a mód, ahogy a tanár-diák viszony megjelenik a diákok narratívájában. Ennek alapmotívuma a „megfigyelve lenni", azaz a diákok úgy értelmezik, a pedagógusok „szupercellaként" működnek, és céljuk az, hogy „terrorizálják" őket. A diákok perspektívájában élesen megjelenik ez az alá-fölé rendelő viszony (a tanárok vannak fent, ők lent), és ez értelemszerűen bezártságot is termel. Sőt, ezt a bezártságot a korábbi években még az is tetőzte, hogy állítólag az ablakokon rácsok is voltak. Természetesen a gyerekek gondolkodását is kiforratlan gondolatok és előítéletik vezérlik, de mindezen véleményeket értelmezhetjük úgy is, hogy a tágabb környezetükben tapasztalt társadalmi hierarchiát az iskola mikrovilágában is érzékelik. Szembetűnő egybeesés például, hogy a polgármester is fennen hangoztatta, a romákat „meg kell figyelni", és a diákok is gyakran idézik fel a „megfigyelve lenni" állapotot, amikor az iskoláról kérdezzük őket. Az alábbi (képek alapján történő iskolai asszociációkat tartalmazó) idézetek jól szemléltetik, hogy azok a tiltások, amelyek például a pedagógusok szemszögéből akár indokoltak is lehetnek, a gyerekeknél a hierarchikus viszony elszenvedését jelentik.

Mi van a képen? Mit látunk?
F: Hát, hogy itt vannak, ezek a tanárok, és ezek meg így mi vagyunk.
Tanárok vannak fent és..
F: Igen.
..ti vagytok lent?
F: Igen, és minket figyelnek.

(...)

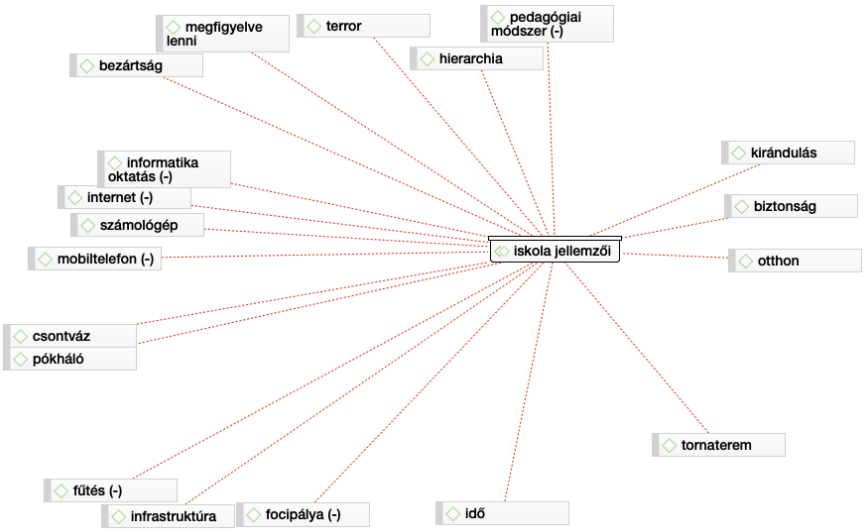

3. ábra. *Az iskola jellemzői a diákok szemszögéből*

Először ez jutott, másodszor, meg hogy a tanárok, és akkor minket ott néznek állandóan figyelnek, terrorba tartanak.
F: Szupercella.
Ja, hogy a tanárok nagy szemmel figyelnek?
Igen.
F: Mindenhol van szemük.
NE: Vannak olyan dolgok, amit jobb lenne, ha nem látnának?
Igen.
NE: Például?
F: Kábítószer.
F: Nem.
Mondjatok egy példát, hogy mi lenne jó, hogyha nem látnák?
F: Minden.
L: Rágózás, mert azért mindig szólnak.
F: Telefonozás.
F: Kólafogyasztás.

3.2.5. Reziliencia esélye: siker és sikertelenség együttjárása a (roma) tanulók esetében

Az eddigiekből talán kiderült, a pedagógusok gondolatvilágát leginkább az átmenet, a növekvő roma tanulói arány köti le, amelyet a legtöbben negatív élményként éltek meg. Ebből a perspektívából érthető, hogy amikor iskolai sikerekről érdeklődtünk, a válaszok jobbára a múltba kalandoztak, abba az időszakba, amikor még arról tudtak egyeztetni, milyen versenyekre menjenek, és/vagy arról tudtak beszámolni, hány díjat szereztek ezeken a versenyeken. Az „akkori" diákokkal dolgozni már csak azért is öröm volt a pedagógusok számára, mert „félszavakkal is megértették egymást".

A pedagógusi munkával társítható sikerélmények időközben elkoptak, jelenleg pusztán azt tudják konstatálni, hogy már más a diákok értékvilága, és ezekkel a diákokkal elsősorban alapvető együttélési és egészségi szabályokat kell lefektetniük. Ahogy az egyik pedagógus fogalmazott, már az a sikerélmény, ha megtanítják írni-olvasni a (roma) diákokat.

> Hát, ha megtanítjuk őket írni-olvasni, meg úgy jön vissza a hétvége után, hogy akkor.. mert a hétvége az rombolólag hat mindig. Tehát, a pedagógusok, amit felépítenek öt nap alatt, azt utána két nap alatt, azt elfelejti, visszakerül a közegbe és akkor ugye hétfőn újrakezdenek mindent. Számomra megtanítom írni-olvasni, nekem már annál nagyobb boldogság nincs. Most nagy várakozással tekintek az első felé, első osztály felé, mert az olvasás, írás részét fogom nekik tanítani. Úgyhogy szerintem a számolás, írás, olvasásnál, meg az alapvető dolgoknak a megtanításán kívül, meg amikor reggel odaszalad, átölel, ennél nagyobb öröm nem kell szerintem. Amikor úgy jön ide, hogy itt jól érzi magát, úgy megy haza, hogy másnap jó kedvvel jön, akkor annál fontosabb nincs.

Az atelepi iskola átlagos, nem reziliens iskolaként került a látókörünkbe, ezért nem meglepő az, hogy az OKM mérésekkel kapcsolatosan egyfajta szkepticizmus érhető tetten, és a siker indikátoraként inkább a továbbtanulást tekintik. Igaz, elhangzik az is, a továbbtanulás sikereiről sajnos csak informális visszajelzések jönnek a roma tanulók részéről, a középiskolák hivatalosan nincsenek rákényszerítve arra, hogy visszajelezzenek.

Alanyaink be tudtak számolni néhány egyéni sikerről, reziliensnek tekinthető egykori diákok életútjáról. Valikáról például azt tudjuk meg, hogy egyedül nevelte a nagymama, de jelenleg egyetemre jár. A nagymama fontosnak tartotta a tudást, a továbbtanulást, de ugyanakkor egyféle módon távolságot is tartott a helyi roma közösséggel szemben:

> Szerintem a tudásuk alapján. Vagy akartak is, vagy... a kislányt, azt a nagymama mindig úgy nevelte, mindig mondta nekem itt, hogy „Erzsike, én nem engedem ki a cigányok

közé.”. Ott lakott a soron. És akarta, hogy valaki legyen. Szép kislány, értelmes is. Most együtt él egy fiatalemberrel már, de úgy tudom, jár az egyetemre. A középiskolás fiatalembert, őt az iskola javasolta a középiskolába, mert okos volt. Viszont, ott már nehezen állja meg, ebbe a tehetséggondozó intézetbe jár, igen. És ott problémáztunk mán testületi ülésen, hogy mi lassan többet foglalkozunk azzal a gyerekkel, mint ő önmagával, mert mi szeretnénk, hogy ő végigvigye, a nagyváros híres gimnáziumba jár, és nagyon érdeklődünk mindig utána, hogy hogy halad, meg mint halad. Biztos nagyon nehéz neki kitörni. Szó se róla. Tehát, ilyen szempontból sajnálom őket. (P10)

Egy másik sikeresnek mondott egykori diáklány esetében – közelebbről ki nem fejtett módon – „kicsit vegyes volt a család”, és a „kislány megtanulta értékelni a tudást”. Egyik pedagógus kiemelte ugyanakkor, hogy rajta nem látszott, hogy roma: „ha ránéz az ember, nem feltétlenül feltételezi róla, hogy ő cigány származású”, és az is említésre kerül, hogy az osztályban akkor még kevesebb roma diák volt. Ugyanez az indok egy másik sikeres történet kapcsán is elhangzik: B. Zoltán például kutatásunk idején a minisztériumban dolgozott, ők nem a cigánysoron laktak, hanem bent a faluban, kevés roma volt az osztályban, és a pedagógus szerint iskolai eredményeit „felhúzták a többiek”. Igaz, egy másik alanyunk már azt kezdte pedzegetni, hogy lehetséges, már nem is a minisztériumban dolgozik.

Egy másik sikeresnek mondott egykori diák (Péter) rendőr lett. Az ő esete azért érdekes, mert a pedagógus elmesélése szerint ebben nagy szerepet játszhatott az, hogy amikor Péter még általános iskolás volt, gyereknapra a pedagógus elintézte, hogy egy rabszállító kocsit is kiállítsanak a gyerekek számára. Az eszköz szerepjátékot tett lehetővé, Péter volt a rab, akinek el kellett viselnie a rácsok mögött, hogy a többiek rendőrt játszva agresszíven viselkednek vele szemben. Ez állítólag olyan mély hatást gyakorolt rá, hogy a későbbiekben a rendőri pályát választotta.

E történet azért figyelemre méltó, mert benne van a pedagógusok előítélete, miszerint a roma gyerekeket elriasztás céljából meg kell ismertetni a börtön, a bezártság vélt világával. Péter igazi reziliensként rendőr lett, ám az ő esete is arra világít rá, hogy a siker és a sikertelenség esélye, a „jó” és a „rossz” mennyire közel állnak egymáshoz, avagy kiegyenlítik egymást. Szembetűnő ugyanis, hogy majdnem mindegyik sikerelbeszélésben van egy sikertelenségi mozzanat is.[4] Ezen utóbbi vagy a családi háttérre vezethető vissza (a testvér börtönben van), vagy az egyéni életút törésére (sikeres volt, de hamar gyereket szült), vagy létező társadalmi előítéletekre (az egyik volt roma származású diák például sikeres volt, hiszen kitanult egy szakmát, de állítólag bőrszíne miatt nem alkalmazzák sehol sem, egy másik fiatal pedig éppen iskolai tanulmányai miatt nem tudott már eredeti közegébe integrálódni). A siker és sikertelenség együttjárása valójában a reziliencia

[4] Ez a kettősség éppen a polgármester egyéni életújtára vagy akár a település egészére is jellemző.

törékenységéről, a képzések vagy tágabban az iskola „végességéről" árulkodik. Az iskola löketet adhat a siker beindulásához, ám annak hosszabb távú fenntartása a mikro- és makrotársadalmi viszonyokon áll vagy bukik. Ugyanakkor azt is látnunk kell, a sikeres életutak inkább kivételnek számítanak, a sikertelenségek a pedagógusok szeme láttára történnek, ám nincsenek eszközeik ezen változtatni. Ez valójában nem meglepő, hiszen az elmesélésekből az is kirajzolódott, az iskola korábban is csak véletlenszerűen tudta sikeresebb pályára állítani a diákokat, egyfajta kényszerű együttélés jellemezte az iskola szereplőit, amelynek részét képezte az iskolán belüli szegregáció is. A jelenlegi iskolai átmeneti helyzetet válságként élik meg a pedagógusok, amely új kihívások elé állítja őket, és elméletileg legalábbis esélyt ad arra, hogy felismerjék olyan pedagógiai munkára lenne szükség, amely képes kezelni a roma és hátrányos helyzetű diákok iskolai sikerét, életútját.

Összegzés

Atelep a Hántód párjaként került a kutatásunkba, mint nem reziliens iskolával rendelkező település. A településen csak egy általános iskola működik, amelynek tanulói létszáma az elmúlt években folyamatos csökkenést mutat. Az alsóbb évfolyamokon már majdnem kizárólag roma származású diákok tanulnak, annak ellenére, hogy a mintegy 2500 fős településen belül 15-20 százalékra teszik a romák arányát.

A növekvő roma arány nem csak a pedagógusokat állítja új kihívások felé, hanem magának az iskolának és az ott dolgozóknak a társadalmi presztízsét kezdi ki. Az iskola ugyan többrétegű kapcsolatot ápol az önkormányzattal és a helyi közösséggel, ám a trendet nem tudja megváltoztatni. Ennek több oka is van: a település maga egy nagyváros közelében található, amely hagyományosan is kitágítja a faluban élők iskolaválasztási lehetőségeit. Az egyik szomszédos, autóval néhány perc alatt is elérhető faluban működik egy református általános iskola, amely szintén megcélozza Atelep iskoláskorú népességének szülőit. A református egyház Atelepen ugyanakkor egy református óvodát is indított, amely mondhatni már az óvodai szinten intézményesíti az elkülönülést, igaz, a helyi állami óvoda még igyekszik a nem roma lakosságot is célzottan megszólítani.

Mindezeken kívül azonban azt is fontos kihangsúlyozni, hogy a helyi, de nem helyben lakó, aktívnak mondott polgármester felemás hozzáállást tanúsít az iskolával és a helyi roma népességgel szemben is. Az iskola elvesztése miatt aggódik, de ugyanakkor már azzal is számol, az újonnan felújított iskolaépületnek milyen új funkciói lehetnek a későbbiekben. Persze kérdés lehet, ebben az esetben, ha az iskola valóban megszűnne, mi lesz a helyi iskoláskorú populáció iskoláztatásával. A helyi roma népességet, úgy tűnik, néha már a jogszerűség határait súroló módon igyekszik adminisztratív keretek közé szorítani, másrészt pedig éppen jogvédőként lép fel az érdekükben. A települést a mélyben egyházi és politikai konfliktusok is

keretezik, amelynek végső soron az iskola is kárvallottja: az új református óvoda létrehozása például tekinthető egyházi konfliktusok eredményének is, de valójában ez országos egyházi (református egyház regionális stratégiájának) és politikai döntések (országos óvodafejlesztés elindításának) következménye is.

Az iskola nem reziliens intézményként került látókörünkbe, és ezt a „státust" terepmunkánk is megerősítette. A fenntartóváltások, az egyházi oktatási formák elterjedése, a regionális oktatási piac, a tanulói összetétel változásának percepciója, illetve a településszintű konfliktusok jelenléte nemcsak az iskola mozgásterét szűkítette le, hanem együttesen olyan mikrokörnyezeti klímát eredményeznek, amelyek az iskolai reziliencia ellenében hathatnak. Az önkormányzati fenntartás korszakában lehetséges, hogy nem volt sziget, de jelenleg egyre inkább elszigetelődik társadalmi szinten. Képletesen szólva nevezhetjük „félszigetnek", hiszen a helyi társadalommal kapcsolatát ugyan félig-meddig már elveszítette, ám az ott dolgozó, zömében helyi és az iskolában akár évtizedes tapasztalatokkal rendelkező pedagógusok – felkészültségüknek és habitusuknak megfelelően – még igyekeznek szakmailag helyt állni. Igyekezetüket azonban a helyi társadalom nem értékeli vagy nem érzékeli kellőképpen, a white-flight jelenség feltartózhatatlannak tűnik. Az országos méréseken néha még újabban is az országos szinthez vagy a községi referenciacsoportokhoz képest is felülteljesítenek, de ennek pozitív kommunikációja nem történik meg sem az intézményen belül, sem a helyi társadalmi környezet felé. Igaz, joggal feltételezhetjük azt is, a hektikusan megmutatkozó átlag fölötti eredmények, nem tudatos pedagógiai tervezés eredményei voltak. Az iskola így továbbra is a társadalmi-etnikai előítéletek csapdájában marad, még az így-úgy megmutatkozó reziliens esetek sem tudnak egyértelmű pozitív töltettel megjelenni. A siker és sikertelenség Atelepen együtt jár, de a sikertelenség társadalmi láthatósága beárnyékolja a pedagógiai megújulás és siker lehetőségét.

Atelep esete további kutatási kérdésként azt vetheti fel, hogyan történik az átmenet lezárása, és mit kezd az iskola és maga a település a teljes elromásodás bekövetkezte után. Kapnak-e például valamilyen szakmai támogatást a helyi pedagógusok, és főleg a fiatalabb pedagógusok az iskolában, illetve a pályán maradnak-e? Az is kérdés, a település vezetői hogyan fognak viszonyulni a továbbiakban az iskolához, lesz-e valamilyen szakmai elvárásuk még, vagy hagyják, hogy az iskola elszigetelődése végleges legyen. Hogyan alakul a következő években az óvodaválasztás a helyi szülők részéről, és ez milyen iskolai útvonalakat fog kijelölni? Reziliencia vonatkozásában az lesz majd a kérdés, az új helyzetben az iskolán belül és a helyi környezetben létrejönnek-e olyan szerveződések, felbukkannak-e olyan személyek, akik a hátrányos helyzetből erényt igyekeznek kovácsolni, és a tanulókat sikeresebb pályára tudják állítani.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v30i2.67

Neumann Eszter*

Az iskolai és a családi értékrend konfliktusában felőrlődő iskola

Esettanulmány a szatmárpópai[1] *iskoláról*

Az *Iskola nem sziget* c. kutatásban a szatmárpópai általános iskolát a konfliktusos településen található reziliens gettóiskola „átlagos" kompetenciamérési eredményű regionális párjaként választottuk a mintánkba. A kelet-magyarországi iskolában a romák aránya az iskolavezetés által a 2017-es kompetenciamérésben szolgáltatott adatok alapján 66%; a településen a roma lakosság kisebb részben romungró, többségében oláh cigány hátterű. Az esettanulmány a kutatás fő kérdéseit járja körül, kvalitatív módszerekkel arra kerestük a választ, hogy hogyan definiálható az iskolai reziliencia fogalma, melyek azok a hatékony oktatásszervezési gyakorlatok, amelyek szegregált környezetben elősegíthetik az oktatási mobilitást, és hogy hogyan alakul a helyi társadalom és az iskola viszonya, konfliktusos települések esetén képes-e a helyi közösségek interetnikus kapcsolatait átkeretezni. Az „átlagos" teljesítményű iskolákat egyfajta referenciapontnak tekintettük, amelyhez viszonyítva próbáltuk meg azonosítani az intézményi reziliencia faktorait a kiemelkedő teljesítményű iskolákban. Ugyanakkor az „átlagos" iskolákban is kerestük az oktatási mobilitást és integrációt támogató gyakorlatokat, illetve azok esetleges kudarcainak okait. A szatmárpópai iskola esetében izgalmas kérdés volt az is, hogy egy nyelvét őrző, a hagyományokat ápoló roma közösség esetében milyen helyet tud biztosítani az iskola a kisebbségi kultúrának, tudásoknak és tapasztalatoknak az oktatásban.

Az iskolában 2018 novemberében és 2019 márciusában végeztünk rövid terepmunkát. A terepmunka során hét félig strukturált interjú készült az iskolavezetéssel és a pedagógusokkal, három nyolcadikos gyerek szüleivel, valamint készítettünk egy tanári és három diák fókuszcsoportot is. Emellett a nyolcadik osztály tanóráin résztvevő megfigyelést végeztünk. A tanulmány merít a szatmárpópai közösségtanulmány keretében készült hét interjúból is.

* A szerző szociológus, a TK Kisebbségkutató Intézet tudományos munkatársa. E-mail: Neumann.Eszter@tk.hu.

A tanulmány az Iskola nem sziget. Oktatási és közösségi reziliencia multietnikus környezetben c. NKFIH 120400 sz. projekt keretében készült.

1 A helységneveket anonimizáltuk.

1. Az iskola és a helyi társadalom kapcsolata

A kutatás alapvetése, hogy az iskola nem sziget, vagyis egy-egy iskola pedagógiai lehetőségeit, intézményi kultúráját jelentősen meghatározza a helyi társadalomba való beágyazódása, valamint a lokális társadalom interetnikus viszonyai. Szatmárpópán erős a reprezentációja az oktatási intézményeknek a település vezetésében, hiszen az óvodavezető és az iskolaigazgató is képviselőtestületi tag. A falu vezetésében megférnek egymás mellett a különféle világok hierarchiáinak csúcsai, a két intézményvezető mellett a testület tagja (2019-ig) két roma vállalkozó (munkaadó vállalkozók, valamint a CKÖ illetve a helyi újkeresztény közösségek vezetői) és a görögkatolikus kötődésű alpolgármester. Az óvodavezető úgy fogalmaz, hogy az összetétel „pont jó: a „tanultak" mellett jelen van egy vállalkozó, egy érettségizett (a CKÖ tagja) és egy 6 és egy 8 osztályos végzettségű is.

> Mikor megalakult a testület, mindenki mondta, hogy „na, ezt nem lehetett volna jobban!" És mondtam: „nem, állj! Ilyen a szatmárpópai lakosság összetétele." Pont ilyen. És mondtam, olyan jó, hogy minden szférából van. Mindenki. Mindenből. Mindenki mindenkit tud képviselni. Jó. (SZP13)

Az önkormányzati iskolafenntartás emlékezete nem negatív, de nem is kimondottan pozitív. A jelenlegi polgármester megerősítette, hogy 2012-ben nagy anyagi „megkönnyebbülést" (SZP15) jelentett az önkormányzatnak az államosítás. Az igazgatóhelyettes szerint az önkormányzat sosem tartott vissza költségvetési forrásokat (SZP3), az igazgató ezzel szemben azt mondta, hogy az integrációs normatíva egy részét egészen addig visszatartotta az önkormányzat, amíg újdonsült igazgatóként nem tette ezt szóvá, és a délutáni szabadidős tevékenységekhez kapcsolódó órakeretet sem finanszírozták. Abban azonban egyetértettek, hogy a KLIK-es időszakhoz képest nagyobb volt az iskola gazdálkodási szabadsága. Az iskolavezetés szerint számottevő fejlesztésre nem költött az önkormányzat, ugyanakkor a volt polgármester saját jelentős politikai sikereként említette a 2003-ban elnyert iskolafelújítási pályázatot és azt követően az óvodaépítést. Az önkormányzat a terepmunka idején étkezési hozzájárulást nyújtott minden iskolába és óvodába járó gyereknek, emellett a falubuszt is használhatja az iskola. A három pedagógiai asszisztens, a portás, a karbantartó és a takarító közhasznú munkásként dolgozik az iskolában, az óvodában is dolgozik roma portás és két dajka a közmunkaprogram keretében, az iskolai rendezvényeket munkaerővel, technikai háttérrel támogatják.

A településen kifejezetten sokféle pályázati alapú, gyereknek és fiataloknak szóló pályázati program fut. 2016-ban nyílt meg a görögkatolikus egyház által működtetett ifjúsági központ, ahol később tanoda is indult uniós finanszírozásban, 2018-ban indult önkormányzati pályázatként a Biztos Kezdet gyerekház, és a helyi roma vezető által irányított egyesület is ebben az évben kapott támogatást a fiatal

roma lányokat célzó Bari Shej programra. A programok a helyi társadalom különböző szerveződési-hatalmi csomópontjaihoz kötődnek, bizonyos esetben ezek az ambíciók összeakadnak, és a programokban ugyanazokat a gyerekcsoportokat próbálják elszívni egymástól. Másként fogalmazva az erőforrások lehívásának egyik fontos csatornája a gyerekprogramok szervezése, és a falu különböző hatalmi gócai próbálnak ezek révén presztízshez és egyéb előnyökhöz jutni, és ennek az is az eredménye, hogy rivalizálás és versengés alakul ki a gyerekekért. Az óvodavezetőnek például az volt az ambíciója, hogy egy bölcsődei minicsoportot indítson, de az önkormányzat ezt azzal állította le, hogy a Biztos Kezdet programnak hasonló a funkciója. A görögkatolikus egyház és a Hit gyülekezete között harsány rivalizálás folyik, mert a gyülekezetesek nem nézik jó szemmel, hogy a roma gyerekek a görögkatolikusokhoz járnak.

Az egymást kioltó programok közül vitathatatlanul a legkárosabbnak az tűnik, hogy az iskola épületében bérel helyet egy megyeszékhelyi magán esti tagozatos gimnázium tagintézménye. A tanárok egyöntetű véleménye szerint az esti gimnázium jelenléte, ahol véleményük szerint minimális teljesítménnyel lehet érettségihez jutni, komolyan visszaveti azokat a törekvéseiket, hogy nappali tagozatos középiskolákba juttassák el a gyerekeket.

A négycsoportos óvodában a roma gyerekek aránya 70-80% körüli, két csoportban alig vannak nem roma gyerekek, a másik kettő vegyesebb összetételű. Az óvodás korú gyerekek száma meredeken esik, 2007-ben még 126 gyerek volt, 2019-ben 80-90. Évente 20 gyerek születik, köztük csupán egy-kettő nem roma. Az óvodában három (többségi) szatmárpópai és két, a szomszédos településről ingázó roma óvodapedagógus dolgozik. Úgy tűnt, hogy az iskolaigazgató és az óvodavezető között személyes konfliktus feszül, és ez hatással van a két intézmény viszonyára. Korábban két évig Általános Művelődési Központ szervezeti formában közös irányítás alatt működtek, a társulásnak az óvoda kezdeményezésére lett vége. Noha az Integrációs Pedagógiai Rendszer (IPR) program keretében együttműködtek az óvoda-iskola átmenet segítésében, az igazgatónő az óvodát „zárt szigetnek" látja, ami nem nyitott az együttműködésre: „az óvodával ilyen hivatalos szinten együttműködünk" – jegyezte meg. Az alsós munkaközösség-vezető szakmai terminusokban fogalmazta meg az óvoda és az iskola ellentétét, hosszan ecsetelte, hogy az óvoda nem készíti fel megfelelően a gyerekeket az iskolára az iskolaelőkészítő foglalkozásokon (nem megfelelő a gyerekek ceruzafogása, szabályrendszer hiánya, a sorakozásnál zajosak a gyerekek).

A helyi iskolapiac

A szatmárpópai iskola létszámának csúcsa 300 fő körül volt, a tanulólétszám az utóbbi néhány évben azonban meredeken zuhant (2017-ben 207 fő, 2018-ban 185, 2019-ben csupán 166 fő). A létszámcsökkenés elsősorban a fiatalabb korosztály elvándorlásának és a romák csökkenő gyerekvállalási hajlandóságának tudható be, és

csak kisebb részben köszönhető a szomszédos zsoldosi iskola elszívó hatásának (az iskola vezetése szerint összesen kb. 15 gyerek jár át környező települések iskoláiba).

Interjúalanyaink szerint az ingázási „lavinát" (SZP1) az előző görögkatolikus lelkész indította el azzal, hogy két gyerekét a zsoldosi iskolába íratta. Mivel a zsoldosi iskola nem oldotta meg a gyerekek szállítását, és a tömegközlekedés sem volt megfelelő, a lelkész szülőket toborzott annak érdekében, hogy a gyerekek fuvarozása „kifizetődőbb legyen" (SZP1). A zsoldosi iskolába járó gyerekeket ma is közösen szállítják két család autójával. Különösen „fájdalmas üzenet" (SZP13) volt, amikor mintaadó helyi szereplők, például a védőnő Zsoldosra íratta a gyerekét, de így tett a helyi temetkezési vállalkozó is. A jelenlegi görögkatolikus pap gyerekei is Zsoldosra járnak, mivel a felesége ott helyezkedett el tanárként. Többen már hatévesen Zsoldosra íratják a gyereküket, de jellemző tanulási útvonal az is, hogy alsóba még Szatmárpópára járnak a gyerekek, és a szülők később döntenek úgy, hogy átíratják őket. Összességében mégis úgy tűnik, hogy a helyi elit egyelőre nem pártolt el teljesen az iskolától (például az óvodavezető unokája is idejár), és fontos számukra, hogy megmaradjon az iskola.

Míg azok esetében, akik óvoda után iratkoznak Zsoldosra, felmerül az etnikai elkülönülés motivációja, a felsőbb évfolyamokban átiratkozó szülők hangsúlyozzák, hogy a döntés mögött nem a rasszizmus, hanem egy-egy magatartási problémás gyerekkel történt incidens áll. A gyerekeiket a zsoldosi iskola első osztályába beiskolázó szülők esetében felmerült, hogy alacsonynak vélik az iskola színvonalát, de azok, akik kitartottak az iskola mellett, vagy akik egy osztálytermi konfliktus miatt íratták át a gyereküket, inkább együtt érzőnek és elégedettnek mutatkoztak a pedagógusokkal és a pedagógiai munkával, bár azt ők sem tagadják, hogy Zsoldoson a tanárok magasabb követelményt támasztanak (SZP7).

Az egyházi iskolaátvétel

A faluban a református iskoláztatás első írásos nyoma 1617-re datálható. A református egyházközség és a tiszteletes asszony kimunkált narratívája szerint a szatmárpópai református hagyományokba szervesen ágyazódik be a „színvonalas", „innovatív", „versenyképes" felekezeti oktatás. Ebben a narratívában egy szerves folyamat következménye az, hogy megkésve ugyan, de végül 2019 szeptemberétől a helyi református egyházközség fenntartásába került az iskola. Az iskolaátvételt a tiszteletes asszony „évek óta dédelgetett vágyként" (SZP19), az egyházközség honlapja pedig az államosítás óta érlelődő „visszaszerzésként" értelmezi. A késlekedésnek a tiszteletes asszony szerint az volt az oka, hogy a 2012-es központosítás idején az egyiskolás településeken még nem vehetett át iskolákat az egyház, mert így sérült volna a családok laikus oktatáshoz fűződő joga.[2] Azonban mióta

[2] Erre számos ellenéldát ismerünk, l. Tomasz Gábor: Erősödő egyházi jelenlét az oktatásban. *Educatio,* 2015/1., 94–112.

az egyházi iskolákban is van lehetőség erkölcstanoktatásra, elhárult ez a jogi akadály. A 2018/19-es tanévben az iskolában 85 gyerek járt református hittanra (kb. felük romungró), és megközelítően ugyanennyien jártak a görögkatolikus egyház és a Hit Gyülekezete foglalkozásaira, valamint erkölcstanra összesen.

A Tiszántúli Református Egyházkerület átgondolt koncepciót követ, amikor egy-egy iskola átvételét mérlegeli. A szatmárpópai iskola átvételének azért nem volt részükről akadálya, mert az iskola nem fenyegeti a többi térségi református iskola beiskolázási körét. Az iskolavezetést a református egyházközség kereste meg 2018 tavaszán, és már ekkor sikerrel megszerezték a tantestület, a szülők és a KLIK beleegyezését is. Azonban mivel folyamatban volt egy több mint 100 millió forint értékű EU-s épületkorszerűsítési pályázat megvalósítása, a minisztérium az iskolaátadást nem hagyta jóvá, arra viszont ígéretet adtak az egyházközségnek, hogy 2019 szeptemberében már nem lesz akadálya az iskola átvételének. A fenntartóváltás kudarcát hallva kb. tíz szülő azonnal ki akarta venni a gyerekét az iskolából, őket egyenként győzte meg a tiszteletes asszony arról, hogy maradjanak, hiszen tudta, hogy ekkora létszámveszteség visszafordíthatatlan elvándorlást indítana el. Olyanokat is megkeresett, akik már átíratták a gyereküket, azt puhatolva, hogy visszaíratnák-e a majdani református iskolába a gyereküket. Egyikük, aki az ötödikes gyerekét íratta át, azzal érvelt, hogy ennek nem volna értelme, hiszen az osztály összetétele és az ebből adódó konfliktusok a református iskolában is ugyanúgy megmaradnak (SZP7).

A 2019 tavaszán tartott szülői tájékoztatón a tiszteletes asszony hangsúlyozta, hogy nem lesznek túlzóak a vallási elvárások: csupán havi egy istentiszteleten várják el a részvételt a családoktól, és a pedagógusoknak sem lesz kötelező a hitélet, illetve a lakóhelyükön és a vallásuk szerint járhatnak istentiszteletre (SZP3). Ennek ellenére beszéltünk olyan pedagógussal, aki attól tartott, hogy a szabadidejük rovására mennek majd az új kötelezettségek, és a fizetésemelésben sem bízott (SZP5). Az iskola igazgatója – aki kikapcsolt diktafon mellett elmondta, hogy kényszerként éli meg a fenntartóváltást – az egyházi fenntartástól pénzügyi stabilitást, szabadabb gazdálkodást remélt, de mindenek előtt abban bízott, hogy szemben a tankerületi gyakorlattal, 14 fő alatti létszámmal is működhetnek majd tanulócsoportok. A tiszteletes asszony ugyanakkor pontosan látja, hogy a tankerület több pedagógus alkalmazását engedélyezte, mint amennyi a tanulócsoportok alapján járna, és ez az egyházi átvétel után nem lesz tartható (az egyház minden 11,8 gyerek után finanszíroz egy pedagógust). A helyzetet „megkönnyítheti", hogy a fenntartóváltás miatt több pedagógus távozni készül.

Az igazgatónőben és a polgármesterben volt némi remény arra, hogy talán a szomszédos Zsoldosról is érkezhetnek református kötődésű gyerekek (a polgármester kész volna felajánlani a más településekről érkező gyerekeknek, hogy a falubusszal díjmentesen szállítsák őket), de ha ez nem is sikerül, az elvándorlás legalább megállítható lesz. Az igazgatóhelyettes infrastrukturális fejlesztéseket, és

a pedagógusok számára olyan „anyagi és erkölcsi támogatást” (SZP3) remélt, amit az állami fenntartás idején nem kaptak meg. Az óvodavezető és a szülők abban reménykednek, hogy a „következetes” egyházi nevelés segíthet a fegyelmi problémák kezelésében (SZP13, SZP6), egy szülő azt említette, hogy a tiszteletes asszonnyal folytatott beszélgetések megnyugtatják a gyerekét (KJ6).

2. A szatmárpópai iskola belülről

Iskolavezetés, tantestület és iskolai önelbeszélés

Az iskolát 2006 és 2020 szeptembere között három cikluson át ugyanaz az igazgató vezette, aki mindeközben a helyi képviselőtestületnek is oszlopos tagja volt. 2020 őszétől új igazgatót nevezett ki a református egyház, a váltás körülményeit nem ismerjük.

A 2017/18-as tanévben 15 teljes és 4 részmunkaidős pedagógus dolgozott az iskolában, emellett három betöltetlen álláshely volt (tanító, fizika). Az óvoda is hasonló problémákkal küzdött, onnan három óvodapedagógus hiányzott. Noha csupán 5-6 „tősgyökeres” helyi pedagógus dolgozott az iskolában, köztük volt a helyi értelmiség néhány fontos szereplője, akiknek szívügye a helyi oktatásügy.

A meghirdetett álláshirdetésekre jellemzően nincs jelentkező, ezért az igazgató a határon túlról kezdett pedagógusokat toborozni. Ehhez a koncepcióhoz megnyerte a képviselőtestületet, a falu 2016-ban az igazgató kezdeményezésére felújította az önkormányzat tulajdonában lévő két szolgálati lakást, az egyikben a terepmunka idején egy Ukrajnából átköltözött tanárházaspár élt. Egy másik fiatal pedagógus naponta ingázik Nagykárolyból (Románia). A többiek a szomszédos településekről járnak át.

Évek óta hiányzik a természetismeret, fizika és ének-zene szakos tanár, ezeket az órákat túlmunka terhére helyettesítik más szakos pedagógusok. A korábbi években a tankerület szervezésében áttanító pedagógusok tartották ezeket az órákat, de ennek egyöntetűen negatív a megítélése a tantestületben (SZP3, SZP12): „a mindennapi nevelési feladatok ellátásába ezen kollégák nem tudnak teljes értékkel bekapcsolódni” (Intézményvezetői beszámoló, 2017/2018), ők „’csak’ átutazók”.

A vezetői és a beosztotti elbeszélések egyöntetűen hangsúlyozták, hogy az iskolai klíma meleg és szeretetteljes, a pedagógusok szeretnek az iskolában tanítani, „jó a kollektíva, jó a csapatszellem” (SZP1, valamint SZP3, SZP4, SZP9), az igazgatónőt pedig legitim, jó vezetőnek tartják. Az igazgató saját karrierjére és beilleszkedésére visszatekintve „befogadó közösségként” (SZP1) jellemezte az iskolát, „elfogadjuk egymást” (SZP3), jegyezte meg ugyanezt az érzést hangsúlyozva a helyettese.

Az igazgatónő koncepciózus vezetői narratívájának fókuszában a szakmaiság fogalma, a szakmai fejlődés és az innovatív szemlélet bevezetése áll. Elbeszélésében személyes szakmai fejlődésének ecsetelésével igyekezett tanítóként az iskolavezetői alkalmasságát legitimálni.

> Aztán a következő időszak szakmai fejlődését tulajdonképpen az jelentette, amikor úgy igyekeztem magam beleásni a pedagógiai tevékenységbe, a módszertani képzésekbe. Több módszertani képzésben is részt vettem, és valahogy hiányoltam azt a fajta szakmaiságot, amit úgy gondoltam, hogy meg lehetne valósítani a mi iskolánkban is. Újabb módszerek bevezetése, szülőkkel való kapcsolattartás, gyerekekhez való alkalmazkodás. Tehát, egy picit innovatívabb szemléletet belevinni. *(SZP1)*

Az igazgató szerint a tantestület szakmai fejlődésének fénykora az IPR program bevezetésével és a programhoz kapcsolódó módszertani képzésekkel indult, és a 2010-es évekkel zárult. A KLIK-es fenntartás időszakát a túlzott adminisztrációs terhek és egyre fogyatkozó erőforrások mellett a szakmai színvonal megtartásáért folytatott küzdelem jellemzi. Ahogy növekedtek az adminisztrációs terhek, és zsugorodtak a szakmai és anyagi motivációs lehetőségek, egyre nehezebb volt motiválni a tantestületet a „megújulásban". A tantestület egyben tartásában segített, hogy a 2017/18-as tanévben egy EU-s pályázat keretében pszichológus járt ki az iskolába, akinek a pedagógusok támogatása, tanácsadása volt a feladata.

> Igyekeznek tényleg hősiesen viselni a feladatokat, szakmailag is megújulni. Amit viszont észreveszek, azt, hogy ez a fáradtabbak, fásultabbak, nagyon... egyre nehezebb őket felrázni. És nem amiatt, mert a kollektíva nem jó, hanem, mert úgy érzik, hogy a munkájuknak valahol nincs, nagyon... nagyon pici részben kapják meg azt a sikerélményt, amit a befektetett energia után kellene kapni. Meg a tiszteletet. Úgy a gyerek, mint a szülő részéről. *(SZP1)*

A tanári narratívákban szintén domináns az adminisztrációs terhekkel (SZP1, SZP3, SZP4, SZP5) és a pedagógus életpályamodellel kapcsolatos panasz, de a gyerekek összetétele kapcsán nem érzik magukat különösen nehezített helyzetben: „…*vannak tőlünk rosszabb iskolák is."* – fogalmazott az igazgató. Igaz, hogy a tanári fókuszcsoportban megjelent a gazdasági változásokkal összefüggésben a gyerekösszetétel romlásának elbeszélése, elmondták, hogy a gyerekek „nagyon lassúak", „lassan haladnak" (KJ9), de emellett mindig hangsúlyozták, hogy vannak jó képességűek is, akikkel „sikereket" tudnak elérni. A siker és a sikertelenség elbeszélései szorosan összekapcsolódtak, gyakran kiegészítették egymást.

Pedagógiai módszertan

Az iskolaigazgató tehát elkötelezett az innovatív pedagógiai módszertanok iránt, ugyanakkor az iskola nem vett részt nagyobb volumenű uniós módszertani pályázaton, a pedagógusok elsősorban az IPR-nek köszönhetően hallottak a kompetenciás módszertanokról, és feltehetően sporadikusan, egyéni tanári vérmérséklettől függően alkalmazzák őket. Az igazgatóhelyettes finom megfogalmazásában „sokrétű" a tantestület, vannak köztük „pörgősek, akik szívják magukba a szakmát" (SZP1), akár önköltségen is jelentkeznek továbbképzésekre, a többiek sem zárkóznak el a képzésektől, de „utat kell nekik mutatni" (SZP1), ennek módja pedig az, hogy tantestületi képzéseket szerveznek.

> …hát, figyelj, most azt mondom a tantestületre, hogy ahányan vagyunk, annyi félék vagyunk igényesség szempontjából is. És ezzel nem árulok el titkot. De azért az óra valamilyen szegmensében alkalmazásra kerülnek ezek a módszerek. Tehát, ha nem is… a differenciálást mindenképpen, csoportmunka szintén, de leginkább az alsó tagozatra jellemző. A felső tagozatban már inkább az interaktivitás. Tehát, az interaktív tábla használata, ezzel kapcsolatos. És ott is személyfüggő. *(SZP1)*

A nyolcadikos osztályfőnök például a nem szakrendszerű oktatásra felkészítő 120 órás képzést említette szakmailag meghatározónak. Ő a családok gazdasági helyzetével kapcsolta össze azt, hogy otthon nem érték az iskola által közvetített tudás, és ezzel hozta összefüggésbe, hogy más módszerekkel kell tanítani.

> Ahogy telnek az évek, egyre nehezebb a gyerekanyag. Mert azt lehet szépíteni. Most mindegy, hogy a családra hivatkozunk, vagy az etnikum arányára, vagy arra, hogy egyre kevésbé érték a tudás. És a szülőknek is. Tehát, amíg a szülők 80%-a közmunkából él, addig pont jó lesz a gyereknek is az. Csak mondtam, szoktam mondani, hogy egy kicsit túl kell látni azon, tehát addig működik a közmunka, amíg van segély. Segély meg addig, amíg van, aki dolgozik. És ha kevesebben dolgoznak, kevesebben adóznak, akkor kevesebb lesz ez is. És most, tehát ahogy nehezednek úgymond a… nehezedik a gyerekanyag, egyre inkább rá van... szerintem, aki nem ismeri fel, hogy változni kell, meg új módszereket, meg másképpen készülni egy órára vagy másképpen reagálni azokra a dolgokra, amit mondjuk 10 évvel ezelőtt ez a „Nem szégyelled el magad?". És akkor elszégyellte magát, leült vagy abbahagyta, most, ó.. dehogy! Simán. (SZP2)

Többen említették (SZP1, SZP4), hogy a kompetenciás módszertanok elmélyülésének egyik fontos gátja az utóbbi évtizedben tapasztalható tanári fluktuáció.

> …leginkább ez az állandóság okozza számomra a problémát, mert most azt mondva, hogy bármilyen új módszertani megújulásban gondolkodunk, mint anno volt, tehát

> ahhoz a teljes tantestületre szükség van. Tehát, az nem megy, hogy csak 1-2 ember csinálgatja, és akkor csak 1-2 óra szegmensében mutatkozik ez meg. Hanem azt gondolom, hogy teljes egészében, mint ahogy anno csináltuk, hogy teljes tantestületi képzések, és akkor ilyen egymásra épült képzések voltak, hogy egyre magasabb szinten, egyre több módszerrel, és akkor mindenki igyekezett ezt beépíteni. Hát most örülünk, hogyha nincs szakemberhiányunk. *(SZP1)*

Minden megkérdezett pedagógus úgy látta, hogy az iskola történetének legnagyobb hatású szakmai fejlesztése az IPR program volt. Szemben sok más iskolával, ahol a források kivezetése után a program is abbamaradt, ebben az iskolában máig igyekeznek fenntartani a program egyes elemeit, és ezeket szerepeltetik a pedagógiai programban is. Az IPR-programnak nemcsak a vezetőség, hanem a tanárok körében is nagyon pozitív az emlékezete (SZP1, SZP2, SZP3, SZP9). Az IPR keretében szervezte meg az igazgató a differenciálás és a kooperatív pedagógiákról szóló módszertani képzéseket a teljes tantestületnek, és fejlesztő eszközöket is tudtak vásárolni. Többen kiemelték annak jelentőségét, hogy volt döntési szabadságuk abban, hogy mire költik a támogatást, és hogy a program úgy volt felépítve, hogy minden fél érdekelt volt benne: a pedagógusok anyagi javadalmazást kaptak, az intézmény tudott fejleszteni, és a gyerekek és a szülők is sok pluszt kaptak, például kirándulásokon vehettek részt.

> Nemcsak a nevelő volt motiválva azzal, hogy most kapott.. (…) és szerettük csinálni. És az nem jelentett terhet. Azt, hogy attól függetlenül papírozni kellett, nyilván, hát le kellett, de annyi jó módszert kidolgoztunk benne óvoda-iskola átmenet segítésére, pályaorientációra. Tényleg, kulturális programok látogatására. *(SZP1)*

A tanári fókuszcsoportban elmondták, hogy – szemben a KLIK időszak forráshiányos helyzetével – az IPR idején fontos motiváló szerepe volt annak, hogy az iskola munkájában aktívan részt vállaló szülőket és a többi partnert év végén emeletes buszos kirándulásra vitték.[3]

> Az elmúlt években az IPR-ben mind a szülőt, mind a gyereket tudtuk vinni kirándulni, tudtunk neki olyan programokat szervezni, amivel motiválni lehetett. (…) Tudták a szülők, hogy év végén van egy buszos kirándulás, ahová azok a szülők elmennek, akik nagyon sokat aktívan részt vesznek az intézmény életében. Idézőjelben harc volt azért, hogy ki jöjjön egy-egy eseményre, vagy ha hívtunk négy szülőt egy osztályból, akkor tízen akartak jönni, merthogy akkor év végén majd én is mehetek kirándulni. Cigány szülők. Milyen nehéz volt első évben rávenni őket, hogy eljöjjenek a busszal kirándulni!

[3] Az iskola a TÁMOP 3.1.4. b és c pályázat keretében kirándulásokra, szabadidős tevékenységre kapott támogatást, lehetséges, hogy a korábbi időszak emiatt is bőségesnek tűnik a mostanihoz képest.

> A gyerekek úgyszintén, tehát képes volt tanulni, meg jönni az iskolába, mert akinek igazolatlan hiányzása van, akkor az ugye nem jön a kirándulásra, tehát megvoltak azok a feltételek A tanulmányi eredményük is jobb volt, a magatartásuk is jobb volt, a szülők is jobban jöttek. Most nem tudunk elvinni egy gyereket innen 16 km-re, mondjuk [a közeli kisvárosba] a múzeumba, mert nincs pénz. Vannak, rengeteg uniós pályázat van, rengeteg EFOP-os meg TÁMOP-os meg nem tudom milyen, csak ott [sem] az intézménynek, sem annak, aki dolgozik vele, sem a gyerekre nem jut pénz. *(SZP9)*

Az iskola néhány évvel ezelőttig részt vett az Útravaló/Macika programban. Jelenleg benne vannak az OH *Esélyteremtés a köznevelésben* programjában (melynek célja az iskolai lemorzsolódás csökkentése), elsősorban ezzel a programmal kapcsolatban fogalmazódik meg a tantestület részéről az a kritika, hogy helyzetelemzést, intézményi fejlesztési tervet és cselekvési ütemtervet kellett készíteni, azonban az ő értékelésük szerint olyan támogatást nem kaptak, amit a korábbi támogatásokhoz hasonló formában közvetlenül a gyerekek javára fordíthatnának. A program keretében szervezett családi napra is az iskolának kellett összekalapoznia az anyagi forrást.

> Tehát, valójában mást se csinálunk, mint megoldásokat keresünk, meg másképpen. Ami nagyon jó volt, és nagyon sajnálom, hogy nincs, az az IPR program. Mert ugye ott nemcsak feladatot rendeltek hozzánk, hanem volt anyagi háttér, amiből akkor tudtunk eszközöket venni, kirándulni elvinni a gyerekeket. Tehát, ami igazán élményszerűvé tette. Mert ez az EFOP-os ez csúcsszuper. Nem tudom én hány milliárd Ft van benne, de ha azt mondom, hogy most ezt a tollat meg kellene venni a gyereknek, nincs rá pénz. (SZP2)

Annak ellenére, hogy nagyon szűkös a továbbképzésekre fordítható keret, próbálnak tantestületi képzéseket is szervezni, és egy kisebb csapat KIP-es intézménylátogatáson is járt néhány helyen. Az alsós munkaközösség vezetője szerint azonban a KIP-be nem fognak belevágni, mert túlságosan „nagy meló”(SZP4) a továbbképzés.

A vezetők rendszeresen járnak óralátogatásra, utána átbeszélik a tanárokkal a látottakat. Összességében mégis úgy tűnik, hogy az igazgató szakmai fejlődést hangsúlyozó narratívája nem szűrődik le a tanárok hétköznapjaiba, megreked az iskolai dokumentumok szintjén. A tanárok ismerik a gyerekközpontú pedagógiák nyelvét, megközelítését, de ezek alkalmazása az órákon nem rendszeres, és mióta elfogyott a központi kormányzati hátszél, a tantestületi fluktuáció miatt lassan lecserélődtek a továbbképzésekben jártas tanárok, és egyre erősebben érezhetők a kiégés jelei, az igazgatónő is letett arról, hogy a tényleges módszertani szemléletváltást számon kérje.

A pedagógiai munkájuk minőségét ecsetelve a módszertani innovációs narratíva helyett a tanárok elsősorban azt hangsúlyozták, hogy mindent megtesznek a gyerekekért, délután is sok, a gyerekek körében népszerű programot szerveznek (sakk, pingpong, társasozás). A terepmunka során is azt tapasztaltam, hogy még délután négykor is nyüzsgés volt, sok tanár és gyerek volt benn az iskolában. Az interjúk arról tanúskodnak, hogy a tanárok elsősorban nem professzionális (szakmai módszertani, „innovációs") keretben gondolják el a munkájukat illetve a munkájuk értelmét, hanem affektív-érzelmi terminusokban, „a szeretet nyelvén" beszélik azt el.

> „Szeresd a gyermeket, öleld szívedre őt, ringasd el lágyan a szegény kis szenvedőt" – ezt a Móra idézetet akár mottónknak is nevezhetnénk. *(SZP4)*

> Én pedig azt mondom, hogy minden embernek szeretetre van szüksége. Mindenki a szeretetre vágyik. És meg is kapják tőlünk. *(SZP9)*

A fókuszcsoport résztvevői szerint a felvételi során nem válogató falusi iskola erénye a közeli kisvárosi iskolákkal szemben a közvetlen kapcsolat a családokkal és a szeretetteljes tanár-diák viszony.

> Én úgy érzem, hogy (…) itt ebben az iskolában sokkal jobban szeretjük, vagy önmagáért a gyereket szeretjük. És mi nem szelektálunk idézőjelben, hogy kinek a gyereke vagy satöbbi. Itt minden gyerek gyerek. Én ezt nagyon így érzem, mert nekem négy gyerekem van. És én nem mondhatom el ugyanazt, hogy a tanító nénije annyi időt rászánt, mint én egy gyerekre, hogy a szünetét is föláldozta, vagy foglalkozott pluszba még vele, vagy ha nem volt házi feladat meg könyv, akkor ejnye-bejnye, meg jaj, semmi baj, üljünk le akkor, csináljuk meg, meg nem baj, majd szabadidőben megcsináljuk! Hanem akkor igenis ott mentek a szigorú dolgok. Tehát nincsenek annyit pátyolgatva, meg annyit szeretgetve, meg annyit törődve, komolyan, egy városi iskolai gyerekkel, mint amennyit itt töltünk időnkből, és energiánkból és szeretetünkből. Többet kapnak. (SZP9)

Mérés-értékelés az iskolában

■ A belső mérési rendszer

Az iskola mérés-értékelési rendszere az IPR bevezetésével, a kétezres évek közepén kapott lendületet. A háromfős mérés-értékelést segítő csoport ekkor dolgozta ki a máig használt belső mérési rendszert. A belső mérés célja eredetileg az IPR-es gyerekek eredményeinek követése, összehasonlítása volt a többiekével. Az elsősök szeptemberben és április végén Difer bemeneti, illetve kimeneti mérésen vesznek részt. A 2-8. évfolyamosokat szeptemberben és április végén szövegértésből, illetve matematikai eszköztudásból tesztelik. A feladatlapokat a korábbi

kompetenciamérések feladataiból állítják össze, de azok a kompetenciamérésnél sokkal rövidebbek. Ezekre a mérésekre alapozzák a gyerekek fejlesztését, azonban fejlesztési tervek kapacitás és elegendő egyéni fejlesztési óra hiányában csak osztályszinten készülnek. Az eredményeket az őszi és az év végi tantestületi értekezleten értékelik, és kifüggesztik a nevelői szobában. A mérési csoport vezetője szerint a tanárok igénylik a méréseket, „mankó" (SZP3) a munkájukhoz. A belső mérést a gyerekek komolyabban veszik, mint a kompetenciamérést, mert ebben az esetben a szaktanárok döntésére bízzák, hogy kiértékelik-e és leosztályozzák-e a feladatlapot.

■ A kompetenciamérés

A szatmárpópai iskola kompetenciamérési eredményei az elmúlt évtizedben szinte minden évben szignifikánsan elmaradtak a közepes méretű községi általános iskolák eredményeitől. Azonban ha a családi háttérindexet is figyelembe vesszük, csak néhány olyan év volt, amikor szignifikánsan alulteljesített az iskola (2014-ben a hatodikos évfolyam, 2016-ban a nyolcadikos évfolyam matematikából), viszont 2018-ban a nyolcadik évfolyam az elvárt értéknél szignifikánsan magasabban teljesített.

Az iskolavezetés értékelése szerint az eredmények a családi háttérindexet figyelembe véve vagy térségi összehasonlításban megfelelnek az elvárt értékeknek, viszont semmiféle javulást nem tartanak reálisnak, és a belső értékelési rendszernek sem elsősorban az a célja, hogy a kompetenciamérésre készüljenek vele. Mindkét vezető hangsúlyozta, hogy nem reális az országos átlaghoz viszonyítani az eredményeket.

> …a kompetencia-mérés az.. hát, most országos kompetenciaméréshez hasonlítani, az országos eredményekhez hasonlítani magunkat, az.. számomra irreális. *(SZP1)*

> Mondhatni azt, hogy látjuk mi a problémát. Ez a kompetenciamérés, ez egy olyan dolog, hogy ha akarom jó, ha akarom kicsit más szemszögből is meg lehet világítani. Tehát ugye ez mindig hasonlít valamit valamihez, hasonlítjuk az országos méréshez, hasonlítjuk a kisebb iskolákhoz, hasonlítjuk a hasonló iskolákhoz, esetleg itt a régióhoz, a családi környezethez. Azért mondom, hogy lehet, hogy ugyanaz az eredmény egyik-másik szempontból nem igazán tükrözi azt, amit kéne, mondhatom így, de a másik szempontból pedig azt mondom, hogy ez egy elvárt eredmény. *(SZP3)*

Az éves beszámoló megállapítása szerint „tanulóink eredménye tükrözi a szülői támogatás hiányát", „a családi háttérindex mutató alapján tanulóink többsége nem rendelkezik olyan háttérrel, amely jobb eredmények elérésére motiválná őket."

A mérési csoport vezetője szerint néhány esetben az elvárt értéknél szignifikánsan rosszabb eredmény egy-egy gyengébb évfolyammal volt összefüggésbe

hozható. Volt olyan évfolyam, amikor egy tanuló sem érte el a minimumszintet, és cselekvési tervet kellet készíteniük, de ezt is inkább adminisztrációs tehernek tekintették, hiszen „nem old meg semmit" (SZP3). Az eredmények iskolai hasznosíthatóságát kétségbe vonják, különösen a nyolcadikosok esetében, akik elballagnak, mire megjönnek az eredmények. A hetedikes évfolyamra pedig nem vetíthetőek vissza, hiszen két évfolyam között nagyok lehetnek a különbségek.

A tanárok véleménye szerint a kompetenciamérés túlságosan hosszú, a gyerekek elfáradnak benne – „sokszor a kevesebb több lenne", jegyzi meg a mérési csoport vezetője (SZP3). A tanári fókuszcsoportban elhangzott, hogy az is probléma, hogy sok gyerek mechanikusan olvas, és nem érti meg a feladatot, mások pedig nem veszik komolyan a mérést, „elhülyéskedik" (SZP9). Az is gond szokott lenni, hogy a gyerekek nem hiszik el magukról, hogy képesek önállóan, segítség nélkül megoldani a feladatokat, „bepánikolnak az önállóságtól, nincs feladattartásuk" (SZP9) – jegyezték meg a fókuszcsoportban. A fókuszcsoportos beszélgetésben – egyfajta paraszti értékrendet és asszimilációs elvárásokat idézve meg a kompetenciamérés kapcsán – arra futott ki a beszélgetés, hogy azok a gyerekek, akiknek feladatot adnak otthon a szülei, „felülmúlják magukat" a mérésen.

Összességében úgy tűnik, hogy az iskolában nincs jelen mély és magabiztos szakértelem a kompetenciamérés kiértékelésre, maga a mérési csoport vezetője is bizonytalan az eredmények értelmezésében. Ezzel összefüggésben komolyabb stratégia sem kapcsolódik a kompetenciaméréshez, de igyekeznek becsületesen elvégezni, hogy „reális képet" mutasson az iskoláról. Törekszenek arra, hogy a családi háttérkérdőíveket minél teljesebb körben visszaküldhessék, a kitöltéshez behívják a szülőket az iskolába, mert az a tapasztalatuk, hogy a szülők nem értik a kérdéseket (a mosógépet és a mosogatógépet összekeverik, vagy a gyerekek tankönyveire gondolnak, amikor beírják, hogy száz könyv van otthon – SZP9), vagy szégyellik a lakáskörülményeiket, például hogy nincs fürdőszobájuk. A szülők meggyőzhetőek azzal az érvvel, hogy a kitöltés fontos az iskolának, egyenként bejönnek, és így az utóbbi években 80-85%-os kitöltési arányt tudtak elérni. Ugyanakkor az eredmények javítását nem ambicionálják, és nem is tartják elképzelhetőnek, mert azokat a társadalmi körülmények tükrének tekintik.

3. A roma és nem roma tanulók együttnevelése az iskolában

A magyar általános iskolák körében szokatlan módon az iskola a „szülők önkéntes nyilatkozata alapján" osztályszintre bontva pontos adatokkal rendelkezik az „etnikum" arányáról (a 2017/18-as tanévben 136 fő – 64,45%). Az alsó tagozaton viszont már 70-80%-osra becsülték a romák arányát.

Szelekciós mechanizmusok: osztályba sorolás, kisegítő osztály

Az iskolában a hagyományosan alkalmazott intézményi szelekciós módok a gyereklétszám csökkenésével egyre inkább relevanciájukat vesztik. Hosszú ideig két párhuzamos osztályt iskoláztak be, az osztályokat képesség szerint bontva, az egyik osztály kisebb létszámú, gyengébb képességű volt.

> Mert egy kicsit úgy is voltak válogatva, hogy na, akkor próbáljon meg... ez így.. ez a nem hivatalos. És akkor így a jobbakat is jobban lehet terhelni, meg a gyengébbekkel is jobban lehet haladni. Egyébként én azt mondom, hogy ez még mindig ideálisabb, mint ez a fene nagy integráció. Mert ezzel aztán galyra tették az egész dolgot. (SZP2)

A terepmunka idején a legfontosabb változás az volt, hogy a felsőbb tagozatokon is össze kellett vonni azokat az osztályokat,[4] ahol bukások és költözések miatt lecsökkent az osztálylétszám.

1. táblázat. *A 2017/2018-as és a 2019/20-as tanév*

Osztályok	*1.o.*	*2.a*	*2.b.*	*3.o.*	*4.a*	*4.b.*	*5.o.*	*6.a*	*6.b*	*7.a*	*7.b*	*8.a*	*8.b*	*Össz.*
2017/2018 létszám	22	17	17	17	15	15	14	13	16	15	17	17	16	211
2019/2020 létszám	14	26		16	31		18	24		15		22		166

(Forrás: Intézményvezetői beszámoló 2017/18 valamint terepmunka adatgyűjtés)

A 2019/2020-as tanévre már csak egyetlen osztály volt minden évfolyamon. Az összevonásokat a tankerület kezdeményezte, nem engedélyezték a 14 fő alatti osztálylétszámokat. A tanárok ezt nagyon károsnak tartják, meggyőződésük, hogy a hátrányos helyzetű iskolák hatékonyabban tudnának tanítani kis csoportlétszámok mellett.

> – … nagyon jó lenne, hogyha kisebb gyereklétszámú osztályok lehetnének. Mert ezek a gyerekek már nem azok, akik mi voltunk, hogy 32 meg 40 meg 45-ös létszámmal simán lehetett tanítani. Tehát itt azért van olyan 15-ös vagy 16-os létszámú osztály, hogy már az is sok, mert abból a 16-ból 15 mondjuk renitens szó szerint. Tehát nem lenne ezzel gond, hogy kevesebb gyerek jut egy-egy osztályba, több figyelem jutna rájuk, de a törvényi szabályozás ugye ezt sem engedi. Mert itt azért erős harcokat vív az intézményvezető asszony azért, hogy egy kisebb létszámú osztályt egy másik osztállyal ne vonjanak össze. Viszont ha nem lesz gyerek, akkor nemcsak az lesz, ami most már

[4] A két nyolcadikos osztályt nyolcadik év elején vonták össze 2018 őszén, és ugyanebben az évben vonták össze a két második és a két ötödik évfolyamot is. 2019 őszén összevonták a hetedik évfolyam osztályait is.

alakul, hogy évfolyamonként egy osztály, hanem még lesznek alsóbb évfolyamokban, ugye most még talán engedi a törvény, hogy alacsonyabb létszámmal, de felsőben majd el kell járnia a gyereknek.
– Ez szerintem nem is olyan távoli jövő.
– Én azt gondolom. Tehát hogyha már most ott tartunk, hogy ilyen 18–20 gyereket iskoláznak be egy évben, ha ez csökkenő tendenciát mutat, akkor el fogunk jutni oda talán 10 éven belül – tehát most nem akarok károgni –, hogy már az egy osztály sem fog tud indulni évfolyamonként. *(SZP9)*

A tanárok aggodalma annyiból mindenképpen indokolt, hogy a képesség szerint különválogatott osztályok összevonásába kódolva vannak a konfliktusok mind a szülőkkel (a hetedikes szülők azzal fenyegetőztek, hogy elviszik a gyereket, ha összevonják az osztályokat), mind osztálytermi szinten. A tanárok a képesség szerinti osztálybontás rendszerében hisznek, és azt tapasztalják, hogy az újonnan összevont osztályokban nem tudnak megfelelően differenciálni. A terepmunka idejére a képesség szerinti csoportbontásból annyi maradt, hogy a párhuzamos osztályokban 7-8. osztályban csoportbontásban tanítják az angolt, a magyart és a matematikát.

Noha trendszerűen egyértelműen emelkedik a roma gyerekek aránya, kiugró különbségek vannak az évfolyamok között. Ennek az az oka, hogy a nem roma szülők „összehagyják a nagycsoportos gyerekeket" (SZP8), vagyis nagycsoportban bevárják egymást, hogy egyszerre léphessenek első osztályba. Erre a stratégiára példa a 2018 őszén induló első osztály, amelyben az óvodavezető közlése szerint „80% magyar". Valószínűleg részben ennek a gyakorlatnak köszönhető, hogy viszonylag nagy ingadozás figyelhető meg az egyes évfolyamok létszámában is.

Hála legyen a jóistennek, a szülők úgy gondolkoznak, és most bocsánatot kérek, hogy most magam mellett beszélek, mert nem szeretem magam fényezni, és nem is akarom, mert az nem én vagyok, de a tanító személye meghatározó. (…) Idézőjelben ez egy „elit első osztály." *(az elsős osztály tanítója, alsós munkaközösség-vezető, SZP4)*

1970-től 2014-ig[5] alsó és felső tagozaton összevont kisegítő osztályokban tanultak az enyhe értelmi fogyatékosnak nyilvánított tanulók. Hasonlóan sok más településhez, ebbe az osztályba évtizedekig szinte kizárólag cigány gyerekek kerültek (SZP12). A tantestületben konszenzus van arról, hogy a kisegítő osztály sokkal hatékonyabb formája volt a tanulásban akadályoztatott gyerekek oktatásának (SZP1, SZP4, SZP5), és a mindennapos pedagógiai nehézségeiket a kisegítő osztályok megszüntetésétől datálják.

[5] 2014-ben ballagott el az utolsó 5-8. osztály

> Én nagyon helyes dolognak tartottam a szegregációt.[6] Igaz, akkor abban a formában tényleg csúfolták szegényeket, tehát így emberjogilag az nem volt jó, ha így minősíteni kell. De maga az elképzelés jó volt, mert ott egy kicsike csoportos foglalkozásban sokkal többre vitte az a szellemileg korlátozottabb képességű gyermek, mint mondjuk ma beintegrálva. *(Alsós munkaközösség-vezető, SZP4)*

> Ez az integráció azoknak a gyerekeknek jó, akiknél nagyon támogató családi háttér van (…), és ha a gyerek is maga is akar. De itt a legtöbb ilyen gyerek nem ilyen közegből jön, és lemarad. Onnantól kezdve vagy azzal foglalkozik, hogy bontja a rendet, beszélget, vagy csak egyszerűen nem csinál semmit. *(Gyógypedagógus, a kisegítő osztály volt osztályfőnöke, SZP5)*

2012 óta meredeken csökken az iskolában (és a térségben) az SNI diagnózisok száma, mert a térségi szakértői bizottság nagyon nehezen adja meg a státuszt, sok gyereket „határesetnek" értékel (SZP1, SZP4, SZP5). Noha egy teljes állású gyógypedagógus és három közmunkában finanszírozott pedagógiai asszisztens is dolgozik az iskolában, mégis az a közvélekedés, hogy több szakemberre (gyógypedagógus, fejlesztő) volna szükség, hiszen nem tudják a törvényi előírásoknak megfelelő csoportlétszámmal megtartani a fejlesztő foglalkozásokat. Ugyanakkor a gyógypedagógus beemel olyan gyerekeket is a csoportokba, akiknek nincs diagnózisa.

Az iskolában az igazolt és az igazolatlan hiányzások száma az országos átlaghoz képest kiugróan magas (2017/18-ban a mulasztott napok száma 6790 nap, ebből igazolatlan 427 nap, mulasztási átlag: 32,17 nap). A tanárok szerint sokszor az orvos által igazolt hiányzások nem lennének indokoltak: „*Minden igazolva van, de ha nincs kedve a gyereknek, akkor nem jön be*" (SZP9). Igen magas a bukások aránya is: a 2017/2018-as tanévben 37 fő (!), vagyis 17,53%, közülük 11-en tettek sikeres javítóvizsgát.

A gyerekek körében magas a fluktuáció, elsősorban annak köszönhetően, hogy a roma családok a téli időszakban Budapesten vállalnak munkát, és emiatt néhány hónapra kiíratják őket az iskolából, majd visszairatkoznak, amikor visszaköltöznek. A tanárok szerint a költözés más esetekben gyakran összefügghet a családi konfliktusokkal, a szülők szétválásával.

A cigány nyelv és kultúra helye az iskolában

Az iskolavezetés sosem gondolkodott kisebbségi népismereti program vagy roma nyelvoktatás bevezetésén. Az IPR program hatására megjelentek a multikulturális oktatás elemei, azonban ezek kizárólag a tanórán kívüli foglalkozásokon (iskolai

[6] Az interjúalany az SNI tanulók elkülönítésére utal (igaz, többségük roma volt).

műsorok, családi napok, részvétel a regionális cigány mesemondó versenyen) kapnak helyet.[7] Minden évben „multikulturális hetet" tartanak a Nemzeti Összetartozás Napjával összekapcsolva (magát az emléknapot alapjaiban átértelmezve és a helyi jelentésekre hangolva), ekkor a roma szülők süteményeket, töltött káposztát, bokolyit (cigány kenyeret) készítenek, a gyerekek kosarat fonnak, cigánytáncot tanulnak. Ezek a programok hangsúlyozottan kötetlen jellegűek, mert a nem roma szülők szóvá tették, amikor a roma kulturális programokat órarendi keretbe illesztették (SZP9). Egy alkalommal egy egyetemi program keretében hallgatók tanítottak roma nyelvet és népismeretet a hatodikosoknak, de a magyar szülők ellenkezése miatt abba kellett hagyni a programot (SZP1).

Az óvodában 2014 és 2018 között a Roma Oktatási Alap által finanszírozásában futott a *Szülők az óvodában* program: a roma szülők egy rövid felkészítést követően foglalkozásokat tartottak, és bemutatták a hagyományokat a gyerekeknek. A program népszerű, a projekt lezárása óta is folytatják. Az óvodavezető szintén a fakultativitás alapelve mellett érvelt.

Az iskola Pedagógiai programja nem tér ki arra, hogy a kisebbségi gyerekeknek milyen identitáserősítő oktatási elemeket nyújtanak, csupán néhány címszó erejéig jelenik meg a „multikulturális tartalmak" átadásának programja. Ezzel szemben egy hosszabb rész foglalkozik azzal, hogy hogyan épül fel „a nemzetiséghez nem tartozó tanulók részére a településen élő nemzetiség kultúrájának megismerését szolgáló tananyag".

Az oláh cigány gyerekek egy része otthon cigány nyelven beszél, és az iskolában is gyakran cigányul beszélnek egymás közt. Ez a tanárok részéről egy elnézett gyakorlat, de pedagógiai koncepció nem épül rá. A leírt pedagógiai dokumentumokban pedig elsősorban kompenzálandó hátrányként, „alacsony szintű nyelvi készségként" értelmeződik a gyerekek kétnyelvűsége.

> A helyi közösség összetétele miatt kiemelt szerepet kap az anyanyelvi kompetencia fejlesztése. Sajnos, az iskolán kívüli nyelvhasználat megnehezítette a tanórákon folyó tevékenységeket. Az alacsony szintű nyelvi készségeiket a tanári közlés egyszerűsítésével próbáltuk ellensúlyozni, sok ismétléssel és körülírással. Ennek ellenére igyekeztünk, s a továbbiakban is igyekezni fogunk a magyar nyelvhasználat és a szövegértési képességeik fejlesztésében. *(2017/2018-as év végi beszámoló)*

Az iskola szemében a cigány nyelvtudásnak alacsony a státusza, és mint vernakuláris nyelvet nem tekintik „valódi", illetve autentikus nyelvtudásnak, sőt, nyelvnek sem.

[7] Vannak olyan területek is, ahol az iskola szívesen kiszolgálja a cigány szülők preferenciáit: nagyszabású 'ballagókat' rendeznek, mivel tudják, hogy ezek fontosak a szülők számára, a tablófotózás is nagy esemény, a tablókon szokatlan módon egészalakos, beállított fotókon jelennek meg a nyolcadikosok.

> Nem igazi cigány nyelvet beszélnek, hanem ilyen kevert. Magyarosítva van.*(SZP2).*

> Hát, úgy.. úgy igazi cigány nyelvet nem beszélnek. Beszélnek cigányul, hogy most ez igazából hova tartozik, nem tudom, mert... tehát, nem kimondott cigány nyelvet beszélnek. Mint ahogy van is az a roma szótár, vagy egyebek. Tehát abszolút.. ők azt nem is tudják például sok szót belőle olvasni, vagy értelmezni, vagy mi azt nem úgy mondjuk. Tehát, így a cigány nyelv keveredik a magyar nyelvvel. Tehát ezek a nyelvek. Tehát, nem igazán. Tehát... de nem ezzel van a probléma, mondom. Tehát nem a hovatartozásukkal van a probléma..*(SZP1)*

A nem elismert, szóbeliségben élő cigány nyelv új megvilágításba került, amikor egy Szatmárpópából elszármazott roma nyelvész doktorandusz immár az MTA Nyelvtudományi Intézetének kötelékében tért vissza a faluba kutatni. Azonban az ő kezdeményezésére sem merült fel az, hogy a tanítás folyamatába beemeljék ezt a helyi tudást. Az indoklás szerint a gyerekeket nem érdeklik a cigány hagyományok, szégyellik azt, és amúgy is egyre inkább „elmagyarosodnak".

> …az Akadémia nyelvészeti tanszékének egy ifjú doktorandusza vagy milyen címzetese van (…) ő volt itt az iskolában és akkor beült órákra, meg beszélgetett a gyerekekkel, meg minket is kérdezett, hogy ez hogy van a hétköznapokban. És akkor órán, órára megpróbáltuk (…) főleg nyelvtan órára beilleszteni, hogy akkor mondjuk igeragozásról beszélünk, akkor hogy náluk ez hogy zajlik. És.. nagyon kevesen.. vagy ha használják is, nem nagyon vannak tisztában. Tehát, a szavakat tudják, de magát ezeket a nyelvtani dolgokkal.. kevésbé. És pont a (..) osztályával, a B-sekkel voltunk tavaly úgy, mikor [a doktorandusz] itt volt, hogy na, akkor utána.. egy bizonyos időig akkor beleillesztettük az órák.. és akkor a gyerekek mondták, hogy ó, ne fárasszuk. Csináljuk úgy, ahogy eddig csináltuk. *(SZP2)*

Az óvodában egymás közt beszélhetnek a gyerekek cigányul, de a foglalkozások nyelve magyar. Az óvodában foglalkoztatott roma közmunkások és dajkák sokat segítenek a magyarul még nem beszélő kiscsoportos gyerekek beilleszkedésében.

> Tehát nem szabjuk meg nekik, viszont a foglalkozások, különböző tevékenységek, amikor vannak, csak akkor. Akkor viszont meg kell követeljük, hogy magyarul beszéljenek, meg a hétfői szabad beszélgető kör keretében. Mert ugyanis iskolába kerülnek és ott meg csak magyarul beszélhetnek. Tehát magyar ábécé, magyar betű. Tehát, de olyan szépen egy folyamaton mennek keresztül, mert mikor kiscsoportba bekerülnek, akkor ugye többen beszélnek cigány nyelven, és akkor szépen, ahogy megyünk a nagycsoportig, már majd, amikor a nagycsoportból kikerülnek, csak magyarul beszélnek. De nem fogjuk megtiltani. Tehát, nem, hogyha, mondom, az udvaron is játszanak vagy épp

> a kicsik is ott mondom egymással úgy, na, most két kis cigány gyerek cigányul beszél, nem tiltjuk meg, hogy csak magyarul. De azért mondom, hogy ez úgy önmagából beindul egy folyamat, és mire kiscsoportból nagycsoportig érnek, szépen, tehát, beszélnek magyarul. *(SZP13)*

A tanárok viszonya a roma családokhoz

A tanárok egyöntetű véleménye szerint sem az iskolában, sem a településen nincs komoly interetnikus konfliktus. Szerintük a szatmárpópai cigányok különbek, mint a környékbeli településeken élők, és az iskola jobb helyzetben van azokhoz a környékbeli iskolákhoz képest is, ahol alacsonyabb a romák aránya, viszont több a romungró. A tanári elbeszélések különbséget tesznek az „igazi", tősgyökeres oláh cigány és a „bekerült" romungró családok iskolához fűződő viszonyában. A hagyománytisztelő oláh cigány családoknak tekintélye van a tanárok szemében, és az az élményük, hogy ezekkel a családokkal könnyebb kommunikálni. Az iskola sok erőfeszítést tesz a családi kapcsolattartásért, rendszeresek a családlátogatások (felső tagozaton ötödikben minden osztályfőnök végiglátogatja a családokat, később az új belépőket vagy azokat, akiknél sok a hiányzás), a szülőket telefonon is hívják, volt olyan osztályfőnök, aki Viberen vagy Facebook-on is tartotta a szülőkkel a kapcsolatot. A jó és rendszeres kapcsolatot igazolja, hogy a szülőket be tudják hívni a kompetenciamérési adatszolgáltatáshoz, és amikor a kutatásunkban a szülők írásos beleegyezését kértük az osztálytermi megfigyeléshez, az osztályfőnök számára természetes volt, hogy egyenként behívja a szülőket, hogy aláírják a nyilatkozatot.

A tanárok szerint a szülőkkel való kommunikáció kulcsa a tisztelet, amihez rögtön hozzáteszik, hogy ezt viszont ők is elvárják.

> És az is igaz, hogyha te kivívod a tiszteletüket, vagy téged megismernek, mert nyitott vagy feléjük, satöbbi, akkor azt tényleg tiszteletben tartják, és hallgatnak idézőjelben a szavadra. *(SZP9)*

A tanárokat általános csalódottság tölti el a tanári pálya presztízsének, megbecsültségének csökkenése miatt (SZP9), és ezzel párhuzamosan arról is van egy megélésük, hogy nemcsak országosan, hanem a helyi viszonyok közt is egyre csökken a tanárok megbecsültsége. Ez az élmény összefüggésben lehet a rendszerváltás után – nem kifejezetten legális módon – meggazdagodott oláh cigányokkal szembeni ambivalens viszonyukkal: elkerülhetetlen a két pozíció anyagi körülményeinek összehasonlítása (ezt a gyerekek az iskolában expliciten is megteszik), és ebből táplálkozik a szorongásuk, hogy lenézik őket.

> Megmondom őszintén, azért nem lehet az apukákkal beszélni, mert őket elérni most már egyre nehezebb. (…) És igazából – hogy mondjam – most már ők egy olyan szinten vannak, hogy hadd mondja itt a tanár, mit érdekel engem! Tehát én megint azt mondom, hogy presztízst csinálnak abból, hogy lehet, hogy pénzben többet birtokolnak, mint egy pedagógus. És náluk az, hogyha nekem pénzem van, akkor én mindenki fölött állhatok. Vagy jogomban áll mindenki fölött állni. És valahogy ezt úgy érzékeltetik is szerintem. Nekem ez a meggyőződésem, hogyha én anyagilag jobban vagyok elengedve, akkor kicsit olyan lekezelőbben is tudok bánni az emberekkel. (…) Ez egy óriási fejlődés, részükről, ez az anyagi fejlődés. Tehát óriási fejlődés. És én úgy gondolom, hogy ők ezáltal – az most hogy milyen úton jutottak hozzá, az lényegtelen –, de én úgy gondolom, hogy ezáltal ők egy olyan felsőbbrendűnek is érzik magukat, ők anyagi biztonságban érzik magukat. És ők úgy vannak vele, hogy pénzen mindent meg lehet venni, mindent meg lehet oldani. *(SZP3)*

Úgy tűnik, a tanárok és az iskolai tudás státuszának megingásával helyben, illetve az országosan jellemző bürokratikus oktatásirányítás következtében a tanárokban erősödik az az érzés, hogy elvesztik a kontrollt az iskola felett, újra is újra megfogalmazódik a kérdés, hogy ki irányítja az iskolát, és ki határozza meg a célokat. A fókuszcsoportban az egyik tanár így fogalmazott az asszociációs feladatban:

> …teljesen egyedül vagyunk. És a tenger szeszélyeivel szemben szinte semmire… tehát azon a kis bárkán irányítani, evezni, semmit nem tudunk. És néha megvan ez, persze, vannak azért sikerélmények, mert akkor nem lennénk itt. (…) De most egyre inkább ez van, hogy nem akar ez a vihar csendesedni, ha most a képet nézem, hanem egyre, egyre nehezebb, egyre keményebb és kilátástalanabb. Tehát nem látjuk azt, hogy esetleg ott majd lesz föld vagy fény vagy valami, tehát most még nincs semmi, azt gondolom, ezekből a helyzetekből, amit megélünk itt minden nap, lehetne bármi pozitív kilátást szemlélni, ha megfeszülünk, ha megszakadunk, akkor sem. *(SZP9)*

Más iskolákhoz képest feltűnő különbség viszont, hogy a tanári diskurzusban a roma és a többségi gyerekek közti különbség nem fordítódik le a képességkülönbségek, az iskolai lemaradás terminusaira. A roma-magyar különbség elbeszélésnek legfőbb terepe a cigány családok kulturális másságának, a nevelési szokások különbözőségének megfogalmazása. A roma családok nevelési szokásai kapcsán a legfontosabb fogalmi kapaszkodók a tanárok számára a „megengedő és ráhagyó nevelés" (SZP4, SZP9), a „majomszeretet" (SZP9, SZP12), illetve a roma családok erős affektivitásának elbeszélése: „sokkal intenzívebben élik meg az érzelmeiket" (SZP9), „azért is olyan szélsőségesek és hirtelenek, mert amit ők megélnek, azt rögtön mutatják is kifelé" (SZP9). Az affektív, értékorientált narratívák azt a következtetést alapozzák meg, hogy a gyerekek iskolai sikertelensége – és így a saját pedagógiai sikerek hiánya is – abból fakad, hogy a roma családok részéről

hiányzik az iskolai normákat „támogató", azokat elismerő családi háttér, és hogy végső soron az iskola és a család értékrendje nem összeegyeztethető.

A szülők percepciója az osztálytermi konfliktusokról

A szülői interjúk megmutatták, hogy milyen szempontok alapján értékelik a szülők az iskolát, és döntenek adott esetben a kiiratkozásról. Mindhárom felkeresett szülő elmondta, hogy amikor a gyerekük első osztályba ment, egyáltalán nem merült fel bennük, hogy máshova írassák őket.

Az egyik szülő fia nyolcadikos, ő az osztály legjobb tanulója. Az ő esetében sosem merült fel az, hogy Zsoldosra járjon, az anyában mégis volt némi aggodalom, hogy megfelelő lesz-e a tudásszintje a városi gimnáziumban. A fiú ötödikes lánytestvérét viszont ebben az évben az édesanya átíratta Zsoldosra. Noha korábban ennél a családnál nem merült fel a zsoldosi iskola lehetősége, a kislány nem roma óvodástársai, „barátai" már egytől egyig Zsoldosra iratkoztak be első osztályba. Ötödikre kialakult az a helyzet, hogy egyedül maradt nem roma lányként az osztályban, és a többi roma lány elkezdte kiközösíteni úgy, hogy a szünetekben csak cigányul beszéltek egymás közt. Eleinte egy cigány barátnője tolmácsolt neki, de mivel őt is elkezdték bántani, végül abbahagyta.

Egy másik szülő nyolcadikos lányát szintén ötödikben kezdte el két roma lány zaklatni, ez a helyzet átmenetileg megoldódott azzal, hogy a roma lányokat áttették a párhuzamos osztályba, de amikor összevonták a két osztályt hetedik év végén, újra egy osztályba kerültek, és változó intenzitással, de újra és újra előfordultak incidensek. A harmadik szülő azt mesélte, hogy nyolcadikos lányát már elsőben „piszkálta" egy „kimondottan nehezen kezelhető lány" (SZP8), ez a konfliktus azzal zárult, hogy a zaklató átkerült a zsoldosi iskolába.

A gyereküket ért osztálytermi konfliktusok természetesen minden interjúalanyunk számára meghatározó tapasztalatok az iskola értékelésében. Az általuk elbeszélt történetek alapján tipikus iskolai konfliktusforrásnak tűnik, hogy a roma lányok ötödik osztály környékén „kifogják" a nem roma lányokat. A szülők értelmezésében a konfliktus mögött kulturális okok, a felnőtté válás eltérő kulturális gyakorlatai húzódnak, azok a roma lányok, akikkel korábban jó barátságban voltak a gyerekeik (például egymásnál aludtak), egyszerre „azt hiszik, hogy már nagylányok" (SZP6), és elkezdik zaklatni a nem roma gyerekeket, „nagylányoskodnak, csúnya szavakat használnak" (SZP6).

Ezeket a konfliktusokat a pedagógusok is érzékelik, de közösen megoldásokat nem keresnek, legalábbis az interjúkban ennek nem volt nyoma. A tanév végi beszámolóból idézek:

> Az ilyen tanulóink azonban megbontják a tanítási órák rendjét, ami kihat nem csak az ők, de az adott csoport tanórai magatartására, tanulmányi eredményére is. Iskolaszinten

néhány tanulót érint ugyan a közösségre súlyos hatással lévő deviáns magatartás, de emiatt fenyegető probléma a jobb képességű tanulóink szomszéd település iskolájába történő beíratása.

Legtöbb tanulónál nevelési hiányosságokra vezethető vissza a magatartási probléma. Ezek a tanulók – mint már oly sokszor elmondtuk – különös figyelmet, törődést igényelnek, de sajnos a különleges gondoskodás sem hoz mindig látványos sikert, mert a családban fellelhető problémák felülírják az iskolai normarendszert.

Az osztálytermi konfliktusok ellenére a szülők alapvetően jó véleménnyel vannak a pedagógusok erőfeszítéseiről. „*Sajnálom a pedagógusokat, le a kalappal még most is a pópai pedagógusok előtt, mert nagyon megizzadnak*" – mondta a szülő, aki végül elvitte a kisebbik gyerekét a zsoldosi iskolába (SZP7). A szülői narratívákból mégis a kiszorítás tapasztalata olvasható ki, hiányolják a proaktív konfliktuskezelést az iskola pedagógusaitól és a vezetéstől (több szülő is a régebbi szigort hiányolta, és arra panaszkodott, hogy a gyerekek csúnyán beszélnek a tanárokkal), az iskola hárítja a konfliktuskezelést, inkább megüzenik a szülőknek, hogy rendezzék el a konfliktusokat egymás közt az iskola falain kívül. Az egyik szülő szerint nem volt hatása annak, hogy újra és újra panaszt tett az igazgatónál. Egy másik szülő (SZP14) számára magától értetődő volt, hogy saját kezébe veszi a dolgot, és „elbeszélget" a gyerekét piszkáló nagyobb gyerekkel. A szülői narratívák mélyebb rétegében felsejlik az a következtetés, hogy a tanárok elvesztik az iskola felett a kontrollt, és egyre inkább a roma szülők szabályai lesznek mérvadóak az iskola terében is:

Most a szülők irányítani akarják a tanárokat és az óvónőket, ez egy új dolog.*(SZP7)*

Itt ha valakire rosszul néz a tanár, rögtön feljön a család.*(SZP7).*

A konfliktuskezelés tehát kulcsfontosságú lenne a nem roma szülők megtartására, de az iskola ezt egyelőre mintha nem ismerte volna fel. A white flight-ot tehát nem elsősorban a szeparációs igények hajtják, hanem az iskola módszertani hiányosságaiból, a szisztematikus problémakezelés elmaradásából következik. Úgy tűnik, éppen most ért el az iskola arra a határvonalra, hogy a szülők szemében elveszítse a hitelét, a fenntartóváltás talán arra még alkalmas lesz, hogy pár évvel megnyújtsa ezt az időszakot.

4. Továbbtanulás és tanulói reziliencia: az oktatási mobilitás akadályai

A szatmárpópai iskola teljesítménye átlagosnak mondható, továbbtanulási statisztikái azonban feltűnően rosszak.[8] Ez elsősorban abban gyökerezik, hogy a legtöbb oláh cigány család esetében az iskola és a család egymással kizáró viszonyban állnak.[9] Néhány család kivételével a jómódú roma vállalkozók számára az iskola által kínált tudás nem képvisel értéket, hiszen a gyakorlati tapasztalatuk az, hogy nincs rá szükség az anyagi boldoguláshoz, és nem feltétele a közösségen belüli státusznak, elismertségnek sem.[10]

> Itt nincsen a tudásnak értéke, akinek pénze van, az számít. *(SZP9)*

> ...vannak családok, igen, akik szeretnék, hogy több legyen a gyerekből, de ugyanakkor egy fiatal cigányasszony azt mondja nekem a múltkor, két gyereke van, „hát tanárnéni én azt se bánnám, ha nem járnának iskolába". Hát mondom „nem vagy normális, analfabéta lesz a gyermeked!" „Mit bánom én, számlázni akkor is fog tudni!" *(SZP12)*

> Az én egyik szülőmmel úgy jártam két éve, hogy mondtam neki, hát mondja, „jön a gyerek minden nap", tényleg jött a gyerek minden nap iskolába. De mondom „jó, de azért le kéne tenni valamit az asztalra." Hát én nem gondoltam meg, hogy kinek mondom. „Hát mit hozzunk, tessék mondani?" Mondtam, „nem ez a probléma, tanulni is kellene, vagy legalább annyit, hogy amikor azt mondja M. néni, hogy másoljon két oldalt, akkor másolja le azt a két oldalt." „Ó, hát jön iskolába, az nem ér egy kettest?" *(SZP9)*

Az oláh cigány családok nem engedik továbbtanulni a lányokat, mert attól tartanak, hogy a városban, kikerülve a család szoros felügyelete alól, megszöktetik őket. A helyzeten tovább ront, hogy a lányok körében az egyik népszerű továbbtanulási célpont, az egészségügyi szak a közeli kisváros gépészeti szakközépiskolájában található: „*Nem engednek el, a lányok ne menjenek fúiskolába a Barossba.*" (SZP10) – foglalta össze a helyzetet az egyik lány a fókuszcsoportban. A fókuszcsoportban több olyan lány is jelen volt, akit nem engednek továbbtanulni a szülei. A gyerekek egymás közt arra jutottak, hogy ez akaratuk ellenére történik, és nem jó dolog korán férjhez menni. A roma fiúk általában beiratkoznak a környékbeli szakiskolákba, de többségük már az első évben lemorzsolódik.

---

[8] A 2017-es OKM adatai szerint a végzősök 21-21%-a tanult tovább gimnáziumban, illetve szakgimnáziumban, 54%-a szakközépiskolában és 4%-a nem tanult tovább.

[9] Kovai Cecília: Az iskola és a család. Kizáró és megengedő viszonyok. *Beszélő,* 2008/5. 80–88

[10] A nyolcadikos osztályfőnök beszámolt olyan esetről, amikor a szülő kijelentette, hogy a 16 éves fiát nem fogja elengedni továbbtanulni, és ezért kijárta az iskolánál, hogy buktassák meg. Ugyanez a szülő a hetedikes lánya esetében is azt tervezte, hogy egészen addig bukjon meg, amíg be nem tölti a 16 évet.

Azt a tanárok is látják, hogy vannak kivételek: jellemzően azokban a roma családokban fejezik be a gyerekek a középiskolát, ahol a szülők maguk is tanultak (például estin érettségiztek). A helyi roma kulturális egyesület vezetőjének (aki egyben képviselőtestületi tag is és a Hit Gyülekezete informális vezetője) egyik lánya óvodapedagógus végzettséget szerzett, a másik érettségizett, a harmadik egyetemre járt az interjúnk idején. Általános vélekedés a tanárok körében, hogy azok a romák, akik érettségiznek vagy felsőfokú végzettséget szereznek, már nem tudnak visszailleszkedni a közösségbe, „kiközösítik őket" (SZP3), „kivetik magukból" (SZP1). Ennek az identitáskonfliktusos oktatási reziliencia modellnek a szimbolikus példája a szatmárpópai születésű nyelvész doktorandusz története.

> Még mindig megvan a cigány kultúrában az, hogy aki tanul, akiből valamilyen szintű értelmiségi lesz, az nem tartozik oda már. Tehát ott van, de nem abban a státuszban, mint azelőtt. (…) Valahogy kitaszítja magából ez a társadalom, mert ő tanultabb, és biztos felvág, még akkor is, ha nem. (…) Viszont nem is magyar, tehát ő valahol ott lóg a két kultúra között, és ez nem biztos, hogy ez motiváló dolog. *(SZP9)*

A diplomás nők esetében szinte szabály az, hogy nem a saját közösségükben vállalnak munkát, mert ott nem volna tekintélyük. Így tettek a szatmárpópai óvodában dolgozó roma óvónők, akik a szomszéd faluból járnak át, és a Hit Gyülekezete vezetőjének a lánya is, aki a megyeszékhelyen dolgozik óvónőként.

A család diktálta törvényekkel szemben az iskola pedagógusai tehetetlennek érzik magukat. Az egyetlen hatékony eszközük arra, hogy elérjék, hogy a gyerekek befejezzék a nyolcadik osztályt az, hogy nem engedik részt venni a ballagáson azokat, akik sokat hiányoztak vagy javítóvizsgát kell tenniük.

> … nálunk az a rendszer, hogy aki egy tantárgyból is bukik, akkor az nem ballaghat le. Ne parádézzon. És ez egy nagyon jó fogórendszer a nyolcadikosoknál. Tehát, ők második félévben meg arra hajtanak. A többség, hogy ugye meglegyen a kettes-hármas, mert volt már rá példa, és akkor nagyon meglepődtek, hogy ilyen úri családokból a fiúknak hát nem jött össze a dolog. És pedig már ott is így volt, hogy a szülők is be voltak hívva. Szülőket is, mondta a gyerek, hogy hát ő nem készült. Az apja ott pofozta meg. Hát azt mondja, „ennyi dolgod lett volna összesen." És akkor technikából. Hát mondtam, hogy akkor... de hogy „megvették az öltönyt". Hát, mondom, „tudták nagyon jól", tehát ebből nem csináltunk zsákot, majd visszajön. *(SZP2)*

A többségi tanulók általában kijárják a középiskolát. Az igazgató szerint azokat a gyerekeket, akiknek a családjában is cél a tanulás, el tudják juttatni jó környékbeli gimnáziumokba, és ott „megállják a helyüket". A középiskolai továbbtanulás mérlegelésénél minden család esetében komoly dilemma, hogy nagyon rossz a buszközlekedés a környező kisvárosokba, a reggel hat órás buszt kell elérnie

azoknak, akik nem mennek kollégiumba. A 13 km-re található legközelebbi kisvárosba lényegében nem lehet tömegközeledéssel eljutni, ezért a gyerekek többsége két másik kisvárosba, néhányan a megyeszékhelyre (37 km-re) jelentkeznek.

5. Összegzés

A szatmárpópai iskolát egy közeli reziliens gettóiskola átlagos kontroll párjaként választottuk be a mintába. Annyiban valóban átlagosnak tekinthető az iskola, hogy a fejlesztési programokban mérsékelten merítkeztek meg, és tulajdonképpen csak az IPR program révén szivárogtak le az innovatív pedagógiai gyakorlatok a tantermi gyakorlatig, azonban az IPR program keretében megvalósuló fejlesztések nagy része a tantermen kívüli tevékenységeket érintette. Nem elsősorban a többségi szeparációs igényekkel, hanem a tantestület módszertani hiányosságaival hozható összefüggésbe a nem roma szülők elvándorlása. A tanároknak mégis „innovatív" identitása van, az innovációkat azonban nem alulról kezdeményezik, a koncepciózus iskolavezető meghívására érkeztek tantermi továbbképzések formájában. A vezető értékelése reálisnak tűnik, az innovatív pedagógiai módszertanok leszivárgása a tantermi hétköznapokba esetleges és személyfüggő.

A kompetenciamérési eredményeik átlagosak, illetve annál talán hajszálnyival gyengébbek, a kompetenciamérés kiértékelésére és felhasználására pedig meglehetősen gyengék az intézményi kapacitások. Az igazgatónő átgondolt humán erőforrás politikájának köszönhetően, figyelembe véve a falusi iskola korlátozott mozgásterét, egy jól összeválogatott, határon túlról is toborzott, vegyes életkorú tantestülettel működik az iskola. Fontos megjegyezni, hogy az iskolai klíma kifejezetten jó, a tanárok és a gyerekek is szeretnek időt tölteni az iskolában.

Kutatásunk egy másik esettanulmánya nyomán megfogalmaztuk azt a hipotézist, hogy a reziliencia fontos tényezői közé érdemes beemelni a továbbtanulási eredményeket is. A szatmárpópai eset tovább árnyalja a képet, hiszen ebben az esetben az oláh cigány közösség kulturális hagyományai azok, amik a továbbtanulás ellenében dolgoznak. Noha a tanárok törekszenek arra, hogy a gyerekek továbbtanuljanak, a család törvényeivel szemben erőtlennek érzik magukat, és módszertanilag is eszköztelenek. A tanárok egyszerre tanúi annak, hogy az anyákat, korábbi tanítványaikat gúzsba kötik a hagyományok, és meghallgatják a történeteiket arról, hogy mennyire bánják, hogy korán férjhez mentek, ugyanakkor a mobilitás súlyos árát is érzékelik: azok, akik továbbtanulnak, kiszakadnak a helyi közösségből, és nem térhetnek oda vissza.

A többségi szülőkre tekintettel a roma kultúrának csak a tanterven kívüli foglalkozásokon adnak teret, az oláh cigány családok élő nyelvi hagyományát pedig nem olyan értékként fogják fel, amire alapozhatnának a pedagógiai munkájukban,

hanem deficitként, amit kompenzálni kell. A nemzetiségi kultúra felvállalása mind szimbolikus-szakmai, mind praktikus értelemben (alacsonyabb osztálylétszámok engedélyezése) is megmenthetné az iskolát, de túlságosan meghatározó a többségi szülők véleménye és a tanári kar asszimilációs értékvilága ahhoz, hogy a vezetőség ebben az irányban gondolkodjon.

A szatmárpópai iskola nem sziget, hanem továbbra is a falu életének szerves része. Az iskola fontos a falu nem cigány elitje számára is, elkötelezettek megtartása iránt. A faluvezetés a KLIK-es, majd az egyházi átvételt olyan kényszerként éli meg, amely nem korlátozza a település és az iskola szoros kapcsolatát. A tanári narratívákban sem érződik a máshonnan jól ismert önsajnálat a roma tanulók arányának növekedése miatt, és a nem roma szülők taktikus beiskolázási stratégiái következtében még mindig iskoláznak be nem roma többségű osztályokat. Vagyis a „magyarok" sem pártoltak el teljesen az iskolától, „csak" belső, viszonylagos elkülönülésre törekednek, illetve ezt várják el az intézménytől. Az, hogy az osztálytermi konfliktusokat hogyan képes az iskola kezelni, kulcskérdés a nem roma szülők bizalmának megtartásában. Egyelőre sajnos úgy tűnik, hogy sem a vezetés, sem a pedagógusok nem ismerték fel, hogy a tantermi konfliktusok pedagógiai módszertanilag megtámogatott, tudatos és következetes kezelésére volna szükség. A többségi szülők bizalma rendkívül fontos erőforrás az iskola számára és meghatározó tényezője az iskola lokális státuszának, ha ezt elveszik, onnantól az iskola megítélése gyökeresen meg fog változni, és az iskola szigetté válhat.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Kovai Cecília: Az iskola és a család. Kizáró és megengedő viszonyok. *Beszélő,* 2008/5. 80–88.

Tomasz Gábor: Erősödő egyházi jelenlét az oktatásban. *Educatio*, 2015/1. 94–112.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v30i2.93

Zolnay János*

Oktatási kvázi piac és kistérség: esettanulmány Köményről**

A *köményi* iskola reziliens iskolaként került a mintába, és pedagógiai kínálata, infrastruktúrája, igazgatójának felkészültsége és szellemisége, valamint az intézmény kimeneti mutatói valóban kiemelték a kistérségi oktatási kvázi piac többi, falusi iskolái közül. A település általános iskolája azokban az években alapozta meg hírnevét és később is visszaigazolt színvonalát, amikor a települések közötti tanulói ingázás csekély mértékű volt. A kistérség legtöbb iskolafenntartó települése elég népes volt ahhoz, hogy legalább két párhuzamos első osztályba biztonsággal beiskolázhassa a leendő kisdiákokat. Ebben a korszakban a közoktatás viszonylagos stabilitásának kulcsa a belső szegregáció volt. Csaknem valamennyi iskolában működtek gyógypedagógiai kisegítő osztályok, ami biztosította az intézményeken belüli etnikai elkülönítés olyan mértékét, amit a nem roma családok többnyire elégségesnek tartottak ahhoz, hogy ne keressenek gyerekeiknek máshol iskolát. A normál iskolai osztályok között is előfordult kirívó mértékű szegregáció.

A kutatás az iskola társadalmi környezetét kívánta vizsgálni, ám a 2000-es évtized derekától kezdve egyre markánsabban elvált egymástól a szűkebb környezet, tehát a vizsgált település társadalma és a helyi oktatási kvázi piac. A folyamat végére az oktatási portfólió felosztásának földrajzi határa már az egész, nagy lélekszámú, 64 ezer lakosú kistérség. Legalábbis a választási lehetőséggel rendelkező diákok a kistérség – és persze a szomszédos oktatási centrumok – iskolái közül válogatnak, és a legmagasabb presztízsű iskolák is ebből a földrajzi körből rekrutálják tanulóikat. A kistérség összességében széttagolt oktatási kvázi piac, ezen belül a kistérségi központ önmagában nagyon jelentős szívóhatást gyakorol a kistérség egészére. A szegregációs folyamatok erősebbnek bizonyultak, mint a *köményi* reziliens iskola vonzereje.

* A szerző szociológus – Országos Rabbiképző-Zsidó Egyetem, OR-ZSE
E-mail: jzolnay@gmail.com; zolnayj@or-zse.hu

** Ez a tanulmány Az iskola nem sziget. Oktatási és közösségi reziliencia multietnikus környezetben c. NKFIH 120400 sz. projekt keretében készült. A 2018-as és a 2021-es vizsgálatot Neumann Eszterrel együtt végeztem. Mindkét alkalommal mintegy tíz-tíz félig strukturált interjút készítettünk.

A TK Kisebbségkutató Intézetének keretei között 2018-ban és 2019-ben, majd 2021-ben több napot töltöttünk a vizsgált kistérségben, illetve településeken, és interjúkat készítettünk valamennyi fontos oktatási, politikai, gazdasági és társadalmi szereplővel. Rekonstruáltuk a falvak, az iskolák és a roma közösségek történetét, az érintettek percepcióját. Alapvető kérdésünk az volt, hogy miként reagál a település közössége, miként reagálnak az elvándorló és gyerekeiket változatlanul a kömönyi iskolába írató családok a szegregációs folyamat miatt megváltozott helyzetre.

1. Kömény

Kömény[1] közvetlenül a kistérségi központ, a Keleti Kisváros mellett fekszik, 30 kilométerre a magyar-román határátkelőhelytől. Ennek következtében a főúton éjjel-nappal óriási az átmenő forgalom. Népessége a 2011-es népszámlálás szerint 2800 körül mozgott, azóta enyhén emelkedik. A szocialista korszakban a falunak a szomszédos tanyával volt közös mezőgazdasági termelőszövetkezete, ám a tanyát 1982-ben megszűntették és lakosságát a faluba telepítették. A szocialista korszak végén a szövetkezetet összevonták a Keleti Kisváros, illetve Krasznaszeg közös szövetkezetével. A mesterségesen létrehozott szövetkezetet hamar felszámolták, és megtörtént a kárpótlási és részaránytulajdoni földek kimérése is. A legnagyobb birtokosok 700-800, illetve 500 hektáron gazdálkodnak. A középbirtokosoknak 30-200 hektár földtulajdonuk vagy földbérletük van. A nem mezőgazdasági vállalkozók az átmenő forgalomra épített panziókat és boltokat üzemeltetnek.

A kistérségben a romák aránya a korábbi becslések szerint legalább 20-23 százalék között mozog,[2] az általános iskolai tanulóknak pedig mintegy 45 százaléka roma.[3] Mind a romák, mind a nem romák ragaszkodnak ahhoz a narratívához, hogy a régió legtöbb települését „*etnikai béke*” jellemzi. Csak két olyan falu van, amelynek roma közössége mindenki számára negatív igazodási pont. Egyikük a Keleti Kisváros melletti Krasznaszeg, amelynek szélén kirívóan nyomorúságos cigánytelep alakult ki. (Krasznaszegen természetesen nem csak a telepen élnek romák.) A másik negatív példa a Kömönyhez közeli Mácsa, amely prostituált kibocsátásáról, illetve helyi stricik által menedzselt szexiparáról hírhedt. (Természetesen a Mácsán élő romáknak csak a töredéke érintett a szexiparban.) Minden más településen a „*nálunk nincs baj a cigányokkal*” állítás köré szerveződnek a romákkal kapcsolatos többségi elbeszélések, illetve a roma vezetők elbeszélései.

Becslések szerint Kömény népességének negyede-harmada lehet roma, de a számszerűséggel kapcsolatos elbeszélések átpolitizáltak, mert a roma vezetők

[1] A tanulmányban fiktív településneveket használok

[2] MTA TK Gyerekesély-kutató Csoport. Az anonimitás megőrzése érdekében a pontos hivatkozást mellőzzük – szerk. megj.

[3] Zolnay János: Kasztosodó közoktatás, kasztosodó társadalom. *Esély*, 2016/6. 70–97.

felismerték, hogy az általuk mozgatott roma szavazatoknak döntő jelentőségük lehet az önkormányzati választások során. A roma családok két „bandába" tartoznak. A romungro gyökerű csoport, az úgynevezett Vilma-banda nagyobb létszámú, és gazdagabb családokból áll, míg az úgynevezett Gudi-banda nyelvét vesztett oláh cigány csoport – ezen utóbbiak alapították a köményi szabadkeresztény közösséget. Külső kapcsolatrendszerük széles, és úgy tartják, hogy a hetényi és a szatmárpópai oláh cigány közösség az ő korai kirajzásuk révén jött létre, és voltaképpen rokonok.

A szocialista korszakban a köményi romák számára négy olyan megélhetési, illetve integrációs út nyílt meg, amelyek lehetővé tették a felhalmozást, illetve a későbbi tőkekonverziót.

A megyéből nagyon sokan ingáztak Budapestre és éltek a fővárosi vállalatok munkásszállóin. A helyi bérekhez képest mindenekelőtt az építőipar és a metróépítés kínált magasabb fizetést és tett lehetővé felhalmozást.

A formális intézményeknek és az általuk megkövetelt normáknak és igazodási kényszereknek, illetve az általuk kínált iskolai és hivatali utaknak fontos szerepük volt a romák számára megnyíló korabeli integrációs lehetőségekben. Ebben a dimenzióban értelmezhető az adott intézmények, illetve ágazatok inkluzív vagy exkluzív jellege. A tömeges beiskolázás nyilvánvalóan esélyteremtő volt a szocializmus évtizedeiben, annak ellenére, hogy a középfokú továbbtanulást szigorú korlátok közé szorították a korszak mesterségesen alulképző munkaerő-gazdálkodási érdekei, illetve az általános iskolákban tanuló roma diákokat részben cigány iskolákba és kis létszámú cigány osztályokba, részben kisegítő osztályokba kényszerítették.

A szocialista korszak munkaerőpiaca, beleértve a mezőgazdasági termelőszövetkezeteket is, teljeshez közeli foglalkoztatást kínált. A kapcsolatrendszer és a téesz-alkalmazott státusz után járó 20 aranykorona értékű részarány-tulajdoni föld tőkésíthető volt a rendszerváltás után.

A kistérségben több olyan roma közösség is van, amelynek tagjai a szocialista korszak utolsó évtizedeiben kiemelkedő jövedelemre tettek szert borjú és bikaborjú nevelésből, disznóhizlalásból, valamint kupeckedésből. A szatmárpópai oláh cigányok identitásának és helyi tekintélyének fontos része, hogy az 1970-es évektől kezdődően – jelentős bérelőnyüket kihasználva – a saját pénzükből kezdtek beköltözni a falu belterületére. Ugyanakkor a rendszerváltást követően kiugrott vállalkozó roma családok a szocialista korszakban halmoztak fel, illetve szereztek később hasznosítható anyagi és nem anyagi tőkét; szakmunkás végzettséget, jogosítványt, a rendszerváltást követően részarány-tulajdoni földre váltható téesz alkalmazotti státuszt. Köményen a falu roma közösségének legbefolyásosabb vezetője, a Vilma-bandához tartozó „Néger" családja is a szocialista korszakban kezdett vállalkozni és akkor alapozta meg későbbi pozícióját. A család a rendszerváltás előtt 12 tejelő marha tartása mellett növendék bikákat hizlalt és adott el. A tekintélyes

anyagi felhalmozás sem lett volna elegendő az expanzív vállalkozás elindításához, a politikai beágyazottság és a biztos megrendeléseket jelentő önkormányzati infrastruktúra-fejlesztés nélkül. „Négernek" ma hét autója és legalább 100 millió forintos forgótőkéje van, és egy időmetszetben legalább tíz embert visz dolgozni. A Gudi-bandához tartozó legnagyobb roma család vállalkozása lényegesen kisebb méretű, de ők is vállalnak távoli munkákat is. Mindkét esetben a munkákra vitt heti vagy kétheti rendben fizetett munkások is ki tudják magukat szakítani a helyi formális intézményi vagy lojalitási rendszerekből. Ma sem képes egyik vállalkozó sem teljesen nélkülözni az önkormányzati megrendeléseket, ugyanakkor vannak távoli megrendeléseik, ami bizonyos autonómiát biztosít számukra.

A rendszerváltást követően felszabaduló középfokú továbbtanulás a rossz helyzetű csoportok, így a romák számára is jelentős pótlólagos esélyeket teremtett, a rendszer fokozódó szelektivitása ellenére is. Korlátozott esetekben, politikai kapcsolatok révén közalkalmazotti és köztisztviselői állások is megnyílhatnak előttük.

A köményi cigánytelep nem tartozik a különösen lerobbant szegregátumok közé, de azért mindenki pontosan tudja, hogy hol húzódik a telep határa, és ki az, akinek sikerült kiköltöznie onnan. Az „etnikai béke" azonban nem zárja ki a zabolátlan „cigányozó" elbeszélést. A 2016-ban megbuktatott polgármester szerint „romákkal verjük szét a nemzetet", ugyanakkor persze a helyben élő romákkal „ki lehet jönni, a többségük dolgos."

2. Politikai klientelizmus és patrónusrendszerek a rendszerváltás után Köményen

A köményi roma elit családok politikai helyzete és befolyása elválaszthatatlan a politikai klientelizmustól, illetve a patrónus rendszerektől, mégpedig több szinten is. „Néger" patrónus pozíciója például a mindenkori formális politikai pozíciójának függvénye volt:

> „Volt egy megállapodásunk a polgármesterrel, hogy cigány ügyben döntsünk mi. Hogy ki érdemli meg a segélyt. Először be kellett, hogy jöjjenek hozzám nekem elmondani, én akkor beküldtem ahhoz az ügyintézőhöz, akihez mennie kellett."

Patrónusként gyakorlatilag ő döntött a segélyekről és a különféle eseti kérések sorsáról, később pedig arról, hogy ki, mennyi időre vehet részt a közfoglalkoztatásban.

> „Az itt élő cigányok dolgosak, szeretnek dolgozni, becsületesek, nincs lopás, verekedés, ezt már kinőttük. Ehhez kellett olyan vezető, mint például a bátyám, és az ő lánya, aki most is bent ül a Fideszben. Ő bent dolgozik a városban munkaügyi központban. Meg az is kellett, hogy ma már hallgatnak, felnéznek ránk a cigányok. Énrám úgy néznek

> fel, mint vezetőre. A közmunkaprogram egyik irányítója vagyok, és a polgármester úr tanácsadója cigánykérdésben."

A patrónus jóindulatának azonban természetesen ára van. A lojalitást mindenekelőtt a közmunka és a jóléti ellátások közmunkához kapcsolódó vagy diszkrecionális elven megítélt része feltételezi. Tekintettel arra, hogy a közmunka természetéből adódóan mesterséges tevékenység, amelynek tényleges értéke, haszna nem értelmezhető és nem jelent dobbantót a nyílt munkapiac felé, a rendszer tartalma a helyi kontextus függvénye. A lojalitás tehát minden esetben valamilyen mértékű személyi függőséget jelent, ami abban az esetben válhat alávetett kiszolgáltatott helyzetté, ha az érintetteknek nincs semmiféle külső kapcsolatrendszerük vagy megélhetési autonómiájuk. Ez azonban nem elegendő: a szavazófülkében is a patrónus által elvárt módon kell szavazni. Idővel a politikai klientelizmus kiterjedt az országgyűlési választásokra is, és nyilvánvalóvá vált, hogy a település csak abban az esetben számíthat pályázati forrásokra, ha a választók többsége a győztes pártra szavaz.

A megosztott köményi roma közösségen belül „Néger" patrónusi pozíciója egyben a Vilma-banda dominanciáját is jelenti. A Gudi-banda legtekintélyesebb tagja csak egyetlen ciklusban, 1994 és1998 között volt a helyi cigány kisebbségi önkormányzat tagja, de sem ekkor, sem később nem volt formális patrónus szerepe.

3. Az első polgármester korszaka (1990−2010)

Az önkormányzatot a rendszerváltástól kezdve 2010-ig vezető első polgármester a legnagyobb mezőgazdasági vállalkozó családhoz tartozott.[4] Húsz éves regnálása idején csak egyszer, 2002-ben akadt kihívója – a második ciklus alpolgármestere –, de a hivatalban lévő polgármester abban az évben is fölényesen, 73,4 százalékkal győzött. Regnálása első másfél évtizedében a társadalmi és hatalmi egyensúly négy tényezőn alapult. Egyrészt már az első években nagyszabású infrastruktúrafejlesztés kezdődött a faluban, amit mindenki támogatott.

> „Egy pesti vállalkozó meghitelezte az önrészt, mert az önkormányzatnak erre nem volt anyagi forrása, sőt, még hitelezett is. Megérte neki, hogy ő legyen a kivitelező. Köményen csaknem minden út le van aszfaltozva…a minősége persze más kérdés…Itt korán megépült minden, a polgármesternek volt hozzá kapcsolata." *(A második ciklus alpolgármestere)*

A fejlesztésekkel függött össze a második tényező: az önkormányzat azzal a feltétellel kötött szerződést a kivitelezőkkel, hogy lehetőleg helyiek legyenek az

[4] Az első polgármester nem sokkal 2010 után meghalt.

alvállalkozók és ez a preferenciális fejlesztési stratégia kedvezően érintette a helyi roma vállalkozókat is.

> *„*A volt polgármesterünk behívott minket, hogy nem akarunk-e vállalkozást indítani, mert akkor ő úgy adja ki a fővállalkozónak a munkát, hogy a helyiekkel dolgoztasson.*”* *(„Néger”)*

A stabilitás harmadik tényezője az első ízben 1994 decemberében megválasztott CKÖ-vel függött össze. A CKÖ informális döntési jogkört kapott a diszkrecionális segélyezési döntésekben, és ezzel formalizálta a roma közösség feletti patriarchális hatalmát.

Végül a stabilitás negyedik tényezője az általános iskola volt, ami német nemzetiségi iskolává nyilvánította önmagát, jóllehet ezen a településen sem éltek soha németek. A német nemzetiségi státusz megszerzésének elbeszélése alapvető része a falu legendáriumának. Az iskola egykori igazgatójának édesanyja a fáma szerint a háború utolsó hónapjaiban egy német katonától esett teherbe a nyugati határszélen. Az igazgató legalábbis félig német „származására” hivatkozva kezdeményezte a nemzetiségi program elindítását a köményi általános iskolában. Jóllehet a rendszerváltást követő másfél évtizedben a köményi általános iskolában még két párhuzamos osztály működött, a „nemzetiségi” program értelme eredetileg nem a belső szelekció volt – és értelemszerűen nem a szelekciós autonómia –, hanem eredendő pozícióját akarta ezzel megalapozni az iskola a lokális oktatási kvázi piacon.

Fontos tényezője volt ugyanakkor a stabilitásnak, hogy a rendszerváltást követő egy-másfél évtizedben, a köményi iskolában még működtek szegregatív kisegítő osztályok. Az egykori iskolaigazgató, a későbbi második ciklus alpolgármestere aranykorként emlékszik erre a rezsimre.

> „Most, amikor összezárják a gyengébb, fogyatékkal élő gyerekeket a normál gyerekekkel, az nagyon visszahúzza az esetleg szárnyalni tudókat. Nincs rájuk ennyi idő. Akkor még volt. Ez egy nagyon rossz döntés volt. Akkor még nem volt iskolai elvándorlás. Aki ebben az iskolában végzett, az megállta a helyét.”

Mindenesetre az első polgármester úgy vélte, hogy az iskolával kapcsolatban nincs döntéskényszerben, mert a német nemzetiségi program, illetve a kisegítő osztályok együttesen biztosítják az iskola stabil pozícióját, és nem kell tartani jelentős mértékű elvándorlástól sem. Másfél évtizedig valóban ez volt a helyzet. Sem a bikaparti, sem a mácsai, sem pedig a szamosvészi iskola nem jelentett komoly konkurenciát a köményi általános iskola számára. A közeli kistérségi központ általános iskoláiba mindig volt elvándorlás, de nem olyan mértékben, hogy veszélyeztesse a köményi iskola stabilitását. Az egész kistérségben csak önkormányzati fenntartású iskolák működtek ezekben az években. Az egyetlen jelentős szívóhatású

hatosztályos gimnázium a szomszédos kistérség központjában Tömöttváron jött létre.

4. A kistérség oktatási kvázi piacának átrendeződése és a köményi iskola hanyatlásának kezdete

A közoktatás viszonylagos egyensúlya az ezredforduló utáni évtizedben billent meg a kistérségben, illetve a kistérségi központban. Több oka is volt annak, hogy a nem roma családok egyre inkább a mikro régió „fehér" – vagy roma diákokat csak nagyon kis létszámban fogadó – iskolákba kezdték beíratni gyerekeiket. Az esélykiegyenlítő oktatáspolitika korszakában (2002−2010) sorra zárták be az általános iskolák kisegítő osztályait, a kistérségi központban pedig az intézmény-összevonás késztette új térfelosztási és pozícionálási küzdelemre a megmaradt iskolákat. A rendszerváltás utáni iskolai egyháziasítási hullám pedig felgyorsította a szegregációs trendeket.

Ekkor lett igazán nagy jelenősége annak, hogy oktatási szempontból a kistérség olyan komplex széttagolt oktatási kvázi piac, amelynek székhelye, a 17 ezres Keleti Kisváros ugyanakkor teljes oktatási kvázi piac.[5] A nagymérvű ingázás miatt az iskolahasználat sem az önkormányzati, sem a centralizált iskolafenntartás korszakában soha nem volt és nem képes stabilizálódni. Az oktatási kvázi piac minden esetben szegmentált, hiszen eltérő presztízsű és eltérő mértékben választási lehetőséggel rendelkező – vagy éppen választási lehetőséggel nem rendelkező – tanulói csoportok esetében máshol húzható meg az ingázási körzet – önmagában is változékony – határa

A magyarországi közoktatásban megkülönböztethetünk *teljes* és *széttagolt* oktatási kvázi piacot. Az előbbi olyan városokra jellemző, amelynek oktatási intézményhálózata teljesen kielégíti a választási lehetőséggel bíró iskolahasználók igényeit, a fenntartó képes korlátok között tartani a beingázást, az iskolahálózat nincs kitéve más településen lévő vonzóbb iskolák szívóhatásának, és az elit iskolahasználói nem „szervezik ki" az általuk használt elit gyűjtőiskolát más településre. A *széttagolt oktatási kvázi piacok* olyan településeket ölelnek fel, amelyek,

[5] Az *oktatási kvázi piac* fogalmát kritikai értelemben használó szerzők egy elképzelt ideális állapothoz képest bírálják a piacosítónak tekintett oktatási rendszereket vagy az intézmények ehhez igazodó szelekciós gyakorlatait. L. Ball, Stephen J. – Bowe, Richard – Gewirtz, Sharon: *Markets, choice and equity in education* Buckingham: Open University Press, 1995.; Van Zanten, Agnès: Competitive arenas and schools' logics of action: a European comparison. *Compare,* 2008. 85–98. Ebben a tanulmányban a fogalmat nem kritikai, hanem leíró értelemben használom. Azt a földrajzi kört, illetve az intézmények azon halmazát nevezem oktatási kvázi piacnak, amelyen belül, illetve amelyek között az adott oktatási portfólió – tehát a közoktatási javak és szolgáltatások – iskolahasználók közötti elosztása, illetve a diákok iskolák közötti elosztása megtörténik.

beiskolázási körzete szűkebb, mint az a terület, illetve intézményhálózat, amelyben, illetve amelyek között az oktatási portfólió elosztása megtörténik.[6] Az önkormányzati iskolafenntartás korszakában a vákuumiskolákat fenntartó falvaknak elvi lehetőségük sem volt arra, hogy befolyásolják az iskolai elvándorlást, míg az elit gyűjtőiskoláinak önkormányzati fenntartóit jóval kevésbé kötötték a szelekció negatív externáliái, mint a többiskolás városokat. Csakhogy egyetlen csökkenő presztízsű iskola bezárása, vagy egyházi fenntartásba adása, egyetlen új iskola alapítása is újrarendezheti az intézmények presztízs-sorrendjét. Az iskolák központi állami fenntartásba vételét követően kialakult közpolitikai vákuumhelyzetben sem a tankerületek, sem pedig a kormányhivatalok nem voltak képesek ellenőrzésük alatt tartani a folyamatokat.

A vizsgált kistérségben a nem roma gyűjtőiskolák kialakulása már az önkormányzati iskolafenntartás időszakában elkezdődött. Az önkormányzati iskolafenntartás korszakában a kistérségi központ, a Keleti Kisváros általános iskolái még nem voltak regionális értelemben gyűjtőiskolák, de a 2001-ben megalapított és felmenő rendszerben bővülő református iskola már nem kizárólag a városból kívánta rekrutálni tanulóit, hanem a tágabb környezetből is. Máig ez a kistérség egyetlen olyan általános iskolája, amely nem iskolaátvétel révén jött létre, hanem „zöldmezős" módon. A református általános iskola kezdetben szigorú hitelvi követelményeket támasztott a diákokkal, a családokkal és a tanárokkal szemben.[7]

A Keleti Kisváros három, egykor önkormányzati fenntartású iskolája közül a legmagasabb presztízsű iskola autonóm leválásának eszköze első fázisban a német nemzetiségi program indítása volt. Abban az esetben beszélhetünk autonóm leválásról, ha az adott iskola a fenntartó szándékaitól függetlenül képes kialakítani pedagógiai programját, beiskolázási és belső szelekciós gyakorlatát, tehát ha az intézményi stratégia figyelmen kívül hagyja a fenntartó szakpolitikai koncepcióját. A folyamat során a fenntartó idővel elfogadja az iskolai stratégiát, és azzal kapcsolatban racionalizáló, igazoló elbeszélést fogalmaz meg. A Keleti Kisváros legmagasabb presztízsű általános iskolája a német nemzetiségi program révén valójában azt akarta elkerülni, hogy beiskolázási – tehát kötelező ellátási – körzetéhez csatolják a város legnagyobb

[6] A széttagolt oktatási kvázi piacok szegregációs folyamataira először Havas Gábor hívta fel a figyelmet. L. Havas Gábor: Esélyegyenlőség, deszegregáció. In: Fazekas Károly − Köllő János – Varga Júlia (szerk.): *Zöld könyv a magyar közoktatás megújulásáért*. Budapest: Ecostat, 2008. 121–138. http://mek.oszk.hu/08200/08222/08222.pdf (Letöltés ideje: 2020. június 15.)

[7] A nem önkormányzati/állami fenntartású – mindenekelőtt egyházi – iskolák számának növekedése rendkívül gyors folyamat volt. L. Berényi Eszter − Neumann Eszter: Roma tanulók a református általános iskolák rendszerében *Iskolakultúra,* 2019/7. 73–92. DOI: 10.14232/ISKKULT.2019.7.73; Ercse Kriszta − Radó Péter: A magyar közoktatásban zajló privatizáció és annak hatása. *Iskolakultúra,* 2019/7. 8–49. DOI: 10.14232/10.14232/ISKKULT.2019.7.8; Hermann Zoltán – Varga Júlia: Állami, önkormányzati, egyházi és alapítványi iskolák: rész arányok, tanulói összetétel és tanulói teljesítmények. In: Kolosi Tamás – Tóth I. György (szerk.): *Társadalmi Riport 2016*. Budapest: TÁRKI, 2016. 311–333.

cigánytelepét. A kisvárosban soha nem éltek németek, de a „nemzetiségi" program évtizedek óta bevett módja a szelekciós autonómia bővítésének.

Az iskola autonóm leválásának második fázisára az államosítást megelőző évben került sor. Az államosítás és az állami fenntartó kiépítése miatti vákuumhelyzetben a római katolikus egyház megkereste az iskola igazgatóját – nem a még formálisan fenntartó önkormányzatot, hanem az iskola vezetését –, és felajánlotta, hogy átvenné az iskola fenntartását, méghozzá úgy, hogy a valóságban nem vár hitelvi igazodást, és sem az iskola beíratási gyakorlatába, sem pedig pedagógiai programjába nem kíván komolyan beleszólni. A kisváros, miként a tágabb régió is, református többségű, és a görögkatolikus egyház hagyományosan a második legerősebb felekezet. A római katolikus egyház alapvetően intézményi pozícióit akarta megalapozni a régióban. A többségében református hitű, illetve hagyományú tanári kar úgy vélte, hogy a teljes körű szelekciós autonómiáért vállalható ár a római katolikus hagyományok formális tiszteletben tartása. Az iskola átvétele ezt követően már nem ütközött ellenállásba, mert a fenntartó városi önkormányzatnak voltaképpen mindegy volt, hogy az állami dekoncentrált iskolafenntartónak, vagy a római katolikus egyháznak adja át a kérdéses általános iskolát.

Az egyháziasítás fokozta a kistérségi központ megmaradt két önkormányzati, illetve 2013-tól már állami fenntartású általános iskolájára nehezedő szelekciós nyomást. A Keleti Kisváros állami iskolái hamar rájöttek, hogy csak az elit számára vonzó pótlólagos kínálattal, növekvő mértékű belső szelekció és óvodai előszelekció révén van esélyük megtartani pozíciójukat. Kihasználták, hogy az angol nyelv lényegesen népszerűbb, mint a német, és magyar-angol kéttannyelvű, illetve emelt szintű angol nyelvi képzést vezettek be, lehetővé téve mind az osztályszintű, mind a tantárgyakhoz kötődő belső szelekciót. Közben a katolikus iskola – amely változatlanul megtartotta német nemzetiségi jellegét is – előszelekciós célú, játékos, „törpi" német foglalkozásokat szervezett az önkormányzati fenntartású óvodákba járó gyerekek számára. Az állami iskolák azonnal követték a példát: ők játékos „törpi" angol foglalkozásokat kezdtek indítani, szintén előszelekciós céllal. A szelekció az iskolák, az óvodák és az elit szülők informális összjátékán és információ-visszatartásán alapult. Tudták azt, amit a folyamat kárvallottjai, mindenekelőtt a roma szülők nem tudtak: csak az kerülhetett be a katolikus iskolába, illetve az állami iskolák kéttannyelvű, illetve emelt szintű angol tanulócsoportjaiba, aki részt vett ezeken a – tudásátadás szempontjából merőben szimbolikus – óvodai idegen nyelvi foglalkozásokon. A többiek csak „normál" – és a gyakorlatban semmiféle használható nyelvtudást nem adó – német nyelvórákon vehettek részt.

A Keleti Kisvárostól nyugatra fekvő Szatmáralmáson nem élnek romák, így az ottani általános iskola lett a környező három-négy település elit, nem cigány gyűjtőiskolája. A kistérségi központtól keletre fekvő Szamosvész iskolája hasonló funkciót töltött be az önkormányzati időszakban, de a környékbeli településeknél jóval kisebb falu iskolájában a tanulói létszám a felső tagozaton csak osztatlan

képzésre adott lehetőséget annak ellenére, hogy a fenntartó önkormányzat buszoztatta a beingázó diákokat a környékbeli három faluból. Kisebb vonzáskörrel, de szintén elit gyűjtőiskola lett az északra fekvő Kulinfalva, Pásztor és Zsoldos települések- két telephellyel rendelkező – általános iskolája. Fontos tényező, hogy Kulinfalván és Zsoldoson sem élnek romák.

A Nagylápostól délre fekvő kis zsákfalu, Károlyidűlő bezárás előtt álló iskolája azért lett elit gyűjtőiskola, mert a nagyláposi iskola erős belső streaming szegregációjának felszámolását követően a nagyláposi nem roma családok ide „menekítették" gyerekeiket.[8] A folyamat a 2010 előtti években kezdődött. A közepesnél magasabb presztízsű, de felújításra szoruló épületben működő nagyláposi általános iskola erős streaming típusú, tehát osztályszintű belső szegregációt alkalmazott. Ugyanakkor a tárca akkori vezetői a polgármester értésére adták, hogy csak abban az esetben pályázhat eséllyel felújítási forrásokra, ha az iskolában radikálisan felszámolják a szegregációt. A polgármester egyben a református presbitérium elnöke is volt, és úgy vélte, van olyan tekintélye a kisvárosban, hogy képes lesz elfogadtatni a befolyásos családokkal az osztályközi integrációt. Tévedett. Miután utasította az iskolaigazgatót, hogy szüntesse meg a roma, illetve a halmozottan hátrányos helyzetű diákok elkülönítését a párhuzamos osztályok között, az elit iskolahasználó családok elkezdtek alternatív megoldás után nézni. A szomszédos Károlyidűlőn nem élnek romák, és az apadó tanulói létszám miatt az ottani általános iskola közvetlenül bezárás előtt állt. Az iskola igazgatója és a falu polgármestere kapva kapott a lehetőségen, hogy a károlyidűlői iskola a nagyláposi elit iskolahasználók kihelyezett gyűjtőiskolája lehet.

A nagyláposi református iskola létrejöttét a helybeli nem roma családok kezdeményezték, hogy ne kelljen gyerekeiket az integráció elől Károlyidűlőre „menekíteniük". A polgármester sokáig igyekezett lebeszélni a kisváros polgárait erről, mert látta, hogy a folyamat lényegében a roma és nem roma diákok teljes körű intézményközi szegregációjához vezet, és ezt politikailag kedvezőtlennek, hitelvi szempontból pedig helytelennek tartotta. Végül azonban be kellett látnia, hogy polgármesteri székébe kerül, ha tovább érvel az egyházi iskola létrehozása ellen. A református iskola 2012 és 2016 között felmenő rendszerben jött létre, és ahogy egyik évről a másikra újabb és újabb évfolyamokkal bővült a református iskola, úgy vált az immár állami fenntartású általános iskola alsó tagozata fokozatosan teljesen szegregált, szinte kizárólag roma diákokat tanító iskolává. Az állami iskola pedagógusait frusztrálták a fejlemények, és ingerülten, erőszakosan reagáltak az iskola gyors státuszcsökkenésére. A folyamatot azonban nem lehetett megállítani. A kezdeményező családok 2016 májusában ultimátumot adtak a református iskola vezetésének, a tankerületnek és az ingatlanok révén még akkor is érintett önkormányzatnak: vagy elindul mind a négy

[8] Lannert Judit – Németh Szilvia – Szécsi Judit: Szegregáló deszegregáció? In: Fejes József Balázs – Szűcs Norbert (szerk.): *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület, 2018.

felső tagozatos osztály egyszerre 2016 szeptemberében, vagy a Keleti Kisvárosba viszik a gyerekeiket. Elérték céljukat, 2016 szeptemberében a református iskola immár nyolc osztállyal működött és ezzel párhuzamosan az állami fenntartású iskola teljesen szegregált „cigány iskolává" vált.

A nagyláposi református iskola kiépülésével a károlyidűlői iskola elveszítette funkcióját, ugyanakkor szintén egyháziasítás révén kerülte el a bezárást. Az iskola fenntartását a helyben nem létező – sőt, a kistérségben is maroknyi – adventista gyülekezet vette át, azzal az ígérettel, hogy semmiféle hitelvi igazodást nem támaszt. Az egyház egyetlen kérése az volt, hogy mivel saját törvényeik tiltják a sertéshús fogyasztását, így az iskolai menza kínálata is ehhez alkalmazkodjon. Ennek semmi akadálya nem volt. Az egyházi fenntartás ebben az esetben nem az intézmény számára biztosított szakmai és szelekciós autonómiát, hanem a korábbi fenntartó, tehát a falu önkormányzata őrizte meg de facto befolyását, és tette lehetővé, hogy változatlanul a polgármester szabja meg az iskola felvételi gyakorlatát.

Néhány évvel később a görögkatolikus egyház átvette a Keleti Kisváros harmadik iskolájának fenntartását is. Az egyháziasítást az iskola kezdeményezte, hogy megszabadulhasson a szomszédos gyermekotthonban élő diákoktól. A városban így három egyházi fenntartású általános iskola mellett egy állami fenntartású gyűjtőiskola maradt, amely erős belső szegregációval és kíméletlen büntető rezsim bevezetésével reagált megváltozott helyzetére. A református egyház pedig átvette a szatmárpópai és a szamosvészi iskola fenntartását is.

Az iskolák államosításának egyik paradoxona, hogy miközben csaknem teljesen felszámolták az intézmények szakmai, gazdálkodási autonómiáját, felszámolták a plurális tankönyvpiacot, helyben közpolitikai vákuum jött létre. A korábbi önkormányzati fenntartói kompetenciákat szétforgácsolták a tankerületek és a kormányhivatalok között, miközben egyikük sem rendelkezik helyi politikai felhatalmazással. Ugyanakkor változatlanul önkormányzati fenntartásban maradtak az óvodák, és markáns harmadik szereplőként megjelentek az iskolafenntartó egyházak. A tankerület kívülállóként figyelte az egyháziasítás folyamatát és nem csak annak nagypolitikai támogatottsága miatt, hanem mert sem eszköze, sem felhatalmazása nem volt arra, hogy beavatkozzon. Sőt, a tankerületi igazgató csak akkor értesült a nagyláposi református iskola felső tagozatának egy időben történő indításáról, amikor a döntés kormányzati és intézményi szinten már megszületett. Az igazgató azt várta, hogy a folyamat lezárulása után az iskolahasználati arányok stabilizálódnak, és akkor majd kialakíthatja stratégiáját. A helyi politikai kontextustól elválasztva, a tankerület 2015-ben vázolta a maga racionálisnak gondolt középtávú koncepcióját. Eszerint az alsó tagozatok megmaradnának, de a felső tagozatokat centralizálnák, négy kistérségi iskolacentrumot hozva létre. A koncepciónak semmiféle realitása nem volt, az önkormányzatok pedig hallani sem akartak róla.

A 2010 utáni évtizedben indult egyháziasítási hullám több szempontból is átrajzolta a környék oktatási térképét. Az egyházak által átvett vagy alapított iskolák

teljes körű szelekciós autonómiával bírnak, és beiskolázási stratégiájukat kistérségi dimenzióban alakították ki. A többiskolás településeken, így a kistérségi központban az egyházi iskolák megjelenése arra késztette az állami fenntartású általános iskolákat, hogy az elit számára vonzó pedagógiai programokat indítsanak, és ismét erősödött az előző évtizedben visszaszoruló belső, osztályszintű szegregáció. A szelekciós spirál és a tanulói utak korai szétválása elérte az óvodákat is. Végül a térségben domináns – és a legtöbb iskolát fenntartó – református egyház saját intézményi érdekeinek megfelelő önálló oktatási logisztikát alakított ki.

A református egyház szerepe nem csupán azért speciális, mert ő a régióban a legnagyobb és legtöbb taggal és befolyással rendelkező egyház, hanem mert mára ez az egyház lett a kistérség oktatási folyamatait alakító legfontosabb szereplő. Négy iskolája van, és újabb iskolák alapítását vagy átvételét az általa fenntartott ingázási területéhez optimalizálja. Tehát nem csupán arról dönthet, hogy hol vegyen át újabb iskolákat, de arról is, hogy melyek azok az – ingázási körzeten belüli – református iskolákba irányuló elvándorlás miatt vákuumhelyzetű települések, amelyeken semmiképpen sem kíván újabb intézményeket átvenni. A „beáldozott" iskolák közé tartozik a kistérségi központ melletti Kömény gyorsan szegregálódó állami fenntartású általános iskolája is.[9]

5. A köményi iskola hanyatlásának kezdete és a helyi politikai egyensúly megbomlása a második polgármester regnálása idején (2010−2016)

A köményi iskola hanyatlása az ezredforduló után kezdődött. Megszűnt a kisegítő tagozat, illetve a kisegítő osztályok révén lehetővé váló belső szelekció lehetősége, és a német nyelvoktatás miatt az iskola pozícióhátrányba került a környékbeli angolt tanító iskolákkal – mindenekelőtt a Keleti Kisváros iskoláival szemben. A döntő tényező azonban az volt, hogy előbb lassan, majd egyre gyorsabb ütemben megkezdődött a nem roma diákok elvándorlása. Az első nagyobb összevonásra és hét pedagógus elbocsájtására 2004-ben került sor, de azért az iskolának még 2006-ban is 260 tanulója volt, tíz év múlva már csak 163. A tömeges elvándorlás és az iskola elcigányosodása egyértelműen az egyháziasítás hullámának következménye.

Az önkormányzat élén 2010 és 2016 tavasza között a faluban dolgozó háziorvos lett a rendszerváltást követő évtizedek második polgármestere, és a korábbi iskolaigazgatót választották meg második alpolgármesternek. A második polgármester 2010-ben függetlenként 37 százalékkal nyert a szavazatok 27 százalékát

[9] A kistérség egészére vonatkozó ismeretek részben a Civitas Europica Centralis Alapítvány keretében 2016-ban lefolytatott, „Az egyházi fenntartásba került iskolák szerepe az új szegregációs és ingázási minták kialakulásában két kistérség általános iskoláiban" című kutatásból származnak. L. Zolnay, 2016.

megszerző – utóbb alpolgármesterré választott – korábbi iskolaigazgatóval szemben, aki ugyancsak függetlenként indult a polgármesteri székért. A fideszes színekben induló rivális 26,8 százalékot kapott, míg egy független és egy jobbikos jelöltre a szavazók néhány százaléka adta voksát. Négy évvel később a második polgármester csak szoros küzdelemben tudott győzni; egyetlen, függetlenként induló kihívója 48,2 százalékot kapott. Ugyanakkor a képviselőtestületben már nem volt támogató többsége, és tagja lett a testületnek a leendő jobbikos harmadik polgármester.

A második polgármester első ciklusában történt meg az iskola átadása állami fenntartásba, ugyanakkor az „átbillenés", tehát az iskola cigány többségűvé válása csak a következő években történt meg. Az alpolgármester ezekben az években nem pedagógusként, hanem médiavállalkozóként dolgozott. Légüres tér alakult ki az iskola körül éppen abban az időszakban, amikor az iskola jobban teljesített, mint ami a strukturális körülmények alapján várható lett volna.[10] Az iskolaigazgató sokáig nem vett tudomást a köményi elit döntéséről, és bízott abban, hogy az iskola színvonala, eredményei, programjai és viszonylag jó oktatási infrastruktúrája révén sikerül megállítani a trendet, sőt, idővel majd megindulhat a visszaáramlás is. Aztán belátta, hogy az elcigányosodás folyamata visszafordíthatatlan.

A második alpolgármester évekkel az iskola átadása és a szegregációs folyamat irreverzibilissé válása után, és természetesen mindenféle felelősség nélkül nyíltan fogalmaz. Meggyőződése szerint helyénvaló volt az SNI-s diákok és hangsúlyosan a romák elkülönítése, és hiba volt a kisegítő osztályok megszűntetése, mert azóta visszafogják a többieket, akik így nem tudnak „szárnyalni." Úgy emlékszik, hogy lányát a roma diákok „*serifnek*" csúfolták.

> „A magyar szülő tudja, hogy a cigány gyerekeknél van a magyarokkal szemben egy kis ellenszenv. Régen nem volt. Éppen ezért a magyar szülők bevitték őket a Keleti Kisváros református iskolájába, vagy máshová. Ezért fogynak a gyerekek, és csak cigány gyerekek vannak itt. Köztük is van, aki szeretné, ha a színvonal magasabb lenne. De tudja a magyar szülő, hogy túl sok olyan gyerek van, aki visszahúzza, és nem lehet szárnyalni, akkor inkább elviszi."

A második polgármester hivatali idejének éveiben folytatódtak a beruházások, befejeződött a közútépítés és a belvízrendezés. Az önkormányzat részt vett minden oktatási célú pályázaton, és jó összeköttetése, nexusai révén nyert is. Csakhogy a második polgármester első ciklusában, majd 2014-es újraválasztására készülve fontos és érzékeny egyezséget rúgott fel. Alábecsülte „Négert" és a roma szavazókat, negligálta a roma ügyfeleket és érdekeket, felborította a CKÖ korábbi

[10] Ezért került az iskola reziliens intézményként kutatási fókuszunkba.

pozícióit, távol akarta tartani „Négert" az információktól, és végül elszabotálta a 2014-es CKÖ választást. Ahogy „Néger" fogalmazott:

> „Megvezettek minket a CKÖ ügyben, és dolgozni csak úgy lehet, ha az ember kap egy kis szabad kezet és döntési jogot."

A polgármester állítólag az információkat is visszatartotta: „*Nem akarta, hogy tudjunk mindenről.*" („Néger") Ez utóbbi volt a harmadik polgármester puccsának közvetlen kiváltó oka.

6. A Jobbik-roma szövetség. A harmadik polgármester puccsa és polgármesteri ciklusa (2016−2019)

„Néger" szövetséget kötött a fiatal, ambiciózus kömény politikussal, a leendő harmadik polgármesterrel, aki a Jobbik mérsékelt, „néppártosodó" irányzatához sorolta magát, ugyanakkor helyben ismert, beágyazott politikusként indította el harcát a 2014-ben megválasztott önkormányzat és a második polgármester megbuktatásáért, majd a polgármesteri szék megszerzéséért. Képviselőként 38 millió forintos költségvetési hiányra hivatkozva javasolta az önkormányzat feloszlatását, és sikerült többséget kiharcolnia a sorsdöntő szavazás alkalmával. Az is szerepelt a polgármester megbuktatásának indokai között, hogy a falu első embere „*remek háziorvos ugyan, de rossz polgármester, mivel utóbbi hivatal egész embert kíván*". Minden bizonnyal a felhozott érvek mindegyike hamis volt. Azt azonban senki nem gondolta komolyan, hogy az időközi választáson a jobbikos politikus győzhet.

Három tényezővel azonban nem számoltak. A Jobbik számára kulcsfontosságú volt a puccs sikere, és a párt által támogatott jelölt polgármesterré választása. Kömény megjelent és kampányolt a pártelnök és több országosan ismert pártvezető, míg a régi elitnek nem voltak ilyen felső pártkapcsolatai. Most ütött vissza a politikai klientelizmus: a mindenkori polgármestereket patrónusi kapcsolat fűzte a mindenkori kormánypárti képviselőkhöz vagy kormányzati emberekhez, de mindenki tudta, hogy ennek pártköteléke csak formalitás. A második polgármester is csak 2014-ben lett fideszes képviselő, illetve indult 2016-ban fideszes színekben, korábban független volt. A puccsot szervező és az időközi választáson a polgármesteri székért küzdő fiatal politikus ellenben elkötelezett jobbikos, aki számíthatott pártja legfelsőbb vezetésére.

A Jobbik jelöltje 2016 tavaszán szoros küzdelemben győzött, és Kömény harmadik polgármestere lett, amiben nagy szerepe volt annak, hogy riválisai megosztották a szavazatokat. Az időközi választáson a győztes jobbikos jelölt ellen elindult a második alpolgármester és egy harmadik jelölt, aki a 2016-ban feloszlott képviselőtestületben független képviselő volt, és egyszer már megkísérelte

megszerezni a polgármesteri széket. A harmadik polgármester 38,6 százalékkal nyert, a második alpolgármester 30,6 százalékot kapott, míg a harmadik jelöltre a szavazók 29,6 százaléka adta voksát. A győztes riválisai tehát alábecsülték a kihívót, ám a polgármesteri hivatalt 2016 tavaszán elfoglaló fiatal jobbikos politikus sem tudatosította, hogy a következő alkalommal összefogás esetén kevés lesz az a szavazatmennyiség, amely az időközi választáson hatalomhoz juttatta őt.

A harmadik polgármester megválasztásának harmadik tényezője a „Négerrel" megkötött Jobbik-roma szövetség, illetve az, hogy a mozgósított roma szavazók részt vettek a polgármester-választáson, és fegyelmezetten a jobbikos jelöltre voksoltak. A kétirányú mozgósításra a régi elit válasza csak a ressentiment volt: *„pálinkával vásárolták meg a cigány szavazókat",* és alábecsülték a roma szövetséget. Nemcsak a politikusok, de az akkor már állami fenntartású iskola igazgatója is kizártnak tartotta a puccs, illetve a második polgármester sikerét.

A szövetségnek több fontos tárgya volt. „Néger" kulcspozíciót kapott a közmunkaprogram munkaszervezési, technikai és „személyzeti" részében, tehát lényegében ő döntött arról, hogy kit mikor, mennyi időre, milyen feltételekkel vesznek fel, vagy adott esetben zárnak ki a programból. Ugyanakkor az önkormányzat jóindulatúan kezelte azok kérését, akik hazai vagy külföldi időszakos munkavállalás miatt szüneteltetni akarták közfoglalkoztatott jogviszonyukat. Emellett ismét ő döntött a diszkrecionális elvű juttatások és eseti szívességek ügyében. Ezt nevezték bizalmasan „*cigánykérdésben történő tanácsadásnak*". Ez egyben „Néger", illetve családja patriarchális hatalmának megerősítését és formalizálását is jelentette. A roma vállalkozók – így például a Gudi-banda legtekintélyesebb vállalkozója – önkormányzati megrendeléseket kaptak a kábelfektető projektben, „Néger" lánya pedig állást kapott a polgármesteri hivatalban. A helyi ügyintézés része lett az érdekbeszámítás és az eseti kijárás. Legalább ilyen fontos volt a szimbolikus pozíció. Egy karitatív szervezet napi 500 adag ételt szállított a környékbeli falvakba és a Keleti Kisváros cigánytelepére. A Köményre érkező ebédért jórészt nem cigány szegény és idősebb asszonyok álltak sorba, az adagokat pedig „Néger" családjának nőtagjai porciózták.

Ugyanakkor „Néger" lojalitása a Jobbikhoz formális és esetleges volt. A roma szövetség keretein belül tabu volt, hogy a Jobbik eredetileg militáns cigányellenes pártként indult el az országos politikában. A harmadik polgármester elbeszélésében nyoma sem volt a hagyományos vagy klasszikus rasszista, vagy antiszemita elemeknek, csak azt hangsúlyozta, hogy ő a Jobbik néppártosodó szárnyához tartozik. Ugyanakkor a helyzet bizarrságára sem reflektált – számára is tabu volt a Jobbik rasszista genezise. „Néger" „hivatalos" helyzetekben kénytelen volt magát kelletlenül jobbikosnak titulálni – ez a szövetségből adódóan számára kötelező volt –, ellenben bizalmas beszélgetésben bagatellizálta ezt, mondván, hogy ő „*Horn Gyulával és Gyurcsány Ferenccel is jóban volt.*" A Gudi-bandához tartozó vállalkozót ellenben nem kötötte a tabu. Periférikus szereplője volt a roma szövetségnek, és

kertelés nélkül a polgármester értésére adta, hogy a „*romák nem a jobbikos jelöltre, hanem az ismert köményi fiúra szavaztak, akinek ismerik az apját.*”

A „köményi fiú” tudta, hogy a puccs által eltávolított elit megveti őt, és háta mögött „*tetovált polgármesternek*” nevezi. Ugyanakkor a polgármester három és féléves regnálása időszakában a régi elit – így a képviselők többsége – kivárt, és hajlandó volt együttműködni a fiatal jobbikos polgármesterrel, bízva abban, hogy ők vannak többségben, és adandó alkalommal visszanyerhetik hatalmukat. Tudták azt is, hogy a jobbikos – tehát ellenzékinek számító polgármester – vezette önkormányzat nem, vagy jóval kevesebb pályázati forrásra számíthat, mint a korábbi ciklusokban. Így is történt. A megbuktatott polgármester szerint „*már el volt rendezve*” egy 200 millió forintos óvoda-felújítási projekt, de a puccs után a falu végül nem kapta meg a pályázott összeget. A harmadik polgármester döntéshozó taktikája a felelősségmegosztásra épült. Kisebb összegekről sem döntött a képviselőtestület összehívása nélkül. Ugyanakkor a 2016 tavaszán hivatalba lépett polgármester hibásan mérte fel az erőviszonyokat, amikor abban bízott, hogy vélt eredményei majd igazolják az elit szemében a kormányzását, igazolják a roma szövetséget, és felelősségmegosztó taktikája azt jelenti, hogy a régi elit is osztozik a felelősségben a polgármesteri döntésekért. Rosszul ítélte meg a helyzetét, mert az elit csak a ciklus hátralévő idejére tekintette őt partnernek, és a köményi romák aránya nem olyan nagy, hogy egyedül a mozgósított roma szavazatok tartósan, több ciklusra biztosítsák a harmadik polgármester uralmát.

A közfoglalkoztatás 2009 óta – de különösen az önkormányzati jogok zömének elvonása óta – minden falusi polgármesteri hatalom legfontosabb eszköze, és valamennyi önkormányzati vezető bízik abban, hogy a közfoglalkoztatásra rendelkezésre álló összeg nem csökken jelentősen. Ugyanakkor megváltozott a hazai munkaerőpiac szerkezete, megnőtt a képzetlen munkaerő iránti kereslet és jelentősebbé vált az úgynevezett less eligibility (kevésbé választhatóság) elve – tehát annak a szociálpolitikai elvnek az érvényesítése, hogy a minimálbért és a jóléti jövedelmeket akként kell beállítani, hogy a legrosszabb piaci jövedelem is vonzóbb legyen, mint az elérhető legmagasabb jóléti jövedelem. A családtámogatási ellátásokkal kiegészített közfoglalkozási bér összege közel került a környékbeli munkapiacon képzettség nélkül megszerezhető jövedelemhez.

A közfoglalkoztatással kapcsolatos polgármesteri alapelbeszélés általában kvázi vállalkozói-munkaadói elbeszélés. Eszerint – mintha csak a költségek minimalizálásában és a haszon maximalizálásában érdekelt valódi piaci szereplő lenne – az adott település első embere azt hangoztatja, hogy „*ezt a munkát harmadannyi emberrel is el tudnám végeztetni*”. A tényleges vállalkozók szerint a közfoglalkoztatás felelős a munkaerőhiányért. A 2016 tavaszán hivatalba lépett köményi polgármester a munka racionalizálását ígérte, tehát azt, hogy a közmunkások „*végre vízgereblyézés helyett*” valódi munkát végezhetnek. Ez a narratíva is légies. Ugyanakkor

a 2016-ban győztes jobbikos jelölttel szemben alulmaradt korábbi alpolgármester világosan fogalmazott.

> „Mint a szocializmus idején, mindegy, hogy ért hozzá, vagy sem, cigányokat helyez vezető pozícióba. Volt, hogy hét elemivel lett valaki brigádvezető, a kőműves meg a beosztottja volt. Ezt a szakemberek nem bírták elviselni és kivonultak. A magyar közmunkások elmenekültek, mert nem értettek egyet azzal, hogy a polgármester cigányokat állít a csapatok élére, akik nem értenek hozzá. Építenek ők járdát, csak nem biztos, hogy az három év múlva is járda lesz." *(második alpolgármester)*

A Gudi-bandához tartozó vállalkozó csak érintőlegesen volt részese a Jobbik-roma szövetségnek. Tapasztalatai szerint a fiatal polgármester szeszélyes ember volt, aki pillanatnyi hangulata szerint döntött:

> „Ha rossz kedve volt, hazaküldött embereket. A művelődési háznál felszerelt kamerákat, és minden közfoglalkoztatottnak hordani kellett a mellényt. Ekként ellenőrizte a létszámot. Hétfőn reggel fél nyolckor mindenkinek jelenése volt, eligazításra kellett akkor menni. Hirtelen haragú ember, könnyen kivágott embereket, de két-három hét múlva visszavette őket."

Mindez dupla kegygyakorlás volt, hiszen a közmunkából hivatalosan kizártak elvben két évig még a minimálisra csökkentett pénzbeli ellátást sem kaphatják. Az „ellennarratívát" természetesen a köményi roma közösség megosztottsága és „Néger" patrónusi szerepe elleni berzenkedése is magyarázza.

A harmadik polgármester kampányában és a ténylegesen megkötött alkuk során „túlígérte" magát és ezt részben ő maga is tudta. Kampányának fontos eleme volt, hogy megszerzi az önkormányzat számára a köményi kastélyt – habár erre semmi esélye nem volt. Jórészt a közmunkaprogramra építette a Jobbik-roma szövetséget, illetve saját kormányzását, de ezzel bizonyos értelemben mindent egy lapra tett fel. Hivatalba lépésének évében érte el a közfoglalkoztatásra fordított kormányzati előirányzat a maximumát, és a következő években a program finanszírozására fordított összeg jelentősen csökkent. Végül saját elbeszélésének fontos része, hogy kapcsolatait felhasználva segít azokon a roma munkavállalókon, akiket vélhetően etnicitásuk miatt nem vettek föl a környékbeli vállalatok vagy intézmények. Jóllehet a polgármester tagja volt a megyei közgyűlésnek is, de azért a munkaadók körében korlátozottak voltak a lehetőségei.

7. Az oktatási szegregáció felgyorsulása

Amikor a Jobbik színeiben politizáló harmadik polgármester puccsa sikerült 2016 tavaszán, a köményi elit már feladta az iskolát, jóllehet az iskolaigazgató, mindent elkövetett azért, hogy tartsa az iskola színvonalát, és vonzerejét. Sikeresen pályázott információs és kommunikációs technológiai eszközökre, az órák harmadát már digitális táblák segítségével tartották, igyekezett meghonosítani a hejőkeresztúri komplex instrukciós program módszert, a német „nemzetiségi" programban tanulók közül sokan eljutottak az alapfokú nyelvvizsga szintig, jóllehet a német nyelvet természetesen mindenki idegen nyelvként tanulta. Még abban is bízott, hogy az iskola teljesítménye majd visszavonzhatja az elvándorolt diákok egy részét. A pedagógiai munka, az infrastruktúra és az iskola kimeneti mutatói azonban az „elcigányosodás" folyamatát nem befolyásolták. A 2016 őszén és a következő években induló első évfolyamokon már szinte kizárólag roma diákok voltak. Ugyancsak elindult az óvodai elvándorlás is. A kistérségi oktatási kvázi piac intézményhasználati folyamatait – tehát az oktatási portfólió elosztását – az önkormányzat akkor sem tudta befolyásolni, amikor még ő volt az iskola fenntartója.

Néhány dolog azonban nem magától értetődő. A falu látszólag közömbösen szemlélte az iskola relatíve jó színvonalát, infrastruktúra-ellátottságát és eredményeit. Az elit diskurzusoknak nem volt része az iskola teljesítménye, jóllehet annak döntő szerepe volt abban, hogy a szegregációs folyamatok később indultak el, mint a kistérség hasonló helyzetű általános iskolájában. Fontos kérdés, hogy vajon a választási lehetőséggel nem rendelkező családokban tudatosult-e, hogy a környező szegregált vagy szegregálódó iskoláknál jobb általános iskolába járhatnak gyerekeik. Mindenesetre a Jobbik-roma szövetséget megkötő roma elit nem vette napirendjére a kérdést annak ellenére, hogy a környékbeli falvakban van arra példa, hogy a roma szavazatokat mozgatni képes családok gyerekeik, unokáik számára kérnek helyet az elit iskolákban. Gebén például kiélezett politikai küzdelemben a CKÖ elnöke támogatásáért cserébe az unokái számára helyet kért a szomszédos Szatmáralmás nem roma gyűjtőiskolájába, ahová a gebei nem roma családok is íratják gyerekeiket. A gebei iskola már az ezredforduló utáni években szegregált iskolává vált, és a szatmáralmási iskola csak kivételes esetben vesz fel néhány roma diákot. Annak ellenére, hogy az iskolák természetesen állami fenntartásban vannak, ezek az alkuk informálisan, a polgármesterek és az iskolaigazgatók között köttetnek, tehát elvben elképzelhető lett volna, hogy Kömény esetében is hasonló egyezségek szülessenek. Köményen azonban az efféle koncesszió nem volt része a politikai alkuknak.

A mácsai, gebei, csaholyi, nagyláposi, krasznaszegi roma családok pontosan tudják, hogy gyerekeik stigmatizált iskolákba járnak. A köményi iskola egyelőre – gettósodása ellenére – sem vált megbélyegzett iskolává, és a roma családok nem gondolják, hogy gyerekeik továbbtanulási ambícióit a szegregációs folyamat

jelentősen gátolná. A helyi iskolát „normális" iskolának gondolják, gyerekeikkel kapcsolatban a szakiskolai továbbtanulás és a szakmaszerzés a céljuk. Nem akarják tudomásul venni, hogy az iskola csaknem kizárólag roma diákokat oktató szegregált iskolává válik, és bíznak abban, hogy a köményi általános iskola átlagot meghaladó színvonala „cigány iskolaként" is megmaradhat. Ugyanakkor a vizsgálat idején a roma elit – a Jobbik-roma szövetség révén – fontos pozícióban volt, és az iskola szegregálódása még nem fejeződött be.

A harmadik polgármester formálisan nem volt felelős az iskoláért és a szegregációért, de teljesen nem negligálhatta a folyamatot. Két „légies" elbeszélést fogalmazott meg. Egyrészt azt hangoztatta, hogy a maga részéről szívesen visszavenné az iskola fenntartását, és „*ilyen tantestülettel*" biztosan meg lehetne állítani az elvándorlás folyamatát. A polgármester persze tudta, hogy a gyakorlatban nem lehet tesztelni az állítást, ám ez is elég volt ahhoz, hogy szembe menjen a falu elitjének érdekeivel. Másrészt megérdeklődte, hogy az unitárius egyház nem venné-e át az iskola fenntartását, azzal a szándékkal, hogy az önkormányzat informálisan visszaszerezze a helyi oktatáspolitikai döntésekkel kapcsolatos befolyása egy részét. Ez is légies szándék volt, mert az államosítás előtti év volt az a kegyelmi pillanat, amikor még az akkori fenntartó elébe vághatott az állami fenntartásba vételnek, és maga dönthetett az egyháziasításról. Ma már a szaktárcának egyetértési joga van, és valószínűtlen, hogy a minisztérium a református egyház helyi érdekeit figyelmen kívül hagyva döntene. Márpedig a református egyháznak az a határozott álláspontja, hogy veszélyeztetné a Keleti Kisváros református iskolájának beiskolázási érdekeit, ha a város szomszédságában egyházi – és mint ilyen: vonzó – iskola létesülne. Másképpen fogalmazva, a köményi iskolai szegregáció a református iskolahálózat érdeke ezen az oktatási kvázi piacon. Szegregált vagy szegregálódó iskolákat csak néhány kisegyház vesz át – a „történelmi egyházak" csak egészen kivételes esetben döntenek szegregált iskola átvétele mellett.

Időközben felgyorsult a nem roma óvodások elvándorlása is, összefüggésben a Keleti Kisváros óvodáinak erős előszelekciós gyakorlatával. Az elit elbeszélés cigány „*kólaivó gyerekekről*" beszél, és arról, hogy már az óvodában is *„ütik a magyart"*. A harmadik polgármester számára ebben a kérdésben csak a tagadás lehetősége maradt, és annak elbeszélése, hogy az óvodavezető „*kotlóstyúkként*" minden családhoz elmegy, ha hírét veszi annak, hogy esetleg a helyi óvoda helyett a kisvárosi óvodákat preferálnák. A „kotlóstyúk" módszer mellett persze adott a nyomásgyakorlás is, de ez csak azoknak a szegény, nem cigány családoknak az esetében lehetséges, akik rá vannak szorulva a közmunkára, vagy akik a polgármesteri hivatalban vagy az önkormányzati fenntartású intézményekben dolgoznak. A falun kívül biztos munkapiaci pozícióval rendelkezők felett a polgármestereknek nincs patriarchális jellegű hatalmuk.

9. Szakralitás, identitásépítés, saját tudás

A szocialista korszakban a romák számára megnyíló integrációs utak vonzerejét az intézményi, munkahelyi, települési befogadás bizonyos szintje és a számukra belátható előnyök jelentették. Az előnyök összessége a társadalmi tagság illúzióját kínálta. A rendszerváltás utáni két évtizedben a romák középfokú továbbtanulása látványosan javult, ugyanakkor megszakadt a kapcsolat az iskolai sikeresség és annak munkaerőpiaci „jutalma" között, mert önmagában sem a szakmaszerzés, sem az érettségi nem garantált állást, különösen a romáknak nem. Az iskolai szegregáció folyamata pedig a romák által sűrűn lakott kistérségekben – legalábbis szétt-agolt oktatási kvázi piacok esetében – „cigány" és „fehér" iskolákra tagolta az intézményeket.

A Köményen domináns református egyház is „fehér" intézmény, különösen azóta, hogy az egyház a legfontosabb stratégiai döntéshozó és alakító szereplője a régió oktatási folyamatainak. A református egyház szervezetileg és hitelveit tekintve zárt a romák felé, a fiatal esperes informálisan jóban van ugyan a romákkal, ha meghal valaki, akkor kilátogat és elbeszélget a gyászolókkal, időnként együtt focizik a roma fiatalokkal, de ezek személyes, nem pedig intézményes kapcsolatok és gesztusok. A befolyásos roma családok közül csak „Néger" és szűk családja tagja a református egyháznak.

A Gudi-banda által alapított szabad keresztény gyülekezet nem egyszerűen alternatív egyház, hanem olyan autonómiát teremtett, amire sem a nyelvét vesztett etnicitás, se az etnicitáshoz köthető – Köményen jórészt funkciójukat vesztett – megélhetési stratégiák nem alkalmasak. Ráadásul intézményesíti az oláh cigány identitású Gudi-banda finom elhatárolódását a Vilma-bandától, jóllehet a gyülekezet mindenki számára nyitva áll. Az elhatárolódás nem csak etnikai jellegű, de szimbolikus menekülést kínál a „Néger" által dominált roma patrónus rezsimből is. A gyülekezet a Gudi-bandához tartozó roma családok sajátja. Az istentiszteletek színhelyéül szolgáló szakrális helyet néhány százezer forintért ők alakították ki egy hullámpalával fedett korábbi garázsbeállóból. A helyieket felkenő férfi – József – Romániából települt át, jelenleg Csókatelken él, és a fáma szerint fiatal felnőttként analfabéta volt, de megtanult olvasni – „*az Úr megtanította olvasni*" –, hogy másokat is megtaníthasson az Írásra. Akár igaz a történet, akár túlzó ez az elbeszélés, a gyülekezetnek a Csókatelken élő Józsefen kívül nincsenek „felső" szervezeti kapcsolatai, tehát a felkenés és a szentségek kiszolgáltatása is informális. A szombati istentiszteletekre többen jönnek más településekből, sőt, román rendszámú autók is állnak a ház előtt.

A Gudi-bandához tartozó vállalkozó eszközállománya és forgótőkéje jóval kisebb, mint „Négeré". Ő is visz embereket távolabbi munkákra, és ő is tisztában van a szakmaszerzés, tehát az iskoláztatás fontosságával:

> „Egyre nagyobb szakértelem kell a kőműves munkához, most már lézerrel mérik a vízszintet. Az ásást is tanulni kell, mert ha elvág egy vízvezetéket, az nem olyan nagy baj, de ha egy gázvezetéket, akkor kijön a katasztrófavédelem, ha pedig egy távközlési vezetéket, azon milliókat lehet bukni."

Ő nem tért meg, de ő sem iszik, és nem is dohányzik. Nincs elragadtatva a gyülekezettől, de azért fontosnak tartja, hogy annak révén „*nem kell a reformátusokhoz járni*"! Nagy kudarcnak tartja, hogy mindkét fia kihullott a Keleti Kisváros egyik szakiskolájából, ugyanakkor magát is okolja ezért, mivel megtanította őket szintetizátoron játszani és gitározni, és a bulizások vezettek az iskolai kudarchoz. A fiúk is a bűn időszakának tartják a megtérés előtti éveket, de a zenetanulás kapcsán elmondják, hogy apjuk erőszakos eszközökkel tanította őket, és ha rossz hangot fogtak, akkor ráütött a kezükre. A fiúk számára a gyülekezet arra is lehetőséget adott, hogy bizonyos értelemben apjukkal szemben fogalmazzák meg saját autonómiájukat.

A gyülekezet persze egyszerű és dichotóm sémát kínál: a megtérés előtti élet a bűn korszaka, és a bűn fogalma pedig nemcsak a dohányt, a füvet, az alkoholt vagy a lányokat képes definiálni, de az otthoni kényszerű zenetanulást is, sőt, képes megmagyarázni az iskolai kudarcokat is. A család addig erőltette sikertelenül a szakmaszerzést, amíg tehette. A formális szakiskolai kudarc után maradt egy közmunkán belüli OKJ-s tanfolyam, ahová – lévén „*amolyan cigány iskola*" – nem kell bejárni. Az iskolai lemorzsolódás és a hitvallás közötti kapcsolat azonban ennél bonyolultabb. Minden iskola elsősorban absztrakt tudást ad, és a még közismereti tárgyak jó részétől megfosztott szakiskola is ad absztrakt tudást, vagy épít feltételezett absztrakt tudásra. A határvonal azonban nem a tudás absztrakt és gyakorlatias része között húzódik. Témánk szempontjából a saját tudás és nem saját tudás megkülönböztetése a legfontosabb. Minél inkább a diákok életformájának részévé válik az iskoláztatás, és minél inkább saját tudásnak tekintik az iskolarendszer különböző szintjein megszerezhető tudást, annál inkább elmosódik a különbség a hasznos és nem hasznos tudás között. A kistérség „többségi iskolái" egyre gyorsabb ütemben szorítják ki a roma diákokat, és az egyházi alapítású vagy egyházi fenntartásba került iskolák zömének pedig fontos funkciója a roma diákok távoltartása. Az iskolarendszertől folyamatosan elidegenített roma diákok egyre kevésbé tekinthetik saját tudásnak a szegregálódó általános iskolák és a számukra elérhető szakiskolák által közvetített tudást.

A köményi romák által létrehozott szabadkeresztény közösség bizonyos értelemben radikális válasz erre a paradoxonra. A szabad keresztény istentisztelet a külvilág ellentéte, jóllehet formálisan valamennyi elemét a külvilág hazai és amerikai pünkösdi karizmatikus közösségek rítusaiból, és gyakorta erősen mediatizált kommunikációs sémáiból vették át. Sőt, bizonyos értelemben az egyirányú asszimilációs-integrációs séma ellentéte. Az elmúlt sok-sok évtized az alkalmazkodás,

a lojalitás, az énfeladás, a nyelvvesztés időszaka volt cserébe egy felzárkózó, modernizációs, társadalmi tagságot ígérő alternatíváért. A szabad keresztény gyülekezet egyfajta „identitásépítés:" az általuk felépített gyülekezeti hely a saját szakrális terük – és nem a számukra idegen református templom szakrális tere. A gyülekezeti helyet saját profán terük veszi körül – és ezáltal a cigánytelep is új jelentést kaphat. A gyülekezetben elsajátított, átadott, befogadott tudás saját tudás – és nem az iskolarendszer számukra hozzáférhető gyorsan szegregálódó intézményei által közvetített és megkövetelt tudás. A gyülekezetben uralkodó hierarchia, szabály és normarendszer is sajátjuk – és nem a külvilág formális és rájuk kliens szerepet osztó patriarchális rezsimjének szabály és normarendszere.

A gyülekezet sokórás istentisztelete során mindkét fiú a Biblia egyik legösszetettebb és legnehezebb példázatát olvasta fel és értelmezte virtuóz módon. A közel négy órán keresztül tartó szertartást a jelenlévők a székeken ülve, vagy az Úr asztala mellett énekelve rendkívüli fegyelemmel kísérték végig. Ez a szövegértelmezés ugyanis a magától értetődően sajátjuknak tekintett tudás része, így fel sem merül a tudás hasznosságának kérdése, éppen úgy, mint ahogyan a középrétegekhez tartozó családok sem mérlegelik az általuk használt iskolák közvetítette tudás hasznosságát.

Ellentétben a bűn időszakával és kísértésével, a megtérés nem statikus állapot, hiszen Istenhez csak közelíteni lehet, de megérkezni hozzá aligha. Mindez teret adhat a mindennapok profanitásának és gyarlóságának is, de ahhoz is, hogy az evangelizáció dinamikája igazodjon a helyi percepcióhoz, így a térbeli percepcióhoz is.

Összegzés

A köményi iskola relatív színvonala mindig is kiemelkedő volt, ugyanakkor a kisegítő osztályok megszüntetéséig legalább olyan szegregatív gyakorlatot folytatott, mint a kistérség többi hasonló helyzetű általános iskolája. A választási lehetőséggel rendelkező köményi nem roma családok 2010 után elkezdték kihasználni a Keleti Kisváros közelségét, és az ottani, szelekciós autonómiával rendelkező egyházi iskolák, illetve oktatási kínálat növekedését. Fokozatosan „feladták" a helyi iskolát, ám sem az iskola, sem a szintén szegregálódó óvoda esetleges megszűntetése nem áll érdekében a helyi elit családoknak. Mindkét intézmény csökkenő tanulói létszámmal is presztízst, közalkalmazott státuszokat és vállalkozói megrendeléseket kínál.

Az iskolahasználók – tehát ma már csaknem kizárólag romák – számára az iskola színvonala azt jelenti, hogy a szegregáció ellenére a köményi általános iskolában nem lehetetlenült el az oktatás, és ma sem jelent stigmát az iskola tanulójának lenni. Ugyanakkor a folyamatok egyre inkább elidegenítik a roma közösségeket az iskolarendszertől, arra késztették a köményi romák egy részét, hogy elkezdjék átértékelni a sajátként, magától értetődően befogadott tudást. Alighanem ez utóbbi

a legfontosabb hatása a szegregációs folyamatok felgyorsulásának, és ennek hosszú távú következményeit egyelőre nem tudjuk felmérni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Ball, Stephen J. – Bowe, Richard – Gewirtz, Sharon: *Markets, choice and equity in education* Buckingham: Open University Press, 1995.

Berényi Eszter − Neumann Eszter: Roma tanulók a református általános iskolák rendszerében *Iskolakultúra,* 2019/7. 73–92. DOI: 10.14232/ISKKULT.2019.7.73

Ercse Kriszta − Radó Péter: A magyar közoktatásban zajló privatizáció és annak hatása. *Iskolakultúra,* 2019/7. 8–49. DOI: 10.14232/10.14232/ISKKULT.2019.7.8

Havas Gábor: Esélyegyenlőség, deszegregáció. In: Fazekas Károly − Köllő János – Varga Júlia (szerk.): *Zöld könyv a magyar közoktatás megújulásáért*. Budapest: Ecostat, 2008. 121–138. http://mek.oszk.hu/08200/08222/08222.pdf (Letöltés ideje: 2020. június 15.)

Hermann Zoltán – Varga Júlia: Állami, önkormányzati, egyházi és alapítványi iskolák: rész arányok, tanulói összetétel és tanulói teljesítmények. In: Kolosi Tamás – Tóth I. György (szerk.): *Társadalmi Riport 2016*. Budapest: TÁRKI, 2016. 311–333.

Lannert Judit – Németh Szilvia – Szécsi Judit: Szegregáló deszegregáció? In: Fejes József Balázs – Szűcs Norbert (szerk.): *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület, 2018.

MTA TK Gyerekesély-kutató Csoport, 2012.

Van Zanten, Agnès: Competitive arenas and schools' logics of action: a European comparison. *Compare,* 2008. 85–98.

Zolnay János: A hiányzó ágens. Az önkormányzatok és az esélykiegyenlítő oktatáspolitika. *Educatio,* 2008/4. oldalszám?

Zolnay János: Kasztosodó közoktatás, kasztosodó társadalom. *Esély*, 2016/6. 70–97.

 DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v30i2.116

Székelyek az elmúlt jelenben

Hermann Gusztáv Mihály*

Hit által teremtett székely múlt**

A mintegy 700 000 lelket számláló *székelység* tömör népességtömböt képez Dél-Kelet-Erdélyben (a jelenlegi Hargita, Maros és Kovászna megyében), de szórványos csoportjait megtaláljuk a mai Kolozs és Fehér megyében is. Valamennyien magyar nyelvűek, a források tükrében nem találunk a történelemben oly kort, amikor más nyelven beszéltek volna. A székely nyelvjárás nem egységes, a Székelyföld egyes részein beszélt tájszólások a mai Magyarország különböző vidékeinek tájnyelveivel mutatnak rokonságot. E területet a székelyek valószínűleg a 12. században vették birtokukba, ez a folyamat a 13. század kezdetén zárulhatott le (az Aranyos völgye kivételével, ahova 1270-ben lettek áttelepítve). Ezt követően a Magyar Királyság határainak védelmével lettek megbízva, cserében pedig egy sor kiváltságot nyertek, így adómentességet, közigazgatási és jogi autonómiát. A székely autonómia alapját az eredetileg hét székbe való szerveződésük képezte (ezek a vármegyék rendszerétől független területi-közigazgatási és bíráskodási egységek voltak), amelyeket az ott lakók által szabadon választott tisztviselők vezettek.

A székelyek eredete a legigényesebb tudományos körökben is vitatott kérdés, jelenleg akadémiai környezetben három elméletcsoport különíthető el: az egyik a nomád magyarokhoz csatlakozott sztyeppei türk népességtől való leszármazás lehetőségével számol; mások szerint a székelység egyszerűen (eredetét tekintve is) a magyarság része; végül a „kettős honfoglalás" elmélete (amely főleg László Gyula nevéhez kötődik), miszerint 670 körül érkeztek a Kárpát-medencébe az

* A szerző történész, a kolozsvári BBTE, székelyudvarhelyi emeritus oktatója. E-mail: hergusz@freemail.hu

** Jelen tanulmány eredetileg román nyelven íródott, a román olvasóközönség számára. Jelen változatot a Székelyföldi önképépítés a 19-20. században NKFI 128848. sz. kutatás keretében a szerző fordította. A Sorin Mitu professzor által szerkesztett kötet, amelyben *Secuii* címen megjelent (*Imaginar istoric*. Iași: Polirom, 2020. 212–232.) a Romániában élő közösségek (elsősorban a többségi nemzet, illetve azon belüli csoportok) képzelet szülte történelmi narratíváit, ezek időbeli változását igyekszik összefoglalni, de helyet kapott benne egy-egy, a szászok, illetve a székelyek történeti önképét vizsgáló tanulmány is. A kötet egy nagyobb – Corin Braga filológusprofesszor által koordinált – projekt része (*Enciclopedia imaginariilor din România*), mely öt kötetben próbálja áttekinteni a képzelet szerepét a román kultúra különböző területein (irodalom, nyelv, történelem, vallás, művészet).

avarok második hullámaként. A korral foglalkozó szakemberek körében ez utóbbi vélemény a leginkább vitatott és kifogásolt. A köztudatban ma is élénken jelen lévő eredethagyomány viszont valósként kezeli a mítoszt, miszerint a székelyek Attila hunjainak utódai, akik folyamatosan a mai lakterületükön élnek, a hunok európai területfoglalása óta.

A középkori Európa népeinek eredetmítoszai

Közismert és vitathatatlan tény, hogy minden népnek, nemzetiségnek, történeti-néprajzi szempontból körülhatárolható embercsoportnak megvannak a maga mítoszai leszármazásáról, történeti fejlődéséről, ám e mítoszok általában nem egyeznek azzal, amit a hiteles források rögzítenek múltjukkal kapcsolatban. Közép- és Kelet-Európa lakói – azok, akik rendelkeznek valamelyes történelmi műveltséggel – ennek a ténynek tudatában vannak, csakhogy ők többnyire e szempontot a szomszédok mítoszaira, fantáziadús túlzásaira alkalmazzák, saját nemzeti mítoszaikra történelmi valóságként tekintve. E disputa hevében, mely egyaránt zajlik az akadémiák, kocsmák és baráti társaságok szintjén, kevesen gondolnak arra, hogy a Nyugat népei is megalkották saját eredetmítoszaikat, amelyek legalább annyira légből kapottak, mint azok, amelyek térségünkben borzolják a kedélyeket. A különbség legfeljebb a mértékben és a korban rejlik, amennyire és amikor e mítoszok hatottak az egyes népek csoportidentitására.

Több nyugati nép eredetmítosza krónikaírók egyszerű kitalációjának tűnik. Érdekes például az ügybuzgóság, amellyel a középkori írástudók népeik bölcsőhelyét az ókori Trójában igyekeztek megtalálni. Határozott előnyt élveztek e „versenyben" az olaszok, akik készen örökölték Vergilius eposzát Aeneas kalandos útjáról, amelyben ott található a trójai–római–olasz leszármazás képlete. A franciák frank elődei viszont kénytelenek voltak kitalálni a trójai mészárlásból szintén megmenekült Francust („Francion"), miképpen ez Fredegar (*Chronicarium quae dicuntur Fredegarii scholastici*) 660-ra keltezett krónikájában olvasható. Krónikák hosszú sora viszi tovább e fonalat, így a 727-re keltezett *Liber historiae francorum*, majd a 13. századi *Chronique rimée*, egészen a reneszánsz kori szerzőkig. Sőt, a francia romantika 19. századi írói közt is akad, aki nem bírt ellenállni a kísértésnek, hogy a franciák szökött trójaiaktól való leszármazásának hagyományából ihletődjön.[1] A frank és francia szerzők törekvéseit az a magyar krónikás is támogatta, aki a *Bécsi képes krónikát* véglegesítette (valószínűleg Kálti Márk klerikus, akinek szellemi képzésében szerepet játszhatott az Anjou királyok udvarának franciás műveltsége).

[1] Alamichel, Marie-Françoise: Brutus et les Troyens: une histoire européenne. *Revue belge de philologie et d'histoire,* 2006 (86) 1, 77–106. 77.; Belges, Jean Lemaire de: *Illustration de Gaule et singularité de Troie* (1510–12). In: Simonin, Michel : *Dictionaire des lettres françaises – Le XVIe siècle*. Paris : La Pochoteque, 2001. 726.

A krónika szerint „Francio” a Homérosz *Iliász*ából ismert Priamosz király unokája, Páris fia, következésképpen tőle származna a francia főváros neve is.

De a britek sem hagyták magukat. A 825-ben kelt *Historia Brittonum* szerint, melynek állítását később több krónika átveszi egészen a 16. századig menően, a brit szigetek lakóinak őse bizonyos Brutus, Aeneas fia. Hasonlóképpen járnak el az északi népek. Snorri Sturluson (1178–1241) krónikája arról mesél, hogy maga Odin nem más, mint Priamosz király fia, aki a skandináv tájakon telepedett le, meghonosítva ott Trója várának törvényeit. A 12–13. század fordulóján kelt Saxo Grammaticus *Gesta Danorum* című krónikája is, mely szerint a normannok a görög Danaidáktól származnának.[2]

Közép-Európában a krónikások, úgy tűnik, a bibliai leszármazást részesítették előnyben. A csehek Boemus utódainak tekintették magukat, akiről azt mondták, részt vett Bábel tornya építésénél.[3] III. Béla névtelen jegyzője viszont az Árpád-ház királyainak családfáját az Ótestamentum-beli Jafettel kezdődően rekonstruálja, Noé három fiának egyikével, akit Szkítia első királyának tekint.[4]

A székely „virtuális történelem” forrásai

Az, hogy a székelyek a hunok vitéz népe utódainak tekintik magukat, tökéletesen illeszkedik a középkori krónikás hagyományba. De, miközben kontinensünk népeinek többsége – leszámítva az ismert kivételeket – most már különbséget tud tenni mítosz és történelmi valóság között, egy egész Székelyföldre kiterjedő kutatás tanúsága szerint a válaszadók több mint 50%-a szilárdan hisz a hun leszármazás mítoszának valódiságában, vitatva minden olyan szakvéleményt, mely e forgatókönyvvel ellenkezik.[5] E jelenség Stanislaw Lem lengyel író 1961-ben megjelent kitűnő regényét juttatja eszünkbe, melynek három megfilmesített változata is létezik, a legismertebb közülük az, amely 1972-ben Andrej Tarkovszkij rendezésében készült. A regényben néhány földi tudós teljesít küldetést a Solaris nevű bolygón, miközben egy súlyos problémával szembesülnek: a bolygó különleges asztrális és biológiai körülményei között a tudatukban (pontosabban: a lelkiismeretükben) előforduló lények életre kelnek, hús-vér organizmusokká változnak. A csökönyösség, amellyel a székelyek hun leszármazásuk mítoszához mint valós tényhez ragaszkodnak, arra késztet, hogy e kitartó következetességgel vállalt múltértelmezésre kutatásmódszertani szempontból másként tekintsünk, mint azokra a képzeletbeli

2 Alamichel, 2006.

3 Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Budapest: Gondolat, 1984.

4 Anonymus: *A magyarok cselekedetei*. Veszprémi László fordítása. Budapest: Osiris, 2004. 10–11.

5 Hermann Gusztáv Mihály – Orbán Zsolt: *Csillagösvény és göröngyös út. Mítosz és történelem a székelység tudatában*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2018. 455–478.

múlttükrözésekre, amelyek ma már csupán legendákként élnek, vagy az érintett csoport elhanyagolható kisebbsége hisz valódiságukban. Következésképpen a kérdés, amelyre igyekszünk válaszolni: egy, a középkori magyar krónikásoknál megjelent eszme miképpen tudott ennyire széles körben elterjedni, illetve oly hosszú ideig fennmaradni?

Az első, aki egy mondattöredékben utal a székelyek hun eredetére, az III. Béla névtelen jegyzője volt: „a székelyek, akik kezdetben Attila király népe voltak". Noha Attila alárendeltségében rengeteg nemzetség volt a sajátján kívül, e részlet tekinthető a székelyek szkíta-hun eredetelmélete első kinyilatkoztatásának. A mondatban egyébként arról van még szó, hogy a székelyek „békésen elébe mentek" Ősbő magyar vezérnek, és csatlakoztak seregéhez a Ménmarót ellen viselt hadjáratban.[6] E részlet azok vélekedését támasztaná alá, akik szerint a székelyek a magyar törzsek érkezésekor a Kárpát-medencében, netán már mostani lakhelyükön tartózkodtak. Az is megjegyzendő, hogy Anonymus – miképpen valamennyi középkori krónikás – a szkíták, illetve a tőlük származó hunok leszármazottainak tekintette az összes magyart, nem csupán a székelyeket, utóbbiakat mégis olyképpen tünteti fel, mint Attila királyhoz szorosabban kötődő csoportot. A névtelen jegyző *Gesta Hungarorum*a 1210 körül (tehát III. Béla halála után) keletkezett.

Időben IV. (Kun) László „hű papja", Kézai Simon krónikás következik, aki *Gestá*ját 1282 és 1285 között írta. Ő már egy részletekbe menő székely eredettörténetet mesél, miszerint ők attól a 3000 harcostól származnának, akik Krimhilda csatája után visszavonultak egy Csigle nevű síkra, és hogy védve legyenek a nyugati népek bosszújától, magukat nem hunoknak, hanem székelyeknek nevezték. Ők fogadták a honfoglaló magyarokat még Pannóniába való érkezésük előtt, és csatlakoztak hozzájuk. Pannónia elfoglalása után nem az Alföldön telepedtek le, mint a hódítók többsége, hanem a keleti határhoz közeli hegyes vidéken, a „vlahok" szomszédságában. Kézai meséli el először Csaba királyfi történetét is, aki szerinte Attilának Honorius római császár leányától született törvényes fia volt. E történet a legegyszerűbb kronológiai vizsgálaton is fennakad, hiszen a 384 és 423 között élt Honorius nem lehetett Attila apósa. A krónikás azt is meséli, hogy ez a királyfi elmenekült a birodalom bukása után 15 000 katonával, előbb nagyapjához, a római császárhoz, majd élete hátralevő részére Szkítiába.[7] Később Csaba a székely mitológia kedvelt alakja lesz, aki a monda szerint a székelyek segítségére siet, valahányszor veszély fenyegeti őket. Több történész Csabát bizonyos értelemben valóban létezett alaknak tekinti, aki szerepet játszhatott a székely történelemben, de egy későbbi korban: lehetséges, hogy az Aba nemzetség egyik tagjáról van szó a 10. században, vagy még később, a 11–12. században.

---

6 Anonymus, 2004- 43.

7 Kordé Zoltán (szerk.): *A középkori székelység.* Csíkszereda: Pro-Print, 2001. 18–23.

Kézai Simon krónikájának ez a része számos kérdést vet fel. Miképpen Györffy György még 1941-ben megjegyezte, részletesen ismerjük a krónika forrásait a hun birodalomról szóló többi részre vonatkozóan, azt viszont nem tudjuk, honnan ihletődhetett a székely néptörzs eredettörténete tekintetében: „Nem tudjuk eldönteni, hogy mennyi benne a szerző egyéni elgondolása és mennyi a hagyomány. De a hagyománynak látszó elemről sem állapítható meg, hogy újabb keletű-e, vagy pedig van valami történeti magva."[8] Szűcs Jenő viszont azt feltételezi, hogy Kézai Simon krónikájának székelyekre vonatkozó részei tulajdonképpen a szerző az irányú próbálkozásai, hogy bebizonyítsa forrásainak archaikus mivoltát, hiszen a székely társadalom archaikus szerveződésnek tűnt már abban a korban, amikor a krónika keletkezett, összevetve az akkori Magyarországon szétterjedő feudális viszonyokkal.[9] Ezek után mi is feltehetjük a kérdést: vajon a székely társadalom e kétségbevonhatatlan és tartós archaizmusa, amely a védelmére szánt kiváltságok következtében tudott fennmaradni, nem szolgál-e magyarázattal a hun eredetmítosz korokon átívelő továbbélésére?

Paulus Venetus (Paulino Veneziano, 1275/1278–1344) velencei minorita krónikájában a Kézai Simon által elmondottak rövid összefoglalóját adja. Kálti Márk kanonok viszont, a *Bécsi Képes Krónika* néven ismert, a 14. század közepén szerkesztett kompilációban csaknem szóról szóra átveszi azt, amit Kézai a székelyek eredetéről ír.

A középkori magyar krónikák, miképpen azok a külföldiek is, amelyek ezekből ihletődtek és utalnak a székelyek hun eredetére, fontos szerepet játszanak a székelység történelmi tudatának alakulásában. Természetesen az illető korban nem beszélhetünk közvetlen hatásról. De idővel – a 18. századtól – ezek a krónikák nyomtatásban is megjelennek. Az alfabetizáció terjedésével, a továbbtanuló székely ifjak számának növekedésével és a székelyföldi középiskolák megjelenésével a régi szövegek „igaza" hatással lesz a székelyföldi papokra, iskolamesterekre, illetve óhatatlanul híveikre és tanítványaikra is.

A székelyek hun származásáról értekező szerzők sora a magyarországi kora reneszánsz néhány személyiségével folytatódik, akik vagy közvetlen módon kötődtek a Mátyás király által fenntartott udvari élethez, vagy hatással volt rájuk e kör utólagos szellemi kisugárzása. Következik tehát a Thuróczy János által írt *Chronica Hungarorum*, amely 1488-ban kétszer került kiadásra. Ami a székelyek korai történetét illeti, a szerző Kézai Simon és a *Képes Krónika* fonalát követi, határozottan leszögezve: „A mi időnkben nem is kételkedik senki benne, hogy a székelyek azoknak a hunoknak a maradékai, akik először jöttek be Pannóniába, és mert az ő népük, úgy látszik, nem keveredett azóta sem idegen vérrel, erkölcseikben

[8] Györffy György: A székelyek eredete és településük története. In: Uő.: *A magyarság keleti elemei*, Budapest: Gondolat, 1990. 11–42.

[9] Szűcs, 1984. 436–437.

is szigorúbbak, a földek felosztásában is különböznek a többi magyartól."[10] Íme hát két újabb eleme a székelyek mitizált képének – szigorú erkölcsösségük és az egyéb néptörzsekkel való keveredéstől való elzárkózás –, amelyekre később még visszatérünk.

Antonio Bonfini Itália Picena tartományából származott, először 1486-ban jött Magyarországra, Beatrix királyné hívására. Magyarország történetéről szóló munkáján Mátyás király megbízásából kezd dolgozni, használva ehhez Thuróczy könyvét, de egyetemes történeti szintéziseket is, így Flavio Biondo írását, vagy Eneas Silvio Piccolomini művét a gótok történetéről, illetve Paulus Diaconus lombard szerző munkáját. Mátyás halála után II. Ulászló megújítja szerződését, így 1492-re elkészül műve első változata, amelyet bővíteni fog egészen 1496-ig. Ami a székelyek leszármazását illeti, a fentebb idézett magyar szerzőkhöz képest nem találunk újdonságot, Bonfini híven ismételgeti ezek adatait. Hangsúlyozza viszont a „szakállas és kemény" székelyek „vadságát", utalva „szigorú szokások közepette" zajló életükre, amit Thuróczy is említett, de kiemeli szabadságszeretetüket is: „A szolgaságot egyáltalán nem tűrik, ezért van az, hogy mindezidáig szabadságban élnek, és inkább meghalnának, mintsem hogy adót fizessenek."[11] Antonio Bonfini *Rerum hungaricum decades* című művének első három „dekádja" Baselben jelent meg 1543-ban, majd két év múlva németre is lefordították, 1572-ben pedig egy francia kiadás is nyomdafestéket látott. A teljes művet 1568-ban adta ki Zsámboki János, majd megjelent egy rövidített magyar változat is Heltai Gáspár özvegyének jóvoltából, a Heltai által fordított szöveg alapján. Újabb kiadások következnek 1581-ben (ez szintén Zsámboki nyomdájában), 1606-ban, 1744-ben és 1771-ben. Sikerkönyv volt tehát a maga idején és az azt követő évtizedekben is, eljutva Erdély minden jelentősebb könyvtárába, így a székelyföldi gimnáziumokba és kollégiumokba is. Ezért minden bizonnyal számolnunk kell a székely identitás alakulására gyakorolt hatásával, de befolyásolta a székelyekről Magyarországon és annak határain túl körvonalazódó képet is.

Oláh Miklós az első erdélyi szerző, aki a székelyek történetével bővebben foglalkozik. Ő lényegében összefoglalja a fentebbi magyar és külföldi szerzők állításait, megállapítva: „A mieink most is azt gondolják, hogy ők a legősibb hunok, akik Magyarországon megmaradtak." Ő is utal szigorú szokásaikra, amelyek könyörtelenné teszik őket főleg azokkal szemen, akik veszélyeztetnék szabadságaikat és kiváltságaikat: „A királyon kívül senkinek sem engedelmeskednek, csak az erdélyi vajdának, akit a király mindig ispánjukká tesz, valahányszor a vajdaságot rábízza vagy átruházza valakire."[12] Oláh *Athila* című művét, amelyből a hivatkozott részleteket is vettük, Zsámboki János nyomtatta ki Bázelben 1568-ban (együtt Bonfini

[10] Thuróczy János: *A magyarok krónikája*. Horváth János fordítása. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1980. 66–69.

[11] Kordé, 2001. 28–31.

[12] Oláh Miklós: *Hungária – Athila.* Szerkesztette Kulcsár Péter. Budapest: Osiris, 2000. 98–99.

munkájával), majd 1581 és 1774 között újabb hat kiadás látott napvilágot. A latinul olvasó székelyeknek tehát már korán lehetőségük adódott arra, hogy megismerjék.

Kissé visszalépünk az időben egy érdekes zárójel kedvéért, hogy bemutassunk egy olyan személyiséget, akinek a székely eredetkérdésben kifejtett véleménye különbözik attól, amit a Mátyás-kori, illetve az azt követő, a 15–16. század fordulóján tevékenykedő szerzőtársainál megszokhattunk. Petrus Ransanus (Pietro Ransano) Palermóban született, 1488-ban érkezett Magyarországra. *Epithoma rerum Hungarorum* című művét 1489–1490-ben írta. Ebben elmeséli a hunok Attila halála utáni testvérharcát, anélkül hogy ezt kapcsolatba hozná a székely történelemmel, mivel ő a székelyeket a római hadseregben harcoló szicíliai legionáriusok utódainak tekinti, akik szerinte átálltak Attila pártjára és hadseregébe. Ötletét minden bizonnyal a „siculus" latinosított szó adta, mely a latin szövegekben egyaránt jelölte a székelyeket és Szicília lakóit. Noha az *Epithoma rerum Hungarorum* már 1558-ban megjelent nyomtatásban (ugyancsak Zsámboki Jánosnak köszönhetően) – tehát több latinul tanuló székely nemzedék megismerhette –, ennek nem volt hatása a székelység történeti tudatára. A székelyek bizonyára úgy gondolták, harcos természetükhöz jobban illenek a szkíta-hun gyökerek, mint a mediterrán vérmérséklet és a szicíliai műveltség, amelyekkel Ransanus megpróbálta őket felruházni.

A krónikások szemlélésének rendjén az első székely következik, aki vázlatos képet próbált adni a néptörzs történetéről, amelyből származott. Bencédi Székely Istvánról van szó, aki egy félreeső apró faluban született Udvarhelyszéken, a Fehér-Nyikó patak mellékvölgyében, valamikor 1500 után. A krakkói egyetemre már ferences szerzetesként iratkozott be, később viszont a kálvini reformáció hatása alá került, és e felekezet egyik prédikátorává lett Észak-Magyarországon. *Chrónika ez világnak dolgairól* című, 1559-ben Krakkóban kiadott művét úgy tartják számon, mint az első magyar nyelvű világtörténetet. E munkája székelyekről szóló részleteiben a fent idézett korábbi krónikásoktól vett információk alapján ír Attila birodalmának összeomlásáról, a fiai közti harcokról, illetve Csaba Görögországba, majd szkítiai őseihez történt távozásáról, ahol aztán egész hátralevő életében szülőföldje után vágyakozott: „A több magyarok pedig, kik az ütközettől meg maradának [...] meg szállának Erdélybe, a Moldva felől való részbe, kik mind e napiglan ottogyan lakoznak, kiket most székelyeknek hívunk."[13]

Heltai Gáspár erdélyi szász volt, valószínűleg Nagyszebenben született, Wittenbergben tanult, majd a 16. század közepén nyomdatulajdonos lett Kolozsváron. Noha csak felnőtt korában tanult meg magyarul, a modern magyar nyelv egyik kimunkálójának tartjuk. *Krónika az magyaroknak dolgairól* című műve Bonfini történetének fonalát követi, elmesélvén Attila fiainak egymás elleni küzdelmét, Csaba menekülését és a székelyek visszavonulását Erdélybe. Miután 1575-ben özvegye megjelentette nyomtatásban, Heltai krónikája – könnyed, a nép nyelvén írt

[13] Székely Estvan: *Chronica ez vilagnac dolgairol*. Craccoba, MDLIX. (1559.) 235–236.

olvasmány – fontos szerepet játszhatott abban, hogy a székelyek hun eredettudata megszilárdulhasson.

A magyarok szkíta-hun leszármazása hitének legfontosabb támasza, különös hangsúllyal a székelyek eredete tekintetében, egy Magyarországon és Erdélyben egyaránt széles körben elterjedt jogi munka volt, melyet 1848-ig szinte a hatályos törvényeknek kijáró tisztelet övezett. Werbőczy István (1458–1541) 1517-ben megjelent *Tripartitum* (*Tripartitum opus juris consuetudinarii inclyti Regni Hungariae*) című művéről van szó, amely csupán 1571-ig három újabb kiadást ért meg. Magyar fordításban először 1571-ben adták ki, majd 1642-ben, 1699-ben pedig egy versbe szedett magyar változata is megjelent. A 18. századtól nehéz követni e mű latin, magyar vagy kétnyelvű kiadásainak özönét. A *Tripartitum* minden közigazgatásban vagy jogi pályán tevékenykedő személynek mellőzhetetlen kelléke volt, akár csak egy falu szintjén is.

A székelyekről Werbőczy így ír: „Vannak az erdélyi részeken a scithák, kiváltságos nemesek, a kik a scitha néptől, ennek Pannoniába való első bejövetele alkalmából származtak el, a kiket mi romlott néven »siculusoknak« nevezünk; a kik teljesen külön törvényekkel és szokásokkal élnek; a hadi dolgokban legjártasabbak; az örökségekben és a tisztségekben egymás közt (a régi szokás alapján) törzsek, nemzetségek és nemzetségi ágak szerint részesednek és osztozkodnak.”[14]

E rövid utalás akkor válik érthetővé, ha összevetjük egy másik Werbőczy-idézettel, amelyben ő a középkori társadalomban létező nemesek és a szolgáló rendű emberek státuszának eredetét magyarázza:

> „1. A hol is tudnunk kell, hogy ámbár a tudósok közös véleménye szerint nemes az, a kit saját érdeme megnemesít, mind a mellett is, célunkhoz képest a nemesség, a melyet többnyire a szabadok elnevezése alatt is szoktak érteni, úgy mondják, hogy eredetileg a hunok és magyarok közt keletkezett, miután ezek Scythiából Pannoniába nyomultak, a melyet most változtatott néven, az itt lakó magyarokról Magyarországnak neveznek; még pedig ily módon:
> 2. Midőn ugyanis a hunok feleségestül, fiastul, leányostul és egész háznépestül Scythiából kijöttek, több tartománynak bejárása és bebarangolása után kapitányokat tettek és ezen kívül a viszálykodók pereinek elintézésére, a tolvajok, rablók s egyéb gonosztevők megbüntetésére közakarattal igazgatót választottak és állítottak be, mindnyájának közös egyetértésével és végzésével elhatározván, hogy amikor az egész közönséget egyenlően érdeklő dolgok merülnek föl, vagy a hadseregnek általános felkelése válnék szükségessé, akkor a hunnok lakása helyén és táborában, vérbe mártott tőrt vagy kardot hordozzanak körül, és hangozzék a hirdető szó, mondván: »Istennek szava, és az egész közönségnek parancsa az, hogy mindenki ezen s ezen a helyen (megnevezvén azt

[14] Werbőczy István: *Hármaskönyv*. Kiadja Kolosvári Sándor ás Óvári Kelemen. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1894. 285–286.

a helyet) fegyverrel vagy amint teheti, a közönség tanácsának s egyszersmind parancsának meghallgatására megjelenjen«.
3. Ezt a szokást a magyarok közt Szent István első magyar királyunk, dicsőséges fejedelmünk és Apostolunk atyjának Géza vezérnek koráig sértetlenül fenntartották, amely szokás a hunok közül sokat örökös szolgaságra juttatott.
4. Mert elhatározták és végezték, hogy az ily parancs áthágóit, hacsak helyes mentségét nem adják, pallossal kell ketté vágni, vagy közönséges és örökös szolgaságra vetni."[15]

Következésképpen Werbőczy a székelyeket azon hunok utódainak tekintette, akik együtt, összefüggő csoportban és folyamatosan tiszteletben tartották a hadba hívásra vonatkozó kötelező érvényű parancsot, elkerülve így, hogy elveszítsék szabad státuszukat.

A *Tripartitum* nagyon széles körű elterjedését bizonyítják a régi erdélyi – így a székelyföldi – könyvtárak katalógusai. De vannak arra vonatkozó jelek is, hogy idővel eljutott a falusi közösségekhez (bírákhoz, tanítókhoz), olykor egyszerű, az írás valamelyes ismeretével rendelkező földműves emberekhez is. Ezt sejteti *Medeséri* Márton János könyve, amely ismeretlen körülmények között került a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára kéziratgyűjteményébe. A *könyv* több nemzedék kezén ment át a 18–19. század fordulóján. Tudjuk, hogy ennek az időszaknak a végén a Fehér-Nyikó menti falvakban – ahol Nagymedesér is található – több művelődési egylet jött létre. A viszonylag érett és olvasható kézírás, amivel e *könyv* lapjain találkozunk, tükre lehet annak a művelődési tevékenységnek, melynek során hangsúlyt kapott az írás tanulása és gyakorlása is. Lehet, hogy írásgyakorlatként, lehet, hogy hasznosnak vélt információi okán, a *könyv* (igazából egy kézírásos füzet) tartalmazza (a környékbeli légköri jelenségekről, helyi jelesebb eseményekről, a föld művelői számára hasznos tudnivalókról szóló feljegyzések mellett) Werbőczy könyvéből azt a részletet (magyarul, kijegyzetelve, nem szóról szóra másolva!), amely a székelyek hun eredetével alátámasztott kollektív nemességére vonatkozik.

A hun eredetmítosz terjedésének csatornái és eszközei

Úgy véljük, a fentebb számba vett írások: a krónikások művei, az ezekből ihletődő reneszánsz szerzők történetei, de különösképpen Werbőczy *Tripartitum*a (amely ugyancsak a krónikásoktól nyert információkra alapozza állítását) tekinthetők a székelyek többsége által ma is felvállalt szkíta-hun leszármazásmítosz fő forrásainak. De miképpen terjedhetett el ez a mítosz ennyire széles körben?

Az identitás alakításának egyik hatékony eszköze az *iskola*. Feltevődik azonban a kérdés: mikor juthatott el a székelyföldi oktatás arra a szintre, hogy lényegesen

[15] Werbőczy, 1894. 39–40.

elősegítse egy – valószínűleg krónikai eredetű – történeti elmélet „néphagyománnyá" való alakulását?

A specifikus társadalmi viszonyok Székelyföldön viszonylag korán lehetővé tették az elemi iskolai hálózat kialakulását, ami összefüggött azzal is, hogy e térségben korán elterjedt a magyar nyelvű írásbeliség, hiszen itt már a 16. századtól kezdődően ezen a nyelven fogalmazták a hivatalos iratokat. 1443-ban említik a háromszéki Illyefalva „rektorát" (iskolamesterét). 1503-ban Miklós erdélyi püspök arra inti a vikáriusokat, hogy figyeljenek a székelyföldi plébánosok és „scholasticusok" bérezésére. Ez alapján gyanítható, hogy több településen az egyház szerényebb rangú szolgái vállalták, legalábbis időszakosan, a gyerekek elemi oktatását. Ez különösen Marosszéken tűnik valószerűnek, hiszen Marosvásárhelyen 1495-ben már egy felsőfokú iskolázottsággal rendelkező személy („baccalaureatus") oktatta a gyerekeket. Jelentős szerepet játszhattak e térség oktatástörténetének kezdetén a kolostorok is, így a ferencesek Csíksomlyón (1448-ban alapított rendházukban), illetve a pálosok Marosszentkirályon. Háromszéken 1500-ban iskolamestert említenek Szentkatolnán, 1536-ban Altorján, 1540-ben Bodokon és Kézdiszentléleken. Udvarhelyszéken, noha a falusi iskolamesterekről szóló adatok csak a 16. század második feléből kezdenek érkezni, a szék törvénykezési jegyzőkönyvei 1587 és 1595 között nem kevesebb mint 16 „deákot" említenek, akiknek érett íráskészsége arról árulkodik, hogy itt az elemi oktatásnak léteztek bizonyos előzményei. A 17. század végéig ez az iskolahálózat annyira kiterjedt, hogy legalább egy elemi iskola működött a térség majd minden településén.

Nem meglepő tehát: a 16. században a középfokú tanintézetek is kezdenek megjelenni, hogy majd a következő század folyamán teljesen behálózzák a Kárpátok kanyarulata által óvott területet. Ezt az is indokolta, hogy szükség volt a növekvő számú elemi iskolák tanítóinak képzésére. Másfelől, ha ugyan a Székelyföld etnikai szempontból homogén területnek tekinthető, felekezeti térképe annál színesebb. Vannak döntő többségben katolikus, református vagy unitárius kistájak, amelyek között megjelennek kis görögkeleti, majd görögkatolikus diaszpórák is; olykor viszont előfordul, hogy ezek a felekezetek mind megtalálhatóak egyetlen kis faluközösségen belül. Így hát a középiskolák is katolikusok, reformátusok meg unitáriusok lesznek, ami magyarázza viszonylag nagy számukat, a vallási sokszínűség pedig – noha ezzel ma sem mindenki ért egyet – a térség művelődésének előnyére vált.

A térség legjelentősebb középiskolája, egyben a legrégebbi az 1557-ben alapított *marosvásárhelyi Református Kollégium*. Ez 1718-tól magasabb szintre emelkedett, miután „particulából" teljes jogú „nagykollégiummá" léphetett elő, 1749-ben pedig elindulhatott a jogászképzés is. Időben a *székelyudvarhelyi jezsuiták gimnáziuma* következik 1593-ban, ahol kezdettől mintegy 100 diák tanulhatott. A jezsuita iskolák egységes tanrendjét 1599-ben véglegesítette a *Ratio Studiorum*. A 17. század kezdetén az udvarhelyi jezsuiták középiskolájában felfüggesztik az

oktatást, mely majd a század közepétől fog nagy lendülettel újraindulni. A *ferencrendiek csíksomlyói gimnáziuma* 1667 és 1669 között kezdett működni. Itt a diákok létszáma 1690-ben 171, 1694-ben 200, 1698-ban 100 volt. A *székelyudvarhelyi reformátusok kollégiumát* Bethlen János fejedelmi kancellár alapította 1670-ben, nyomban ezt követően pedig zsinati határozat rögzítette: „Hogy a jezsuitáktól, kik ingyen tanítanak, és ingyen ártanak, meg ne győzessünk, megtiltatik, hogy akár a rector, akár a tanítók a közoktatásért, bárkitől, akárminémű vallású legyen, díjt elfogadjanak." A két református kollégium, különösképpen a vásárhelyi, a 18. században és a 19. század elején a felvilágosodás műveltségének valóságos fellegvára lesz a Székelyföldön.[16]

1708-ban a jezsuiták újabb székelyföldi középiskolát alapítanak Marosvásárhelyen. A jezsuitákkal, illetve két székelyföldi tanintézetük tevékenységével kapcsolatban külön figyelmet érdemel az a kiemelt szerep, amit ezek az emberek és intézményeik a szkíta-hun eredetmítosz székelyföldi terjesztésében játszottak. A jezsuiták, mint köztudott, egyetemes szerzetesrendet alkottak, amelyet Loyolai Szent Ignác alapított hat diáktársával, akikkel a Sorbonne-on tanult. A rend didaktikai elvrendszere és oktatási stratégiája a *Ratio Studiorum* által szabályozott egységes alapokon állott. A magyarok (és velük együtt a székelyek) szkíta-hun leszármazásának tételét írásaikban, tankönyveikben és katedrai tevékenységükben egyaránt fenntartották és terjesztették, mindenütt, ahol jelen voltak, tehát nem csupán Magyarországon és Erdélyben. Ennek bizonyítékaként szolgálnak a lengyel jezsuitáknál tanult moldvai krónikások, elsősorban Miron Costin írásai, aki a *De neamul moldovenilor* (A moldvaiak népéről) című művében ismétlődően állítja, hogy a magyarok Attila hunjainak utódai, és az ő közép-európai birodalma volt a magyarok első honfoglalása.[17] A nagyszombati egyetemen tanult magyar jezsuiták esetében viszont a hun leszármazás valóságos kultuszáról beszélhetünk, amely egy egész sor, Attila és fegyvertársai hadi tetteit dicsőítő eposzban tükröződik, idealizálva a nomád hunok társadalmát és erkölcseit. A jezsuitákat sűrűn költöztették kolostorból kolostorba, katedráról katedrára, főnökeik úgy gondolván, hogy ez jó hatással van munkájuk minőségére. Azoknál, akik hosszabb ideig szolgáltak székelyföldi állomáshelyeken, ez a hun eredetkultusz hangsúlyosabbnak tűnik. Gyalogi János (1686–1760) több ízben szolgált, illetve tanított a székelyudvarhelyi kolostorban meg gimnáziumban (1724–1725, 1738–1740, 1742, 1751–1755), de Marosvásárhelyen is (1716–1724). *Inclytae et antiquissimae Siculorum Transilvaniae magno Attilae duci* című eposzában a székelyek Attila hunjaitól való közvetlen leszármazásának tételét védelmezi. Az sem véletlen, hogy e művét éppen székelyudvarhelyi tartózkodása idején (1738) írja és publikálja, illetve Gyulaffy

[16] Hermann Gusztáv Mihály: *Secuii. Istorie – cultură – identitate*. Miercurea Ciuc: Pro-Print, 2009. 252–272.

[17] Costin, Miron: *De neamul moldovenilor*. *Letopiseţul* Ţării *Moldovei. De neamul moldovenilor,* Iaşi: Junimea, 1984. 255–256., 273., 280.

Lászlónak, Udvarhelyszék akkori főkirálybírájának ajánlja. Jegyezzük fel azt is, hogy a székelyudvarhelyi jezsuiták diákjai által színpadra vitt több mint 55 dramatizált történet sorában ott van a hun birodalom történetéből ihletődött *Holozous hunnorum in Asia imperator* című is.

A 18. század küszöbén már csak Háromszék maradt középfokú tanintézet nélkül. E hiányt részben pótolta az a ferencrendi iskola, amely Esztelneken kezdte meg tevékenységét 1682-ben, majd 1696-ban átköltözött (a jelenleg Kézdivásárhely városhoz tartozó) Kantára. Kanta viszont nem tartozott a történeti Székelyföldhöz, hanem egyike volt Fehér vármegye Háromszék területére benyúló enklávéinak. A kantai kisgimnázium elsősorban a környékbeli katolikus birtokosok adományaiból (főleg az Apor családnak köszönhetően) gyarapodhatott, de sohasem volt képes kielégíteni a szűkebb térség művelődési szükségleteit, az ott élő protestánsok például továbbra is Erdély református kollégiumaiban folytatták tanulmányaikat.

A 18. század végén a katolikus és református felekezetek által fenntartott iskolák mellett új szín jelenik meg Székelyföld oktatási térképén, az 1794-ben létesült *székelykeresztúri unitárius gimnázium*.[18]

Arról se feledkezzünk meg, hogy a tankönyvek, amelyeket a fentebb sorjázott iskolákban használtak – a *Rudimenta historica...* (1735) és a Bertalanffi Pál által írt *Világnak két rendbéli rövid ismérete* (1757) a jezsuitáknál, illetve a Losonczi István-féle *Hármas kis tükör...* (1773) a reformátusoknál a magyarok hun eredetének tanát közvetítették (az utóbbi kettő külön kitérve a székelyek származására azoktól a hunoktól, akik birodalmuk bukása után a Kárpát-medencében maradtak). Így ez lesz az a történelmi narratíva, amelyet e gimnáziumok és kollégiumok padjaiból távozó iskolamesterek és papok terjeszteni fognak (utóbbiak nyilván teológiai tanulmányaik befejezése után) Székelyföld mezővárosaiban és falvaiban.

Egészen különleges szerepe volt a virtuális székelységkép megalkotásában, mindenekelőtt az ezt meghatározó hun eredettudat tekintetében, egy hamis krónikának, mely 1796-ban kezdte el diadalútját a székelyföldi kulturális elit köreiben. A híres *Csíki székely krónikár*ól van szó. A krónika legrégebbi ismert, latin nyelven írt példányát Csíksomlyón keltezték 1796-ban. Ezt Farkas Nepomuk János, a település nyugalmazott plébánosa hozta nyilvánosságra, azzal a megjegyzéssel, hogy egy 1695-ös kéziratról másolta, amely a maga rendjén hű másolata az 1533-ban kelt eredetinek. A krónika a székelyeket – a magyarokhoz hasonlóképpen – hun utódoknak tünteti fel, s utal ősi nemzetségi szervezetükre, amely még a középkorban is szerepet játszott bizonyos tisztségviselők kijelölésében. Arról is beszél, hogy a székelyeket a 11. századig egy főrabonbán vezette, akit szabadon választottak, és udvarát a Székelyudvarhely melletti Budvár dombján tartotta egy várban, melyet még Attila testvére, Buda épített. Itt gyülekezett a székely harcosok tanácsa, egyfajta népgyűlés, melynek során a rabonbán ítéletet mondott az alárendeltjei közt zajló peres ügyekben, és közhírré

[18] Hermann, 2009. 252–272.

tette az új törvényeket. Ugyanitt őrizték hatalmának jelvényeit, ezek között egy kókuszdióból készült, ezüstkeretbe foglalt szakrális serleget, amelyet a főrabonbán az áldozati szertartások rendjén használt. Az Árpád vezette *hunok* bejövetelekor ezeket Zandirhám főrabonbán fogadja, aki az érkező testvérnép vezérének átadja a székelyek hat kőbe rótt alaptörvényét, amelyet a magyar harcosok esküvel fogadnak el. Ettől kezdve egészen a 15. századig a krónika Zandirhám családjának történetét mutatja be, amelyet a csíki Sándor famíliával azonosít.

A krónika előbb kéziratban terjedt (Szádeczky Lajos 1905-ben nyolc példányt említ, Endes Miklós egy 1940 körüli, kéziratban maradt munkában újabb háromnak a létét jelzi, majd 1999-ben Deé Nagy Anikó még egy, addig ismeretlen példányra hívja fel a figyelmet), de ismeretesek korabeli magyar fordításai is. Először 1818-ban jelent meg nyomtatásban, Kilyéni Székely Mihály okiratgyűjteményében. Eredetiségét rögtön felbukkanása után kétségbe vonták, de hitelességének védelmezői közt találjuk Aranka Györgyöt, a kor jeles literátorát is (noha kétségei neki is voltak), aki magyarra fordította, és elkezdte kiadásra való előkészítését.

Magyar fordítása nyomtatásban először 1886-ban jelent meg egy Nagy Géza által szerkesztett kritikai kiadásban. A forráskritika hívei – elsősorban Szádeczky 1905-ben közölt tanulmánya alapján – Sándor Zsigmond hamisítványának tartják. Ő egy csíkszéki ifjú nemes volt, aki bizonyítékként szerette volna használni az Apor famíliával folytatott perében. Vannak viszont, akik úgy gondolják, hogy Sándor Zsigmond túl fiatal volt ahhoz, hogy egyedüli szerzője legyen. Maga Szádeczky is úgy véli, hogy mások segítségét is igénybe vette. Az egyik gyanúsított éppen Sándor Zsigmond rokona, a krónika első kiadásának összeállítója, Kilyéni Székely Mihály, de képbe került a jezsuitáknál iskolázott „kiváltképp eszes" ifjú, Etfalvi Halmágyi István, aki a feltételezett fő szerző unokatestvérét, Sándor Jozefát vette nőül, sógorainak családai (a Zöld, a Lázár és Nagy famíliák) mind megjelennek a krónikában. Szádeczky gyanúsítottjainak lajstromán van még Németi József, Csíkkarcfalva plébánosa, aki elkötelezett kutatója volt a székelyek hun gyökereinek. Említést érdemel még Cseke József, aki 1796-ban guberniális kancellista volt, és akinek 1785-ben írt „Erdély rejtett kincseiről" szóló művében – miképpen a krónikában is – említve van Bondvára, Zethavára, Budvára, illetve Gumez vagy Gymes apátság.

A krónika sűrű és élénk hitelességvitái a megjelenésétől egészen a 20. század kezdetéig tartottak. Védelmezői közül kitűnik Orbán Balázs, Szilágyi Sándor, Szabó Károly és Jakab Elek. Szádeczky kritikai tanulmányának 1905-ben történt megjelenése után az akadémiai körök a vitát lezártnak tekintették, a sajtóban viszont újra meg újra fellángolt, napjainkban is időnként erőre kap a hitelesség szakmán kívüli híveinek tábora, miközben a „rabonbánok" kókuszserlege (valójában egy 16–17. századra keltezhető ötvösmunka) körül valóságos – különleges és anakronisztikus – kultusz bontakozott ki.

E vitatott forrás hamis jellege ma már aligha vonható kétségbe. Ezt több tény támasztja alá: 1) megírásának mondhatni regényes körülményei (záradékában arról

van szó, hogy szerkesztésén írástudó és írástudatlan emberek dolgoztak, akik e célból egy székely főember házában gyűltek össze); 2) a megjelenített korokkal (népvándorlás, kora középkor) egykorú székelyföldi írott források hiánya; 3) a szöveg kritikai elemzése, nyelvi visszásságai; 4) a történeti következetlenségek, ellentmondások és anakronizmusok; 5) a régészeti forrásoknak a krónika állításaitól merőben eltérő tanúságai; 6) Erdélyi László még 1918-ban tett észrevétele, melyen a kritikusok addig is, azóta is átsiklottak: a krónikát záradéka szerint 153 „acta" és 3 „charta" alapján állították össze, mely két szám egymás után írva a keltezés időpontját adja, ami a későbbi történészek éberségét próbára tevő feladványnak tűnik; 7) a szöveg semmiképpen sem illeszkedik a kelteként megjelölt időbe (1533), míg felbukkanása idején (a 18–19. század fordulóján) a történeti dokumentumok hamisítása egész Európában valóságos divat volt.[19]

Úgy véljük, a hamisítás időpontja nem állapítható meg pontosan, de ez semmiképp sem történhetett a 18. századnál korábban, és valószínűleg e század utolsó negyede előtt sem. Az is joggal feltételezhető, hogy a hamisítás nem köthető egyetlen személyhez, hanem a „krónika" egy viszonylag jól behatárolható székelyföldi értelmiségi kör szellemiségének terméke. Egymással élénk levelezést folytató emberekről van szó, amelyből – noha igyekeztek titkolózni – kisejlik egy és más az ötletelésről, ami e fonák szöveg születéséhez vezetett. Nem tudjuk biztosan, ki vett ténylegesen részt a hamisításban, és ki volt az, aki csupán örült a „krónika" felbukkanásának, többé-kevésbé elhallgatva a hitelességgel kapcsolatos kételyeit. Valószínűnek tűnik, hogy a végleges változat célja az volt, hogy frappáns választ fogalmazzon bizonyos, a székelyek büszkeségét sértő vélekedésekre, amelyek a korban szárnyra kaptak. Ilyen volt a székelyek „szerény" ősöktől való, az általánosan ismert mítosz dicsőségétől mentes származásának tana. A legfőképpen célba vett személy, aki előzőleg kifejtette a szkíta-hun eredetmítosz valótlanságával kapcsolatos véleményét, August Ludwig Schlözer (1735–1809), a göttingai egyetem professzora volt. Véleményünk szerint tehát a *Csíki székely krónika* inkább egy Schlözernek és híveinek (azaz mindenkinek, aki a szkíta-hun eredetmítosz valódiságát kétségbe vonta) szánt válasz volt, és csak másodsorban vált egy család örökségügyeiben felhasznált jogi eszközzé (miképpen azt Szádeczky gondolta).

A *Csíki székely krónika* tartalmának széles körű elterjedésében sokan játszottak szerepet. Itt csupán azokat említjük, akik időben messzire nyúló népszerűségű írásaikkal jelentősen hozzájárultak közvetett folklorizációjához. 1841-ben az ifjú Kőváry László, midőn inkább hírlapírói tehetségét próbálgatva, mintsem történészi alapossággal közelített a székelyek akkor már vitatott eredetkérdéséhez, a következőket írta: „… Udvarhely mellett ma is látszik Boudvára omladéka, Budától építve, s a tatároktól Sz. László alatt lerontatva. Itt lakott a főrabonbán, itt folytak

[19] Hermann Gusztáv Mihály: *Cronici* şi *documente controversate privind istoria secuilor. Fragmente şi interpretări*. Cluj-Napoca: IPSMN, 2017. 85–178.

az áldozatok, a nagyszerű népáldamás. Itt mettszeték fel béle a törvényrontóknak. Itt tartatott a nemzeti áldozó-pohár 1039-ig, mikor Sándour István utolsó rabanban belől vitette a Héterdők-havasán…”[20] A kis riportkönyvet, mely az itt idézett szöveget is tartalmazza, népszerűségben messze felülmúlja majd 1852-ben Kőváry *Erdély régiségei* című munkája, ahol ugyancsak megtaláljuk a krónika rövid tartalmát. Végül 1857-ben megjelenik a *Száz történelmi rege* című gyűjtemény első kiadása (melyet a mai napig rengeteg újabb követett), amelyben Kőváry újrameséli a *Csíki székely krónika* által ihletett történeteket.

A magyarok iránti rokonszenvéről ismert Auguste Benoît de Gerando egy 1845-ben Párizsban kiadott könyvben terjesztette a hun-székely eredetmítoszt a francia nyelven olvasó közönség soraiban: „A hagyományaikhoz ragaszkodó székelyek azért kedvelték Udvarhelyt, mert itt Attila hosszú ideig táborozott. Láthatni most is a város közelében azokat a védműveket, melyekről minden székely azt állítja, hogy a hunok emelték. A hegyet, ahol ezeket találjuk, ma Bud-vára, azaz »Buda vára« néven emlegetik. [*jegyzetben*: Buda Attila testvére volt.] Nem messze e helytől egy falu a Kadicsfalva nevet viseli, melyet Kadicsa, a magyar krónikában emlegetett másik hun vezér alapított. A székelyek buzgó ragaszkodással őrizték mindazon neveket, melyek történetük emez első korszakára emlékeztetnek.”[21] Jegyezzünk meg még egy lényeges apróságot: Gerando Teleki Emma grófnővel kötött házasságából született második gyermekét Attilának keresztelték.

A *Csíki székely krónika* tartalmának terjesztésében talán a legnagyobb szerepet Orbán Balázs – egyébként igen értékes – történelmi és néprajzi tárgyú műve, a *Székelyföld leírása* játszotta, amely hat kötetben jelent meg 1868 és 1873 között. Általában a székelyekre vonatkozóan az első kötet bevezetőjében találunk egy heves „regionális patriotizmustól” áthatott részletet: „A népvándorlás zűrjéből – mely másfél ezred év előtt mindent elsodort – egy néptörzs emelkedett ki, számban ugyan csekély, de azért mégis nagy tényező az új alakot ölteni indult Európában; egy hősies néptöredék, mely Ázsia legnemesebb gyarmatának örökségét védve, bámulatosképp tartá fenn magát a költözködő népek vészes hullámzata közt, mely sajátszerű hadi szervezetével s democraticus intézményeivel a középkori Európának legelőbb megtelepült s legclassicusabb népeként tűnik elő. *Ez a székely nép*.”[22] Idézzünk még egy ízig-vérig romantikus elmélkedést a sorozat első kötetéből, amelyben Orbán a Székelyudvarhely melletti Budvár dombját „szólítja meg”, azt a magaslatot, ahol a *Csíki székely krónika* szerint a rabonbánok vára állott: „Te rejtélyes sziklahegy, te, ki a székely nemzet titkos múltjának, hősies mythosi korának

[20] Kőváry László: *Székelyhonról*. A Királyi Lyceum betűivel, Kolozsvárott, 1842. 54. „Héterdő Havasa” a „krónikában” a Hargita hegység neve.

[21] Gerando, Auguste de: *La Transylvanie et ses habitants*. Paris: Comptoir des Imprimeurs-Unis, 1845. I–II. II. 137.

[22] Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*. I–VI. Pest–Budapest: Ráth Mór kiadása,1868–1873. I. 4.

vagy központi helye, hol a nemzet kővértekre írt ős törvényeit és történelmét nemtők által őrizteti a nép, hol, miként Mózes a Sinai-hegyen, istennel beszélgettek a főrabonbánok, oh rejtélyes, mesés sziklahalom, miért vagy oly hallgatag, miért nem tudod felfejteni a múltnak előtted lezajlott titkait."[23] Orbán Balázs kötetei az egész Székelyföldön elterjedtek, jelen voltak nem csupán a korabeli és későbbi közkönyvtárakban, de viszonylag szerény családi gyűjteményekben is. Tartalmuk széles körű folklorizációja szintén adatolható.

Megtaláljuk a *Csíki székely krónika* tartalmi elemeit több szépirodalmi műben is, amelyek ugyancsak folklorizálódtak, szerepük viszont nem mérhető Orbán Balázs könyveiéhez. A számos vers, elbeszélés, színdarab és regény sorából ki kell emelnünk Dósa Dániel *Zandirhám* című eposzát (1856) és Jókai Mór *Bálványosvár* (1882) című regényét. Főleg az utóbbi, sok kiadást megért regény a magyar romantikus próza egyik kedvelt olvasmánya volt és marad.

A népköltészet és a népi tudat

Túllépve a *Csíki székely krónikán*, illetve az annak folklorizálódása kapcsán felmerülő problémákon, érdemes foglalkozni azokkal a népköltészeti forrásokkal, amelyek a székelyek hun eredettudatára utalnak. „A mi időnkben nem is kételkedik senki benne, hogy a székelyek azoknak a hunoknak a maradékai, akik először jöttek be Pannóniába...", vallotta Thuróczy még 1488-ban megjelent krónikájában. E mondattöredéket akár közvetett célzásként értelmezhetnénk a székelyek hun eredettudatára, hiszen ha senki sem kételkedett ebben, miért éppen a székelyek kételkedtek volna benne? Ezzel szemben az első – némi fenntartással – népköltészetinek tekinthető forrás, amely a székely honfoglalást elmeséli, 1854-ből származik. Ipolyi Arnold tudós püspök Lugossy József még publikálatlan kutatásaira hivatkozva közli a „Hadak útja" mítosz első ismert változatát:

„Fogyaték népével hátrált Csaba, hogy az elveszett hon visszaszerzésére ázsiai rokonaival egyesülten térhessen vissza, s Etele szent kardját – mert így hagyá a jóslat – a puszták tengerének habjaiban tisztára mártván, annak bűverejét visszaadja. Erdély véghatáránál őrködni hagyja a székelyt, visszakeltében majdan támaszul szolgálandót; elváláskor áldoznak tűz-, víz-, lég- s földnek, s a távozók megesküsznek fenyegető vész idején segítséggel fordulni vissza a világ végéről is. Ám alig haladtak a havas aljáig, már a körül lakó népség felemelkedik a maroknyi székely ellen: de megrendül a föld, megrázkódnak a fenyűk koronái, s hírül adják a vonulóknak társaik veszedelmét, a hadak egy része visszafordul, s meglepvén pozdorjaként szórja szét az ellent. Egy év múlva ismét megirigylik a völgyek lakói a székely nyugalmát s fenyegetik seregeikkel, de a patak sikoltva szalad a folyamba, folyam

[23] Orbán, 1868–1873. I. 60.

a tengerbe; hírt visznek; a segély nem késik, s a székely ismét mentve, az ellenség veszve lőn. Három év múltán új nemzetségek veszik ismét körül a székelyt s küzdelem fejlik ki élet és halálra, már a szellő is alig érte a görög ország tájára eltávozottakat, de mégis puszták viharának adván társul magát, megtalálta őket messze délkeleten, s harmadszor is győzelmet vívnak feleiknek. – Sok idő folyt le ezután, a magban elültetett diófák agg törzsekké nevekedtek, a fiak megvénültek s unokák lettek fegyverhordó bátor férfiakká; szorgalom a rengeteget kies tereppé, hosszú időzés az őrállomást hazává alakította át, s nem volt ki merje háborítani a székely tűzhelyét, kinek védelmére saját erős karja s ismeretlen segítő seregek megjelenése késznek látszott. De végre is kitör a szomszédok régi gyűlölete a nyelv- és szokásban egyedül álló székely ellen; megszámlálhatatlan nép kel föl kiirtására, s a bérces kis hazát minden oldalról ostromolják. Dicsően vív a székely, de már lankadoz a túlnyomó erő ellenében; a segély messze van, tán feledésbe is ment s az elszakadt hű társak rég a földben alusszák álmaikat. Csak a székelyek csillaga nem szunnyadoz s megemlékezve az áldozatról, az esküről, lobogva viszi a hírt földről az égi csarnokokba. Már itt lent az utolsó csata készül, maroknyi nép az ellenséggel szemközt, midőn egyszerre paripák dobogása és fegyverek moraja hallatszik s fényes hadak némán vonulnak éjente az égen fölfelé, a dicső hadtársak, kik háromszor jövének segítségre, most negyedszer, mint hallgatag szellemek hosszú sorban nyomulnak a csillagos égen keresztül feleik segedelmére s leszállnak ott, hol a kék boltozat ama havasokkal ölelkezik, nincs halandó erő, mely megállhatna a halhatatlanok előtt, rémülés szállja meg a tenger ellenséget s futnak mindenfelé többé hátra sem tekintendők. Azóta áll a székely háborítatlanul s nem sokára véget ér őrködése, midőn az elköltözöttek hű unokáihoz mint kalauz csatlakozva, örökségöket, széles magyar hont visszafoglalják. A fényes hadak ösvénye pedig, melyet jöttökben s visszatértökben taposának, eltörölhetetlen marad az ég boltozatán, az ő lábaik és lovaik patkóinak nyomdoka az, mit derült éjféleken mint tejfehér szalagot látsz tündökleni a magasban, s melynek neve azon órától fogva *hadak uta* a székelyeknél, melyre tekintve megemlékeznek ők Csabáról és apjáról Eteléről."

Alig egy év múlva Lugossy József, változatlanul újraközölve a fent idézett szöveget, felfedi, hogy a közlő egy „ismerőse", aki „fényes de súlyos korban" egy székely bajtársától hallotta, éjszakai tábortűz mellett.[24] A célzás minden bizonnyal az 1848–49-béli forradalmi eseményekre történik, ami megmagyarázná a közvetítő nevének elhallgatását, hogy óva legyen a császári hatóságok zaklatásaitól.

A fenti információ érdekes, de legalábbis kétes. Lugossy közvetett forrásáról semmit sem tudunk: Székelyföld mely részéről vonult hadba, milyen iskolázottsággal rendelkezett, mely tanintézetekben szerezte tudását. Mit adott hozzá Lugossy ahhoz, amit a közvetítő adatközlőtől megtudott (mert maga is beismeri, hogy

[24] Lugossy József, Ősmagyar csillagismei közlemény. Új Magyar Múzeum, 1855(V). 54–75; 113–146; 250–260; 549–564.114–115.

„kiegészítette" azoknak a természeti jelenségeknek a sorát, amelyek az eltávozott hunoknak jelzik a veszedelmet, amelybe az Erdély hegyei között maradt székelyek kerültek), milyen mértékben stilizálta a történetet? Merthogy ez alaposan stilizált, inkább Jókai tollához illik, semmiképpen sem tűnik egy egyszerű katonaember narrációjának. Mindezt tekintetbe véve annyi mégis sejthető, hogy két, különböző eredetű és típusú mítosszal van dolgunk: egy megmentő hősre váró közösség asztrális elemeket tartalmazó mitikus története (mely fennmaradt más népeknél, más kultúrákban is), és egy vélhetően krónikai eredetű történet a székelyek hun származásáról. A Lugossy által lejegyzett monda népszerűségének csúcsát az után éri el, hogy a magyar gyermekirodalom nagy alakja, Benedek Elek újrameséli egy 1900-ban kiadott, meséket és történelmi regéket tartalmazó gyűjteményben.

Egy másik népköltészeti eredetű információ Kriza Jánosnak a 19. század derekán végzett székelyföldi gyűjtéséből származik. Ez tartalmazza egy udvarhelyszéki ének (egymástól alig különböző) két változatát, amelyből a bennünket érdeklő szakasz így hangzik:

„Azét, mer én székköj vagyok,
Mindön embört nem uralok.
Atilla vót az én apám,
Szép örökség maradt reám."[25]

Végül pedig néhány újabb forrást is idézhetünk. Ezek egy része egy 1976-ban íródott szociográfiai riport révén őrződött meg, amelynek szerzője, miután kikérdez Székelyudvarhely peremközségében két fiatalt, és azt tapasztalja, hogy semmit sem tudnak vagy szégyellnek beszélni a székelyek eredetéről, feljegyzi: „A 80 éves ócfalvi Márton Mózest nem kell biztatni. Ömlik belőle a szó: »Némródnak vót két fia, Hunor és Magyar. Kelet-Ázsiában [így!] éltek, s onnan jöttek őseink ide. Pásztorsággal foglalkoztak. Egyik legelőről mentek a másikra, s mikor elfogyott az eleség, akkor vonultak tovább. A fiúk feleséget úgy szereztek maguknak, hogy be-be törtek más törzsek területére, s onnan rabolták el. Elszaporodtak, a szomszéd népek is háborgatták, s ezért felkerekedtek, és béjöttek a Kárpátokon. Itt nagy birodalmat alapítottak s Attila lett a vezérök. Attilát 'Isten ostorának' is hívták, mert ki-ki ütött más törzsekre, azért minden nép félt tőle. Attila hadaival járt erre-arra, s a többiek összeegyeztek, s megtámadták. Így meggyengült a birodalom, s szétesett. Attila elhatározta, hogy visszamegy az őshazába és onnan hoz segítséget. Háromszéken, Kászonon és Udvarhelyszéken keresztül ahogy mentek, Attila őrséget hagyott a keleti határon, hogy itt székeljenek addig, amíg ők visszatérnek. De ők nem jöttek vissza, hanem a magyarok. Akik a határnál székeltek, elszaporodtak, s így kapták a székely nevet.«" E történetet apró különbségekkel, de azonos

[25] Kriza János: *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*. Stein, Kolozsvártt, 1863. 33.

tartalommal újrameséli több szomszéd falusi idős adatközlő (ugyancsak egyszerű földművesek), a farcádi (akkor 68 éves) László János pedig röviden így összegez: „Hun maradékok vagyunk, Csaba királyfi utódai."[26]

A Hargita hegység lábánál található Lövétén élő Mihály János történész – egy Csaba mondájának eredetét kutató cikksorozata bevezetőjeként – gyermekkorában, nagyapjától hallott történetet mesél. „Szénacsinálni" indulván szekérrel még éjszaka, az égbolton látszó Tejútra nézve, az öreg elmesélte röviden, de tartalmát tekintve híven, a Lugossy által lejegyzett Csaba-mondát. Később viszont Mihály megtalálta a történet forrását: egy elemi iskolák számára kiadott régi tankönyvet, amelyet a család még őrzött, és amelyben ez olvasmányként szerepelt.[27]

Úgy tűnik, a népköltészeti források, csakúgy, mint a közelebbi múltban megszólaló, egyszerű földműves emberek közül kiválasztott interjúalanyok a székelyek eredettörténetét meglehetősen könyvízűen mesélik. A kollektív emlékezetben lehetetlen, hogy ennyi történelmi adat pontosan fennmaradt volna ennyire hosszú időn keresztül. Mircea Eliade megállapítására hivatkozhatunk: „A történelmi esemény vagy a valóságos történelmi személyek a legvégső esetben is csak két vagy talán három évszázadon át maradhatnak meg a nép emlékezetében. Azért van ez így, mert a nép emlékezete az egyedi eseményeket és a valóságos személyeket nehezen őrzi meg: az események helyett kategóriák, a történeti személyiségek helyett pedig archetípusok határozzák meg az effajta képzelet működését. Így a történeti személyiség áthasonul mitikus előképévé (a hőssé stb.), az események pedig mitikus cselekedetek kategóriájává (a szörnnyel vívott küzdelemmé, testvérharccá stb.). Ha ezek az elbeszélő költemények valóban megőriznek valamit abból, amit »történeti igazságnak« szoktunk nevezni, akkor az az igazság soha nem a meghatározott személyiségre vagy eseményre vonatkozik, hanem a korszak intézményeire, szokásaira és tájaira."[28] Következésképpen az a történet, amely a krónikások műveiből vagy ezekből ihletődött írásokból kölcsönzött idézetnek tűnik, alighanem más forrásból származik, mint a hun birodalom koráig folyamatosan visszanyúló kollektív emlékezet.

A székely himnusz

Úgy véljük, nem tekinthetjük át a hun-székely leszármazás mítoszának csatornáit anélkül, hogy ne érintenénk a „székely himnusz" több szempontból is kényes

[26] Hermann Gusztáv: *Felsőboldogfalva útjain*. 1976. Kézirat a szerző birtokában.

[27] Mihály János: Csaba királyfi nyomában. *Udvarhelyi Híradó*, 2011, 4, 9, 14, 19, 24, 29, 34, 44 szám.

[28] Eliade, Mircea: *Az örök visszatérés mítosza, avagy a mindenség és a történelem.* Fordította Pásztor Péter. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2006. 72.

kérdését. Mihály János fentebbi történetében is nagyapja úgy támasztja alá az általa elmondottak hitelét, hogy eldúdol két sort ebből a dalból.

Igazából 1921-ben a szerzők nem himnuszt szerettek volna írni. A Székelyudvarhelyről származó Csanády György újságíró és a Kolozsvárról kitelepedett Mihalik Kálmán orvos egy szomorkás hangulatú dalt, egyfajta profán zsoltárt kívántak komponálni, amely tükrözné a székelyek kollektív érzelemvilágát az új geopolitikai helyzetben. Eredetileg ez egy misztériumjáték része volt, amit egy Budapest melletti erdő tisztásán adtak elő. Az itt tartott szertartásokon olyan székely fiatalok vettek részt, akik tanulmányaik folytatása érdekében Magyarországra költöztek. E szertartások rendje bizarrnak tűnő elegye volt a misztikus és profán elemeknek, célja az volt, hogy elmélyítse a jelenlévők ragaszkodását a szülőföldjükhöz úgy, hogy más népek érzelmeit ne sértse. A dal előbb a Magyarországon tanuló székely egyetemisták körében terjedt el, majd énekelték a cserkészek is, miközben Romániában még a két világháború közti időszakban betiltották (de nem szabadott énekelni a kommunista Magyarországon sem!), mely tiltás egészen 1989 végéig érvényben maradt.[29] De éppen e tiltás tette rendkívül népszerűvé, mígnem a székely közösség egyfajta himnuszává vált. Az, hogy az 1989 utáni Romániában a hatóságok megtűrik, egyfelől azt bizonyítja, hogy a tiltás hatástalan volt, másrészt azt, hogy nem mutatható ki a szövegben semmiféle románellenes tartalom. A kritika általános véleménye viszont az, hogy a vers nem tartozik a magyar líra gyöngyszemei közé. Csanádi költeménye eredetileg így hangzott:

Ki tudja merre, merre visz a végzet
Göröngyös úton, sötét éjjelen
Segítsd még egyszer győzelemre néped
Csaba király a csillagösvényen

Maroknyi székely porlik, mint a szikla
Népek harcától zajló tengeren
Fejünk az ár, jaj, százszor elborítja
Ne hagyd el Erdélyt, Erdély Istene

A himnusz folklorizációs folyamaton ment át, néhány szó változott az eredeti kézirathoz képest, sőt, hozzáadtak néhány szakaszt. Ünnepi alkalmakkor viszont az eredeti szöveg apró részleteiben folklorizált változatát éneklik, a hozzáadott szakaszok nélkül. Úgy véljük tehát, hogy a himnusz – a „csillagösvényen" várt Csaba királyfi legendás alakjának felidézésével – döntő szerepet játszott abban, hogy a székelység nagy többsége, a legkülönbözőbb társadalmi, intellektuális és életkori

[29] Bárdi Nándor: A történetírás és a székelykultusz. In: (szerk. Bárdi Nándor, Pál Judit): *Székelyföld története*. III. 592–604. Székelyudvarhely: Haáz Rezső Múzeum, 2016. 596–598.

csoportok magukénak érzik a székelyek hun leszármazásának tanát. Mindez az akadémiai körök és tankönyvszerzők arra irányuló erőfeszítéseinek dacára, hogy megismertessék a történészek szakmai vitáiban megfogalmazott újabb elméleteket. A hun eredetelmélet – különösképpen a „Hadak útja" mondája, amelyre utal a himnusz – a székelyeknél a megmaradás, az identitás, a hagyományok, a nyelv és kultúra őrzésének a szimbóluma. A székelyek kis része – mindenképpen kevesebb, mint 50%-a – hajlandó egyelőre különbséget tenni *szimbólum* és *történelmi igazság* között. Annál is inkább, mert a „történelmi igazság" jelenleg – és előreláthatóan még hosszú ideig – a szakemberek vitáinak tárgya lesz.

A székelyekkel kapcsolatos egyéb mitizált sztereotípiák

A hun eredettudat a székelyek csoportidentitásának egyik alapeleme. A székelyekkel kapcsolatban viszont – akik, mi tagadás, sok tekintetben különböznek a többi magyartól – élnek más mítoszok is, ezeknek egy része a székely közösségen belül, más részük azonban inkább a nem székely magyarok között. A székelyek mitizált tulajdonságainak tömör összefoglalóját Jókai Mór adja *A jövő század regénye* című, 1872 és 1874 között kelt könyvében: „Magyarabb valamennyinél, mert se vérébe, se nyelvébe, se szokásaiba nem vegyült soha semmi idegen. És amellett megvannak benne minden nemzetnek a jó tulajdonai. Honszerető, szabadságvágyó, mint a svájci; szavatartó, hidegvérű, mint az angol, okos, vállalkozó, számító, mint a zsidó; jó katona, mint az arab; mértékletes, józan, szorgalmas, mint a porosz; magán segíteni tudó, idegentől irtózó, mint az olasz; találékony, mint a jenki; tiszta, mint a hollandi; demokrata, szabadelvű, mint a francia; és kitartó, mint az orosz; és mindenek felett szapora, mint a zsidó és a szláv; vallási türelem dolgában pedig előtte van minden nemzetnek a világon." E Jókai által sorolt pozitív (?) tulajdonságok özöne önkéntelenül mosolyra késztethet, de nem tagadhatjuk – élve az általánosításoknak szóló fenntartás jogával – egy jó részük valós alapjait. Mások viszont nyilvánvalóan ellentmondanak a valóságnak.

Jókai viszont csak egy a mitizált székelységkép megalkotóinak sorában. A néprajzkutatók szerint ők a leghívebb őrzői a hagyományos viseletnek, építésmódnak (székely kapu, székely ház), a szokásoknak és a népköltészetnek.[30] Kossuth szerint e néptörzs „az egész keresztény Európában (legfölebb tán a baskokat kivéve) egyedül volt képes eredeti szabadnép typusát minden feudalizmusi fertéztetéstől tisztán tartani."[31] Gerando szerint ők „az ősi harci erények" védelmezői: „Egy nép, mely éppoly harcedzett, mint amennyire vitéz, de sorsüldözött is, mely lakterülete domborzati adottságai révén körülbástyázott vidéken él; nép, mely oly sokáig

[30] Veres Péter: Az identitás jelképei. *Aetas*, 1993/ 3. 163–175.
[31] Kőváry, 1842.

volt képes szembeszegülni egy birodalom hatalmával."[32] Izsák József viszont arra figyelmeztetett, hogy csapda fenyeget e témában minden egyoldalú definíciót: „Hogy mennyire a relativitásokon alapulnak a népjellemző megállapítások, mutatják azok az ellenmondások, amelyek egymásba ütköznek. De Gérando megállapítja, hogy a székely szűkszavú, Ravasz László pedig, hogy bőbeszédű. Nehéz eldönteni, melyiknek nincs igaza."[33] A székelyek általános és idealizált jellemzői egyesek számára zivataros történelmükkel magyarázhatók, de a havasok világának mostohaságával is.

De vajon az egész Székelyföld egy összefüggő, hólepte csúcsok által övezett havasi környezet volna? Mit szólnak ehhez a Kis-Küküllő középső folyásának szőlőművesei, a hagymájáról nevezetes Kibéd zöldségtermesztői, a „Murokországnak" is nevezett Nyárád-terén élők (a „murok" a székely nyelvjárásban sárgarépát jelent), a Nagy-Küküllő középső folyásának lakói (főképpen Székelykeresztúr alatt), nem is beszélve azokról, akik Aranyosszék termékeny földjét művelik? Ők is székelyek, akár a csíkiak, a gyergyóiak, a kászoniak, a Hargita magas fennsíkján vagy Kovászna környékén élők! Hogy lehetne hasonló életlátása annak, aki szőlőjének, zöldséges földjeinek kapálásával, a bőségesen termő búza aratásával foglalatoskodik, mint annak, aki a fa kitermeléséből, feldolgozásából és szállításából él vagy a hegyi legelőkön tartott állatok hasznából, bő szénatartalékot hordva télire a csűr feletti magas „udorba", akinek köves és terméketlen földje – amelyet inkább „becsületből" művel – mondhatni csak bosszúságot okoz? Székelyföld domborzata, éghajlata sokkal változatosabb, mint ahogyan az Budapestről vagy akár Kolozsvárról látszik. A döntően havasi székelység éppen úgy mítosz, mint a hun eredet, vagy az, hogy más etnikumokkal sohasem keveredett.

Létezik továbbá a magyar köztudatban a konok, ravasz, csavaros eszű és beszédű havasi székely típusa, amit e köztudat kiterjeszt az egész Székelyföldre. E tekintetben sokatmondóak a „székely viccek", ezeknek viszont jó része inkább a pesti kávéházakban született, mintsem Székelyföldön. E kép születésében jelentős szerepe volt két székely írónak, Nyírő Józsefnek (1889–1953) és Tamási Áronnak (1897–1966), de őket sajnos kevésbé tehetséges epigonok is követték, akik a balladai hangvételt olykor olcsó „góbéskodásra" váltották. Hogy megértsük a Tamási által megjelenített székely habitusát, hadd idézzünk egy nemrégen írt érdekes recenzióból, amelyet egy román szerző tett közzé az *Ábel a rengetegben* című regényéről (mely először 1932-ben jelent meg Kolozsváron, később kiadásra került román fordítása is):

> „Noha apa és fia társalgásának vagyunk tanúi, amelyről azt gondolnánk, hogy a lehető legközvetlenebb modorban folyik, az erdélyi szerző írásában egy agyafúrt, finom

[32] Gerando, 1845. II. 132.

[33] Izsák József: Székely nemzetkép tegnap és ma. In: *Szülőföldünk. A KMDSz székelyudvarhelyi vándorgyűlésének előadásanyaga*, 1944. 116.

célzásokkal fűszerezett szóváltást találunk, ami azt sugallná, hogy az egyszerű székely szeret játszani a másik eszével, próbára tenni azt, inkább rávezetni arra, amit mondani szeretne, mintsem egyszerűen közölni mondandóját. Olvasva ezt a párbeszédet, óhatatlanul elgondolkozol azon, mi lehet mögötte.

Akarva-akaratlanul, tovább haladva a regény lapjain, eszembe jutottak más parasztemberek, akikkel a román irodalomban találkoztam, évekkel ezelőtt olvasott történetekben. Noha ugyanabban a szegénységben sínylődik és túlélési küzdelemben viaskodik, mint a székely, a román paraszt közvetlenebb, beszéde éppoly nyers és bárdolatlan, mint az élete, nincs ideje köntörfalazásra. Számomra ez tűnt a román paraszt meg az ős székely közti fő különbségnek, hogy az utóbbinak van türelme kipuhatolni beszédtársa szándékait, hogy ne kockáztasson többet, mint szeretne."[34]

Nincs módunkban itt számba venni minden, székelyekhez kötődő mitizáló meg idealizált sztereotípiát. Hisszük viszont, hogy ez a mai Románia középpontjában élő, jelentős lélekszámú embercsoport, amely jól körülhatárolható mind földrajzilag, mind pedig kollektív identitása tekintetében, melynek érdekes a történelme, jellegzetes a népköltészete, továbbá változatos és festői környezetben él, nagyobb és valóságigényesebb figyelmet, valamint több empátiát érdemelne az ország többségi lakosságától.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Alamichel, Marie-Françoise: Brutus et les Troyens: une histoire européenne. *Revue belge de philologie et d'histoire,* 2006 (86) 1, 77–106.

Anonymus: *A magyarok cselekedetei*. Veszprémi László fordítása. Budapest: Osiris, 2004.

Bárdi Nándor: A történetírás és a székelykultusz. In: (szerk. Bárdi Nándor, Pál Judit): *Székelyföld története*. III. 592–604. Székelyudvarhely: Haáz Rezső Múzeum, 2016.

Belges, Jean Lemaire de: *Illustration de Gaule et singularité de Troie* (1510–12). In: Simonin, Michel : *Dictionaire des lettres françaises – Le XVIe siècle*. Paris : La Pochoteque, 2001.

Cara, Mirela: „Ábel în codru", un portret al secuiului neaoș. *Corbii albi. Portal de contact român-maghiar*. Luni, 11 februarie, 2019.

Costin, Miron: *De neamul moldovenilor*. *Letopiseţul Ţării Moldovei. De neamul moldovenilor,* Iași: Junimea, 1984.

[34] Cara, Mirela: „Ábel în codru", un portret al secuiului neaoș. *Corbii albi. Portal de contact român-maghiar*. Luni, 11 februarie, 2019.

Eliade, Mircea: *Az örök visszatérés mítosza, avagy a mindenség és a történelem.* Fordította Pásztor Péter. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2006.
Gerando, Auguste de: *La Transylvanie et ses habitants*. Paris: Comptoir des Imprimeurs-Unis, 1845. I–II.
Györffy György: A székelyek eredete és településük története. In: Uő.: *A magyarság keleti elemei*, Budapest: Gondolat, 1990. 11–42.
Hermann Gusztáv: *Felsőboldogfalva útjain*. 1976. Kézirat a szerző birtokában.
Hermann Gusztáv Mihály: *Secuii. Istorie – cultură – identitate*. Miercurea Ciuc: Pro-Print, 2009.
Hermann Gusztáv Mihály: *Cronici* și *documente controversate privind istoria secuilor. Fragmente* și *interpretări*. Cluj-Napoca: IPSMN, 2017.
Hermann Gusztáv Mihály – Orbán Zsolt: *Csillagösvény és göröngyös út. Mítosz és történelem a székelység tudatában*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2018.
Izsák József: Székely nemzetkép tegnap és ma. In: *Szülőföldünk. A KMDSz székelyudvarhelyi vándorgyűlésének előadásanyaga*, 1944.
Kordé Zoltán (szerk.): *A középkori székelység.* Csíkszereda: Pro-Print, 2001.
Kőváry László: *Székelyhonról*. A Királyi Lyceum betűivel, Kolozsvárott, 1842.
Kriza János: *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*. Stein, Kolozsvártt, 1863.
Lugossy József, Ősmagyar csillagismei közlemény. Új Magyar Múzeum, 1855(V). 54–75; 113–146; 250–260; 549–564.
Mihály János: Csaba királyfi nyomában. *Udvarhelyi Híradó*, 2011, 4, 9, 14, 19, 24, 29, 34, 44 szám.
Oláh Miklós: *Hungária – Athila.* Szerkesztette Kulcsár Péter. Budapest: Osiris, 2000.
Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*. I–VI. Pest–Budapest: Ráth Mór kiadása, 1868–1873.
Székely Estvan: *Chronica ez vilagnac dolgairol*. Craccoba, MDLIX.
Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Budapest: Gondolat, 1984.
Thuróczy János: *A magyarok krónikája*. Horváth János fordítása. Budapest : Európa Könyvkiadó, 1980.
Veres Péter: Az identitás jelképei. *Aetas*, 1993/ 3. 163–175.
Werbőczy István : *Hármaskönyv*. Kiadja Kolosvári Sándor ás Óvári Kelemen. Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1894.

 DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v30i2.140

Kovács Eszter*

Etnicitás az idegenvezetésben

Székelyföldi idegenvezetők narratívái

Székelyföld mint turisztikai desztináció[1] jelentős mennyiségű tudományos elemző munka, statisztikai felmérés központi témájává nőtte ki magát az elmúlt tíz évben. A legtöbb tanulmány a turizmusgazdaság, a turizmusmarketing, illetve a turizmus és identitás, etnicitás témában látott napvilágot.[2] Annak ellenére, hogy Székelyföld jogi-adminisztratív szempontból hivatalosan nem elismert területi egység – így mint intézményesült turisztikai régió[3] sem „létezik" a hivatalos fórumokon

* A szerző szociológus, a budapesti PPKE BTK óraadója. E-mail: kovacs.eszter0519@gmail.com Ez a tanulmány a Székelyföldi önképépítés a 19-20. században c. NKFI 128848. sz. kutatás keretében készült.

1 Erdély turisztikai nagydesztinációként tekinthető a maga megyei, városi, üdülőhelyi, hegyvidéki, dombvidéki, síkvidéki településtársulásaival és kisdesztinációival. Viszont ez a desztinációs bontás nem fedi le egész Erdélyt mint releváns turisztikai desztinációt. Így Székelyföld esetében szubregionális turisztikai középdesztinációról beszélhetünk. L. Horváth Alpár: Turizmus – vonzerők és vendégforgalom. In: Benedek József (szerk.): *Erdély. Tér, gazdaság és társadalom.* Iskola Alapítvány Kiadó – Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár. 2020. 422–423.

2 Barbócz Zsolt: The Branding Power of Szeklerland. Online Place Branding Tendencies and Identity-Forming Efforts in Szeklerland. *Acta Universitatis Sapientiae, Communicatio*, 2020/7. 123–136.; Horváth Alpár: Turizmus – vonzerők és vendégforgalom. In: Benedek József (szerk.): *Erdély. Tér, gazdaság és társadalom.* Iskola Alapítvány Kiadó – Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár. 2020.; Horváth A. – Michalkó G.: Az etnicitás turizmusföldrajzi értelmezése erdélyi példákon keresztül. – *Földrajzi Közlemények*. 2014. 150–160.; Horváth Alpár: Az etnicitás dilemmája a Székelyföld turizmusfejlesztésében. *Tér és Társadalom,* 2010/3. 147–162.; Ilyés Zoltán: Az emlékezés és a turisztikai élmény nemzetiesítése. In: Feischmidt Margit: *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Budapest: L'Harmattan, 2014.; Kiss Tamás – Barna Gergő – Deák Attila: Székelyföldi turisztikai régió? Kérdőíves, fókuszcsoportos és statisztikai vizsgálat a székelyföldi turizmusról a székelyföldi turizmusról. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet. 2013; Nagy Benedek: *A turisztikai helymarketing Székelyföldön – Az imázs- és márkahasználat tudományos megalapozása.* Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet. 2013; Tóth-Batizán Emőke: Turizmusra vállalkozva. „Székelyföld a Kelet Nyugatja, a Nyugat Keletje". *METSZETEK*, 2017/6. No. 4. stb.

3 Románia történelmi tartományai a turisztikaimarketing-kiadványokban már jól elkülönült területi egységeket képeznek, de a turisztikai régiók valójában még nincsenek intézményesülve. Horváth Alpár: Az etnicitás dilemmája a Székelyföld turizmusfejlesztésében. *Tér és Társadalom*, 2010/3. 147–162. 150.

– esetében mégis specifikus kulturális turisztikai desztinációról beszélhetünk,[4] ami a székelyföldi kisebbségi szocializációs sajátosságokból adódik. Ezek a székelyföldi magyarság nemzeti önmeghatározásában,[5] a közéleti megnyilvánulásaiban, az etnicitásban és a regionális kultúra hangsúlyos megjelenésében ragadhatók meg.[6] A turizmusban és a turizmusmarketingben is érzékelhetők a sajátosságok, amik egyszerre egy külső (magyarországi média, turisztikai irodák és turisták általi), illetve egy belső (saját gazdasági, kulturális és politikai) helyzetértelmezésből fakadnak.[7]

Bár a térség jelentős fejlődést mutat a szolgáltatói oldalon – az érintett szereplők igyekeznek kiemelni, szélesebb körben tematizálni a táj szépségét, a helyi szellemi és épített kultúra elemeit, a (népi) hagyományokat –, de a térségnek nincs marketingszempontból markáns, jól meghatározott pozicionálása. Székelyföld turizmusmarketingje többnyire a nemzeti-etnikai-folklorisztikus irányba mutat.[8] Ennek következtében a bevett sztereotípiák dominálnak, és ezek határozzák meg a befogadók mentalitását.[9] Míg a történelmi múltból átörökített etnikai mítoszok a magyarországi turizmust szolgálják ki Erdélyre és ezen belül Székelyföldre fókuszálva, addig a többségi társadalom számára disszonáns, nehezen értelmezhető ez a megközelítés.[10] Székelyföld eleve jó pozícióból indul a romániai turisztikai „versenyben", mivel Románia 5-6 legfontosabb turisztikai régiója között van, viszont tény, hogy még mindig alacsony vonzerővel bír a piacon.[11]

A nemzeti identitásturizmus mint a kulturális örökségturizmus egy mikroszegmense hangsúlyos jellemzője a székelyföldi turizmusnak. A kognitív, esztétikai, érzelmi, indulati szükségletek kielégítését megcélzó turisztikai szolgáltatásokat foglalja magában. Mítoszokat, hősöket elevenít fel a múltból, amelyekkel avagy akikkel lehet azonosulni, akiket lehet ünnepelni, vagy adott esetben bűnbakot

---

4 Székelyföld mint egységes turisztikai desztináció csak a magyarországi piac számára létezik, ahol gyakran Erdély egészét reprezentálja. L. Kiss – Barna – Deák, 2013. 26., 43; Tóth-Batizán, 2017. 213.

5 Itt a magyar nemzeti identitás és a székely regionális identitás összefonódásáról beszélhetünk az identitásrégió sajátosságaként. L. Horváth, 2010. 154

6 Horváth, 2010. 150.

7 Horváth Alpár: *Határhelyzetek és kulturális törésvonalak a turizmus szolgálatában. Gondolatok a szépvízi történeti kiállítás koncepciójához*. In: Nagy József (szerk.): *A határvédelem évszázadai Székelyföldön. Csíkszék és a Gyimesek vidéke*. Szépvíz: Szépvízért Egyesület, 2018. 334–355. 344.

8 Vö. Kiss – Barna – Deák, 2013. 46. Ebben a szemléletben a modernizáció előtti közösségi létet, a még eredeti, a még autentikus elemeket, egyfajta romlatlan paraszti állapotot emelik ki. L. Kiss – Barna – Deák, 2013. 94.

9 Barbócz, 2020. 124.

10 Horváth 2010. 156.; 2015. 152.

11 Ez a COVID-19 globális begyűrűzésével változást mutat. A téma részletezésére a későbbiekben kerül sor, *A COVID-19 hatásai a székelyföldi turizmusban* alfejezetben.

találni a kedvezőtlen történelmi események értelmezésére, a valahová tartozás igényének kielégítésére.[12]

A kínálati oldalról a székelyföldi idegenvezetőknek nagy szerepük van a régió bemutatásában, imázsalakításában. Ők az úgynevezett „kultúr"- vagy „élménybrókerek",[13] akiknek munkája során szociális reprezentáció valósul meg, amelyekben nagy szerepet kap az eszmeiségük, a gondolkodásmódjuk, a térség bemutatásának módja, ami az etnocentrista reprezentációs mintától a kulturálisan pluralista identitásturisztikai orientációig terjedhet. Mindenképpen egy verbálisan megjelenített identitást és kultúrát közvetítő szerepet töltenek be.[14]

Ebben a tanulmányban a székelyföldi idegenvezetők körében végzett empirikus kutatás eredményeképpen kirajzolódott önazonosságot és társadalmi kategorizációkat vizsgálom a terepélményeik alapján. A dolgozat fő kérdése, hogy milyen etnikai tulajdonságok szerint határozzák meg magukat, saját közegüket és a Székelyföldet, s ez mennyiben hat ki a régió bemutatására?

Módszertani keretek

A székelyföldi idegenvezetőkkel 2021 június-júliusában félig strukturált mélyinterjúk készültek annak érdekében, hogy rálátást kapjunk a Székelyföld-imázs egyéni, mikroszintű konstrukciójára, amelyet az idegenvezetők végeznek a munkájuk során. A kutatás fő kérdései a következők voltak: milyen szocializációval kerültek státuszukba az idegenvezetők? Milyen Székelyföld-kép él bennük, ebből mit mutatnak meg a turistáknak (magyarországi-román-külföldi)? Hogyan építik fel a turisták számára Székelyföldet, erre milyen válaszreakciókat kapnak? Hogyan és honnan sajátították el bemutatási mintáikat, az adaptációkat? Az a feltételezésem, hogy az ezekre adott válaszokból kirajzolódik az idegenvezetők nemzeti, etnikai, lokális identitása is.

---

[12] Horváth Alpár: A nemzeti identitásturizmus kreativitásigénye. In: Rátz T. – Michalkó G. (szerk.): *Kreativitás és innováció a turizmusban.* Székesfehérvár – Budapest: Turizmus Akadémia 7. Kodolányi János Főiskola – MTA CSFK Földrajztudományi Intézet – Magyar Földrajzi Társaság, 2015. 151–167.

[13] Az élményközvetítéssel foglalkozó irodalom számos konkrét példát kínál arra, hogy az élmények koreografálásához nemcsak interpretálják a történelmi eseményeket, illetve anekdotákat és történeteket mesélnek az idegenvezetők, hanem szerepjátékokkal és drámákkal is próbálják megragadni a figyelmet, és bizonyos esetekben a turisták aktív résztvevőként való bevonásával saját tapasztalataik koreografálásába is belehelyezik őket L. Weiler, Betty – Black, Rosemary: The changing face of the tour guide: one-way communicator to choreographer to co-creator of the tourist experience. *Tourism Recreation Research,* Volume 40, Issue 3. 2015. 364–378. 368.

[14] Horváth, 2010. 156.; 2015. 152–153.

Összesen 17 interjú készült, amelyben az interjúalanyok Gyergyószékről (2), Csíkszékről (5), Udvarhelyszékről (2), Háromszékről (6), szász vidékről (1) és Brassóból (1) kerültek ki, idegenvezetői munkájukat Erdély- és Székelyföld-szerte végzik.[15] Jelenleg ketten működnek főállású idegenvezetőként; heten tanárok,[16] másodállásban aktív idegenvezetők; nyolcan turizmusmenedzsmenttel és idegenvezetéssel foglalkoznak a lakóhelyükön.[17] Az interjúalanyok kiválasztásakor a fő kritérium az volt, hogy hivatásos (idegenvezetői oklevéllel rendelkező) idegenvezetőkkel készüljenek a beszélgetések, illetve a Székelyföld különböző területeiről ugyanakkora arányban kerüljenek ki az idegenvezetők. Nem volt cél az Erdély nagyvárosaiban tevékenykedő idegenvezetőket bevonni, viszont hamar kiderült, hogy ezekből az idegenvezetőkből néhánynak van székelyföldi kötődése, és ugyanúgy járják Székelyföldet a turistacsoportokkal, ugyanakkor az EMIE szerves részei. Az egyesület fontos pozícióival bíró tagjai mind részt vettek az kutatásban, lévén, hogy többnyire székelyföldiek vezetik a szervezetet. A 17 interjúbeszélgetés 22 óra anyagot tartalmaz. Az interjúkban elhangzottakat kódok szerint csoportosítottam, amelyek a főbb tématerületek szerint alakultak ki.[18] A szövegrészletek elemzése alapján igyekeztem következtetéseket levonni a feltett kérdésekre vonatkozóan.

Elemzett egységek

A következőkben a családi és az iskolai szocializációs mintákon keresztül rekonstruálom az idegenvezetővé válás folyamatát. Feltételezem, hogy az életrajzi jellemzők által felszínre kerülhetnek az egyéni élet rejtett dimenziói, és a pályaválasztáshoz

[15] Tizenhét férfi, nyolc nő tagja van az Erdélyi Magyar Idegenvezetők Egyesületének, továbbiakban EMIE (Székelyudvarhely 2, Szentegyháza 1, Sepsiszentgyörgy 1, Brassó 3, Korond 1, Gyergyószentmiklós 2, Gyergyóalfalu 1, Felsősófalva 1, Arad 1, Csíkvacsárcsi 1, Lövéte 1, Székelykeresztúr 1, Bánffyhunyad 1, Csíkszereda 2, Nagyvárad 1, Segesvár 1, Tusnádfürdő 1, Csernáton 1, Torda 1).

[16] A hét személyből hatan középiskolai tanárok (magyar-román (1), turizmus-gazdaságtan (3), földrajz (2) és egy személy egyetemi oktató turizmus-földrajz szakirányon.

[17] Ezek a személyek különböző helyi turisztikai intézményekben töltenek be menedzserszerepet, többnyire csak helyi idegenvezetést vállalnak, viszont van korábbi tapasztalatuk a nagybuszos idegenvezetésben.

[18] Az interjúszövegek legfőbb témakörei szerinti kódok: demográfiai adatok, lakóhely jellemzése, korai hatások, lakóhelyváltoztatás, magánéleti változás, idegennyelvtudás, nyelvi gátlások, első idegenvezetés, buszos kirándulások, magyar turisták Székelyföld-desztinációja, magyar turisták Székelyföld-képe, helyiek és a magyar turisták, román turisták Székelyföld-desztinációja, román turisták Székelyföld-képe, helyiek és a román turisták, külföldi turisták Székelyföld desztinációja, külföldi turisták Székelyföld-képe, helyiek és a külföldi turisták, távozás-változás-magyar turisták, távozás-változás-román turisták, távozás-változás-külföldi turisták, idegenvezetői szemlélet, jövőbeni célok, EMIE, „Határtalanul" program, COVID-19 és a székelyföldi turizmus.

kapcsolódó ok-okozati összefüggések. Továbbá az életpályák alakulásában a „valóság" egyéni birtokbavételének folyamatából, a személyes tapasztalatokból, illetve a mindennapi élet helyzetmegoldásaiból látható lehet az identitások kialakulása, amelyek az idegenvezetők szakmai életében is kibontakoznak.[19] Ebben a szakaszban figyelembe veszem, hogy milyen körülmények, személyek között nőtt fel az adott idegenvezető, milyen közösségekbe integrálódott a szülők és a tanárok által. Ha elfogadjuk, hogy az egyén társadalmi életben maradását, előrehaladását, életpályájának ívét az általa elsajátított kulturális háttérrendszernek, értelmezésrendszernek a mértéke határozza meg,[20] akkor következtetéseket vonhatunk le a későbbi szakmai életút alakulására vonatkozóan is. Az egyén etnikai identitásának kialakulásában meghatározó jelentőségűek a mikroszintű, személyközi tapasztalásai, és az a mód, ahogyan elhelyezi magát a különböző szimbólumok, értékek halmazában, illetve a társadalmi rendszerekben.[21]

Családi szocializációs minták

Azt a szocializációs közeget vizsgáltam meg, ami az interjúalanyt a turizmus és az idegenvezetés felé terelte. Szándékosan említem előbb a turizmust és csak mellette az idegenvezetést, mert az már az interjúk feldolgozásának elején kiderült, hogy talán csak egy személynél volt tudatos az idegenvezetői pályára mint szakterületre való készülés. Ez abból is látszik, hogy a résztvevőkből mindössze 2 személy dolgozik teljes állásban idegenvezetőként. A tanárok kiemelten a nyári időszakban vállalnak buszos kirándulásokkal idegenvezetést Erdély- és Székelyföld-szerte. A turizmusmenedzsmenttel foglalkozók leginkább a lakhelyükön vállalnak idegenvezetést, és maguk is a helyi turisztikai szolgáltatók körébe tartoznak.

Az interjúalanyok legkorábbi utazás- és a lakóhelytől való távolmaradásélménye a szülők és nagyszülők révén alakult ki. Az első, legkézenfekvőbb tapasztalatok a rokonlátogatások és a nyaralások voltak. Viszont nem lehet kijelenteni, hogy emiatt választották volna a turizmust szakterületüknek, ezek a korai szocializációs élmények, a rutinos utazás és a mobilis életmód tapasztalatát adták meg. A távoli rokonok körbekalauzolása a lakóhelyen már tudatos szülői felkészítés volt, ha nem is kimondottan az idegenvezetői létre, de a magabiztos helyismereti tudás kialakítására. Erősebb motivációs tapasztalatot és életérzésélményt kaptak azok, akiket a szüleik tanárként vittek magukkal egészen kicsi kortól az iskolai osztálykirándulásora, illetve akiknek a szülei a rendszeresen túrázó, kiránduló értelmiségiek

[19] Niedermüller Péter: Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Ethnographia*, 1988/3-4. 376–389. 379.

[20] Uo.

[21] Barth, Frederik (ed.): *Ethnic groups and boundaries: The social organization of cultural difference*. Boston: Little, Brown. 1996. 10–11.

körébe tartoztak. Ezek közül több esetben említik a sepsiszentgyörgyi Kónya Ádám és Kisgyörgy Zoltán (földrajztanárok) nevét, illetve a csíkszeredai Beder Tibort, aki a nyolcvanas években indította el a „Jöjjön velünk!" természetjáró mozgalmat. A gyerekkori lakóhely mint frekventált turisztikai célpont is mintákat, lehetőséget és betekintést adott a turizmus területének megismerésére. Így például Farkaslaka, Csíksomlyó, Tusnádfürdő és Brassó. Végezetül pedig a szülők turizmusban való munkaterülete (szállodai dolgozók, panziót működtetők) adta a következő mintát az életutak kialakulásában.[22]

Iskolai szocializációs minták

A legkorábbi iskolai szocializációs minták a középiskolai képzésben és életvezetésben jelentkeznek, amikor már a közösség- és rendezvényszervezés is megjelenik mint iskolán belüli és tanítás utáni fakultatív tevékenység. Hárman emelték ki, hogy ezekben az években egészen az érettségiig intenzív közösségi életet éltek. A diákönkormányzati és az iskolán kívüli klubokban való tevékenységeket (néptánc és sportkör), illetve a nonprofit szervezetekben való aktív részvételt sorolták ide. Ehhez kapcsolódnak a tanárok mint vonatkozási pontok, akik személye, szakértelme és érdeklődési köre bevonzotta az interjúalanyokat (Kónya Ádám és Kisgyörgy Zoltán neve újra elhangzik). A néptánc, a sport és ezáltal a táborok adják a következő szocializációs tényezőt, amit az interjúalanyok a közösségi lét és az utazási szokások elsajátítása szempontjából kiemelnek.

A pályaválasztás a középiskola után legtöbbjüket (12 személy) a földrajz-turizmus szakirány felé irányította.[23] Az előzetes, turizmusban (szülők által) szerzett tapasztalattal, a lakhellyel (turisztikai desztináció) és szocializációs közeggel (közösségek) indokolták a turisztikai szakirány preferálását. Illetve azzal, hogy humán beállítottságú szakmát szerettek volna választani.[24] További két személy pedig a reál beállítottságú területről váltott szakot a földrajz-turizmusra, a többi esetben (3) pedig lassabban alakult ki a turisztikai irányvonal, elsősorban (földrajz) tanári diplomát szerettek volna szerezni, vagy a teológiáról és a szociális szférából képezték át magukat.

[22] Három személy felmenői dolgoztak a turizmusban mint szolgáltatók, mivel lakhelyük a frekventált székelyföldi turista desztinációkhoz tartozott (Csíksomlyó, Farkaslaka, Tusnádfürdő).

[23] A kérdezettek végzettsége: földrajz tanári szak (2), földrajz-turisztika szakirány (8), földrajz-turizmus és kommunikáció szak (2), földrajz-turizmus és anglisztika (1), tanárképző (1), nemzetközi kapcsolatok (1), néprajz szak (1), közgazdaságtan (2). Az átképzések pedig a gyulafehérvári teológiáról és az egészségügyi asszisztensi szakmából történtek.

[24] Ebből ketten film-fotó szakon szerettek volna tanulni, de az előzetes művészeti képzés hiánya miatt a földrajz-turizmus mellett döntöttek.

Az egyetemi szocializáció volt az a terep, ahol „élesben” is megtapasztalhatták az idegenvezetői szakmát. Akik Kolozsváron vagy a kolozsvári BBTE gyergyószentmiklósi kihelyezett tanszékén tanultak földrajz vagy földrajz-turizmus szakon, azok számára kiemelkedő jelentőségűek voltak az évente több alkalommal megszervezett terepgyakorlatok. Ezek a túrázástól a településismeretig több szempontra terjedtek ki. A kolozsvári, későbbi évfolyamok Horváth Alpár és Pál Zoltán egyetemi oktatók nevét emelték ki mint mentorokét, akik iránymutatást adtak, és nagy befolyással bírtak arra, hogy a későbbiekben az idegenvezetés vagy a turizmus valamelyik speciális ága felé irányuljanak. A régi kolozsvári egyetemi tanárok közül több esetben kiemelik Imecs Zoltánt, Tövössi Józsefet, Újvári Jenőt és Mándy Gábort, akiket nyugdíjasként hívtak vissza az egyetemre tanítani.

A kolozsvári és a gyergyói egyetemi évek alatt az interjúalanyok több helyi szervezetben is részt vettek. Ezek a turizmushoz, a szociális szférához vagy más tematikusan szerveződő közösséghez kapcsolódtak. Ilyen a gyergyószentmiklósi Caritas és az Erdélyi Kárpát Egyesület (a továbbiakban EKE) gyergyószentmiklósi fiókja, a kolozsvári hallgatói önkormányzat, egy Kolozsváron működő néptánckör, a kolozsvári EKE, a Kolozsvári Egyetemi Lelkészség vagy az árkosi falumúzeum. Ezeknek a közösségeknek a tagjai és szervezői is voltak az interjúalanyok (8). Az említett tanárok, Horváth Alpár és Pál Zoltán pedig több túrát, kirándulást, környezetvédelmi programot szerveztek, amelyekbe bekapcsolódtak a hallgatók. Az említett személyek szemléletükkel nagyban befolyásolták a hallgatók turisztikai vízióját, és több esetben munkahelyhez vagy munkalehetőséghez, fejlődési lehetőséghez juttatták a hallgatókat.

Az egyetem elvégzése választ elé állította a végzősöket. Kizárólag egy személy készült tudatosan az idegenvezetői szakmára, és fogott hozzá saját vállalkozáshoz, kezdett el dolgozni a területen, miután megszerezte az ehhez szükséges képesítést. Az interjúalanyok fele a középiskolai és a felsőoktatásban helyezkedett el, a másik fele pedig a turizmusmenedzsmentben. Ez utóbbiakból ketten saját vállalkozással próbálkoztak a turizmuson belül. A háromszéki kötődésű interjúalanyok többsége az úgynevezett *nemesi turizmusban*[25] kezdett dolgozni. Az arisztokrata családok által működtetett kastélyok és kúriák menedzselése volt a feladatuk. Közülük egy személy még most is ebben tevékenykedik.

A kérdezett idegenvezetők szinte mindegyike a középiskolai évek vagy az egyetemi képzés alatt, illetve az egyetem befejezése után szerezte meg az idegenvezetői

[25] Horváth Alpár és Nagy Benedek kutatásából, tereptapasztalataiból kiderül, hogy a *nemesi turizmus* kifejezésnek nincs támogatottsága sem a volt nemesek, sem a művészettörténész és műemlékes szakemberek körében. Ezt azzal magyarázzák, hogy nem a szolgáltatók mondják magukról, hogy *nemesi turizmust* művelnek, hanem a sajtó kezdte el használni a kifejezést a promóciós kiadványokban, illetve egyes turisztikai szakemberek. A jelenlegi arisztokrata családok nem szívesen használják a nemesi turizmus jelzőt, mert a külvilág számára negatív asszociációkkal bírhat. L. Gonda – Horváth, 2021. 39., 45.

képesítést. Jelenleg ketten működnek kizárólag ezen a területen, egy személy pedig a Covid-19 előtt a családi állapotának változása miatt hagyta abba az idegenvezetést, de előtte kizárólag „nagybuszos" idegenvezetésből élt. A főállású tanárok a nyári időszakra vállalnak több idegenvezetést, viszont a „Határtalanul!" program[26] kiszélesítette a turizmus időszakát, tavasztól őszig is vállalnak csoportokat. A turizmusmenedzsmentben dolgozók a lokális intézmények általi szolgáltatásokat és a helyi turizmust menedzselik, ők már kevésbé nyitottak a buszos nagykörutakra, inkább a helyi értékeket, a kulturális, az épített és a természeti örökséget mutatják meg a turistáknak. A következő táblázatban összefoglalóan láthatók az idegenvezetők szocializációs mintái (származás, iskolai életút) és ezek jellemzői.

1. táblázat. *Szocializációs minták*

Erős szülői szocializációs minták (túrázás, kirándulás, helyismeret) és iskolán kívüli aktív élet	5
Gyenge szülői szocializációs minták és iskolán kívüli aktív élet (sport, néptánc, közösségszervezés, aktivizmus)	5
Erős családi szocializációs minták a turizmusban (szolgáltatói oldal – panziók működtetése, szállodai munka)	3
Gyenge szülői szocializációs minták és passzív iskolán kívüli tevékenység, később szakmai átképzés	4

Hogyan lettek idegenvezetők?

Az idegenvezetés csak később lépett be a kérdezett személyek túlnyomó többségének az életébe. A középiskolai tanárok az iskolai kirándulások révén kapcsolódtak be a tevékenységbe a diákoknak szervezett kirándulások során; vagy felkérést kaptak tanár kollégáiktól, hogy magyarországi testvériskolák osztályait vezessék Erdély- és Székelyföld-szerte. A pozitív visszajelzéseket és a sikerélményt követően magától értetődően alakult ki idegenvezetői identitástudatuk. Így a későbbiekben fogalmazódott meg bennük, hogy mint hivatást vagy szakmát is gyakorolják, mivel megvan hozzá a tudásuk, a helyismeretük, a tapasztalatuk, illetve plusz pénzkereseti lehetőséget nyújt a tevékenység. Tehát azoknak, akik a turizmus szolgáltatói területén belül és a tanári állás mellett kezdték el az idegenvezetést, az informális kapcsolathálókon keresztül, véletlenszerűen alakult ki a tevékenységük.

Az idegenvezetővé válás következő sajátossága a válság, amely előidézte, hogy kipróbálják a szakmát. Ez jelentheti a szakmai válságot, amely az egyetem elvégezése utáni kedvezőtlen elhelyezkedési lehetőségekből eredt, vagy abból, hogy a turizmuson belül egy adott szakterületen már kiégett az adott személy, ezzel egy

[26] A „Határtalanul!" program a magyarországi középiskolások számára rendszeresített, 2010 óta működő szervezett iskolai kirándulás. A magyar kormány által létrehozott és támogatott program célja a határon túli, kisebbségben élő magyar közösségek felkeresése, megismerése.

időben pedig kialakult a víziója, hogy milyen turizmust, idegenvezetést szeretne művelni. Magánéleti válság is hozzájárulhatott ehhez a szakmai váltáshoz. Mindez együtt járhatott a lakhelyváltozással vagy az addig megszokott családi keretekből való kiválással. Ez a kétfajta válság több helyen egy időben jelentkezett, máshol csak egyik vagy másik formája, de mindenképp erős befolyással bírt arra, hogy valaki az idegenvezetői szakmában induljon el.

Adaptáció, mintakövetés az idegenvezetésben

A tanárokból lett idegenvezetőknek a korábbi egyetemi végzettségből és a szaktanári tudásból, a napi rutinból fakadó ismeretek (földrajz-történelem-társadalomtörténet-gazdaságtan-lokális történetek) alkalmazása elsődleges adaptációs modelljük volt. Vannak, akik a helyi plébános korábbi jegyzeteit gondolták alkalmazhatónak a helyi templom bemutatására, de az is jellemző volt, hogy történészek, társadalomkutatók könyveiből, tanulmányokból készültek föl az idegenvezetésekre. Ezek az önképzések többnyire az első idegenvezetésekhez kapcsolódnak, amikor még nem alakult ki komplex tudás, rutin. Egy következő adaptációs gyakorlat, amikor már tapasztalt idegenvezetőktől kaptak tanácsokat arra nézve, hogy hogyan bonyolítsanak le egy körutat. Általában ezek a tanácsok az emberekkel való kapcsolatra (empátia, kapcsolatteremtés, a túlzott tárgyszerűség kerülése), technikai kérdésekre (egy idegenvezetőnek tudnia kell, hogy hol tud egy nagy busz megállni, ahol megfelelő mosdót használhatnak, parkolót stb.), és arra vonatkoztak, hogy miként épüljenek be a kirándulásba, tehát meséljenek személyes, lokális történeteket. Ugyanakkor tudatosították számukra azt is, hogy legyenek jóban a buszsofőrökkel mint kulcsszereplőkkel.

Székelyföld-kép

A következőkben azt vizsgálom, hogy a Székelyföld mint lakhely és mint idegenvezetői terep milyen kategorizációk szerint fogalmazódik meg az interjúalanyokban? Hogyan viszonyulnak a térséghez, ebben hogyan helyezik el magukat, hogyan identifikálják saját jelenlétüket? Milyen etnikai jellemvonások alapján határozzák meg magukat a különböző nemzetiségű turistákkal szemben, és ez mennyiben hat ki a régió bemutatására?

Barth az etnicitást helyzetekhez köti, társadalmi interakciók sorozatának tekinti, amely túllépi a kérdéses etnikum határait.[27] Emellett mindezt viszonyként és strukturálisan felépített látásmódként értelmezhetjük.[28] Az interjúalanyok felé feltett

[27] Barth, Frederik: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio,* 1996/7. 3–25.

[28] Feischmidt Margit: *Megismerés és elismerés: elméletek, módszerek, politikákazetnicitás kutatásában.* In: Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségtermelő társadalom*. Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010. 7–29.

kérdésekben a Székelyföldhöz mint lakóhelyhez és mint a turistáknak bemutatandó térséghez való viszonyt próbáltam rekonstruálni. Mit jelent számukra Székelyföld? Hogyan tudnák jellemezni? Hogyan alakult ki a régióhoz való érzelmi viszonyuk, és mire alapozzák a megállapításaikat? A válaszok elemzését követően a legtöbbször említett kifejezések alapján csoportosítottam a szavakat, kifejezéseket, és tipologizáltam a megfogalmazásokat. Jenkins szerint az identitás a társadalmi identifikáción keresztül ragadható meg. Ebben az osztályozás és az azonosítás két egymással szorosan összefüggő és egymást nélkülözni nem tudó folyamat. Tehát az, hogy hogyan határozzuk meg magunkat és mások hogyan határoznak meg minket, kölcsönös folyamat. A saját csoport identifikációja belső, míg a külső csoport kategorizációja kifelé irányuló motiváció,[29] melynek révén a „mi" és az „ők", a „saját" és az „idegen" szembeállításával körvonalazódik az etnikai tudat.[30]

A válaszok túlnyomó többségében az *otthon*, *otthonérzet* és a *hazaszeretet* szavakkal fejezték ki, hogy mit jelent számukra Székelyföld. Ezeket a kifejezéseket több esetben kapcsolták a *kötődés*, a *közösséghez tartozás*, a *lokálpatriotizmus* szavakhoz, illetve ahhoz a megállapításhoz, hogy nem tudnának máshol (külföldön) élni, hosszú távra elköltözni. Az *otthon, otthonérzet, hazaszeretet* megjelölések a szülőföld szeretetére utalnak, nem pedig a politikai-erkölcsi vonzatú patriotizmusra. Ugyanakkor jelölik még a meghittséget, a szorongás, az elidegenedés és gátlás nélküli létet is. A kérdés merevségéből adódóan ugyan a tájhoz (Székelyföldhöz, mint területi egységhez) kötik az *otthont*, amiben magabiztosan mozognak és belakják azt,[31] viszont a(z elképzelt) közösséget és az ehhez való kötődést is nyomatékosítják.

A 2. *egyedi*, vagy *egyéb* típusba sorolt megfogalmazásokból számszerű következtetéseket nem lehet levonni, viszont további jellemvonásokat tartalmaznak az otthonra vonatkozóan. Ezek a megfogalmazások azt sugallják, hogy az adott személyek egy külön kicsi ország részeként értelmezik magukat, ami büszkeséggel, öntudattal és egy életérzéssel párosul. Ugyanakkor az önreflexió is megmutatkozik ezekben az identifikációkban, ami a társadalmi beidegződéseket mint a merev társadalmi szokásokat, elvárásokat, illetve a csoporton belüli és kívüli kommunikációs nehézségeket jelöli. A saját csoporton belüli kommunikációs nehézségeken az asszertivitás[32] hiányát érti az interjúalany, illetve a csoporton kívüli kommunikációs nehézségen a többségi csoporttal szembeni nyelvi korlátokat, pontosabban a román nyelv

[29] Jenkins, Richard: *Social Identity*. London: Routledge, 1996. 80–89.; Jenkins, Richard: Categorization: Identity, Social Process and Epistemology. *Current Sociology*, July, Vol. 48(3), 2000. 7−25. 7–8.

[30] Feischmidt, 2010.

[31] Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről.* Csíkszereda: Por-Print. 2013. 10–12.

[32] Az asszertív kommunikáció a saját érzelmek, érzések és igények kifejezése, illetve a másik fél szükségleteinek a figyelembevétele. Az ilyen kommunikáció célja az esetleges konfliktus megoldása.

magabiztos birtoklásának a hiányát, ami több személynél kulcstéma, kiváltképpen a szakmai terepet tekintve. Akik nem beszélnek jól románul, ezt hiányosságként élik meg, és kevésbé látják a megfelelő felzárkózásra való lehetőséget. Akik jól birtokolják a nyelvet, reflektálnak azokra, akik nem, mintegy passzív megfigyelőként, és magukra mint jobb pozícióból induló személyre tekintenek.

A következő, hangsúlyos típust kiemelten kezelem, annak ellenére, hogy csak kevés (3-4) esetben került explicit kifejezésre, vagy burkoltabban volt körülírva. Ez az úgynevezett 3. *„Transzilván" szellemiség*,[33] amiben az interjúalanyok hangsúlyozzák, hogy elsősorban erdélyinek tartják magukat, ezt helyezik előtérbe, mert ebben több nyitottságot, fantáziát látnak, és kiemelik a kulturális sokszínűséget. Ezt implicit ellentétbe hozzák a székelységgel mint jellemvonással, illetve ezzel kívánnak elkülönülni a Magyarországon köztudatban élő mítoszoktól, amelyek a székelyföldi emberről és Erdélyről a romantizált őslakost, az igaz magyart jelölik. Néhányan (2) ezt valamiképpen úgy próbálják megfogalmazni, hogy kik ők, hogyan tudnák bemutatni magukat, milyen a származásuk. Kiemelték a román állampolgárságot, ezen belül az erdélyiséget, és tovább szűkítve a kört még azt, hogy helyileg hova kötődnek. A lokalitáshoz való kötődés nem a lokálpatriotizmust jelenti ezekben az esetekben: a lakóhelyen található értékeket és a fenntarthatóságot emelik ki. Továbbá negatív jellemzővel a párhuzamos egymás mellett élést hangsúlyozzák mint az elhatárolt, egymással alig érintkező és interakciót elszórtan folytató világokat. A *„transzilván" szellemiség* az idegenvezetők saját identitásukra irányuló konstrukciója, ami kevésbé kapcsolódhat a Székelyföld-képhez, viszont a feltett kérdésekre,[34] amelyek a Székelyföld-kép körvonalazására vonatkoztak, ezekkel a megfogalmazásokkal reagáltak.

A Székelyföldhöz való viszonyulásban hangsúlyos a 4. *nyugati adaptációs minták* típusa és ennek hatásai a helyi társadalomra. Két társadalmi jelenséget említenek a nyugati adaptációk helyi alkalmazásaira: az egyik az elvándorlás és annak hozadéka, a hazaérkezők, a visszaköltözők mentalitásának, életvezetésének, gondolkodásmódjának megváltozása, ami a hétköznapokban a gazdasági fejlesztésekben, az építkezési stílusban jelentkezik a leginkább. Ehhez mindegyik esetben társítanak egy pozitív fejlődési dinamikát, de emellett egyfajta aggodalmat is, hogy ezek a nyugati minták a helyi épített és kulturális örökséget nagymértékben veszélyeztetik. A túlzott nyitottságot vagy a kritika nélküli adaptációs modelleket erősen

[33] A transzilvanizmus eszmeisége a dualizmus korában Budapest és Kolozsvár kulturális, politikai vonzáskörzeti szembenállására, a két világháború között pedig a revizionizmus alternatívájaként megfogalmazódó *erdélyi regionalitás tematizálására* vonatkozott a nemzetállami törekvésekkel szemben. (L. K. Lengyel Zsolt: *A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzilvanizmus korai történetéhez*. Csíkszereda: Pro-Print, 2007. 378. és Egry Gábor: *Erdély-képek és mítoszok.* In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900– 1948.* Budapest. Osiris, 2009. 506–533.).

[34] Milyen Székelyföld-kép él Önben? Hogyan alakult ki ez az évek során? Mit jelent Önnek Székelyföld? Hogyan tudná magát elhelyezni benne?

hangsúlyozzák az interjúalanyok, amihez hozzátársítják a hagyományok eltűnését, a hétköznapok új „hagyományainak" megjelenését, amelyek már nem a lokális közösségből erednek. Ezek leginkább a különböző ünnepek, a rendezvények és az emberi élet sorfordulóinak eseményein, szertartásain jelentkeznek szemmel láthatóan. Itt például az esküvőket emelték ki többen, azt, hogy olyan szertartáselemek és külsődleges jellemzők jelentek meg ezeken az ünnepségeken, amelyek korábban nem voltak részei a helyi társadalmi szokásoknak (legény- és lánybúcsúk, feltűnő dekoráció és öltözködés, a hagyományos lakodalmas elemek eltűnése, például a menyasszonytánc megváltozása stb.).

Végül az esetek túlnyomó többségében az 5. *kulturális és a természeti örökség* jelenlétével, értékeivel felruházva jellemezték a Székelyföldet, amely megóvásának szükségességét hangsúlyozták. A természeti táj adottságait, szépségét, az ehhez való kötődést, illetve mindezek veszélyeztetettségét emelik ki.

2. táblázat. Az idegenvezetők Székelyföld-képe

1. Otthon, otthonérzet, hazaszeretet	kötődés, közösség, lokálpatriotizmus, költözés kizárása
2. Egyedi kategorizációk	külön kicsi ország, életérzés, büszkeség, öntudat, kuriózum, társadalmi beidegződés, kommunikációs nehézségek
3. „Transzilván" szellemiség	kulturális sokszínűség, egymás mellett élés, elkülönülés a sztereotípiáktól, lokalitás
4. Nyugati adaptációs minták	pozitívum: tudástermelés, tudásátadás, fejlődés, nyitott gondolkodás negatívum: épített örökség eltűnése, kritika nélküli minták befogadása, hagyományok eltűnése/átalakulása
5. Kulturális örökség és természeti adottságok	hagyományok ápolása, épített örökség, érintetlen táj, természeti örökség

A turisták kategorizációja

Michalkó Gábor szerint a turisták tevékenysége vagy nemzeti hovatartozása alapján nem szerencsés határozottan elkülönülő csoportokat létrehozni. Így elsősorban a turista pszichikus jegyeit és a vendéglátó társadalommal létrejött viszonyát lehet kategorizálni. Továbbá az idegenségre adott reakciók és az otthonról hozott kulturális meghatározottság jellemvonásait érdemes elkülöníteni a turisták különböző csoportjainál.[35] Azonban a kutatásban indokoltnak éreztem a Székelyföld bemutatása kapcsán különválasztani a turistákat nemzetiség szerint, tehát a magyarországi, a román nemzetiségű és a külföldi turisták csoportjára. Előfeltevésem szerint

[35] Michalkó, 2004. 54–55.

a helyi idegenvezetők más-más reprezentációs technikákat, diskurzusokat alkalmaznak a különböző nemzetiségű turistacsoportok vezetése alkalmával.

A kérdezett idegenvezetők is csoportosíthatók aszerint, hogy milyen nemzetiségű turistacsoportokkal dolgoznak. Négyen kizárólag magyarországi turistákat vezetnek, ebből ketten a hiányos román- és más idegennyelvtudásuk miatt; további egy személy beszél románul, de nem vállal román turistákat, mivel állítása szerint másfajta bemutatási módot kellene alkalmaznia, kihagyva a kulturális, történelmi emlékhelyeket és témapontokat. Az ő megfogalmazásában *„más húrokat kell pengetni…”* Illetve egy személynek a magyarországi piaccal alakult ki intenzív és állandó kapcsolata, ami teljes lefedettséget biztosít majdnem az egész évre. Heten magabiztos román és angol nyelvtudással rendelkeznek, ők román, magyar és külföldi turistákat is vezetnek. Végül pedig négy személy a románt jelölte meg idegen nyelvként, azonban ők is kisebb arányban vállalnak román turistákat, mivel a magyar piaccal alakult ki stabil kapcsolatuk. Ebből ketten többnyire román nemzetiségű és külföldi turistákkal dolgoznak, mivel a magyar piac csak elenyésző arányban van jelen a munkaterületükön, a háromszéki nemesi turizmusban.

A turistákban az idegen világról kialakult elképzelés eleve egy képzeletbeli, imaginárius és sztereotípiákat felhalmozó világra épül. A posztmodern turizmus legvonzóbb ígérete az ősi, a változatlan világokba való „menekülés”, vagy az ideiglenes „kilépés” a modernitásból. A múlt iránti nosztalgia, a már nemlétező szokások, normák iránti újra megtapasztalás vágya vezérelheti a turistákat.[36] A társadalmi transzformáció elengedhetetlen kelléke a posztmodern turizmusnak, ennek során a turisták egy csoportja attraktívnak találja a saját társadalmukból már eltűnt kulturális és természeti értékeket. A táj vagy a falu látképe, a hagyományos népviseletbe öltözött asszonyok képe, az ősi énekek dallama, a helyi ételek ízei mind-mind a hagyományost kereső turista éhségének kielégítését szolgálják. Ha a performansz, a bemutató, a tájkép kifizetődik, akkor a közösség vagy a felettük álló politikai hatalom eldöntheti, hogy megfagyassza-e a kultúra adott szegmensét, egy kitalált hagyomány formájában tartsa-e azt fönn.[37]

A Magyarországról Erdélybe és Székelyföldre irányuló turizmus ezt halmozottan ígéri, ezt az igényt szeretné kielégíteni. Ebben a fajta megismerési motivációban[38] – a közös történelmi múlt következménye[39] – a kulturális örökségturizmus

[36] Régi, 2017. 23. Régi Tamás: A turizmus és társadalmi változás kapcsolatának néhány antropológiai és szociológiai értelmezése. In: Régi Tamás – Rátz Tamara – Michalkó Gábor (szerk.): *Turizmus és transzformáció.* Orosháza – Budapest: Kodolányi János Főiskola – MTA CsFK Földrajztudományi Intézet – Magyar Földrajzi Társaság, 2017. 11–27.

[37] Uo. 23–24.

[38] Ez a fajta megismerési mód nem összekeverendő a turisták által egzotikusnak tartott törzsi civilizációk felkeresésével, ahol az idegenség és a különbözőség élményének megszerzésére irányulnak az igények. L. (Horváth, 2014. 150. és Régi, 2006.

[39] Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása és a trianoni békediktátum következményének tapasztalatai.

egyik válfajaként a nemzeti identitásturizmus jellemzői domborodnak ki.[40] Rítusok sorozata figyelhető meg, amikor akár a faluturizmus, akár a természetjárás során kiemelten a nemzettudat megélése és kinyilvánítása a cél.[41] Az Erdélybe és Székelyföldre irányuló körutazások érzelmi többletet hordoznak, mivel nem egyszerűen rácsodálkoznak a természeti tájra és az épített örökség értékeire, hanem az identitás részévé válik a Trianon-dilemma.[42] A nemzeti identitásturizmus[43] tehát egy turisztikai fogyasztási forma, amelyben a múltból hősöket kiemelve lehet azonosulni, vagy meg lehet találni a kedvezőtlen történelmi eseményekért felelős bűnbakokat. Így válik hangsúlyossá a kérdés: milyen etnikai ismérvek alapján mutatják be a Székelyföldet az ide érkező turistáknak. Továbbá a magyar történelmi tudatra építkező bemutatási és megismerési mód valóban még napjainkban is a legfőbb motivációk közé tartozik mind a szolgáltatói, mind a keresleti oldalról? A következőkben a magyar, a román, illetve a külföldi turisták Erdélybe és ezen belül Székelyföldre érkezési motivációit vizsgálom az idegenvezetők elbeszélései alapján.

Az interjúalanyok többségében első impulzusként a „nagybuszos" magyar turistákat idézték fel, akik kevés pénzért szeretnének sok mindent látni, tapasztalni. Ezt követően egy kis gondolkodással szétválasztották a magyar turisták jellemzőit. Többnyire kétfajta turistatípust említenek: az első csoportba helyezték azokat, akik először látogatnak Erdélybe, Székelyföldre, nagybuszos kiránduláson vesznek részt, többségében a nyugdíjas korosztály. Vegyesek a motivációk arra nézve, hogy miért pont ezt a desztinációt választják. Az olcsóság, a nosztalgia, a nemzeti emlékhelyek látogatása mind célként szerepelhet. Ezekhez a turistákhoz társítják az idegenvezetők a következő jelzőket: nem fizetőképes, kipipálós, tudálékos,

[40] A Magyarországról érkező turisták részéről a kulturális egzotikusság, az etnikai újraegyesülés, a gyökerekhez való visszatérés, a tradíció megtalálása, a szakralitás, az autentikus nemzeti létezés, a még autentikus, a még eredeti kultúra, a modernitás előtti romlatlan paraszti világ megtapasztalása utáni vágy stb. mind része lehet a megismerési motivációknak. L. Kiss – Barna – Deák, 2013. 94.

[41] Horváth, 2015. 152.

[42] Horváth, 2015. 157. Horváth Alpár a *Trianon-szindróma* mellett a *Trianon-dilemma* kifejezést is alkalmazza. Úgy látja, ha a magyar társadalom képes is bizonyos esetekben túllépni a *Trianon-szindrómán* és egy optimistább jövőképet vizionálni, enyhébb formában, de ezután is ott lebeg a *Trianon-dilemma,* ami a múlt örökségét és a társadalmi széttagoltságot hordozza.

[43] A jelenséget Ilyés Zoltán fogalmazta meg, az etnoturizmus helyett a nemzeti turizmust megnevezést javasolta. A nemzeti öntudat kinyilvánításának otthont adó nemzeti emlékhelyekre irányuló kulturális körutazásokat honvágyturizmusnak nevezi. L. Ilyés Zoltán: Az emlékezés és az újratanulás terei – a „honvágyturizmus", mint tér- és iden- titásszervezés. In: Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt (szerk.): *Helye(in)k, tárgya(in)k, képe(in)k. A turizmus társadalomtudományos magyarázata. Tanulmányok.* Budapest: Néprajzi Múzeum, 2003. 51–58. és Ilyés Zoltán: Az emlékezés és a turisztikai élmény nemzetiesítése. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Budapest: L'Harmattan, 2014. 290–340.

tájékozatlan. Általában rácsodálkoznak a jelenlegi állapotokra, mivel egy elmaradott, Magyarországhoz képest alulfejlett országot és régiót képzelnek el.

A magyar turisták második csoportját alkotják a kis társasággal érkezők, akiknek ez már nem az első látogatásuk, és nem csak a magyar vonatkozásokra kíváncsiak, például megnézik az ortodox templomokat is, legfőképpen élményt akarnak szerezni, amiben nem a nemzeti vonatkozásokat keresik. Ez a turistaréteg a minőséget keresi, és hajlandó áldozni is ezért. Azonban kiemelik az idegenvezetők, hogy ez az irány csak a 2010-es évek végétől tapasztalható – ez egyfajta átalakulás a korábbi évekhez képest –, és egyre inkább mentes a meglévő, téves beidegződésektől, sztereotípiáktól.

Egy harmadik éles, és szinte minden interjúalanynál megjelenő jellemző, hogy még mindig nem tisztázott a magyarországi turisták többségében, hogy Székelyföld nem Erdély egészét képezi. Feladatként jelölik meg, hogy ezt minél inkább tudatosítsák az odalátogatókban.[44] Az idegenvezetők szerint a két régió azonossá tétele nemcsak az identitásturisták részéről téves, hanem a magyarországi turisták zömére igaz, hogy a mentális térképükön a két régió ugyanazt (a tömbmagyarságot) jelenti.

3. táblázat. Magyar turisták kategorizációja

Magyar turisták	
1. csoport	*2. csoport*
Olcsóság, a nosztalgia, a nemzeti emlékhelyek látogatása	Kis társaságok, nem először érkeznek.
Nem fizetőképes, kipipálós, tudálékos, tájékozatlan, „nagybuszos”.	Nem (csak) a nemzeti vonatkozásokat keresik.
A jelenlegi állapotokra való rácsodálkozás.	Elhatárolódik, vagy mentes a meglévő sztereotípiáktól. A minőséget keresi.
Erdély = Székelyföld	

A magyar turisták sztereotípiái is csoportba rendezhetők:

4. táblázat. Magyar turisták sztereotípiái

a helyi ember jellegzetessége	*nyelvi elemek*	*alkoholizmus*
az utolsó mohikánok	viccek anekdoták tájszólás csavaros észjárás	pálinkafogyasztás

[44] Kiss – Barna – Deák, 2013. 26.

A „transzilván" szellemiséget képviselők élesen hangsúlyozzák, hogy ezeket a sztereotípiákat a helyi ember legitimálja, megpróbál megfelelni annak a bizonyos mesefigurának, vagy kimondottan rájátszik erre.

> „Mi rontottuk el korábban, hogy itt az utolsó mohikánokkal lehet találkozni." *(11. adatközlő)*

> „[...] erre mi rásegítünk a pálinkával s a tábortüzeinkkel, a helyi tánccsoporttal, tehát nemcsak az Úz völgyébe kéne és nemcsak a Gyimesbe kellene programokat szervezni." *(4. adatközlő)*

Az interjúalanyok többsége kiemeli, hogy a román turista kezdetben félve érkezett Székelyföldre a médiában kialakított negatív kép miatt.

5. táblázat. Román turisták jellemzése

Román turisták		
negatív előítélet	*téves tájékozottság*	*pozitív Székelyföld-kép*
helyiek ellenszenve	a többségi nyelv hiányosságának oka	nyugatias környezet

Általában a vonakodás oka a románokkal szembeni ellenszenv feltételezése volt, az az elképzelés, hogy Székelyföldön nem szolgálják ki őket a vendéglátó egységekben, nem látják őket szívesen. Többségében megerősítik, hogy mindenképpen tájékozottabban jönnek a Székelyföldre, legyen az akár a negatív tájékozottság, de tudják, hogy hova érkeznek. Nem lepődnek meg azon, hogy a térségben magyarok élnek, inkább azon lepődnek meg, hogy nem tudnak vagy nem tudnak jól románul, ebből adódik a kiszolgálás körülményessége és az előítéletek megerősítése. Általában visszajárnak azokra a helyekre, ahol jól érezték magukat. Ha vendégszerető közeget talál a szálláshelyen, pontosságot, tisztaságot, kicsit nyugatinak érzi a székelyföldi miliőt, akkor valószínűleg visszajár. A külföldiek többsége Romániába vagy Erdélybe (Transzilvániába) utazik. Aki Romániába utazik, az Bukarestet, a Duna-deltát, Bukovinát vagy Erdélyt szeretné megnézni. Ezen belül Ceauşescu hagyatéka vagy a Nadia Comăneci személyéhez köthető témák érdeklik. Az idegenvezetők szerint külföldön inkább negatív az ország megítélése, így pozitívan csalódnak az ott-tartózkodás alatt, sokkal rosszabbra számítanak, amikor megérkeznek.

Az Erdélyt keresők a Drakula-mítoszt[45] szeretnék megtapasztalni, meglátni, az ilyen látogatók aránya máig nagyon jelentős. Amivel minden idegenvezető

[45] A romániai Drakula-turizmus annak a példája, amikor egy állam elképzelései önmagáról és az, amit szeretne, hogy mások is képzeljenek róla, nem egyeznek. Így volt ez az 1960-as évektől kezdődően, amikor sokan érkeztek az országba nyugatról a Drakula-mítosz felfedezése

egyetért, az az, hogy célzottan Székelyföldre csak kevés külföldi turista érkezik, olyanok, akik baráti, családi kötelékek miatt lépnek be az országba. A németek Szászföldre jönnek, az angolok pedig Károly herceg birtokát szeretnék megnézni. Az interjúalanyok szerint a külföldi turisták Székelyföld-képe az esetek többségében pozitívan változik. A kellemes meglepődés, a megdöbbenés és a jó tapasztalatok egyvelege társul a hazautazó külföldi turistákban.

Turistákban élő képek az országról, Erdélyről, Székelyföldről

6. táblázat. Külföldi turisták jellemzése

Külföldi turisták		
Románia	*Erdély*	*Székelyföld*
Bukarest, Duna-delta, Bukovina, Erdély	Drakula	nem ismerik
Ceauşescu, Nadia Comăneci	–	–

Milyen az az Erdély, amit meg akarnak mutatni?[46]

Mivel a legnagyobb arányban a Magyarországról érkező turistákkal van dolguk az idegenvezetőknek, először a számukra felépített bemutatási módot elemzem. Elbeszéléseik alapján a Székelyföld bemutatását, hasonlóan a fentiekhez, több típusba lehetett sorolni.

Az első típus az úgynevezett *sztereotípiaromboló és a tudatos Erdély-kép formáló attitűd*. Ebben az idegenvezetők elhatárolódnak a létező magyarországi mítoszoktól, sztereotípiáktól, amelyek a köztudatban élnek Erdélyről és Székelyföldről.

céljából. Drakula természetfölötti asszociációi a leginkább nemkívánatosnak számítottak az országimázs számára. Bram Stoker 1987-ben publikált regénye – egy kelet-európai vámpír történetéről, aki nyugatra vándorolt annak kolonizálása céljából – egyszerre fejezte ki és alkotta meg a helymítoszt Erdélyről mint baljós és marginális helyszínről, ahol a természetfeletti elvadul. A Drakula-mítosz egyértelműen a balkanista diskurzus kifejezése. Ezzel szemben a románok számára 1990-ig Stoker regénye ismeretlen volt, Drakula Vlad Ţepeş jelentette, aki szinte ismeretlen lenne Románián kívül, ha nem próbálnák meg összekötni a valós történelmi alakot és a fikciót. Az évtizedekig tartó Drakula-mítosszal szemben való ellenállás után 2001-ben a román állam létrehozta Segesváron a Drakula parkot. A parkkal pozitív Románia-képet igyekeztek megkonstruálni, egy innovatív és haladó országét, illetve azt, hogy megbékélt a nyugati Drakula mítosszal, amihez van kellő mennyiségű magabiztossága, hogy a maga módján, a saját feltételei szerint kihasználja. (L. Duncan, Light: Dracula Tourism in Romania. Cultural Identity and the State. *Annals of Tourism Research*, Volume 34, Issue 3, 2007. 746–765. 749, 759, 760.) – Végezetül a park nem épült meg.

[46] Horváth Alpár megfogalmazása nyomán: *„Hol vagyunk otthon, mit jelent az idegenség? Meddig terjed a haza, a csoporttudat, a nemzettudat? Kivel, kikkel azonosítható a bejárt terület, a szemlélt táj? Milyen Erdély az, amit meg akarunk ismerni? Milyen Erdély az, amit meg akarunk mutatni és milyen Erdély az, ahol ténylegesen járunk?”* Horváth, 2015. 154.

Egy olyan Székelyföld-bemutatási stratégia ez, amely a jelenre koncentrál, igyekszik lerombolni a rezervátumképet, és megmutatni a jelenkori Székelyföldet. Ebben a bemutatási módban kiemelik a tényt, hogy Románia területén belül található Erdély, és ezen belül a Székelyföld. Tehát egy mostani, jelenlegi állapotot szeretnének prezentálni ennek kulturális sokszínűségével, illetve elhatárolódni a Nagy-Magyarország-mítoszoktól.

> „[...] körülbelül 10 év alatt kialakult egy olyan rutin, hogy ilyen optimista, pozitív, lehengerlő stílusban indítom meg [...] mindig azzal szoktam kezdeni, mikor elindulunk Budapestről, hogy hova is megyünk, Romániába vagy Erdélybe. »A közhiedelemmel ellentétben, Erdély Romániában van.«Ezt direkt így szoktam mondani, mert így csomó irodánál nem Románia szerepel, hogy hova megyünk, hanem Erdély. Innen jön az, hogy az Erdély-képet én Romsics Ignác receptje alapján adagolom, tehát a nagy Erdély, kicsi Erdély, Trianon." *(5. adatközlő)*

Részben ehhez kapcsolódik a második típus, ami a *helyi idegenvezetés*t részesíti előnyben. Ez a megközelítés az idegenvezetés egy új szemléletéhez kapcsolódik, ami azt hangsúlyozza, hogy azt a lokalitást lehet a legautentikusabban bemutatni, amit az adott idegenvezető a legjobban ismer, ahol a leginkább otthon van, ami a hétköznapjainak a része. Mindezt azért, hogy ne éljen a magyarországi turistákban az a kép, hogy Erdélyben csak székelyek élnek és csak magyarul beszélnek. Ehhez a szemlélethez egy életkori/életvezetési sajátosság is hozzájárul. Bár mindannyian a 30-40 éves korosztályba sorolhatók, a családalapítás után beállt hétköznapi rutin kialakulásával már nem szívesen vállalják a többhetes távollétet a családtól.

> „[...] mert nem mindegy ki hol idegenvezet. Volt olyan csoportom, hogy négy nap Bánság után átvettem a Szászföldet, és az előző kolléga annyira nem volt otthonos a helyzettel, hogy nem tudott a történelmi régióinkról. És gyakorlatilag három napig székely vicceket hallgattak Bánságba [...] nagyon is kellene változzanak, hogy autentikus legyen és helyes. És sokszor nem az információ, amit átadunk, hanem az érzület mellé." *(12. adatközlő)*

A harmadik típus az első ellentéte, a *történelmi traumákból indító megközelítésmód*. Ez a fajta bemutatás Trianontól indít, a Nagy-Magyarország mítoszt és egyfajta veszteségtörténetet hangsúlyoz, tudatosítva a turistában, hogy mit veszítettek el: a természeti tájat, az épített örökséget és a még itt élő embereket. Ez a mód jobban preferálja a nemzeti emlékhelyek látogatását, a turistákban kiváltandó megérintődés, a meghatódottság pedig célként fogalmazódik meg. Az ebbe a csoportba tartozók egy része tudatosan építi fel ezt a bemutatási módot, viszont előfordul

az is (amennyire az interjús szituációból következtetni lehet),[47] hogy nem teljesen tudatos a veszteségérzetre és a megérintődésre irányuló reprezentációk alkalmazása, inkább helyzetfüggő, tehát ha úgy látja az adott idegenvezető, hogy a csoport igényli ezt, akkor hajlandó ily módon beszélni, megnyilvánulni.

A negyedik típus a helyi *emberek felkutatása és megismertetése* a turistákkal. Olyan személyeké, akik történeteket, anekdotákat mesélnek az odalátogatóknak. Ebbe a csoportba tartoznak a mesteremberekhez való kirándultatások, amik a hagyományos, ma már nem létező mesterségekből engednek láttatni valamennyit. Illetve ide tartozik a természeti táj bemutatása is, itt leginkább az esztenák és pásztorok látogatása, sajátos életmódjuk bemutatása a cél.

Végül ötödikként megfogalmazódott a *„hamissztereotípia-romboló”* típus. Azért ezt a nevet kapta, mert ugyan az interjúalanyok közül többen hangsúlyozzák, hogy igyekeznek a meglévő sztereotípiákat lerombolni a turistákban (elmaradott térség, mindenki székelyruhában jár, igaz magyarok, a romantikus paraszti világ stb.), viszont ennek az igyekezetnek több esetben az átkeretezése történik meg. Tehát abban különbözik az első típustól (sztereotípiaromboló és tudatos Erdély-kép-formáló), hogy a nyíltan vállalt sztereotípiák lerombolásán túl valójában más sztereotípiákat állítanak fel, konstruálnak meg, amelyek ugyanannyira érvénytelenek a széles társadalomra, mint amikkel szemben megfogalmazzák ezeket.

> „A székely ember, mint férfi, az egyenes, karakán. El szoktam mondani, hogy olyan, mint a fenyő: egy nehéz talajon meg kellett neki kapaszkodni, hogy megéljen. Nem csoda, hogy ilyen szószűk, nem nagy beszédű ember. Amit egyszer megmondott, az úgy van: nincs olyan szürkés, izé-mizé. Ha fekete, akkor az fekete. És ez ebből adódik, mert a történelem viharaiban meg kellett állni a helyét.” *(16. adatközlő)*

Ebben az interjúban elhangzik az is, hogy az idegenvezető igyekszik lerombolni a székelyföldi emberekről szóló sztereotípiákat. Így azt, hogy a mindennapok része az alkoholizmus (pálinka), a családon belüli erőszak stb. A fent idézett példát azért mondja el, hogy másféle képet nyújtson a székelyföldi emberről, ezt a törekvést sztereotípiarombolásnak nevezi. Azonban hasonlóan a lerombolni kívánt sztereotípiához, egy másfajta, romantikusabb képet ábrázol, ami ugyancsak tekinthető tudatos sztereotípiaépítésnek.

> „Például az, hogy Gyimesbe elmegyünk és akkor ott a nénivel meg van beszélve, hogy nála az udvaron leszünk, ők ott fogadnak minket pálinkával, és akkor veszi ki a kenyeret a kemencéből és megmutatja, hogy a kenyeret megsütötték, hogy veszik le a héját, akkor

[47] Az interjús módszer nem alkalmas arra, hogy kiderítsük, mi történik terepen az idegenvezetés során, erre a résztvevő megfigyelés módszere lenne a legkézenfekvőbb. Viszont már az interjúkban tettek utalást egyes idegenvezetők arra, hogy alkalmazkodnak a turisták elvárásaihoz, amelyeket már a találkozás első néhány percében jól lehet látni.

jön egy néptánc, amit a gyimesiek bemutatnak és akkor közben mesélnek, hogy vannak teheneik, juhaik, hogy készül a sajt, hogy kaszálnak, az istállóban hány tehén van, hány ló van, be lehet menni, meg lehet tapogatni, hogy készül a gardony,[48] mert például a fia gardonyt is készít téli időszakban. Akkor hoznak sajtot, túrót, kenyeret és akkor megkóstolják az emberek, jó 3 órát el lehet tölteni." *(8. adatközlő)*

Az adatközlő a továbbiakban a magyarországi turisták csalódottságára hivatkozik, akik arra számítanak, hogy a hétköznapokban a népviselet viselése és a rendszeres pálinkafogyasztás stb. részét képezi a helyiek mindennapjainak. Pontosabban, hogy Erdélyben, ezen belül Székelyföldön a magyarabb, az ősibb, autentikusabb kultúrát képviselő emberek élnek. Emellett elmaradott, a modernizáció által elkerült területként értelmezik a térséget.[49]

Azonban a gyimesi skanzenből kilépve ez a fajta idilli élet már kevésbé tapasztalható a valóságban. Disszonancia lép fel a turistákban, és ekkor fogalmazódnak meg az idegenvezető felé azok a kérdések, amelyek valós gazdasági-, kulturális- és társadalmi problémákat érintenek.

7. táblázat. Székelyföld bemutatási stratégia magyarországiak részére

	Székelyföld-bemutatási stratégiák magyarországiak részére
1.	Sztereotípiaromboló és a tudatos Erdély-kép-formáló attitűd.
2.	Helyi idegenvezetés.
3.	Történelmi traumákból indító megközelítésmód.
4.	Helyi emberek felkutatása és megismertetése.
5.	Hamissztereotípia-romboló.

Az idegenvezetők Székelyföld-bemutatásának módja, motivációja mögött a társadalmi identifikáció folyamata zajlik, pontosabban az önidentifikáció és a kívülről érkező kategorizáció, illetve ezek kölcsönhatása húzódik meg.[50] Az első típusba tartozók bemutatási módja válaszreakció az anyaország felől kialakult kategorizációra:[51] a belső identitás szembemegy a külső kategorizációval.

„Az egyszeri turistánál, nagyon sokaknál még mindig azt látom, hogy az él a fejében, hogy mi vagyunk a csóró kistesók, akiket elszakítottak az anyaországtól.

[48] Ütős népi hangszer.

[49] Feischmidt Margit: *A magyar nacionalizmus autenticitás-diskurzusainak szimbolikustér- foglalása Erdélyben.* In: Feischmidt Margit (szerk.:) *Erdély- (de)konstrukciók. Tanulmányok*. Budapest – Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2005. 7–32.

[50] Jenkins, 1996. 80–89.; 2000: 7–9, 20.

[51] Elmaradott térség, ezáltal olcsó, viszont még megtalálhatóak az archaikus, autentikus emberek és életviláguk, a hagyományok, az igaz magyarok, egy letűnt, romantikus világ.

S nagyon-nagyon meglepődnek azon, hogy minden ugyanolyan drága, mint Magyarországon." *(15. adatközlő)*

A turisták anyaországi kategorizációs mintáira különbözőképpen válaszolnak az idegenvezetők, személyiségtől, rutintól függően. A *sztereotípiaromboló és a tudatos Erdély-kép formáló attitűdöt* képviselő idegenvezetők bemutatási módja vállaltan szembemegy a meglévő sztereotípiákkal, egyfajta vízióként élik meg ezt.

„[...] ha az embernek van egy kis intelligenciája, úgy tudja tiszta lappal tálalni, hogy ne legyen az sértő, ne karcoljon lehetőleg, nem muszáj másnak a szívébe beledöfni a kést azért, hogy na most akkor te miért vagy Nagy-Magyarországos?" *(11. adatközlő)*

„Ők azt szeretik, hogy én nem egy elfogult Erdély-képet mutatok, még be sem mentünk Erdélybe, de azt mondtam, indítunk 1920-szal, és egy kicsit reflektálok arra, hogy az 1920, az 1918 után volt, 1918-ban volt Magyarországon egy balhé, vagyis a mai Románia, Erdély területén is volt egy kicsi balhé, de azért menjünk vissza egy kicsit a korábbi századokba, és akkor kihegyezem a történetet, Erdélyi fejedelemség, én arra megyek rá, hogy Erdély miben más, mint Magyarország. Ez lehet, hogy egy kicsit galád dolog, de az istennek nem ápolom bennük ezt a nagy összeborulásos történetet, nem tudom miért alakult ez így. [...] Nem szoktam kényeztetni." *(5. adatközlő)*

Székelyföld-bemutatás a román turistáknak

A romániai turisták számára Székelyföld nem az archaikus világot és a modernitás előtti romlatlan paraszti állapotot jeleníti meg, hanem a vidék kulturált, civilizált, rendezett, tiszta és élhető részét, ellentétben a magyar turisták zömének elképzeléseivel.[52] Ezt a tényt az idegenvezetők többsége megerősíti, emellett a helyiekről alkotott, a médiumokból szerzett téves és többnyire negatív kép kitisztulni látszik a régióban eltöltött szabadidő során.

„A legtöbb román turista úgy jön ide, mintha a Holdra jött volna. Bennük él egy országosan kialakított, általános kép: Székelyföldön emberevők vannak. És nem esznek mást, csak román embert. Így jönnek ide." *(16. adatközlő)*

A feltételezett ellenszenv a valóságban nem képezi részét a turizmusnak, még akkor sem, ha a kommunikáció nem minden esetben gördülékeny a turisztikai szolgáltatók román nyelvtudásának hiányosságai miatt. Ez a tendencia sem vonatkozik Székelyföld egészére, például Háromszék területi elhelyezkedése és

[52] Kiss – Barna – Deák, 2013. 96.

gyógyturisztikai szolgáltatásai révén mindig is vonzó desztinációnak számított a belföldi turisták számára.[53] Az idegenvezetők személyétől függ, hogy a kulturális örökség nemzeti aspektusairól beszélnek-e, s ha igen, milyen formában. Az aktívan román nemzetiségű turistákkal foglalkozó idegenvezetők két csoportra oszthatók: kerülik a történelmi és a nemzeti hovatartozás tematikájú helyismertetéseket, vagy hajlandóak a saját etnikai szempontjaik szerint reprezentálni az adott helységet, beleértve a történelmi emlékezethelyeket, tárgyalni a nemzeti aspektusú témákat stb.

> „Hát, elmondom a sztorit, ahonnan kezdődött, mikor még nem Nagy-Románia volt, hanem Habsburg császársághoz tartozó Magyarország része voltunk mi a székelyek, akik határőrök, akkor itt gyűltek össze petíciót megfogalmazni Mária Terézia császárnőnek, és hogy lettek bukovinai székelyek, ez amikor el van magyarázva, hogy a kultúránkról, a motívumokról, a néprajzkutatók erről könyvtárakat írtak, s írnak. [...] Nem azt mondom, hogy azonosulnak vele, hanem teljesen befogadják, megértik, ha megfelelőképpen mondunk el valamit, tehát a gyermeknek is, nem ordítjuk el magunkat minden esetben, hanem szépen elmagyarázzuk, hogy miért nem szabad ezt csinálni, akkor igyekszik megérteni. Ugyanígy van a román turista is." *(4. adatközlő)*

> „Magamból kiindulva elmondhatom, hogy most is előfordul, hogy a román csoportokhoz úgy közelítek, hogy az elején van egy kicsi izgalom, gyomorgörcs, mert nem tudom, hogy lesz, jól sikerül-e, nem tudom, hogy felmerülhetnek-e érzékeny témák, és ha igen, akkor azt tudom-e majd diplomatikusan kezelni." *(9. adatközlő)*

> „Nagyon nehéz dolgom van velük, mert nem tudják a történelmet, s ha próbálok mondani reális dolgokat, nagyon meg kell válogassam, hogy mit mondok el. Érzem, hogy nem tudják befogadni." *(7. adatközlő)*

Összegezve a megkérdezett idegenvezetők hozzáállását a román turistákhoz, elmondható, hogy akik aktívan vállalják az idegenvezetésüket és programokat szerveznek nekik, egyfelől magabiztosak, nyitottak, igyekeznek jó kapcsolatot kialakítani a vendégekkel. Másrészt többen vannak, akik kevésbé magabiztosak mind a nyelvtudásuk, mind az előadásmódjuk miatt. Van bennük gátlás, tartózkodás az esetleges kényelmetlen párbeszédek miatti félelemtől. Akik egyáltalán nem vállalnak román turistákat, ugyancsak két csoportra oszthatók: a nyelvtudás hiánya miatt eleve nem vállalják az idegenvezetést, vagy ha birtokolják is a nyelvet, „kikerülik" a román turistákat azzal az indokkal, hogy a nemzeti és etnikai elemeket nem lehetne belevinni a bemutatásmódba. A kérdezett idegenvezetők közül kevesebben vannak (2), akik a nemzeti kérdések miatt nem vállalnak román turistákat, többnyire a nyelvi gátlások miatt vonakodnak. Utóbbiak elismerik, hogy szükségük lenne

[53] Uo.

a nyelvi felzárkózásra, képzésre, tapasztalatszerzésre, mivel érzékelik és látják a lehetőséget a haza turistákkal való kapcsolatok kialakítására is. Azonban egyelőre sem az EMIE-n belül, sem más fórumokon nem esik szó arról, hogy miként lehetne az idegenvezetőket az idegen nyelv területén is továbbképezni.

Székelyföld bemutatása a külföldi turistáknak

A külföldi turisták elsősorban Romániát látogatják, ezen belül Erdélyt, ezért többnyire az ország külföldi megítélésének helyzetéből vannak elképzeléseik a román társadalomról, ami vagy kevés vonzerővel, vagy egyenesen negatív előjellel bír.

> „[...] a '90-es évek derekától elkezdték építeni azt az Erdély-képet, ami jóval pozitívabb, másabb, tehát nem véletlenül nyomták Drakulát, hogy végre ezt a cigány Románia-képet ellensúlyozzák valamivel, és teljesen megértettem őket, nem tudom elítélni ezt a Drakula-őrületet, mert valamivel le kellett azt a nagyon negatív Románia képet gyűrni." *(14. adatközlő)*

> „Voltak olyan elszólások, amiből én azt tudtam leszűrni, hogy abszolút Balkánt vártak – viszont szerintem azért is nem boncolgatták ezt, mert nem akartak megsérteni." *(9. adatközlő)*

> „Amikor elindultunk egy segesvári, törcsvári kirándulásra, akkor volt vagy két óra, amit el kell tölteni a buszban. És akkor egy kicsit elmagyaráztam a magyar történelmet. Volt, akinek átjött, utánanézett, és másnap már ő kérdezett. Viszont voltak olyanok is, akikkel kereken egy hetet töltöttünk együtt, kirándultunk és megvitattuk a témát, ennek ellenére december elsején kaptam üzenetet tőlük, hogy „happy national day". És akkor néztem, hogy egy heti munkám semmit nem ért (nevet). Egyáltalán nem fogták fel ezt az egészet." *(9. adatközlő)*

Az idegenvezetők tudatában vannak annak, hogy a Székelyföldre érkező külföldi turisták nem célzottan a régióba érkeznek, hanem Romániába vagy Erdélybe, és ezen belül Szászföldre (különösen a német turisták). A háromszéki *nemesi turizmus* és Károly herceg kúriái vonzzák a legtöbb brit turistát. Azonban Székelyföld mint turisztikai desztináció a külföldi piacon nem létezik. Ebben a szűk és sokszor véletlenszerű keretben próbálják az idegenvezetők a külföldiek számára reprezentálni a régiót a történelmi vonatkozásokkal, a kulturális és a természeti örökség bemutatásával. Az idegenvezetők elbeszélései rámutatnak, hogy a külföldi turisták többnyire Háromszékre érkeznek vagy Brassóba. Ezért az ottani idegenvezetők vannak felvértezve azzal a nyelvtudással és felkészültséggel, amit egy külföldi turistának nyújthatnak. Hargita megyébe csak elvétve érkeznek külföldről turisták, ezért a kínálati oldalon sem alakult ki az igyekezet az idegen nyelvű szakosodásra.

Úgy tűnik, a továbbiakban is marad ez a tendencia, valószínű, hogy egy erősebb, kívülről érkező „kényszer" (nagyobb gazdasági, idegenforgalmi beruházások elindítása – gyergyóremetei nemzetközi repülőtér stb.) fogja rávezetni a Hargita megyei idegenvezetőket arra, hogy az idegen nyelv területén is fejlesszék magukat.

„Határtalanul!" program

A „Határtalanul!" program a székelyföldi turizmus külön szegmense, mivel felülről, a magyar állam részéről generált, szisztematikusan felépített, a nemzeti identitásturizmust előtérbe helyező megvalósításról van szó. Célja, hogy az anyaországban élő magyar fiatalok a nemzeti identitás erősítése érdekében felkeressék a határon túli magyarlakta területeket. Továbbá, hogy az általános iskolások 7., míg a középiskolások 3. osztályainak diákjai legalább egyszer eljussanak a Kárpát-medence magyarlakta területeire. A program három fő kritériuma, hogy 1.) a kirándulás közvetlenül kapcsolódjon a tanultakhoz, 2.) oktatási-nevelési célja legyen, illetve 3.) kulturális tematikájú legyen. A legkedveltebb kiutazási alkalmak közé tartoznak a nemzeti ünnepek[54] és a jeles napok (Magyar Tudomány Napja, Magyar Kultúra Napja, Magyar Feltalálók Napja).[55] A programnak három szakasza van: a kiutazás előtt az iskolában a tanárok segítségével ráhangolódó szocializációs eseményeken vesznek részt; a kiutazás; a hazaérkezés utáni kiértékelő szakasz. A program az erdélyi és a székelyföldi turizmus időszakát 3-4 hónappal hosszabbítja meg, ami a turizmusszolgáltatók (szállásadók stb., múzeumok, kulturális intézmények stb.) és az idegenvezetők éves programját és profitját is megnöveli.[56]

A kérdezett idegenvezetők közül 12 személynek van tapasztalata a programról, amelyet mindenki egyöntetűen külön kategóriának tekint, egyrészt a csoportok

[54] Október 6., október 23., március 15., június 4.

[55] A Michalkó – Rátz – Keszeg által vizsgált 2013/14-es tanévben a nyíltan a nemzeti identitás építését vállaló tematikus kirándulások, mint például a nemzeti összetartozás közös ünneplése, a *Felelős közösségformálódás* elnevezésű vagy a *Példaértékű együttélés: vallási sokszínűség Kárpátalján* program kevésbé voltak népszerűek. L. Michalkó Gábor – Rátz Tamara – Keszeg Réka: A határokon átívelő tanulmányi kirándulások szerepe a nemzetépítésben: A „Határtalanul!" program társadalomföldrajzi vizsgálata. *Kisebbségkutatás,* 2016/2. 36–58. 52.

[56] L. Michalkó – Rátz – Keszeg, 2016. 38, 44, 46. és Rátz Tamara – Michalkó Gábor – Keszeg Réka: Edutcational tourism and nation building: Cross-border school trips in the Carpathian Basin. *Hungarian Geographical Bulletin,* 2020/1. 57–71. 62−64 A programot az Emberi Erőforrások Minisztériumának egyik háttérintézménye, az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő szervezi. A kiírásban az iskolák számára pénzügyi és beszámolói kötelezettséget írnak elő. A 2010/11-es tanévben 177, a 2013/14-es tanévben 393 utazást szerveztek. Ausztria kivételével Magyarország bármelyik szomszédos országát megpályázhatták az iskolák. A pályázati kiírás kritériumai között szerepel, hogy a résztvevőknek legalább egy éjszakát el kell tölteniük a célországban, illetve az előírt tevékenységek valamelyikének megvalósítása. A 2013/14-es tanévben a diákok utazási és maximális szállásköltsége 33.000 Ft (120 USD/tanuló) volt. L. Michalkó – Rátz – Keszeg, 2016. 41., 44., 46.

összetétele miatt – többségében kamasz gyerekek idegenvezetése és „oktatása" a feladat –, másrészt a nyári szezonon kívüli munkalehetőség miatt. A tizenkét idegenvezetőből hatan programszervezőkként is részt vettek a projektben, ilyenkor a turisztikai irodákkal konzultálva dolgoztak, vagy teljesen szabad kezet kaptak az ötletek, újítások kivitelezésében.

Az elbeszélt tapasztalatokból kilenc személy esetében fogalmazhatunk meg bemutatási szemléletet. Kétfajta szemlélet uralkodik arra nézve, hogy milyen elképzelések szerint mutatják be Erdélyt és Székelyföldet. Az egyik csoport élesen hangsúlyozza, hogy olyan képet szeretne kialakítani a gyerekekben, ami mentes a nemzeti vagy a túlzott nemzeti vonatkozásoktól, illetve az is céljuk, hogy ne éljen bennük olyan sztereotípia, mint adott esetben a felnőttekben, a kísérőtanáraikban. Tehát a reális Erdély-kép és azon belül Székelyföld-kép kialakítása a cél, egy tudástranszfer, ami tájékozottabbá teszi őket a jelenlegi helyi állapotokról. Ez a szemlélet hasonlóképpen elhatárolódik a Nagy-Magyarország mítoszoktól, mint az általános idegenvezetés során. Értelemszerűen ugyanazok az idegenvezetők tartják ezt a bemutatási módot, akik a *sztereotípiaromboló és a tudatos Erdély-kép formáló attitűdöt* képviselik. Míg a hivatalos beszámolókban a pályázatban kiírtak teljesítéséről számolnak be a diákok[57] (a résztvevők nemzeti identitásának erősítésére szervezett programokon való részvétel), addig néhány idegenvezető ettől eltérő programalakításokról beszél.[58]

> „[...] a programot mindig finomították, hogy akkor hogyan pontozzák a kirándulásokat, nem kell naponta hat-hét koszorút elhelyezni, ez is érdekes, mert számomra ez olyan nehéz volt, hogy mentünk akkor egy Tamási Áron sírjához s akkor egy koszorú... Lehet, hogy a következő 50 km-be meg se fog szólalni, mert ő alszik, mert a telefonját bámulja, akkor ez van. Viszont akkor keressünk olyan pontokat, olyan helyzeteket, feszegetve a pályázatba foglaltaknak a határait, hogy ő érezze jól magát. Úgyhogy gyakran csináltunk ilyent, hogy kimentünk a Szent Anna kápolnához, ami nem volt benne a programban, másszon, lásson egy hegyet, lássa a völgyet fentről." *(11. adatközlő)*

Az idegenvezetők egy másik csoportja (4) másként közelíti meg a bemutatást a diákok körében. Nagy-Magyarország és Trianon felől közelítve indítanak, kifejtve, hogy Erdély/Székelyföld „valamikor" az övék volt, most már nem az. A határon túli magyarság létezését, létezni akarását, a helyiek nemzettudatát és az összetartozást emelik ki. Egy esetben hangsúlyosan az etnocentrista bemutatási mód tapasztalható.

[57] Michalkó – Rátz – Keszeg, 2016. 36–58. 51.
[58] Uo.

„Egy olyan vidékre jöttünk – így mondom el –, ahol még magyarabbak az emberek, mint ti vagytok." *(2. adatközlő)*

„[...] már jó ideje korán, diákkorában érintődjön meg, legyen egy közösségi élménye, szeresse meg, legyen egy jó élménye az egészről, ez nagyon jó dolog. *(3. adatközlő)*

Függetlenül a két szemlélet közötti különbségektől, többen olyan módszerekről és technikákról szóltak, amelyekkel meg tudják ragadni a diákok figyelmét. Olyan programok, játékok, nyelvezet használatát, alkalmazását emelik ki, amelyek közelebb vezetik az idegenvezetőt a diákokhoz.

„Az idegenvezető az színész, bohóc, pedagógus, anya, apa és szexuális tanácsadó, minden, amit el lehet mondani egy helyen." *(12. adatközlő)*

A beszámolók a magyarságtudat átélésének legtöbb esetben előfordult élményét annak a felismerésnek tudják be, hogy a diákok ráeszméltek a határon túli magyarság anyanyelvhasználatának tényére.

„[...] úgy mérem a gyerekeknek a nyitottságát, hogy melyik nap merik feltenni nekem a kérdést, hogy »Mikor tanultál meg magyarul?« Tehát, ez az a kérdés, amit eleinte, az első néhány csoportnál nem tudtam, hogy hova tegyem. Akkor rájöttem, hogy mennyire más a mi nézetünk és mennyire más az ők nézetük. És az, amit én képes voltam felfogni az ők nézetüket, ők kevésbé képesek felfogni a mi nézetünket." *(17. adatközlő)*

Szinte kivétel nélkül pozitívumként említik a program általi turisztikai szezon kibővülését, hogy sok esetben barátságok szövődnek a diákok között, illetve így nagyobb valószínűséggel ellátogatnak majd még egyszer Erdélybe és Székelyföldre. Viszont kihívásokat vagy negatívumokat is kiemelnek, amelyek az idegenvezetői munkájukat megnehezítik a program során. A legtöbb negatívum a tanárokkal és az utazási irodákkal, illetve a programkiírókkal kapcsolatos. A tanárok számlájára írják, hogy sokszor az idegenvezetőre hárítják a diákokért vállalt felelősséget, mind az edukálásban, mind az igények kielégítésében. Illetve előfordul, hogy a tanárok is felkészületlenül érkeznek, így a saját, a térségről kialakított hiányos tudásuk befolyásolja a kirándulás első napjait.

„Amit ugye nem tud konkrétan megfogalmazni, hogy félek én, hogy milyen körülmények közé megyek, vagy félek én, hogy a gyermekemet mennyire tudom biztonságba tartani. S akkor ezekből a félelemből jövő tízezer kérdés, hogy »Wifi van? Konnektor van? Melegvíz van?« Tehát, szörnyű és ijesztő, hogy nagyon gyakran milyen kép él a tanárokban arról, hogy itt milyen körülmények között élünk." *(17. adatközlő)*

Az utazási irodák részéről a leginkább érezhető hátrány az árak alacsonyan tartása, illetve a programkiírók részéről a kommunikáció hiányát emelik ki az idegenvezetők: a benyomásaikra, megjegyzéseikre nem reagálnak, nem veszik figyelembe a tapasztalatok által megfogalmazott igényeket a program javítása érdekében. Sok esetben azért, hogy a programkiírók által megszabott anyagi keretet tartani tudják. Ezért előfordul, hogy a tanárok helyettesítik az utazási iroda feladatait, kihagyva az irodákat a szervezésből, a lebonyolításból, így a technikai tudás (szállás, étkezés, útvonal, egyéb problémamegoldások, helyismeret) hiányzik az utazásból, ami ugyanúgy a térség minőségi megismerésének a rovására megy.

Az idegenvezetők tapasztalata szerint leginkább a tanárokon látnak változásokat egy-egy ilyen kirándulás elteltével. A legkorábbi tapasztalat az, ha a tanár őszintén bevallja, hogy nem erre számított, és pozitívan csalódott (a környezetben, a vendégfogadásban stb.). Egy további változás az, hogy rendszeresen ugyanaz a tanár jár vissza a csoportokkal, érdeklődéssel érkezik, illetve újabb és újabb helyekre kíváncsi – kialakulnak az érdeklődési igényei. Az elmondottakból jól látszik, hogy a diákok esetében még inkább két, egymással ellentétes bemutatási módot alkalmaznak a programban részt vevő idegenvezetők. E szerint a tizenéves korosztály multikulturális, a jelenkorra koncentráló Erdély- és Székelyföld-bemutatást vagy egy kizárólag a nemzeti öntudatra és annak erősítésére irányuló szemléletmódot kapnak. Másrészt az is látszik, hogy a transzilván szellemiséget valló idegenvezetők csoportjának reprezentációs technikái merőben eltérnek a program víziójától. A kérdés valójában az, hogy a diákok mindezekhez hogyan viszonyulnak. Ha később visszatérnek a térségbe, milyen motivációkból teszik? Melyik motiváció lesz erősebb, a nemzeti identitásra épülő megismerési mód vagy a multikulturális megismerési mód?

A COVID-19 hatása a székelyföldi turizmusra

A koronavírus globális egészségügyi világjárvány világszerte példátlan válságot váltott ki az idegenforgalmi ágazatban.[59] A járvány következtében az idegenforgalom rohamosan csökkent, a becslések szerint 75 millió munkahely szűnt meg a nemzetközi utazások 2020 márciusáig történő felfüggesztése miatt. Egyrészt az emberek a bezártság utáni utazási, helyváltoztatási vágyból, másrészt a szolgáltatói ipar felől érkező nyomásra turizmusélénkítő válságkezelési megoldásként a belföldi turizmust választották. A belföldi turizmus népszerűsítése mint fellendülési stratégia nem új keletű a szakirodalomban, alapértelmezett válasz a válságok idején. A katasztrófákat tárgyaló irodalom szerint a természeti katasztrófák nem járnak

[59] Gössling Stefan – Scott Daniel – Hall C. Michael: Pandemics, tourism, and global change: a rapid assessment of COVID-19. J Sustain Tour. *Journal of Sustainable Tourism*, Volume 29, Issue 1, 2020. 1–20. DOI: 10.1080/09669582.2020.1758708.; Zenker, Sebastian – Kock, Florian: The coronavirus pandemic – a critical discussion of a tourism research agenda. *Tourism Managment,* Volume 8, 2020. 104–164. DOI:10.1016%2Fj.tourman.

tartós hatással a turizmusra, összehasonlítva az olyan eseményekkel, mint az erőszak és a terrorizmus.[60] A szakirodalomban nincs konszenzus, hogy a COVID-19 katasztrófa vagy válság, értelmezési módtól függ, hogy minek véljük. Illetve országonként változó a vírus okozta válság kezelésére adott reakció.

A járvány megváltoztatta a turisták magatartását, vágyait és keresletét a desztináció kiválasztásával kapcsolatban. Az elemzések szerint a turisták által preferált, a várostól távoli, a vidéki, természetközeli környezet felülreprezentálttá vált. Megnőtt a vonzereje a falvaknak, ahol a táj, a hagyomány és a vidéki civilizáció jól megőrződött, és biztonságos tartózkodást biztosít. Előnyben részesítették a kis egységekben való elhelyezést, különösen a kis szobaszámú turisztikai és agroturisztikai vendégházakban, amelyek egy család vagy egy kisebb baráti társaság számára biztonságos elszállásolást, kellemes és tiszta szálláslehetőséget biztosítanak a szabadidős tevékenységekre (séta, túrázás vagy kerékpározás meghatározott útvonalakon ismeretlen helyek felfedezéséhez, új élmények élvezéséhez stb.). A korlátozások ellenére a falusi turizmus vált a romániai turizmus legnépszerűbb formájává. A román turisták száma 93%-kal uralta a belföldi turizmust; számuk 45%-kal volt kisebb 2019-hez képest.[61]

A világjárvány begyűrűzése és az azóta eltelt időszak a székelyföldi turizmuson is nyomot hagyott. A járvány előtt Székelyföld szinte kizárólag a magyarországi turisták számára lett megkonstruálva, ennek következtében kevésbé összpontosítottak a román turisták számára való piacteremtésre. Ráadásul a román piac számára nem egyértelmű, hogy Székelyföld mint turisztikai desztináció létezik. A be- és kiutazási korlátozások, a növekvő betegszámok és az ismert további korlátozások miatt a Magyarországról érkező turisták aránya 2020-ban drasztikusan lecsökkent, egy időre mondhatni megszűnt. Ugyan a belföldi turizmus is lecsökkent, ez a szegmens viszonylagosan mégis pótolta a járvány miatti űrt. Az idegenvezetőknek is kihívást jelentett ez az időszak, különösen azoknak, akik kizárólag a magyar turistákkal dolgoztak. A kérdezettek közül egy személy hagyott fel a csoportok vezetésével ideiglenesen, mivel a legtöbben főállásban tanárok vagy a turizmus más területén dolgoznak. Az ideiglenes és kiszámíthatatlan munkanélküliség ellenére mindannyian a járvány pozitív hatásait emelik ki. Egyrészt azzal érvelnek, hogy az

[60] A katasztrófa és a válság olyan kifejezések, amelyeket a szakirodalmban gyakran felcserélve használnak, bár alapvető különbségek vannak köztük. Másrészt a katasztrófa olyan esemény, amely egy rendszert előre nem látható katasztrofális változásokkal szembesít, amelyek felett annak nincs befolyása. Így a válságoknak belső kiindulópontjuk van, ami jobban kezelhetővé teszi őket, míg a katasztrófák külső eredetűek és kevésbé kiszámíthatók.

[61] Popescu, M.F. – Chiripuci, B.C.: *Analysis of the Labour Force in the Most Two Inhabited Regions from Romania – South-Muntenia and North-East.* In: R. Pamfilie, V. Dinu, L. Tăchiciu, D. Pleșea, C. Vasiliu eds. *6th BASIQ International Conference on New Trends in Sustainable Business and Consumption.* Messina, Italy, 4–6 June 2020. Bucharest: ASE, 2020. 1203–1210. 662–663.

megmutatta, ki az, aki életképes, kik azok, akik a belföldi vendégek felé is nyitottak, illetve a helyzet által kiváltott ráeszmélést emelik ki.

> „Még a román többségi társadalom se tud rólunk, most, hogy a Covid van, lehet, hogy jót tesz nekünk, mert beindultak, de úgy gondolom, hogy egy olyan kuriózum vagyunk, hogyha megtanulunk kommunikálni, akkor el is fogjuk tudni magunkat adni és akkor azt az értéket, amit mi képviselünk, mindenestől, ahogy vagyunk, megfelelő minőségi színvonalat tudunk adni az idelátogatónak, nemzetiségtől függetlenül." *(4. adatközlő)*

> „Nem voltunk mi felkészülve a Covidra, nem szólítottuk meg a román turistákat, a román turisták sem nagyon jöttek, mert ők külföld vagy esetleg Románia vagy Erdély másik részébe, akár egy Máramaros, egy Bánság, az inkább vonzotta őket, itt most a Covid ráébresztett arra." *(10. adatközlő)*

Másrészt azok, akik a járvány előtt is dolgoztak belföldi turistákkal, a turizmusban beállt trend változásáról beszélnek, amely kialakulófélben volt a járvány előtt, viszont az által ez felerősödött.[62] Ezek az újfajta igények a nagyvárosi létből kiszakadók számára, a természetközeliséget és az elszigetelt, az elvonulást és az aktív turizmust nyújtó helyek iránti kereslet megnövekedéséről beszélnek. Ezek a tapasztalatok azonban nem csak Székelyföld- és Románia-szerte váltak ismertté; a világjárvány kitörése óta eltelt időszak elemzései is megerősítik őket. Globális szinten várhatóan folytatódik az új trendek alakulása, amelyek a több turisztikai tevékenység és élmény iránti kereslet növekedését mutatják a szabadtéri, természeti és „slow tourism" desztinációkra, különös tekintettel a belföldi turizmusra.[63]

> „[...] a nagyvárosi vezető réteg, a top menedzsment, ahogy szoktak fogalmazni. És kezdtek hívni ők is, hogy nem vezetnék-e túrákat náluk? Ott is az volt jellemző, hogy helyi túrák, Vargyas-szoros, kézműves emberek, esetleg meglátogatni a Kálnoky-kastélyt, vagy Károly herceg vendégházát. De csak ilyen helyi túrák." *(9. adatközlő)*

> „És most a COVID-nak köszönhetően (de nemcsak) az embereknek erre volt igényük. Pont arra, amit biztosítani tudtunk, hogy a nagyvárosból, a nagy zajból kijön, elvonul, csendbe, legfeljebb egy kicsit sütöget és csendbe van. És azt csinál, amit akar, úgy, ahogy akarja. És talán ezt látom az elkövetkezendő időbe, hogy a következő trendnek, vagy következő lehetőségnek, hogy az egyéneknek, a kis csoportoknak biztosítani valamilyen olyan programot, amikor van ideje élvezni azt a programot." *(17. adatközlő)*

---

62 Ketten foglalkoznak helyi (székelyföldi) turisták idegenvezetésével.

63 Popescu, Agatha: The Impact of COVID-19 Pandemic on Romania's Tourist Flows in the year 2020. *Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development,* Volume 22, Issue 1, 2021. 664.

Az idegenvezetők kivétel nélkül megemlítik a Covid általi változásokat a székelyföldi turizmusban, azt, hogy a román turisták felülreprezentálttá és „értékessé" váltak. Másrészt a belföldi utaztatást is kiemelték, mint válságkezelési reakciót. Az, hogy a post-Covid időszakban (vakcinák, és korlátozások feloldása) is marad-e a tendencia, hogy jobban nyitnak majd a román turisták irányában, ezzel kilépve a magyar turisták felé irányuló biztonságos komfortzónából, csak később lesz látható. Azt a következtetést bizonyosan le lehet vonni, hogy mind az idegenvezetők, mind a turizmus szolgáltatói szembesültek az iparág sérülékenységével.

Etnikai harc a székelyföldi turisztikai desztinációmenedzsmentben

Romániában 2017-ben foglalták jogszabályba a turisztikai desztináció és a desztinációmenedzsment-szervezet fogalmát.[64] Azonban a turisztikai desztinációmenedzsmentben (a továbbiakban TDM) a szervezetek országos, egységes módszertani irányításának tervezete még várat magára. A tervezetről szóló tájékoztatók elérhetőek, ezekből leszűrhető, hogy meghatározó az önkormányzati/helyi közigazgatási jelleg, teret engedve ebben a vállalkozói szemléletnek és érdekeknek az egyes turisztikai desztinációk alakításában. Erdély turisztikai nagydesztinációnak tekinthető, amiben Székelyföld egy kisebb, szubregionális középdesztinációként definiálható,[65] viszont a hivatalos jogi-adminisztratív keretekben Székelyföld mint területi egység nem elismert, ennek ellenére sajátos kulturális desztinációnak tekinthető. A székelyföldi TDM egyelőre kudarcos vállalkozás a helyi turisztikai menedzserek, a szolgáltatók és az idegenvezetők részéről. Az interjúalanyok közül öten aktív alakítói az újfajta üzleti szemléletmódnak és civil szerveződésnek, melynek célja turisztikai hálózat kialakítása a kistérségi vonzerő építésében, hogy a turizmus ne csak pontszerűen működjön Székelyföldön, hanem mintegy alulról szerveződve, az érdekeltek (szállásadók, programszervezők, idegenvezetők stb.) egymást segítve működjenek. Jelenleg informálisan működik a szerveződés, mivel Székelyföld jogi-adminisztratív helyzetéből kiindulva a bíróságon nem sikerült bejegyeztetni a szervezetet. Ehelyett a TDM szerepét a megyei turisztikai egyesületek pótolják (Visit Harghita, Visit Covasna, Visit Mures), de minthogy ezek közéleti, politikai szervek, nem tud megvalósulni az egységes desztinációs gondolkodás.

[64] A szakirodalom a TDM rendszert mint desztinációban való gondolkodást, a desztinációban érintett politikai és magánszféra együttműködését, a turisztikai tevékenységek összehangolását látja, amiben a közös marketingtevékenység, a tervezés és a kínálat fejlesztésének koordinálása is szerepel. L. Gonda Tibor – Horváth Alpár: Non-governmental organisations in the Hungarian–Hungarian knowledge transfer or organising tourism. *Civil Szemle,* 2017/3. 51–64. 52–53.

[65] Horváth Alpár: *Turizmus – vonzerők és vendégforgalom*. In: Benedek József (szerk.): *Erdély. Tér, gazdaság és társadalom.* Kolozsvár: Iskola Alapítvány Kiadó – Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2020. 421–445.

A kutatásban szereplő kérdéskörnek a TDM kiemelt része, mivel itt nem csak arról van szó, hogy mit gondol a román turista a székelyföldi emberről, milyen előfeltevései vannak a régióról. Hanem arról is, hogy a hatalom hogyan vélekedik erről a turizmus berkein belül. A TDM elfogadtatása egy többéves próbálkozás sikertelen eredménye, amiben az etnikai küzdelem látható a közösség nevében a különböző erőforrások megszerzéséért.[66] A hivatalosság részéről az elutasítás az etnokulturális csoportosulás reprezentációjának háttérbe szorítására vonatkozik – ami létező folyamat, mivel Székelyföld idegenforgalma erre összpontosít –, viszont a kérelmezők részéről nem ez az elsődleges cél, hanem a kölcsönös együttműködés és program-összeállítás, a konkurálódás megszüntetése, átkeretezése. Erre viszont, ahogy a kérdezettek kifejtik, nemcsak a román állam nincs felkészülve, hanem a helyi társadalom és a turisztikai szereplők sem.

> „Ez egy folyamatos harc, és még sokáig fog tartani, ahány fórumon megjelentünk, ahol szóvá tettük ezt a kérdést, mindig lesöpörték az asztalról. Privátban minden elismerésükkel gratuláltak, és elmondták, hogy igenis jól csináljuk és igazunk van, de amikor nyilvánosság előtt kellett nyilatkozni, akkor mindig azt mondták, hogy ez így nem működik, ahogy mi elképzeltük." *(1. adatközlő)*

> „[...] igazából a jogi háttér miatt mind a mai napig informálisan működik ez a történet, havi egy találkozó van, Székelyföld különböző csücskében s különböző témákat dolgozunk fel, és általában a térségbeli új szolgáltatások – amikről egyébként nem tudunk, hogy létezik – kerülnek bemutatásra." *(4. adatközlő)*

Összegzés

Székelyföld mint sajátos identitásrégió és mint turisztikai desztináció az elmúlt egy-két évtizedben szinte kizárólag a magyarországi turisztikai kapcsolatrendszerre összpontosított. A járvány során kiderült, csak úgy lehet más piacok felé nyitni, ha a térség az etnikai turizmus jelenségén túl is képes szolgáltatást nyújtani. Az idegenvezetőknek a folyamatban kiemelt kultúraközvetítő szerepe van. Ők az úgynevezett „kultúrbrókerek", akiknek eszmeisége befolyásolja a turista benyomásait, ami történhet ösztönösen, vagy pedig tudatosan kialakított ideológia szerint.[67]

Az idegenvezetői lét a turizmuson belül láthatatlan pozíció, mint lehetséges életpálya nem, vagy csak későn konkretizálódik, többnyire az idegenvezetői tevékenység gyakorlásával egy időben. Ez magyarázható azzal a gyakorlattal, hogy bárki lehet idegenvezető Romániában, aki egy közel egyéves tanfolyam elvégzése

[66] Feichmidt, 2010.
[67] Horváth, 2010.; 2015. és 2020.

keretében megszerzi a hivatalos idegenvezetői engedélyt. A jellemző mégis az, hogy a későbbiekben idegenvezetői státuszt betöltők elsődlegesen egyetemi vagy főiskolai keretek között sajátítják el a szükséges kompetenciákat. Az idegenvezetői engedély csak a hivatalos működést legitimálja. A kérdezett idegenvezetők[68] esetében is hasonlóan alakult a választásuk, egy személy kivételével, aki tudatosan készült a pályára, mivel Erdély egyik első számú turisztikai desztinációnak számító nagyvárosában szocializálódott, ahol a szakma látható jelenség. A családi és az iskolai szocializációs szakaszban több esetben megjelenik azok neve, akik hatással lehettek arra, hogy a későbbiekben a turizmus felé irányuljon az illető érdeklődése. Ilyen húzónevek Kónya Ádám és Kisgyörgy Zoltán sepsiszentgyörgyi földrajztanároké; illetve a csíkszeredai Beder Tiboré, a „Jöjjön velünk!" természetjáró mozgalom alapítójáé. Ennek ellenére olyan életpályák is kirajzolódnak, ahol ezek a hatások nem voltak jelen sem a családi, sem az iskolai szocializáció során. Ezek hiányában a lakóhely mint turisztikai desztináció is befolyással bírhat. Az idegenvezetők több mint fele a főállású tanári foglalkozása mellett idegenvezető, a másik része turizmusmenedzsmentben tölt be vezető pozíciót, jelenleg két személy tekinthető főállású idegenvezetőnek, ők az EMIE vezető személyiségei. Több esetben az egyetemi képzés utáni idegenvezetővé válást Horváth Alpár (egyetemi oktató), Pál Zoltán (volt egyetemi oktató és turisztikai menedzser) nevéhez fűzik, illetve a kedvezőtlen elhelyezkedési lehetőségekhez és a magánéleti válsághoz kötik, ők azok, akik nem a tanári életpálya mellett lettek idegenvezetők.

Az idegenvezetők szocializációs mintáiban valójában az a kérdés, hogy a mostani reprezentációs technikáikra milyen előző hatások érvényesek. Lehet-e ezekből következtetéseket levonni? A narratívákból két élesen elkülönülő attitűd mutatkozik meg a Székelyföld bemutatásában. Az egyik úgy véli, *„nem jó a turistának, ha sír"* – ezt a székelyföldi jelent és az erdélyiséget képviselő idegenvezetők gondolják. Ők azok, akiknek a turizmus, a helytörténet és a helyismeret kapcsán nem volt erős szülői, pedagógiai mintájuk, és az életútjukban több elágazás, szakmai kitérő tapasztalható. A másik csoport szereti, ha a turisták megérintődnek, ha megkönnyezik a látottakat. Ennél a csoportnál nehezebb következtetéseket levonni a korábbi szocializációs mintákra vonatkozóan, és nem is lenne szerencsés. Viszont ami mindkét típus esetében azonos, az a tudatosság. Ez a külső kategorizációk ellentétes átkeretezésében vagy az azonosulásban tapasztalható. A tudatos kísérletek a magyarországi definíciók ellensúlyozására elkülönülnek a Nagy-Magyarország-mítosztól és a megszokott sztereotípiáktól. Ezek a személyek képviselik az úgynevezett „transzilván" szellemiséget, és igyekeznek megmutatni a sokszínű, jelenkori Erdélyt és Székelyföldet. Az azonosulók csoportja ugyanennyire megtervezetten építi fel a Székelyföldet a meghatódottság és a veszteség érzésére, és ebből igyekeznek egyfajta összetartozás-élményt kovácsolni a turistákban. Ugyanez

[68] Kivétel nélkül rendelkeznek idegenvezetői engedéllyel.

az analógia látható a „Határtalanul!” programban, az iskolások csoportjainak számára Székelyföldet bemutató motivációkban. Ennél a turisztikai szegmensnél az etnocentrista megközelítési módtól a Nagy-Magyarország mítoszokat és nemzeti identitást erősítő programokon át a jelenkori, multietnikus Erdély-kép-reprezentálást és élményturizmust nyújtó módig terjed.

A székelyföldi idegenvezetők és a román piac viszonya nem egységes. Háromszék területi elhelyezkedése és gyógyturisztikai szolgáltatásai révén korábban is nagyszámú hazai turistát fogadott. Nem úgy Hargita megye, ahol érezhetően a magyarországi piac dominált. Ezért a Háromszéken működő idegenvezetőknek, különösen azoknak, akik a *nemesi turizmusban* dolgoznak, többnyire a román vagy a külföldi turisták csoportjáról van tapasztalatuk. Azok a Hargita megyében működő idegenvezetők, akik dolgoznak román turistákkal, a többségi médiában kreált ellenszenvet igyekeznek átkeretezni nyitottságukkal, barátságos közeledésükkel. Azonban kevés az ilyen személy, egyrészt mert a román nyelvtudásuk hiányos, ezáltal a magyar piac felé orientálódtak, másrészt mert eleve nem is vállalják a román turistákat, tartva attól, hogy a történelmi események és a kulturális örökség bemutatása által nézetkülönbségek és újabb konfliktusok adódhatnak. A külföldi turistákkal szemben egészen más a helyzet, mivel a legtöbb esetben nem átkeretezés, hanem eleve Erdély- és Székelyföld-konstrukció történik. Székelyföld külföldön alig ismert turisztikai desztináció, ezzel szemben Erdély jobb pozícióból indul, viszont itt a Drakula-mítosz[69] vagy a Szászföld ismert, ami ugyancsak elkerüli Székelyföldet.

A világjárvány előtti években is globálisan kialakulóban volt a turizmus új trendje, ami a kis léptékű, természetközeli, fenntartható, az úgynevezett slow turizmust jelentette. Székelyföldön is érzékelhető volt erre az igény, viszont az áttörést a COVID-19 hozta el. A kizárólag a magyar piacra koncentráló idegenvezetők számára tényszerű felismerés volt, hogy a belföldi turizmus is egy lehetőség. Tehát a román turistákkal való kapcsolat kialakítása és a feléjük való üzenetek eljuttatása, illetve az etnikai turizmus meghaladása kimondott, beismert következtetés, amelyben hangsúlyos, hogy a belföldi turisták ne csak egy ideiglenesen tátongó űrt töltsenek be, hanem szemléletként legyen a köztudatban, hogy várják őket. Arra, hogy ez a továbbiakban hogyan valósul meg, későbbi kutatások adhatnak választ. Egy megkérdezett továbbra sem vállal román nemzetiségű turistákat, ehelyett székelyföldi csoportok belföldi idegenvezetésével foglalkozik. A TDM is új trend a székelyföldi turizmusszolgáltatók értelmezésében, ami egyrészt etnikai harcnak is tekinthető, amiben a hatalom nem ad legitimációt a régiónak, s amely ennek ellenére informálisan működő civil szerveződési formát ölt. Másrészt a helyiek nyitottsága vagy felkészültsége is hiányos a szerveződéssel kapcsolatban, amit az idegenvezetők a mentalitással és a negatív beidegződésekkel magyaráznak.

[69] A Brassótól 30 km-re található törcsvári kastélyhoz kötődik

Végezetül elmondható, hogy az idegenvezetők eltérő világnézetétől és ezáltal bemutatási módjától függetlenül mindegyikük a térség pozitív reprezentációját és a hozzá való kötődést igyekszik megerősíteni, kialakítani. A 17 idegenvezetőt nem lehet kizárólag két – sztereotípiaromboló és a tudatos Erdély-kép-formáló attitűd vs. történelmi traumákból indító megközelítésmódot alkalmazó – csoportra osztani, vannak ezekben árnyalatok, vagy igazán egyik irány sem hangsúlyos a bemutatási módjuk során, hiszen sokkal inkább alkalmazkodnak a turisták pillanatnyi igényeihez. A beszélgetésekben az idegenvezetők néhány esetben reflektáltak a jelenlegi székelyföldi társadalmi problémákra (egyes régiókban a szegénységre, a lokális etnikai konfliktusokra), kihívásokra. Elmondásuk szerint ezekre a témákra[70] kitérnek az idegenvezetés során is. A továbbiakban akkor lehetne magabiztosabb következtetéseket levonni mind a bemutatási mód, mind az érkezők (román, magyar, külföldi) előzetes ismereteiről és megismerési reakcióiról, ha résztvevő megfigyelő módszerrel, terepen, a különböző csoportokkal való együttlétet lehetne elemezni, rögzíteni a már kérdezett idegenvezetők körében.

AZ INTERJÚK ADATAI:

adatközlő: 2021. 06. 28. Sepsiszentgyörgy, férfi, turisztikai szolgáltató, menedzser
adatközlő: 2021. 06. 29. Árkos, férfi, turisztikai szolgáltató, idegenvezető
adatközlő: 2021. 06. 23. Segesvár, férfi, földrajztanár, idegenvezető
adatközlő: 2021. 06. 16. Csíkmadéfalva, férfi, turisztikai menedzser
adatközlő: 2021. 06. 14. Gyergyószárhegy, férfi, egyetemi tanár, idegenvezető
adatközlő: 2021. 06. 27. Sepsiszentgyörgy, férfi, középiskolai tanár, idegenvezető
adatközlő: 2021. 06. 29. Kézdivásárhely, nő, középiskolai tanár, idegenvezető
adatközlő: 2021. 06. 21. Csíkszereda, férfi, középiskolai tanár, idegenvezető
adatközlő: 2021. 06. 27. Barót, nő, turisztikai menedzser, idegenvezető
adatközlő: 2021. 06. 16. Tusnádfürdő, férfi, középiskolai tanár, idegenvezető
adatközlő: 2021. 06. 22. Gyergyószentmiklós, férfi, idegenvezető
adatközlő: 2021. 06. 28. Brassó, nő, idegenvezető
adatközlő: 2021. 06. 21. Csíksomlyó, férfi, turisztikai menedzser, idegenvezető
adatközlő: 2021. 06. 17. Korond, férfi, idegenvezető, turisztikai menedzser
adatközlő: 2021. 06. 17. Sepsiszentgyörgy, nő, idegenvezető
adatközlő: 2021. 06. 23. Székelyudvarhely, férfi, középiskolai tanár, idegenvezető
adatközlő: 2021. 06. 18. Csíkszereda, nő, turisztikai szolgáltató, idegenvezető

[70] A szakirodalom már korábban reflektált arra az új trendre az idegenvezetők munkájában, hogy azok, akik kommunikációs megközelítésüket a környezeti és társadalmilag felelős eredmények előmozdítása érdekében tudják adaptálni, a jövőben nagyobb keresletre számíthatnak, mint azok, akik egyszerűen csak információt adnak át, vagy akár azok, akik interaktív élményeket közvetítenek. L. Weiler – Black, 2015. 371.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Barbócz Zsolt: The Branding Power of Szeklerland. Online Place Branding Tendencies and Identity-Forming Efforts in Szeklerland. *Acta Universitatis Sapientiae*, *Communicatio*, Volume 7, Issue 1, 2020. 123–136. DOI: 10.2478/auscom-2020-0009.

Barth, Frederik (ed.): *Ethnic groups and boundaries: The social organization of cultural difference*. Boston: Little, Brown. 1996.

Barth, Frederik: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio,* 1996/7. 3–25.

Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről.* Csíkszereda: Pro-Print. 2013.

Băneş, Adrian – Raicov, Miroslav – Feher Andrea – Mateoc-Sîrb, Nicoleta – Orboi, Manuela-Dora: Analysis of tourism in Romania during the Covid-19 pandemic. *Lucrări ştiinţifice*, *Universitatea de Stiinte Agricole si Medicina Veterinara a Banatului, Timisoara, Seria I, Management Agricol,* Volume 23 issue 1, 2021. 98–103.

Brent, Ritchie W. – Yawi, Jiang: A review of research on tourism risk, crisis and disaster management: Launching the annals of tourism research curated collection on tourism risk, crisis and disaster management. *Annals of Tourism Research*, Volume 79, 2019. DOI: 10.1016/j.annals.2019.102812

Duncan Light: Dracula Tourism in Romania. Cultural Identity and the State. *Annals of Tourism Research*, Volume 34, Issue 3, 2007. 746–765.

Egry Gábor: *Erdély-képek és mítoszok.* In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900– 1948.* Budapest. Osiris, 2009. 506–533.

Feischmidt Margit: *A magyar nacionalizmus autenticitás-diskurzusainak szimbolikustér- foglalása Erdélyben.* In: Feischmidt Margit (szerk.:) *Erdély- (de) konstrukciók. Tanulmányok*. Budapest – Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2005. 7–32.

Feischmidt Margit: *Megismerés és elismerés: elméletek, módszerek, politikákazetnicitás kutatásában.* In: Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségtermelő társadalom*. Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010. 7–29.

Gonda Tibor – Horváth Alpár: Non-governmental organisations in the Hungarian–Hungarian knowledge transfer or organising tourism. *Civil Szemle,* 2017/3. 51–64.

Gössling Stefan – Scott Daniel – Hall C. Michael: Pandemics, tourism, and global change: a rapid assessment of COVID-19. J Sustain Tour. *Journal of Sustainable Tourism*, Volume 29, Issue 1, 2020. 1–20. DOI: 10.1080/09669582.2020.1758708.

Horváth Alpár: *Turizmus – vonzerők és vendégforgalom*. In: Benedek József (szerk.): *Erdély. Tér, gazdaság és társadalom.* Kolozsvár: Iskola Alapítvány Kiadó – Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2020. 421–445.

Horváth Alpár: Örökségvédelem és múzeumi attrakciófejlesztés a miklósvári Kálnoky-kastélyban. *Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok,* 2020/4. 5–28. DOI: 10.15170/TVT.2020.05.04.01.

Horváth Alpár: *Határhelyzetek és kulturális törésvonalak a turizmus szolgálatában. Gondolatok a szépvízi történeti kiállítás koncepciójához*. In: Nagy József (szerk.): *A határvédelem évszázadai Székelyföldön. Csíkszék és a Gyimesek vidéke*. Szépvíz: Szépvízért Egyesület, 2018. 334–355.

Horváth Alpár: A bunkerek üzenete: a hadszínterek öröksége és a nemzeti identitás-turizmus kihívásai. In: Régi Tamás – Rátz Tamara – Michalkó Gábor (szerk.): *Turizmus és transzformáció*. Orosháza – Budapest: Kodolányi János Főiskola – MTA CsFK Földrajztudományi Intézet – Magyar Földrajzi Társaság, 2017. 53–77.

Horváth Alpár: *A TDM mint a turisztikai regionalizálódás útja? Székelyföldi turisztikai szervezetrendszer tapasztalatai*. Tőzsér Anett, Dr. – Bánhidai Csilla (szerk.): *Székelyföld turizmusa és turisztikai szervezeti rendszerének vizsgálata*. Budapest: Kutatási jelentés. Nemzetstratégiai Kutatóintézet, 2016. 21–32.

Horváth Alpár: A nemzeti identitásturizmus kreativitásigénye. In: Rátz T. – Michalkó G. (szerk.): *Kreativitás és innováció a turizmusban.* Székesfehérvár – Budapest: Turizmus Akadémia 7. Kodolányi János Főiskola – MTA CSFK Földrajztudományi Intézet – Magyar Földrajzi Társaság, 2015. 151–167.

Horváth Alpár – Michalkó Gábor: Az etnicitás turizmusföldrajzi értelmezése erdélyi példákon keresztül. – *Földrajzi Közlemények*, 2014/2. 150–160.

Horváth Alpár: Az etnicitás dilemmája a Székelyföld turizmusfejlesztésében. *Tér és Társadalom*, 2010/3. 147–162. Doi: 10.17649/TET.24.3.1333.

Horváth Alpár – Nagy Benedek: Nemesi turizmus Háromszéken? *TVT Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok,*. 2021/4. 28–50. DOI: 10.15170/TVT.2021.06.04.03

Ilyés Zoltán: Az emlékezés és a turisztikai élmény nemzetiesítése. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Budapest: L'Harmattan, 2014. 290–340.

Ilyés Zoltán: Az emlékezés és az újratanulás terei – a „honvágyturizmus", mint tér- és iden- titásszervezés. In: Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt (szerk.): *Helye-(in)k, tárgya(in)k, képe(in)k. A turizmus társadalomtudományos magyarázata. Tanulmányok.* Budapest: Néprajzi Múzeum, 2003. 51–58.

Jenkins, Richard: *Social Identity*. London: Routledge, 1996.

Jenkins, Richard: Categorization: Identity, Social Process and Epistemology. *Current Sociology*, July, Vol. 48(3), 2000. 7−25.

Kiss Tamás – Barna Gergő – Deák Attila: *Székelyföldi turisztikai régió? Kérdőíves, fókuszcsoportos és statisztikai vizsgálat a székelyföldi turizmusról*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet. 2013.

K. Lengyel Zsolt: *A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzilvanizmus korai történetéhez*. Csíkszereda: Pro-Print, 2007.

Michalkó Gábor – Rátz Tamara – Keszeg Réka: A határokon átívelő tanulmányi kirándulások szerepe a nemzetépítésben: A „Határtalanul!" program társadalomföldrajzi vizsgálata. *Kisebbségkutatás,* 2016/2. 36–58.

Nagy Benedek: *A turisztikai helymarketing Székelyföldön – Az imázs- és márkahasználat tudományos megalapozása*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2013.

Niedermüller Péter: Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Ethnographia*, 1988/3-4. 376–389.

Popescu, M.F. – Chiripuci, B.C.: *Analysis of the Labour Force in the Most Two Inhabited Regions from Romania – South-Muntenia and North-East.* In: R. Pamfilie, V. Dinu, L. Tăchiciu, D. Pleșea, C. Vasiliu eds. *6th BASIQ International Conference on New Trends in Sustainable Business and Consumption.* Messina, Italy, 4–6 June 2020. Bucharest: ASE, 2020. 1203–1210.

Popescu, Agatha: The Impact of COVID-19 Pandemic on Romania's Tourist Flows in the year 2020. *Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development,* Volume 22, Issue 1, 2021.

Rátz Tamara – Michalkó Gábor – Keszeg Réka: Edutcational tourism and nation building: Cross-border school trips in the Carpathian Basin. *Hungarian Geographical Bulletin,* 2020/1. 57–71. DOI: 10.15201/hungeobull.69.1.5.

Régi Tamás: *Nomádok között Kelet-Afrikában.* Anthropolis, Budapest, 2006. 243.

Régi Tamás: A turizmus és társadalmi változás kapcsolatának néhány antropológiai és szociológiai értelmezése. In: Régi Tamás – Rátz Tamara – Michalkó Gábor (szerk.): *Turizmus és transzformáció.* Orosháza – Budapest: Kodolányi János Főiskola – MTA CsFK Földrajztudományi Intézet – Magyar Földrajzi Társaság, 2017. 11–27.

Tóth-Batizán Emőke: Turizmusra vállalkozva. „Székelyföld a Kelet Nyugatja, a Nyugat Keletje". *METSZETEK,*. 2017/4. 206–226. DOI: 10.183992.

Zenker, Sebastian – Kock, Florian: The coronavirus pandemic – a critical discussion of a tourism research agenda. *Tourism Managment,* Volume 8, 2020. 104–164. DOI:10.1016%2Fj.tourman.

Weiler, Betty – Black, Rosemary: The changing face of the tour guide: one-way communicator to choreographer to co-creator of the tourist experience. *Tourism Recreation Research,* Volume 40, Issue 3. 2015. 364–378. DOI: 10.1080/02508281.2015.1083742.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v30i2.177

MŰHELY

Gadó János*

Miért a HITközség?

A magyar zsidók vallási alapú képviseletének tartósságáról

A magyarországi zsidóságot a polgári egyenlőséget elhozó modern kor, azaz 1868 óta az (időről időre nevet változtató) zsidó hitközség, tehát vallásos szervezet képviseli az állam és a társadalom, valamint a külföld felé. Ennek a képviseletnek elsődleges letéteményese a mai napig a magyar neológia,[1] amely 1944-ig elkötelezetten vallotta, hogy a magyar zsidóság hitbéli közösség: izraelita vallású és a magyar nemzet része.[2] Ez nem magyar találmány volt – a Napóleon által létrehozott francia Consistoire volt az első, amely zsidó vallású franciákként beszélt az ország zsidóságáról, és ezt vette át Nyugat-Európa, így a kulturálisan a nyugati, elsősorban német mintát követő progresszív magyar zsidóság szervezete is. Kivételes forradalmi pillanatokban a zsidó közösség radikálisabb tagjai megpróbálták megkérdőjelezni ennek a szemléletnek, gyakorlatnak és szervezeti keretnek egyedül legitim voltát, de ezek a próbálkozások nem jártak sikerrel. A zsidó közösség mindig visszabillent a régi modell keretei közé.

Ez a mai napig így van, miközben Nyugat-Európa országaiban a szekularizáció modernizálta a zsidó képviseletet. Franciaországban 1945-ben jött létre a szekuláris alapokon álló CRIF (Conseil Représentatif des Institutions juives de France), mely átvette a zsidó képviselet szerepét a vallási alapon álló Consistoire-tól. Brit

* A szerző szociológus, újságíró, a *Szombat* szerkesztője. E-mail:gadojanos@gmail.com. Jelen tanulmány a Szegeden, 2019. november 28-án, az 1989 és a rendszerváltás: a társadalmi cselekvés lehetőségei c. konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata. A szerző köszönetet mond B. Turán Róbertnek, Deák Gábornak és Szegő Péternek a tanulmány megírásához nyújtott segítségért.

1 Az 1868-as szakadás után a magyar ortodoxia létszámban, befolyásban versenyzett a neológiával, 1945 után azonban a helyzet megváltozott: a holokauszt által kivéreztetett, majd a vallásellenes kommunista rendszer által ellehetetlenített ortodoxia maradék hívei emigráltak, így 1956 után szinte minden utánpótlása megszűnt.

2 A neológia meghatározásához lásd: Turán Tamás: Neológ ideológia. In: Peremiczky Szilvia et al. (szerk.): *Schweitzer József emlékezete: A halálának első évfordulóján rendezett tudományos konferencia köszöntőbeszédei és előadásai.* Budapest: MAZSIHISZ, 2016, 45–54.

földön az 1760-ban alapított Board of Deputies of British Jews már száz éve a brit zsidók első számú képviselőjeként működik.

Magyarországon azonban a neológia változatlanul a zsidóság hegemón képviselője, s az ennek megváltoztatására irányuló kísérletek egy szekuláris zsidó szervezeteket is tömörítő ernyőszervezet létrehozására rendre elhaltak. A fontosabb példák az elmúlt húsz évből.

- 2005-ben az újonnan megválasztott Mazsihisz-elnök, Heisler András kezdeményezésére megalakult a *Zsidó Közösségi Fórum (ZSKF)*, amely a Mazsihisz és a többi honi zsidó szervezet egyenrangú, nem hierarchikus kapcsolatát igyekezett építeni, elsősorban a kölcsönös eszmecsere céljából. A ZSKF nagy sikerű, rendkívül élénk vitáktól övezett, háromnapos konferenciát tartott az Akadémia nagytermében (!), Göncz Árpád védnöksége alatt, melyről az országos sajtó is tudósított.[3] A konferencia idejére azonban Heisler Andrást a hitközségi vezetés már eltávolította pozíciójából,[4] így a ZSKF pénzügyi és infrastrukturális utánpótlás hiányában elvesztette lendületét, és nem jelentett többé „demokratikus veszedelmet" az akkori Mazsihisz-vezetés számára.
- Három évvel később maga a Mazsihisz vezetése tett kísérletet egy – a saját elképzelése szerinti – zsidó ernyőszervezet megalapítására, Magyar Zsidó Kongresszus néven. Annak rendje és módja szerint előkészítő bizottságot hoztak létre, melybe bevonták a fontosabb nem vallásos zsidó szervezeteket (Magyar Zsidó Kulturális Egyesület, B'nai B'rith szabadkőműves páholy, Magyar Cionista Szövetség).[5] Az alakuló ülésen szót kaptak kisebb szervezetek képviselői is, akik közül sokan élesen bírálták a Mazsihisz hegemón helyzetét. A Szim Salom reformzsidó közösség, az akkor szárnyát bontogató Köves Slomó-féle EMIH, valamint a fiatal radikálisok elutasították a részvételt, mondván, hogy ez csupán kísérlet a hegemón helyzet fenntartására a látszatdemokrácia eszközeivel.[6] A Kongresszus ennek ellenére létrejött, és tevékenysége mintegy három éven át nyomon követhető a médiában.[7] Több bizottsága is működött, közzétettek több politikai állásfoglalást, és (a kulturális bizottságban) bizonyos pályázati pénzek fölött is rendelkeztek. Komoly politikai súlya azonban ennek a szervezetnek a zsidó közéletben sosem volt, és végül feltűnés nélkül kimúlt.

---

3 Párbeszéd a monológ helyett – Zsidó Közösségi Fórum. *Szombat,* 2005/10. 12–15.

4 „Olyan hangulata volt, mint egy ötvenes évekbeli koncepciós eljárásnak – így minősíti a Mazsihisz rendkívüli közgyűlését Heisler András" Lásd: Heisler András: Egységbe tömörültek a hűbéresek. *Sófár: a zsidó médiaportál*, 2005. június 17. https://regi.sofar.hu/2005/06/17/heisler-egysegbe-tomorultek-a-huberesek/ (Letöltés ideje: 2022. június 9.)

5 Gadó János: Két, csak két legény van. *Szombat Online*, 2008. november 17. https://www.szombat.org/politika/3541-ket-csak-ket-legeny-van (Letöltés ideje: 2022. június 9.)

6 Panyi Szabolcs: Kongresszusi kételyek. *Szombat Online*, 2008. november 10. https://www.szombat.org/politika/3537-kongresszusi-ketelyek (Letöltés ideje: 2022. június 9.)

7 G. J.: Magyar Zsidó Kongresszus, Beszámoló. *Új Élet*, 2011/4. (március 1.) 1.

- A Zsidó Közösségi Kerekasztal nevű tanácskozó testületet a kormány Lázár János kabinetminiszter kezdeményezésére 2011-ben kormányhatározattal hozta létre,[8] és 2018-ig létezett, míg Lázár ezt a tisztséget betöltötte. Utóda, Gulyás Gergely nem mutatott fenntartása iránt érdeklődést, a résztvevő szervezetek pedig saját elhatározásból meg sem próbálták a kerekasztalt fenntartani.[9]

A változást nehezíti, hogy az 1944-ben nagyobb részt kiirtott, 1945 után pedig gazdaságilag ellehetetlenített és politikailag megtört magyar zsidóság szervezetei és intézményei a mai napig az államtól (és kisebb részt nyugati zsidó szervezetektől) való pénzügyi függőségben élnek, ami az önálló kezdeményezések áttörését rendkívül megnehezíti. Ez lényegében 1989 után sem változott, amikor a zsidó közösségből számosan jómódú vállalkozók lettek. Az adakozás kultúrája kipusztult, és nem éledt újjá – szokták erre mondani. (Ami persze egész Magyarországra még inkább igaz.) És – ami legalább ilyen fontos – kipusztult az önfenntartás kultúrája is, amikor is a „mezei tagság" tartotta el intézményeit saját tagdíjaiból.

Ám e kipusztulás mögött mélyebb okok rejlenek: ha a maradék zsidó közösség még részben sem akarja eltartani saját – jelenleg pénzügyi lélegeztetőgépen tartott – intézményeit, akkor nyilván azért sem törekszik erre, mert kételkedik abban, hogy mindennek van értelme. Aki a magyar zsidó Facebook-csoportok[10] kommentjeit böngészi, az látja, milyen gyorsan előkerül a holokauszt története és az ezzel kapcsolatos felelősség kérdése – a legkülönbözőbb témák ürügyén. A Magyarországon maradt zsidók meghatározó részében nem állt helyre a bizalom a magyar társadalommal szemben. Erős váruknak az univerzalista eszméket és az emberiség testvéri egységét hirdető politikai erőket tekintik: 1945 után a világkommunizmust, 1989 után pedig a liberális, majd kisebbségvédő, antirasszista baloldalt, illetve mindezek honi képviselőit. Zsidó identitásuk ennek megfelelően jelentős részben negatív zsidó identitás: a potenciális üldözésektől való félelmet jelenti. Ennek megfelelően a zsidóság képviseletére a szemükben partikuláris vallási intézményt tartják alkalmasnak – amelytől kellő távolságot tudnak tartani. Ha egyesek e régi keretekből kimozdulni akarnak, azt vad ellenszenvvel fogadják, attól tartva, hogy ezzel rejtőzködő identitásuk feladására kényszerülnek.

De előreszaladtunk.

---

[8] Lázár összehívta a Zsidó Közösségi Kerekasztalt. *hvg.hu*, 2014. január. 31. https://hvg.hu/itthon/20140131_Lazar_osszehivta_a_Zsido_Kozossegi_Kereka (Letöltés ideje: 2022. június 9.)

[9] Csak lábjegyzetben említem az államhatalom és a hozzá közelálló EMIH kísérletét a Mazsihisz vezetőség – elsősorban Heisler András – megbuktatására. A cél kétségkívül a Mazsihisz hegemóniájának megtörése volt, de nem demokratikus úton, hanem durva lejáratókampánnyal. Utóbbit a kormánymédia és a hozzá közelálló EMIH média kivitelezte. Részletesebben lásd itt: Gadó János: Köves Slomó és a Rajk-per. *Szombat Online*, 2021. január 20. https://www.szombat.org/politika/koves-slomo-es-a-rajk-per (Letöltés ideje: 2022. június 9.)

[10] Így pl. A holokauszt áldozatainak és túlélőinek utódai és Zsidó Múlt nevű csoportok.

I.

Vessünk egy pillantást a 20. századi magyar történelem három nagy fordulópontjára, amikor a magyar neológ establishment képviseleti monopóliuma is megingani látszott.

1. Az első komoly kísérlet 1918-ban történt, amikor a történelem kínált ritka kedvező pillanatot a magyar cionistáknak.[11] A háborús vereség nyomán szétesett a Monarchia, népei a nemzeti önrendelkezés útjára léptek, nemzeti tanácsokat alapítottak. Magyarországon kitört az őszirózsás forradalom, kikiáltották a demokratikus elveken alapuló magyar köztársaságot. Eközben országszerte felerősödött az antiszemitizmus, amely ellen hadviselt zsidó tisztek önvédelmi alakulatokat szerveztek. A cionista mozgalom a Balfour-nyilatkozat lázában égett, amit csak tovább erősítettek a nemzeti önrendelkezést elismerő amerikai elnök, Wilson pontjai.[12] A magukat eddig mellőzöttnek vélő cionista szervezetek elérkezettnek látták az időt, hogy részt kérjenek az országos zsidó képviseletből. Erre azt a nagygyűlést látták alkalmasnak, amelyet a hitközségi vezetés hívott össze, hogy lojalitásáról biztosítsa az új kormányt, és hitet tegyen Magyarország területi egysége mellett.[13]

A forradalmi szellemmel eltelt cionisták meg akarták vívni a maguk forradalmát a Monarchia maradványának tekintett hitközségi vezetéssel szemben, a gyűlésen ennek képviselőit kiszorították a nagyteremből, és saját programot fogalmaztak meg új szervezetük, a *Független zsidóság Szabadszervezeti Tanácsa* nevében. Így a zsidó közösségben rövid időre kettős hatalom jött létre. Ám a hamarosan hatalomra jutó tanácsköztársaság sem cionistákról, sem hitközségről nem akart hallani, és az utána berendezkedő Horthy-rendszer légköre sem kedvezett a cionizmusnak. A forradalmi pillanat elszállt, helyreállt a vallásos zsidóság politikai képviseleti monopóliuma.

A magyarországi neológia magyar nemzeti alapon, az ortodoxia pedig vallási alapon utasította el a cionizmust, s a cionista mozgalom a II. világháború kezdetéig ismét marginális szerepet játszott a zsidó közösségben. Változás csak akkor állt be, amikor a visszacsatolt területeken élő cionista szellemiségű tömegek be-. illetve visszakapcsolódtak a magyar zsidóság életébe.

2. A második alkalom, amikor a hitközségi képviselet monopóliuma megingani látszott, az 1945–48 közötti koalíciós időszak volt. A vészkorszak nyomán hiteltelenné vált a neológ zsidóság alapeszméje, mely szerint a zsidók mózeshitű magyarok, akiket kölcsönös lojalitás köt a magyar nemzethez és a magyar államhoz. A hitközségi vezetés nem is tudott érdemleges ellenállást kifejteni a náci

[11] Novák Attila: A cionista pillanat. *Szombat*, 2018/ 8 (október), 13–20.

[12] Szalai Miklós: A Munkácser rebe fordulata. *Szombat Online*, 2019. március 31. https://www.szombat.org/tortenelem/a-munkacser-rebe-fordulata (Letöltés ideje: 2022. június 9.)

[13] Szabolcsi Lajos: Nagygyűlés a Vigadó ruhatárában. In: Uő*: Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei 1881–1931*. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993. 240–252.

megszállókkal és magyar cinkosaikkal szemben: nem tudta átugrani saját árnyékát. A cionisták ellenben minden lehetséges és lehetetlen eszközt megragadtak az embermentésre és ellenállásra. Mind magatartásuk, mind ideológiájuk – a zsidók vegyék kezükbe a sorsukat saját országukban – hitelesnek tűnt az 1945 utáni években. A cionisták a hitközséggel versengve komoly intézményrendszert hoztak létre a semmiből, fiatalok ezreit mozgósították, új ideákat adtak nekik a kétségbeesés időszaka után.[14]

Sokoldalú tevékenységüknek a berendezkedő kommunista hatalom vetett véget, amely a cionizmust illegitimnek nyilvánította és betiltotta. A messianisztikus kommunizmus nem tűrhetett meg egy konkurens messianisztikus ideológiát:[15] a cionizmus a szovjet rendszer országaiban hivatalos szitokszó és üldözés tárgya lett 1989-ig.[16]

3. A hitközség képviseleti monopóliuma harmadszor az 1989 utáni rendszerváltás éveiben kérdőjeleződött meg. A „létező szocializmus" éveiben működő hitközségi vezetés oly mértékben kollaborált a hatalommal, hogy minden hitelét elvesztette.[17] A hatalom a zsidóság gazdag kultúrájából csak a legszűkebben értelmezett vallási hagyományok megtartását és a szovjet felszabadítók iránti hálálkodást tolerálta.[18]

Az 1988 novemberében megalakult, liberális szellemiségű Magyar Zsidó Kulturális Egyesület (Mazsike) – az asszimilációból visszatérő középnemzedék „terméke" – egy rövid időre a zsidóság szinte minden kifejezési formájának letéteményese lett. Hagyomány, történelem, a Holokauszt emlékezete, oktatás, képzőművészet, nemzetközi kapcsolatok – mindezek művelése megkezdődött az Egyesület különböző köreiben, amelyek idővel önálló életre keltek. A javarészt 40-es éveikben járó alapítók – akik világnézetükben és politikai orientációjukban

[14] Lásd: Novák Attila: Átmenetben. *A cionista mozgalom négy éve Magyarországon*. Budapest: Múlt és Jövő kiadó, 2000.

[15] Cionizmus és bolsevizmus történelmi méretű „küzdelmét a zsidó nép lelkéért" már Winston Churchill is észlelte 1920-ban. Lásd: Winston S. Churchill: Zionism versus Bolshevism. A Struggle for the Soul of the Jewish People. *Illustrated Sunday Herald,* 1920. February 8. 5.

[16] Novák Attila: Cionizmus és cionisták a kommunista állambiztonság szemében Magyarországon. *Szombat Online*, 2021. április 19. https://www.szombat.org/tortenelem/cionizmus-es-cionistak-a-kommunista-allambiztonsag-szemeben-magyarorszagon-1 (Letöltés ideje: 2022. június 9.)

[17] „Remek dokumentumok szólnak arról, hogyan befolyásolták, manipulálták a hitközségi választásokat politikai és titkosszolgálati módszerekkel, az Állami Egyházügyi Hivatal vagy akár a politikai rendőrség közreműködésével. Elég simán ment ez az együttműködés a pártállam és a manipulált zsidó szervezetek között." Barotányi Zoltán: „Számontartották, ki zsidó" Kovács András szociológus a Kádár-rendszer antiszemitizmusáról. *Magyar Narancs*, 2019. november 23. https://magyarnarancs.hu/sorkoz/szamontartottak-ki-zsido-123961 (Letöltés ideje: 2022. június 9.)

[18] Gadó János: A legitimáció széthullása: Vázlat a magyarországi zsidóság 1948 utáni történetéről. *Pro Minoritate,* 2006. tavasz, 57–75.

a Szabad Demokraták Szövetségéhez álltak közel – otthon voltak a kortárs kultúrában, politikában, kommunikációs technikákban. Meg tudtak szólalni a nyilvánosság előtt. Ezért jóval nagyobb hitelnek örvendtek, mint a bezártságából nehezen tápászkodó (1990-ben megújuló) hitközségi vezetés, mely a nyilvánosságban leginkább csak az antiszemitizmus ellen tudott tiltakozni. 1989–1990 táján a nyilvánosság előtt úgy tűnt, az Egyesület jelenti a hiteles alternatívát az új, plurális, demokratikus világban kiigazodni nem tudó hitközséggel szemben.[19]

Mindez azonban csalóka látszatnak bizonyult. Az Egyesület liberális szellemiségű vezetői – akik közül hárman az SZDSZ parlamenti képviselői is voltak – nem dédelgettek jól kimunkált hatalmi ambíciókat. Nem akarták elbirtokolni a Hitközség intézményrendszerét (iskola, kórház, idősotthon, ingatlanvagyon). A „Virágozzék száz virág" elve alapján nem tették magukévá sem a zsidóság vallási, sem a nemzeti-etnikai definícióját. Ideológia nélkül viszont nem lehet politikai hatalomra törni. Az új, demokratikus államhatalom sem tudott formális kapcsolatokat létesíteni az Egyesülettel, mert az nem volt besorolható semmilyen rubrikába. A vallási rubrikát lefoglalta a Hitközség, a nemzeti/etnikai rubrika ellen viszont a magyar zsidók többsége vadul tiltakozott. (Erről később még lesz szó.) A jól kiépített informális kapcsolatok így nem válhattak hivatalos kapcsolattá. A folytonosság jegyében az állami vezetők továbbra is a hitközséget keresték meg a zsidósággal kapcsolatos hivatalos ügyekben – az Egyesület vezetőivel informális úton érintkeztek.[20]

Az 1989–90-es békés forradalom a zsidó közéletbe is elhozta a pluralizmust, de csak annyit ért el, hogy a hitközség monopolisztikus szervezetből hegemón szervezetté alakult. Az újonnan létrejött vagy újjáéledt, nemzetközi beágyazottságú zsidó szervezetek (Cionista szövetség, B'nai B'rith szabadkőműves páholy) nem próbálták megkérdőjelezni a hitközség szerepét.[21] A cionista ideológia amúgy sem volt többé a vallás versenytársa: az újonnan választott hitközségi vezetők szélesre tárták a kapukat az erős Izrael Állam képviselői és hívei előtt, akikben szövetségest és menedéket láttak.

II.

A rendszerváltás utáni években történt két szerény próbálkozás a magyarországi zsidók erre fogékony részének nemzetiségi alapon történő megszervezésére. A fent leírt forradalmi időszakokra jellemző nagyszabású változásokkal ellentétben ezek nem voltak átfogó kísérletek, nem a kizárólagosság volt a szervezők igénye, csak egy lehetőséget akartak a sok közül.

---

19 Gadó János: Kései megjegyzések egy kellemetlen ügyhöz. *Szombat*, 1993/7. 3.

20 Gadó János: Fent és lent – a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület tízedik születésnapjára. *Szombat*, 1998/10. 3.

21 Gadó János: A szövetség fiai Magyarországon – A B'nai B'rith budapesti páholyának elmúlt tíz éve. *Szombat*, 2000/1. 6.

Az első próbálkozás az 1990. december 12-én megalakult *Magyarországi Zsidók Nemzeti Szövetsége* (Mazsinesz) nevéhez fűződik, mely a magyar zsidóság tartós nemzetiségi képviseletét próbálta megvalósítani. Célkitűzése volt továbbá, hogy az abban az időszakban zajló népszámlálás során ezer fő vallja magát zsidó nemzetiségűnek.

Egyik célkitűzést sem sikerült megvalósítani.

A második próbálkozást a 2005 decemberében alakult *Társaság a Magyarországi Zsidó Kisebbségért Egyesület* indította el. Az Egyesület az ezer zsidó nemzetiségű magyar állampolgárt aláírásgyűjtés útján próbálta mozgósítani. A törvény szerint előírt keretek között az ezer aláírást nekik sem sikerült összegyűjteni.

Megjegyzendő, hogy a két szervezet aktivistái nagyobbrészt ugyanabból a szűk körből kerültek ki.

A Mazsinesz

Az 1990. december 12-én megalakult Magyarországi Zsidók Nemzeti Szövetsége tízfős szervezet volt.[22] Kezdeményezőinek többsége a Mazsike elnökségi tagjai, illetve aktivistái közül került ki. Mivel azonban a zsidóság nemzetiségi felfogása az Egyesület számos tagja számára nem volt vállalható, a szervezők különálló organizáció felállítása mellett döntöttek. Szekuláris szellemiségű emberként nem tartották elegendőnek a zsidóság vallási definícióját, a Mazsike kulturális alapú, pluralista identitását is bizonytalannak és kevésnek érezték.

A „szervezet azoknak a zsidóknak a képviseletét kívánta ellátni, akik zsidóságukat nemzetiségként élik meg, egyaránt kötődnek a zsidóság és a magyarság kultúrájához, és Izraelt tekintik anyaországuknak. A kisebbségi törvény elfogadásával igényt formáltak a magukat nemzetiséginek valló zsidók képviseletére."[23]

Az izraeli követség és az akkor újjáalakult Cionista Szövetség nem támogatta a Mazsinesz kezdeményezését. Az ő célkitűzésük az volt, hogy a magyar zsidók alijázzanak Izraelbe, nem pedig az, hogy Magyarországon éljenek nemzetiségi életet.

Általában: egyetlen zsidó szervezet – világi vagy felekezeti – sem támogatta a Mazsinesz kezdeményezését. „A különféle zsidó szervezetek még soha nem léptek fel olyan egységesen, mint akkor" – emlékezett vissza később az egyik szervező, Deák Gábor.[24] „A zsidó szervezetek egységes állásfoglalást tettek közzé

[22] Deák Gábor és B. Turán Róbert közlése.

[23] Dobos Balázs: *A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény történeti kronológiája.* 2008. https://adatbank.ro/regio/tortenelem/?intezmeny=216

[24] Czene Gábor: Zsidó identitás, vallás nélkül. *Népszabadság*, 2005. október 26. 5.

a nemzetiséggé válás ellen. Ezzel az egységfronttal állt szemben a Mazsinesz tíz tagja" – jegyzi meg egy másik nyilatkozatában.[25]

„A nemzetiségi törvény egyik eleme az volt, hogy a nemzetiségek parlamenti képviseletet kapnak, továbbá iskolákkal, kulturális tevékenységgel kapcsolatos jogosítványokat. Én akkor úgy láttam és most is úgy látom, hogy ez a társaság (aminek talán egy tucat aktív tagja sem volt) ezt a lehetőséget próbálta megragadni" – emlékezett vissza a Mazsike másik vezetőségi tagja.[26]

„A Szövetség mögött – akkori saját becslésük szerint – 1000–1500 fő állhatott" – írta később Komoróczy Géza.[27] Ez a becslés azonban, a népszámlálási adatok fényében túlzónak bizonyult.

A háttérhez hozzátartozik, hogy ebben a pillanatban már igencsak éledezett Magyarországon az antiszemitizmus, amelyet Csurka István 1990. január 14-én (még a választások előtt) elhangzott, ma már történelmi jelentőségűnek nevezhető *Ébresztő, magyarság!* című rádiószózata indított útjára. Megjelent a Horthy-kor brutális antiszemita szelleme, s e megváltozott légkörben a zsidósághoz tartozás korántsem volt már csupán kellemes, derűs, érdekes színfolt a magyar közéletben, mint a Mazsike alakulásának napjaiban, 1988 novemberében.

Szintén fontos tudni, hogy 1990. március 1-jén az utolsó kádárista Országgyűlés meghozta a nemzetiségi törvényt, s ebben a zsidók is szerepeltek a felsorolt nemzetiségek között. Az újonnan választott többpárti Országgyűlés ezt a törvényt 1990 júniusában gyakorlatilag hatályon kívül helyezte, de a zsidóság = nemzetiség opció megjelent a lehetőségek között.[28]

Ennek megfelelően a Mazsinesz megalakulása után ennek képviselői, Deák Gábor és Rózsa T. Endre rendszeresen eljártak az Etnikai és Nemzetiségi Kerekasztal tanácskozásaira, ahol minden ceremónia nélkül befogadták őket,[29] és ezzel deklarálták a külvilág felé, hogy a „magyarországi zsidó nemzetiség" egy lehetséges opció. A Mazsinesz szerény eszközeivel igyekezett elérni, hogy az 1991-es népszámlálás során minél többen nyilatkozzanak úgy, hogy a zsidó nemzetiséghez tartoznak. A siker mérsékelt volt, mintegy 500 fő tett eleget a felhívásnak. A zsidó vallásról ez a népszámlálás nem szolgáltatott adatot, de a következő, 2011-es cenzus 12.871 zsidó vallású személyt talált, s mellettük 701 zsidó nemzetiségűt.[30] Ez jól érzékelteti a magyar zsidóságon belüli preferenciákat.

---

[25] Gadó János: Hőskorszaki töredékek – emlékezések a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület fényes napjaira – interjúrészletek. *Szombat,* 1999/1. 10–13.

[26] Gadó, 1999.

[27] Komoróczy Géza: Zsidó nép, zsidó nemzet, zsidó nemzetiség. *Élet és Irodalom*, 2006/24, június 16. 13–14.

[28] Komoróczy, 2006.

[29] Deák Gábor közlése.

[30] Komoróczy, 2006.

Mindez a Mazsinesz további munkálkodását nem akadályozta, noha fő tevékenységük a fent említett Kisebbségi Kerekasztal munkájában való részvétel volt. A Mazsinesz aktivistái maguk is nehezen illeszkedtek a „nemzetiség" hagyományos magyarországi felfogásába: nemzetiségi település, nemzetiségi nyelv, népszokások nem jellemezték őket, lévén ők a magyar kultúrába mélyen beágyazott pesti zsidók, akik jóval inkább beszéltek angolul, mint héberül vagy jiddisül. Sokkal inkább valamiféle dac hajtotta őket, amiben benne volt a zsidó öntudat markánsabb megélése, az asszimilációs törekvések kudarca, s a törekvés, hogy ha nem hagyják őket magyarnak lenni, akkor majd lesznek itt zsidók a maguk módján.

1991-ben a kormány már dolgozott a nemzetiségi törvény előkészítésén, s ebbe bevonták a nemzetiségi kerekasztal résztvevőit, így a Mazsineszt is. Az előkészítő szakaszban az egyik legvitatottabb kérdés éppen a zsidóság mibenlétének meghatározása volt.

A tekintélyes egyetemi tanár, akkor a Magyar Országgyűlés elnöke, Szabad György 1992. május 25-én jónak látta ez ügyben kérdést intézni a magyar zsidóság általa hivatalosnak tekintett képviselőjéhez, a Mazsihiszhez.[31]

„Igen tisztelt Igazgató Úr!

A Magyar Köztársaság Országgyűlése jogalkotó tevékenysége során ismételten szembesül olyan magánosok, illetve kis létszámúnak tetsző csoportok véleményével, amely a magyar zsidóságot etnikai kisebbségnek kívánja minősíteni és felszámolni azt a hagyományos, az 1849., 1867. és 1894/98. évi jogegyenlősítő törvényekben is érvényre juttatott felfogást, amely hazánk zsidó vallású honpolgárait a magyar nemzet egyenjogú tagjainak ismerte el.

Tisztelettel kérem a Magyarországi Zsidó Hitközségek Országos Szövetségének egyértelmű állásfoglalását e kérdésben, mert feltétlenül kerülendőnek tartom, hogy a Magyar Országgyűlés esetleg helyt adjon olyan minősítésnek, amit a magyar zsidóságot, illetve annak túlnyomó többségét képviselő Testület diszkriminatívnak, a XIX. században törvénybe iktatott, 1938–1944. között felszámolt, majd helyreállított jogok megvonásának tekintene."[32]

A levélből kitűnik írójának mélységes idegenkedése az etnikai alapon álló zsidóságfelfogástól, s félelme, hogy az ilyen önmeghatározás a jogegyenlőség felszámolásával járhat. Ebben az (amúgy megalapozatlannak tűnő) félelmében aligha nem osztozott a honi zsidóság túlnyomó része.

A Mazsihisztől részletes – minden bizonnyal szakértők által fogalmazott – válasz érkezett, amelyet dr. Feldmájer Péter elnök írt alá, s Zoltai Gusztáv ügyvezető igazgató ellenjegyzett. A válaszlevél írói ebben úgy foglalnak állást, hogy a magyar zsidóság az egyetemes zsidó nép része, ugyanakkor integrálódott a magyar

[31] A Szabad György levele körüli vitákat részletesen ismerteti: A véget nem érő vita – A nemzetiségi ügy dokumentumai. *Szombat*, 1992/7. 3–5.

[32] A véget nem érő vita, 1992. 3.

nemzetbe és a magyar társadalomba. Zsidóságát a vallásgyakorlás útján éli meg. Hozzátették azonban: „Azt, hogy a vallás által meghatározott nép fogalma azonos-e az etnikai kisebbség fogalmával, megítélni nem tudjuk."

Az Országgyűlés elnöke aggályosnak találta, hogy ez a kibúvó benne maradt a válaszban, és egyértelműbb állásfoglalást sürgetett.

Az ügy nagy vihart támasztott a Mazsihisz háza táján, több választervezet is született, végül külön közgyűlést kellett összehívni, mely többségi határozattal az alábbi választ fogadta el:

> „Mi, a magyarországi zsidó hitközségek képviselői ismételten kinyilatkoztatjuk kötődésünket őseink vallásához, hitet teszünk az egyetemes zsidóság, a zsidó nép egysége mellett, ugyanakkor kinyilvánítjuk, hogy a magyarországi zsidóság a magyar társadalom szerves részének tekinti magát.
> Kijelentjük, hogy jelenlegi közjogi helyzetünkön nem kívánunk változtatni."[33]

A döntést a Mazsinesz is tudomásul vette, nyilatkozatában kijelentette, hogy tiszteletben tartja a Mazsihisz döntését és a továbbiakban nem törekszik a zsidóság közjogi helyzetének megváltozatására. Ugyanakkor fenntartotta a lehetőséget egy későbbi módosításra.

Ezzel a zsidó nemzetiség mint jogi és közéleti kategória, jó időre lekerült a napirendről. A nemzetiségi törvény újratárgyalásakor, 1992. július végén a zsidóság már nem szerepelt a magyarországi nemzetiségek listáján. A hitközség által hivatalból képviselt zsidóság = vallás definíció megőrizte hegemón szerepét.

A Társaság a Magyarországi Zsidó Kisebbségért Egyesület

Az Egyesület 2005-ben alakult, elnöke Szegő András vállalkozó volt. Tagsága kb. ugyanolyan létszámú volt, mint a Mazsineszé 13 évvel korábban. Egy célt tűzött ki maga elé: összegyűjteni ezer hiteles aláírást annak érdekében, hogy az Országgyűlés módosítsa a kisebbségi törvényt, és a tizenhárom etnikai kisebbség mellé tizennegyediknek vegye föl a zsidóságot is. Ezer aláírás megléte esetén – vélték az alapítók – a törvény szerint az Országgyűlésnek foglalkoznia kell a kérdéssel.

A kezdeményezők megszólaltak a magyar médiában is, próbálván cáfolni az ellenérveket. Deák Gábor, aki korábban a Mazsinesz aktivistája is volt, a *Népszabadság*nak így nyilatkozott:

> „Lehetőséget akarunk teremteni arra, hogy azok is megélhessék zsidóságukat, akik nem kötődnek a valláshoz."

[33] A véget nem érő vita, 1992. 6.

> … a becsülhetően legalább százezer magyarországi zsidó túlnyomó többségének nincs kapcsolata a hitközségekkel.
> Ma már egyértelmű, hogy a Mazsihisz jogi helyzete nincs veszélyben, és az is, hogy az állam egészen más csatornákon keresztül támogatja az egyházakat és a kisebbségeket. A holokauszt túlélőinek megnyugtatására Deák Gábor hangsúlyozza: a kisebbségi választásokon önkéntes a részvétel, senkit nem köteleznek arra, hogy nyilvántartásba vetesse magát. Azt a véleményt se tartja megalapozottnak, hogy a zsidó kisebbségi önkormányzatok megalakulása újabb antiszemita indulatokat váltana ki. Sőt: a zsidó kisebbségi testületek valószínűleg nagyobb sikerrel küzdhetnének a helyi rasszista jelenségek ellen, mint a Mazsihisz.
> Feldmájer Péter (Mazsihisz-elnök – GJ) úgy nyilatkozott: biztosra veszi, hogy a Mazsihisz akaratával szemben nem lehet a zsidóságot nemzeti kisebbségként bejegyeztetni. Deák Gábor és Szegő András viszont úgy véli, ha összegyűlik az ezer aláírás – márpedig szerintük ehhez kétség nem fér –, akkor a parlamentnek nincs mérlegelési lehetősége." [34]

Deák Gábor a *Szombat*nak is nyilatkozott, ebben megismételte, hogy a kezdeményezéssel szemben 13 évvel korábban felhozott ellenérvek mára aktualitásukat vesztették, „a zsidóság nemzetiségként való elismertetésére ma valós igény van, sőt: a rabbikarban és a Mazsihisz vezetői közt is vannak a petíciónkhoz csatlakozni szándékozó emberek".[35]

Az átolvasott anyagokban nem találtam róla említést, de bízvást hivatkozhattak volna a kezdeményezők Kovács András 1999-es kutatására a magyar zsidókról.[36] A tanulmány szerint a magyarországi zsidók 23 százaléka „Magyarországon élő zsidónak" vallotta magát. Az így gondolkodókra a kezdeményezők bízvást tekinthettek úgy, mint a nemzetiségi kezdeményezés iránt legalábbis nyitott személyekre. Hogy ez valójában nem így volt, az csak a kudarc után lett nyilvánvaló.[37] A „Magyarországon élő zsidó" inkább „protesztidentitásnak" bizonyult, nem rejtezett benne semmi közösségszervező szándék.

A kezdeményezők – szerény erőikhez mérten – igyekeztek jól megszervezni az aláírásgyűjtést, közzétették, hogy hol, mikor lehet aláírni az Országos Választási Bizottság által jóváhagyott gyűjtőíveket. Azt is hozzátették, „szó sincs arról, hogy »kiállunk a Nyugati pályaudvar elé egy asztalkával«". Az ilyenfajta nyílt megmutatkozás, ezek szerint, vállalhatatlannak tűnt a szervezők számára is.

---

[34] Czene, 2005.

[35] Sz. P.: Megérett a helyzet. Interjú Deák Gáborral, az aláírásgyűjtés egyik kezdeményezőjével. *Szombat*, 2005/10. 11.

[36] Kovács András (szerk.): *Zsidók és zsidóság a mai Magyarországon. Egy szociológiai kutatás eredményei*. Budapest: Szombat, 2002. (Nem tévesztendő össze a hasonló címmel 2018-ban megjelent, szintén Kovács András által vezetett kutatással.)

[37] Gadó János: Életet a papíron kívül. *Szombat*, 2006/7. 16–17.

A kezdeményezés azonban élénk ellenállásba ütközött – nem annyira az antiszemiták részéről, hanem inkább a zsidó közösségen belül. Hogy milyen indulatokat váltott ki a nemzetiségi törekvés, arra jellemző, hogy az ellenzők a józan érvelésen messze túlmenően siettek a kezdeményezést elítélni, megbélyegezni. Indulatos írásaikban ismételten visszatért az az érvelés, hogy a zsidóság nemzeti-etnikai alapon való megélésnek hivatalos elismerése a magyar nemzetből való újólagos kirekesztést, a holokauszt áldozatainak elárulását jelenti. Volt, aki egyenesen párhuzamot vont a nemzetiségi törekvés hívei és a zsidótörvények hajdani pártolói között.

A vallási alapon szerveződő magyar zsidóság számára el nem múló traumát hozott az a pillanat, amikor a faji alapú zsidótörvényekkel a magyar állam megkezdte a zsidók kiszorítását a társadalomból – és legvégül az életből is. Ez a trauma továbbél és belobban, amint a zsidók etnikai szerveződésének rémképe megjelenik. Hiába érveltek az aláírásgyűjtők, hogy az aláírás önkéntes, és senkit nem tartanak nyilván, aki nem csatlakozik – az ellenzőket nem lehetett meggyőzni.

Kőbányai János – a *Múlt és Jövő* című folyóirat, illetve kiadó vezetője – több írást publikált a *Népszabadság*ban, az *Élet és Irodalom*ban[38] és saját folyóiratában, a *Múlt és Jövő*ben is. Ezekben egyebek közt úgy érvelt, hogy „a magyar zsidók soha nem kívántak nemzetiségként szerveződni, s 600 000 igazolatlanul hiányzó ellenére e hagyomány nem változtatható meg. Azaz vakság, s nem célravezető a vitát leszűkíteni az ún. 'önmeghatározók' ún. 'jogaira'"[39]

A szerző tehát a lehető legsúlyosabb érvet hozza fel a vitában a „nemzetiségi biznisz" ellenében, egyenesen a holokauszt mártírjaira hivatkozva érvel, mondván: ők nem ezt akarták. A vita ezen a ponton – a szerző szándéka szerint – nyilván lehetetlenné válik, hiszen a holokauszt áldozataira, mint valami adu ászra, nyilván nem lehet nagyobb lapot tenni.

Kőbányai János tiltakozó nyilatkozatot is fogalmazott, amelyet – sokak meglepetésére – olyan gondolkodók is aláírtak, mint Gyáni Gábor, Heller Ágnes, Ormos Mária vagy Tatár György.

A *Nyilatkozat a magyar zsidóság nemzetiséggé visszaminősítéséről* című felhívás így kezdődik:

> „A leghatározottabban tiltakozunk az ellen, hogy a rendszerváltás alkalmával egyszer már elutasított kísérletet – a zsidóság nemzetiséggé nyilvánítását – bárki ismét szóba hozza. Nemcsak a kétes értékű aláírásgyűjtés és annak elfogadása ellen emeljük fel szavunkat – az ugyanis ellenőrizhetetlen, hogy ki és milyen indíttatásból írja alá –, hanem az álkérdés médiumokban történő erőszakolt sulykolása ellen is." [40]

[38] Kőbányai János: A hiány tényei. *Élet és Irodalom*, 2005/46. november 18. 7.

[39] Kőbányai János: Kirekesztve. Avagy zsidó nemzetiségi biznisz másodszor. *Múlt és Jövő*, 2006/1. 115.

[40] Nyilatkozat a magyar zsidóság nemzetiséggé visszaminősítéséről. *Népszabadság*, 2005. november 24. 17.

Figyelemre méltó megfogalmazás: az aláírók az ellen tiltakoznak, hogy a zsidóság nemzetiséggé nyilvánítását bárki ismét szóba hozza. Azaz teljes cenzúrát követelnek a kérdésben. Lévén szó liberális gondolkodókról, a felfogásukkal ellentétes cenzúrát nyilván csak valami egészen súlyos, netán apokaliptikus veszély megelőzése érdekében követelhetik.

Itt ismét visszaköszön a zsigeri félelem az etnikai alapú zsidó identitástól, s ezzel párhuzamosan az ultima ratio, a hivatkozás a holokauszt mártírjaira. („Az ötlet a holokausztban elpusztított magyar zsidóság emlékének meghamisítása.")

2005–2006-ban jóval erősebb volt az ellenállás, mint 1991-ben – emlékezik vissza Deák Gábor, megjegyezve, hogy bírálóik nem törekedtek a személyes eszmecserére, hanem a médiában jelentették meg gyakran ingerült hangú tiltakozásaikat.

A holokauszt áldozataira való gyakori hivatkozást többek között Vári György bírálta, aki a *Szombat* hasábjain nyílt levelet intézett a felhívás egyik aláírójához, Lányi Andráshoz. Vári rámutat, hogy a felhívás

> „érvelése nagyjából abban merül ki, hogy a magyar zsidók egyszer már választottak, nekünk pedig, ha nem akarjuk emléküket meggyalázni, ugyanazt kell választanunk... A magyar zsidókra, a magyar zsidó történelemre hivatkozni ebben a kérdésben már-már immorális. A történelem tanulmányozásának, ha van értelme, akkor talán az, hogy tanuljunk mindabból, amit az előttünk élők csináltak és lehetőség szerint ne lemásoljuk, hanem elkerüljük hibáikat. Azoknak, akiket megöltek, megfosztottak önrendelkezésüktől, a szöveg úgy ápolná az emlékét, hogy az élőket is megfosztja önrendelkezési joguktól az ő emlékük nevében."[41]

A *Múlt és Jövő* 2006/1. számának mustrája mintegy hatvan, a témával foglalkozó, komolyabb cikket, rádiós és televíziós vitát gyűjtött össze.[42] Ugyanezen lapszám beszámolója szerint a nemzetiségi kezdeményezés ellen tiltakozó nyilatkozatot még vagy százan írták alá, köztük olyan ismert szellemi tekintélyek, mint Gera Judit, Jeszenszky Géza, Ungvári Tamás és Vámos Tibor.

Ebben a – jóval több elutasító, mint támogató hangot megszólaltató – közegben az ezer aláírást nem sikerült összegyűjteni. Mintegy hétszáz aláírás gyűlt össze,[43] amit a szervezők eljuttattak Rytkó Emíliának, az Országos Választási Iroda elnökének. Kísérőlevelükben elismerték, hogy az ezer aláírás nem jött össze, ennek ellenére kérték a címzettet, hogy az íveket juttassa el az Országgyűlés illetékes bizottságához, amelynek így is joga van a kérdéssel foglalkozni.

Az ügy azonban itt elakadt, a kérdés lekerült a napirendről. A zsidó nemzetiségi felfogás csekély számú hívének másodszor sem sikerült áttörést elérnie.

---

41 Vári György: Vita a zsidóság nemzetiséggé válásáról. Nyílt levél Lányi Andrásnak. *Szombat*, 2006/4. 9–11.

42 Dallos Eszter: Nemzetiség legyen-e a zsidóság? *Múlt és Jövő*, 2006/1. 136.

43 Szegő Péter közlése.

Szegő András, a társaság elnöke szerint azért bukott el a kezdeményezés, mert a magyar zsidóságon belül igen nagy az ellenállás. „Persze a dolog nem volt kellően megszervezve, előkészítve, aktívabban is működhettünk volna, de a legtipikusabb ellenállás – a félelem. A magyar zsidók nagy része nem szeretné, hogy szerepeljen a neve valamilyen nyilvántartásban, mondván: az ördög nem alszik."[44]

A zsidóság vallási alapú definíciója és ezzel együtt a Mazsihisz mint hitközség, újfent megőrizte hegemóniáját.

A modernizáció hajnalán a zsidóság definiálására alkotott fogalmak és az ennek megfelelően kiépült intézményrendszer ma, 155 évvel később még mindig tartja magát Magyarországon. Számtalan rendszerváltás, két világháború, a holokauszt, Izrael Állam létrejötte, a kommunizmus összeomlása, a zsidó világ totális átalakulása, a posztmodern világ eljövetele mind nem tudták megingatni a neológ hitközség hegemóniáját a magyar zsidó közéletben.

Mondom ezt inkább csodálkozva, mint rosszallóan.

FELHASZNÁLT IRODALOM

A véget nem érő vita – A nemzetiségi ügy dokumentumai. *Szombat*, 1992/7. 3– 5.

Barotányi Zoltán: „Számontartották, ki zsidó" Kovács András szociológus a Kádár-rendszer antiszemitizmusáról. *Magyar Narancs*, 2019. november 23. https://magyarnarancs.hu/sorkoz/szamontartottak-ki-zsido-123961

Churchill, Winston S.: Zionism versus Bolshevism. A Struggle for the Soul of the Jewish People. *Illustrated Sunday Herald,* February 8, 1920, 5.

Czene Gábor: Zsidó identitás, vallás nélkül. Miért gyűjtenek aláírásokat a kisebbségi bejegyzésért? *Népszabadság*, 2005. október 26. 5.

Dallos Eszter: Nemzetiség legyen-e a zsidóság? *Múlt és Jövő*, 2006/1. 136. https://adoc.pub/nemzetisegi-biznisz-a-hiany-tenyei-kobanyai-janos-a-magyar-z.html

Dési Tamás: Nemzetiségiek vagy „titokzsidók"? A zsidó nemzetiségi kezdeményezés (újabb) kudarcáról. *Szombat*, 2006/7. 15–16.

G.J.: Magyar Zsidó Kongresszus, Beszámoló; *Új Élet*, 2011/4. március 1. 1.

Gadó János: A legitimáció széthullása: Vázlat a magyarországi zsidóság 1948 utáni történetéről. *Pro Minoritate*, 2006. tavasz, 57–75.

Gadó János: A szövetség fiai Magyarországon – A B'nai B'rith budapesti páholyának elmúlt tíz éve. *Szombat*, 2000/1. 6.

Gadó János: Életet a papíron kívül. *Szombat*, 2006/7. 16–17.

Gadó János: Fent és lent – a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület tízedik születésnapjára. *Szombat*, 1998/10. 3.

[44] Dési Tamás: Nemzetiségiek vagy „titokzsidók"? A zsidó nemzetiségi kezdeményezés (újabb) kudarcáról. *Szombat*, 2006/7. 15–16.

Gadó János: Hőskorszaki töredékek – emlékezések a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület fényes napjaira – interjúrészletek. *Szombat* 1999/1. 10–13.
Gadó János: Kései megjegyzések egy kellemetlen ügyhöz. *Szombat*, 1993/7. 3.
Gadó János: Két, csak két legény van. *Szombat Online*, 2008. november 17. https://www.szombat.org/politika/3541-ket-csak-ket-legeny-van (Letöltés ideje: 2022. június 9.)
Heisler András: Egységbe tömörültek a hűbéresek. *Sófár: a zsidó médiaportál*, 2005. június 17. https://regi.sofar.hu/2005/06/17/heisler-egysegbe-tomorultek-a-huberesek/ (Letöltés ideje: 2022. június 9.)
Komoróczy Géza: Zsidó nép, zsidó nemzet, zsidó nemzetiség. *Élet és Irodalom*, 2006/24. június 16. 13–14.
Kovács András (szerk.): *Zsidók és zsidóság a mai Magyarországon. Egy szociológiai kutatás eredményei*. Budapest: Szombat, 2002.
Kőbányai János: A hiány tényei. *Élet és Irodalom*, 2005/46. november 18. 7.
Kőbányai János: Kirekesztve. Avagy zsidó nemzetiségi biznisz másodszor. *Múlt és Jövő*, 2006/1. 111–135.
Novák Attila: A cionista pillanat. *Szombat*, 2018/8. 13–20.
Novák Attila: Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon. Budapest: Múlt és Jövő kiadó, 2000.
Novák Attila: Cionizmus és cionisták a kommunista állambiztonság szemében Magyarországon. *Szombat Online*, 2021. április 19. https://www.szombat.org/tortenelem/cionizmus-es-cionistak-a-kommunista-allambiztonsag-szemeben-magyarorszagon-1
Panyi Szabolcs: Kongresszusi kételyek. *Szombat Online*, 2008. november 10. https://www.szombat.org/politika/3537-kongresszusi-ketelyek
Párbeszéd a monológ helyett – Zsidó Közösségi Fórum. *Szombat,* 2005/10. 12–15.
Sz.P.: Megérett a helyzet. Interjú Deák Gáborral, az aláírásgyűjtés egyik kezdeményezőjével. *Szombat*, 2005/10. 11.
Szabolcsi Lajos: Nagygyűlés a Vigadó ruhatárában. In: Uő*: Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei 1881–1931.* Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993. 240–252.
Szalai Miklós: A Munkácser rebe fordulata. Szombat *Online*, 2019. március 31. https://www.szombat.org/tortenelem/a-munkacser-rebe-fordulata
Turán Tamás: Neológ ideológia. In: Peremiczky Szilvia, et al. (szerk.): Schweitzer József emlékezete: A halálának első évfordulóján rendezett tudományos konferencia köszöntőbeszédei és előadásai. Budapest: MAZSIHISZ, 2016. 45–54.
Vári György: Vita a zsidóság nemzetiséggé válásáról. Nyílt levél Lányi Andrásnak, *Szombat*, 2006/4. 9–11.

 DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v30i2.192

KRITIKA

ERDÉLYI MÁTYÁS*

A magyar közigazgatás végnapjai a hatalomváltás utáni Fiumében: drágaság, élelmiszerhiány és az olasz uralom

Ordasi Ágnes (szerk.): *Egan Lajos naplója. Impériumváltások Fiumében a kormányzóhelyettes szemével (1918–1920)*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2019. 376 oldal

Egan Lajos, Fiume utolsó magyar kormányzóhelyettesének naplója a Magyar Királyság területi dezintegrációjának mikroszintű történetét mutatja be a kikötővárosban. A napló Ordasi Ágnes szerkesztésében bevezető tanulmányokkal, jegyzetekkel és függelékkel ellátva jelenik meg, mindezzel könnyítve a különleges forrásdokumentum értelmezését és használatát. A szerkesztő már a bevezető tanulmányban is kiemeli (9.), hogy Egan naplója több szempontból különös figyelmet érdemel. A belgrádi egyezmény értelmében, amelyet egyébként kevés helyen tartottak be, a magyar közigazgatás a békeszerződés aláírásáig ténylegesen fennmaradt Fiumében. Habár a magyar közigazgatás és Egan feladatai 1918 októbere végétől rohamosan leszűkültek, a napló részletesen beszámol a megmaradt közigazgatás tevékenységéről, a budapesti kormánnyal való nehézkes kommunikációról és a magyar állami jelenlét, valamint a magyar állami jelképek fokozatos lebontásáról. A napló továbbá Egan Lajos „félhivatalos" álláspontját mutatja be, így mind a fiumei lakosság és az új közigazgatás háború utáni problémáit, mind a Fiumében maradt magyar tisztviselők, munkások és tanárok személyes történeteit és nehézségeit megismerhetjük az írásból. A kötet a forráskiadás szerkesztési elveinek leírásával kezdődik. Egan naplóját még további két bevezető tanulmány is

* A szerző történész, az ELKH BTK TTI tudományos segédmunkatársa, posztdoktori kutató az Institut für Österreichische Geschichtsforschungban (Universität Wien).
E-mail: matyas.erdelyi@univie.ac.at

megelőzi, amelyek Fiume háború előtti társadalmi és politikai történetének leírásával, valamint az Egan család történetének bemutatásával foglalkoznak. A függelékben a napló értelmezését szintén nagymértékben segítő dokumentumokat találhatunk, így életrajzi jegyzeteket a napló legfontosabb szereplőiről, összefoglaló listát a fiumei vezető politikai rétegről és grafikonokat az élelmiszerárak változásáról. A kötetet annotált névmutató zárja. Az említett segédanyagok szorosan kapcsolódnak a napló narratívájához, hiszen abban a politikai változások és az élelmiszerellátás nehézségei (drágaság és élelmiszerhiány) központi helyet foglalnak el. Itt azonban meg kell jegyezni, hogy az 1918 és 1920 között végbemenő politikai és társadalmi események bemutatása helyet kaphatott volna a bevezető tanulmányokban. A háború alatti Fiume és a hatalomváltás története nagyban segítheti Egan személyes visszaemlékezését tágabb perspektívába helyezni, és kiemelni annak szubjektív összetevőit.

Mindez azért is lényeges, mert Egan naplója a budapesti és magyarországi politikai eseményeket nem kommentálja, és leggyakrabban teljesen figyelmen kívül hagyja. A budapesti forradalmak csak közvetetten jelennek meg a naplóban. Ilyen az 1919. május 14-én Fiumébe érkező „rémhír" arról, hogy Egan borostyánkői családi villájába 35 vörösgárdista lett beszállásolva (178.). A szovjetkormány rendelkezéseivel kapcsolatban Egan 1919 szeptemberében is ragaszkodik a közigazgatás politikai semlegességéhez: ő addig nem tekinti érvényen kívülinek a Tanügyi Tanács rendeleteit, amíg erről hivatalos értesítést nem kap. (218.) Jellemző, hogy a vezető magyar politikusok neve elvétve fordul elő a naplóban. Kun Béla csak azért szerepel, mert „személyesen" 800 000 K-t ígért a katonai személyek ellátására, ami azonban nem érkezett meg (198., 205.); Károlyi Mihály egy levélben ígéretet tesz a fiumei tisztviselők érdekeinek védelmére és ellátására, habár elfogadja azt, ha bárki átlépne az új közigazgatás szolgálatába (71.); Horthy Miklós pedig név szerint nem, csak „hadügyminiszterként" szerepel a naplóban, akitől segítséget remélnek a katonai nyugdíjasoknak (186.). A leggyakrabban szereplő magyar politikus Jekelfalussy Zoltán, Fiume és a magyar–horvát tengerpart kormányzója. Jellemző, hogy Jekelfalussy is megmaradhatott pozíciójában a gyakori rezsimváltások ellenére, és 1921 nyaráig, még a Tanácsköztársaság idején is Fiume kormányzója marad. A recenzió hátralévő részében három, a napló szempontjából központi jelentőségű témával foglalkozom: egyrészről a magyar közigazgatás leépítéséről és a békeszerződés aláírásáig fennmaradó közigazgatási funkciók sajátosságairól, másrészről Fiume magyar jellegének és a helyi multikulturalizmus felszámolását célzó erőfeszítéseket, végül a háború utáni gazdasági nehézségeket igyekszem bemutatni.

A magyar közigazgatás a békeszerződés aláírásáig fennállt Fiumében. Egan Lajos utolsó naplóbejegyzését szimbolikus dátummal, 1920. június 4-én jegyzi: „este Borostyánkőre érünk" (277.). A kormányzóhelyettes feladatai ezzel együtt hamar a tanügyek, a nyugdíjak és tisztviselői fizetések folyósítására és a források

előteremtésére korlátozódtak. Tanügyi téren maradtak legtovább feladatai a magyar közigazgatásnak. Az iskolák 1918-as, a spanyolnáthajárványt követő megnyitása alkalmával egyedülálló módon az Olasz Nemzeti Tanács engedélyezte a magyar iskolák korábbi tanerőkkel való működését: a magyar ajkúak és azok, akik magyar oktatásban kívántak részesülni, magyarul folytathatják tanulmányaikat. Ez érvényes volt az állami óvodákra, elemi iskolákra, a polgári és középiskolákra is. A Kiviteli Akadémiát a város nem kívánta átvenni, a változás ebben az esetben annyi volt, hogy az olasz ajkúak olaszul is vizsgázhattak (94–95.). Az 1919–1920-as tanévre megváltozott a helyzet. A magyar iskolák igazgatóit és a tantestületeket eltávolították. (227.) Azonban magyar tanulók még ekkor is tartózkodnak a városban, így magánlakásokban folytatódik az oktatás. Egan figyelmezteti a tanárokat, hogy ne nyissanak „zugiskolát", és minden esetben tájékoztassák a fiumei delegátust (Silvino Gigante), nehogy bajba kerüljenek. Az oktatás költségeit (világítás, fűtés) a tandíjakból fedezték, a tanerők fizetését pedig továbbra is a magyar állam állta. Egan ez esetben is a magyar érdekek képviselőjeként jelenik meg azzal, hogy magánlakásán felkeresi a podestàt, és megpróbálja kijárni, habár sikertelenül, a magyar iskolák hivatalos megnyitását. (229.)

A hasonló konfliktusok (például kiutasítások, utazási engedélyek) során Egan egyszerre képviseli a magyar érdekeket és próbál konfliktusmentesen együttműködni a helyi közigazgatással. Álláspontja szerint a magyar területi igények alátámasztásának egyik feltétele minél tovább megőrizni a magyar közigazgatás folytonosságát Fiumében. Ezt az álláspontot annak ellenére képviseli, hogy hamar nyilvánvalóvá válik: Fiume jövőbeni hovatartozása Olaszország és Jugoszlávia között dől el. A fizetési és nyugdíjigények megítélésénél a napló tanúsága szerint szintén a magyar állam érdekeit képviseli. Ha a kérvény bármilyen okból nem tűnik jogosnak, visszautasítja a fizetés vagy nyugdíj kiutalását. Így történik ez minden esetben, ha az adott tisztviselő vagy tanár már nem tartózkodik Fiumében, vagy más forrásból (például az Olasz Nemzeti Tanácstól) húz fizetést.

A napló tanúsága szerint a hatalomváltás fokozatosan megy végbe, és az új közigazgatási hatóságok még sokáig támaszkodnak a korábbi magyar közigazgatás erőforrásaira. A jugoszláv bevonulás másnapján kérik Egant, hogy „miután ők [a Jugoszláv Bizottság] a Kormányzóság ügyeit nem ismerik, és azok elintézéséhez nem értenek – a folytonosság fenntartása érdekében a Kormányzóság *úgy, mint eddig*, egyelőre tovább működjék." (57.). Az olasz bevonulás után még több mint egy hónapig működnek a magyar hivatalok, és csak december 28-án jelenti be az Olasz Nemzeti Tanács, hogy „A fiumei nemzeti tanács az összes állami hatalmat átvette, és ezen okból a magyar kormány dominiumát Fiuméra és kerületére megszűntnek tekinti." (107.) Ez a lépés azonban korántsem jelentette a folytonosság megszakadását. Egan ugyanebben a bejegyzésben hangsúlyozza a dohánygyár további működésének fontosságát, hiszen az „a közérdek szempontjából kívánatos, szociális tekintetből pedig okvetlen szükséges, mivel a gyárnak bezárása 1800 munkást

hagyna kenyér nélkül, végül az állam érdeke is, hogy a gyár üzeme folytattassék, mert a béketárgyalások befejezéséig senki sem tudhatja, kinek birtokába kerül majd Fiume." (108.) Az Olasz Nemzeti Tanács felajánlja a magyar tisztviselők átvételét, „hogy az állam közigazgatásának folytonossága biztosíttassék." (109.) Az új hatalom financiális szempontból is támaszkodott a korábbi közigazgatásra, mivel saját kiadásait 1920. elejéig a magyar állami erőforrásokból fedezte. A *Popolo* szerint (1919. augusztus 12-ei bejegyzés) „a városi közigazgatás költségeit eddig a »volt« magy[ar] kormánytól »örökölt« dohánykészletek eladásából fedezték, de ezen készletek fogytában lévén, a város nem tudja, miből vegye a további fedezetet?" (207.)

A magyar közigazgatás lebontásának egyik szimbolikus aktusa 1919. szeptember 21-én történt, amikor leszedték az épület homlokzatáról a befalazott betűkből álló „kir. kormányzóság" feliratot, mindezt fél hétkor „zuhogó eső közt erős vészharangozás" kíséri. (225.) Ezt az aktust azonban a városi térben egy sor, a korábbi magyar hatalomra emlékeztető jelkép felszámolását célzó intézkedés előzte meg. Jekelfalussy eltávozását követően maga Egan Lajos veteti le a két magyar címert a kormányzósági épületről, „nehogy más által leszakíttassanak." (1918. október 29., 57.) A kormányzóság épületére felhúzott lobogók váltakozása jelezte a helyi hatalmi viszonyok alakulását. 1919. március 19-én az Olasz Nemzeti Tanács dokumentumban jelenti be, hogy névváltoztatást csak a végrehajtó bizottsága hagyhat jóvá, és fiumei illetőségű személyek esetében csak olasz hangzású név választható. (161.) 1919. május 11-én a Nemzeti Tanács hatályon kívül helyezi a „magy. állam területe – magy. Kormány és minisztérium" kifejezéseket, és a „Fiume város – Fiume város jurisdiktionális területe; fiumei nemzeti tanács – és ennek jogügyi delegátusa" kifejezésekkel fogja helyettesíteni (177.). A király/királyi család ettől az időponttól kezdve az olasz királyi családra fog vonatkozni. Az utcaneveket is fokozatosan átnevezi az új hatalom. A via Kossuthból via Garibaldi lesz, a via Municipiót pedig átnevezik via XXX. Ottobréra, emlékezve arra a napra, amikor Fiume először kimondja Olaszországhoz csatlakozását. (186–187.) A bírói ítéletek szintén III. Viktor Emanuel király nevében hozatnak. A szimbolikus térhódítást fizikai kisajátítások is követik. A város panaszkodik, hogy a magyarok rendelkezésére bocsátott 400 vasúti vagon nem érkezett vissza Fiumébe. Egan némi iróniával kommentálja az esetet: ez természetes, mert azok MÁV-vagonok voltak, egyszerűen átfestették őket F. F.-re (*ferrovia fiumana*) (267.). 1920 tavaszán pedig törvényt alkot az Olasz Nemzeti Tanács arról, hogy a Fiume közigazgatási területén található, a Magyar Királyi Államkincstár vagy a MÁV nevére bejegyzett ingatlanok a Fiumei Kincstár nevére átírandók.

Egan Lajos naplója egyszerre önigazoló jellegű és kifejezetten a magyar perspektívából értékeli az eseményeket. Az Olasz Nemzeti Tanács erőfeszítései például különös hangsúlyt kapnak a magyar lakosság és a magyar tisztviselők számának csökkentésében. Az Olasz Nemzeti Tanács egyik célja a magyar lakosok

eltávolítása a városból, amelyet kiválóan illusztrál az alábbi, Castelli polgárbiztos és Egan Lajos közötti, 1919. augusztus 1-i beszélgetés:

> „egyúttal kérdi [Castelli], miért nem mennek el a magyarok?
> *Én*: nincsen pénzük, nincsen utazási lehetőség és biztonság, nem tudni, Magyarországon befogadják-e; különben a magy[ar] tanítóknak eddig itt »kellett« maradni, ezenkívül van cca 560 nyugdíjas.
> *Ő*: szívesen adok vasúti vonatot." (204.)

Nem ez volt az egyetlen ehhez hasonló momentum. A Danubius gyár olasz tulajdonba kerülését követően azonnal elbocsátották és Fiuméből kiutasították a magyar munkásokat (1920. február 25., 266.), ezenkívül elbocsátották az összes kereskedelmi alkalmazottat, és kiutasítani tervezték őket mint foglalkozás nélkülieket. Még Papp miniszteri tanácsos fiát is, noha ő „Fiumében született, és nagykorú." (269.) A D'Annunzio által kiírt választások alkalmával kibővítik a választói névjegyzéket (minden 20. életévét az adott évben betöltő férfi és nő bekerül a választói névjegyzékbe), de az összes magyar köztisztviselőt megfosztják fiumei illetőségétől és a választók névjegyzékéből törlik. Erre válaszképpen egyébként Egan megállapíttatja saját fiumei illetőségét az anyakönyvi hivatalnál, és feleségét is bevezetteti. (226.) A kiutazási engedélyekkel is megpróbálják csökkenteni a helyi magyarság létszámát: kiutazási engedélyt könnyen lehet szerezni, de a visszautazást már gátolja az Olasz Nemzeti Tanács. 1920 első hónapjaiban felgyorsulnak az események. Egan folyamatosan beszámol a Fiumét elhagyó tisztviselőkről és családjukról, de azt is jelenti, hogy „hallomás szerint naponta 20-30 személy utasíttatik ki." (1920. február 27., 267.) A kiutasított tisztviselőket még ekkor is sikeresen segíti: „Orbán, ki Dorini szerint [...] ki lett utasítva, ma Sušakról »telefonon« jelentkezik fizetéséért (átjönni tudniillik nem mer, nehogy itt elfogják; a pedellus által megküldjük neki)." (267.) D'Annunzio rezsimje nem csak a magyarok kiutasításával próbálta olaszosítani Fiumét. Az olasz katonáknak például hozományt ajánlottak, amennyiben feleségül vesznek egy fiumei lányt. Ezt Egan háztartása személyesen is megtapasztalta, amikor egy olasz közkatona 3000 líra prémiumot és 200 lírát kapott hazautazásra, miután elvette feleségül az Egan háztartás jugoszláv szolgalányát. (267.)

Az impériumváltás gazdasági, társadalmi és közigazgatási nyugtalanságokat is okozott. Bár mind a jugoszláv, mind az olasz közigazgatás törekedett a folytonosságra, mindez nem történhetett fennakadások nélkül. Egy magyar tisztviselő beszámolója szerint például „a városi hivatalokban nagy zavar uralkodik, a nagyobbrészt új tisztviselők nem értik teendőiket, egy részük lusta is." (176.) Egan számára ennél nagyobb problémát okozott a kommunikációs csatornák összeomlása. A vasúti közlekedés akadozott Budapest felé, gyakran napokat kellett várni az elutazáshoz. A postaszolgálat szintén megszűnt. Egan gyakran személyes kapcsolatait bevetve

tud Budapestre leveleket és jelentéseket eljuttatni. Gyakran a spanyol követ segítségét keresi, de megesik, hogy a leveleket „Krausz igazgatónak" adja át, majd „Réti fia" viszi őket Budapestre. (90.) Cenzúrával azonban ezt is próbálják megakadályozni. Megesik, hogy az argentínai konzul (Kremesek) egy csomag levéllel indul Budapest és Bécs irányába, de az olaszok leszállítják a vonatról, és cenzúrázzák a leveleket. Az esetből diplomáciai botrány lesz, a spanyol konzul, az angol és francia generálisok is felháborítónak tartják az eljárást, és végül az olaszok továbbengedik a konzult. (147–148.) A telefonkapcsolat is megszűnik Budapesttel, vannak olyan időszakok, amikor a bécsi és budapesti lapok sem jutnak el Fiumébe, így Egan saját kormányától teljesen elszigetelten működik.

A háború során a lakosság már tapasztalta a folyamatos áruhiány, a drágaság és a kereskedelmi kapcsolatok összeomlásának következményeit. Fiume számára azonban különösen nehézzé vált a háború utáni időszak Gabriele D'Annunzio 1919. szeptember 12-ei bevonulása után, ugyanis Fiumét az olasz hadsereg blokád alá vonta, így az áruszállítás hosszú ideig akadályozva volt. Az áruhiány nyomai és a szűkölködés fokozatosan jelennek meg és kapnak egyre nagyobb jelentőséget a naplóban. Egy korai bejegyzésben, 1918. december 7-én például Egan bejelenti, hogy „A városban elfogy a sör." (93.) Pár nap múlva megérkezett az első „narancsszállítmány", melyet nyomban egészében eladtak, és a piacon már 2 K-ért adják darabonként. Egan naplójának fontos forrásai, a helyi napilapok, a *Popolo* és a *Bilancia* ugyanekkor adnak hírt először a kenyér rossz minőségéről („savanyú, nehéz és emészthetetlen"), ilyen „az egész háború alatt nem volt." (101.) 1919. március 26-án újból a kenyér minőségére panaszkodik: „A kenyér megint oly rossz volt, hogy Itáliából élesztőt kellett hozatni; bolti ára dekagrammonként 1 kor[ona]!" (159.) Néhány hónappal később kiderül, hogy „számos pék élesztő helyett dagasztót használ, miáltal a kenyér rossz lesz; nem fognak többé lisztet kapni a várostól." (185.) Más fogyasztási cikkek hiánya és drágasága is folytonos problémákat jelent a városnak. A gáz fogyasztását napi időszakokra korlátozzák, és a havi fogyasztást háztartásonként 30 m^3-ben határozzák meg, az e feletti fogyasztásért jelentősen többet kell fizetni. Tisztviselőként Egant különösen érintette, hogy „Egy írótoll ára 40 fillér!" (227.) De 1920. elejére már „Jellemző, hogy a »tinta« kezd hiányozni; szivarkahüvely már két hét óta nincs." (262.) Az áruhiány természetesen a termelést is gátolja, így többször felmerül, hogy a nyersanyaghiány miatt azt esetleg be kell szüntetni. 1919. április 4-én például azt írja Egan, hogy „A cserzőanyaggyárban már csak öt napra van nyersanyag (fa), azután a munkát be kell szüntetni." (165.) Később a dohánygyári munkások béremelést kapnak, azzal a feltétellel, hogy 2,5 órával többet dolgoznak cserében. Ez azonban kivitelezhetetlen, mert ebben az esetben a nyersanyag nagyon hamar elfogyna.

Gazdasági szempontból a pénzpiacok átalakulása és a valutakérdés is folyamatos problémákat szül a város vezetése és a lakosság számára. Az osztrák–magyar korona felülbélyegzése nem nyújtott megoldást, sőt, tetézte a problémákat, mert

a hamisítások következtében nem lehetett megkülönböztetni az értékesebb fiumei és a devalvált jugoszláv felülbélyegzést. A fiumei áruhiány jelentős drágulással járt, ami az árupiacok viszonylagos normalizálódását követően is megmaradt. Az ármaximálás idején a termelők inkább a szomszédos sušaki piacra viszik termékeiket, ahol drágábban adhatják el, ennek megfelelően javasolják a sušaki híd lezárását. (199.) A szomszédos Škrljevóban 1919 októberében a blokád miatt már jelentősen olcsóbb az élelmiszer: két tojás 1 K és bármely hús ára kilónként 8 K, amíg Fiumében a tojás 3 K és a hús 24-28 K. (233.) A pénz elértéktelenedését még a megfelelő bankjegyek hiánya is súlyosbította. Az 1000 K-s bankjegyet csak felárral lehet kisebbre váltani, mert néhány spekuláns felhalmozta a kisebb értékű bankjegyeket. Ennek következtében a munkások és tisztviselők fizetését sem tudják kiutalni, Egan lobbizni kényszerül a Hitelbanknál és a városnál, hogy kisebb bankjegyeket is kapjanak.

A napló vezérmotívumai jól illeszkednek a világháborút követő magyarországi és a trianoni határokon túli társadalmi-gazdasági problémák és a főhatalomváltások történeti irodalmának eredményeihez, gondolhatunk itt elsősorban a Trianon 100 MTA-Lendület munkacsoport vagy a NEPOSTRANS ERC projekt eredményeire. Egan Lajos naplója így értékes forrásként szolgál a történeti Magyarország felbomlását kísérő nagyobb társadalmi-gazdasági problémák mikroszintű vizsgálatához és megértéséhez. A fiumei magyar közigazgatás hosszú ideig küzdött, több-kevesebb sikerrel, a helyi magyar tisztviselői középosztály lecsúszásának megakadályozásáért, azért, hogy a fiumei tisztviselőréteget a lehető legkevésbé érintsék a háborút követő áruhiány és infláció vagy a hatalomváltás mellékhatásai. Egan számára a tisztviselők (fizikai és erkölcsi) védelme is elsődleges fontosságú: megpróbálja megakadályozni a kitoloncolásokat, és a tisztviselőket biztonságuk érdekében a bizonytalan magyarországi fogadtatás ismeretében nem kényszeríti Fiume elhagyására. Ma már tudjuk, hogy a trianoni határokon kívülről Magyarországra érkező menekültek számára személyes életükben és szakmailag is jelentős törést hozott a helyváltoztatás és az 1918–1920-as átalakulás. Nem meglepő tehát, hogy a magyar tisztviselők egy része megpróbált a lehető legtovább Fiumében maradni. Összegezve tehát, a kötet hasznos olvasmány lesz az 1918–1920-as átalakulást kutató és az az iránt érdeklődő közönségnek; használatát Ordasi Ágnes rendkívül színvonalas szerkesztése, a bevezető tanulmányok, lábjegyzetek, illetve a függelékben közölt segédletek teszik teljessé.

Magyarosi Sándor*

Nagysármás: egy el nem rendelt tömeggyilkosság története

Kovács Szabolcs: *A nagysármási zsidók meggyilkolása (1944. szeptember 16–17.) Magyarok, románok és zsidók a magyar katonai megszállás időszakában*. Budapest: Clio Intézet, 2021. Clio Kötetek 4.

Kovács Szabolcs elektronikus formátumban kiadott, díjmentesen letölthető kismonográfiája[1] a nagysármási zsidók kivégzésének történetét dolgozza fel. Ez esetben ez elkövetők kiléte és a történések helyszíne is kiemelt fontossággal bír: egyrészt azért, mert a 126 áldozatot követelő tömeggyilkosság a magyar királyi honvédség katonáinak a számlájára írható, másrészt pedig mert a kivégzésekre Erdély egy olyan településén került sor, amely a második bécsi döntést követően is román fennhatóság alatt maradt (csak 1944 őszén, mindössze öt hétre vonták ellenőrzésük alá a magyar hadsereg csapatai). Az esemény tehát egyaránt tekinthető a magyar és a romániai holokauszt részének, és amint látni fogjuk, ez a tény nem csupán a tömeggyilkosságot követő számonkérések menetére gyakorolt hatást, hanem az eseménnyel foglalkozó történeti munkákra is. E kritika első részében éppen azt kívánom röviden áttekinteni, hogy a kismonográfia hogyan viszonyul az esemény kapcsán létrejött különféle román narratívákhoz, illetve azokhoz a korábbi értelmezésekhez, amelyekre az említett narratívák építenek.

Kovács a háború utáni bírósági tárgyalások során termelt akták és jegyzőkönyvek alapján, az elkövetők szempontjából, az ő történeteik által beszéli el az eseményeket, illetve az események közvetlen utóéletét. Ez az ún. „nürnbergi látásmód" Gyáni Gábor szerint[2] a magyar holokausztkutatás egyik fő jellemzője, olyannyira,

* A szerző történész, a Dublini Egyetem doktorandusza, a Székelyföld folyóirat szerkesztője. E-mail: sandormagyarosi@gmail.com A jelen kötet javított kiadása a Múlt és Jövő kiadónál nyomtatásban is megjelent.

1 A kötet letölthető itt: https://www.clioinstitute.hu/_files/ugd/198ee4_b65fd43e3dce44b1afa78bfcbe791c48.pdf

2 Gyáni Gábor: Helyünk a holokauszt történetírásában. *Kommentár,* 2008/3. 21. Mint Gyáni írja, Braham a magyar zsidóság változatos politikai kezelésére és a zsidóüldözés adminisztratív-technikai lebonyolítására koncentrál, ugyanakkor nem szólaltatja meg az áldozatokat, így ők nem is járulhatnak hozzá egyéni történeteikkel a nagy történet elmondásához.

hogy ez határozza meg a témakör mérvadó szaktekintélyének, Randolph Brahamnak a munkásságát is. Míg azonban az elkövetőkre fókuszáló történetírás többnyire a politikusok, katonai vezetők, rendészeti alakulatok[3] parancsnokainak történetét beszéli el, addig léteznek olyan feldolgozások is, amelyek arra tesznek kísérletet, hogy a gyilkosságok közvetlen elkövetőinek szemszögéből tárgyalják az általuk vizsgált eseményeket.[4] Ami az eseménytörténeti feltárást illeti – és e kritika második része tulajdonképpen ennek a megállapításait foglalja össze –, Kovács munkája ez utóbbi irányzathoz sorolható. A harmadik rész a gettósítást, illetve a deportálást végrehajtó csendőrök tevékenységére fókuszál, illetve arra a Kovács által javasolt értelmezésre, miszerint a nagysármási események leginkább a Szovjetunió területén megszállási feladatokat ellátó csapatok tevékenységével hozhatók összefüggésbe. Végezetül a negyedik részben arról lesz szó, hogy a háborús atrocitások-, illetve az elkövető- vagy tetteskutatás nemzetközi szakirodalma miként segíthet a nagysármási eset értelmezésében.

A könyv

Kovács Szabolcs munkája tulajdonképpen két rövidebb és egy hosszabb részre tagolható. Az első rész a Mezőség történetét mutatja be, a második magáról a tömeggyilkosságról szól, a harmadik részt pedig azoknak a vizsgálatoknak és bírósági eljárásoknak szenteli a szerző, amelyeket a háború után Romániában és Magyarországon indítottak az eseményekben érintett civilek, csendőrök és katonák ellen.

A *Nagysármás román fennhatóság alatt* című fejezetben (26–50.) Kovács az események történeti kontextusát vázolja fel. A tájegység bemutatásával indít, és az etnikai arányok ismertetése kapcsán kitér a zsidó családok betelepedésére is. Ezt követően a dél-erdélyi zsidók és magyarok helyzetét tárgyalja az Antonescu-rezsim idején, külön kiemelve azokat a változásokat, amelyeket a II. világháborús román hadbalépés, a háború menetében bekövetkezett fordulat, végül pedig az 1944 szeptemberében indított magyar offenzíva idézett elő. A *Katonai elkövetők a megszállt Szovjetunióban (1941–1944)* (51–69.) című fejezet a mészárlásban érintett magyar katonák előéletével – tulajdonképpen háborús tapasztalataival – foglalkozik: egyrészt azt vizsgálja, hogy az említett katonák részt vettek-e olyan statáriális kivégzések végrehajtásában, amelyeket harcoló alakulatok tisztjei rendeltek el, másrészt pedig azt, hogy szemtanúi voltak-e zsidók tömeges kivégzésének. *A magyar-román háború 1944 szeptemberében* (69–78.) című fejezetben a román kiugrás következményeit, illetve azt a támadást mutatja be, amelyet a német és magyar csapatok szeptember 5-én indítottak a Déli-Kárpátok szorosainak lezárására. A *Nagysármás*

[3] A kifejezés a német rendőrzászlóaljakra utal.
[4] Uo. 21.

és környéke magyar megszállás alatt című fejezet (79–104.) az offenzíva következtében kialakult állapotokat vizsgálja, és röviden áttekinti, hogyan alkalmazkodtak a magyarok, a zsidók és a románok az újonnan előállt helyzethez. A szerző itt vázolja fel, hogy milyen hatalmi struktúrák jöttek létre a megszállás következtében, illetve hogy ezek létrejötte milyen következményekkel járt Nagysármás lakosságára nézve. *A zilahi csendőr tanzászlóalj* (104–116.) című fejezet az észak-erdélyi csendőrkerületek megszervezésével indít, és a visszacsatolt területekről származó csendőrök képzésének tárgyalásán keresztül, a látószöget fokozatosan szűkítve jut el a Nagysármáson szolgálatot teljesítő csendőrök azonosításáig. Tulajdonképpen ezzel a fejezettel teljesedik ki annak a hatalmi struktúrának a bemutatása, amely az események idején Nagysármás arculatát meghatározta. A következő fejezettel, amelynek a nagysármási zsidók összegyűjtése és gettóba zárása a témája (116–130.), tovább szűkül a kör: ezúttal a zsidók összegyűjtésében személyesen is részt vevő csendőrök, illetve az ún. nemzeti gárdába szervezett helyiek azonosítására történik kísérlet. Ugyancsak itt kerülnek bemutatásra a hevenyészett nagysármási gettóban uralkodó körülmények is. A könyv legmegrázóbb fejezete a *Tömeggyilkosság Pusztakamaráson* (130–172.), amelyben a szerző a fennmaradt dokumentumok alapján a kivégzéseket kívánja rekonstruálni (mindazokkal az eseményekkel együtt, amelyek a kivégzéseket közvetlenül megelőzték).

A zsidók összegyűjtésével párhuzamosan Nagysármáson több román nemzetiségű személy internálására is sor került. *A románok elleni atrocitások Nagysármáson* című fejezet (172–187.) az ő sorsukat követi nyomon, beleértve azt az öt személyt is, akiket valamikor deportálásukat követően szintén magyar katonák végeztek ki. A rövid magyar uralom időszakát *A tömeggyilkosság után* (187–205.) című fejezet zárja, amely kitér arra is, hogy a kivégzések után a csendőrök egy újabb zsidó csoportot is összeállítottak, ez utóbbiak deportálását azonban egy Újházy nevű alezredes[5] leállította. A fejezet végül azt is bemutatja, mi történt a tömeggyilkosságban érintett csendőrökkel és katonákkal azt követően, hogy Nagysármásról visszavonták őket. A háború alatti, illetve közvetlenül a háború utáni történéseket tárgyaló rész a román közigazgatás visszatéréséről szóló rövid fejezettel ér véget (205–210.), amelyből kiderül, hogy a helyi románok a magyar uralom alatt elszenvedett sérelmeiket a helyi magyarokon kívánták megtorolni. A könyv befejező részét a szerző a tömeggyilkosságban érintettek ellen indított romániai, illetve magyarországi bírósági tárgyalásoknak szenteli (210–274.).

[5] Az említett alezredes személyazonosságára vonatkozóan Kovács semmilyen más adatot nem közöl.

A források

Az események feltárásához Kovács több mint 5000 oldalnyi román és 900 lapnyi magyar levéltári anyagot dolgozott fel. Az előbbi iratmennyiség az üggyel kapcsolatos román nyomozati iratokat, kihallgatási jegyzőkönyveket és periratokat, az utóbbi pedig a budapesti népbíróság előtt lefolytatott per anyagát foglalja magában. Kovács az említett dokumentumokat három nagyobb csoportba sorolja. Ezek közül az elsőbe a tömeggyilkosság kivizsgálásával kapcsolatos csendőrségi és rendőrségi dokumentumok mellett a tordai és a nagyszebeni hadbíróságokon keletkezett iratok tartoznak. A második csoport annak a két eljárásnak a dokumentumaiból áll össze, amelyeket 1951–52-ben Kolozsváron, illetve 1954–1955 Bukarestben folytattak le. Végezetül a harmadik csoport egyrészt a Budapesten lefolytatott vizsgálat és per anyagait, másrészt pedig három, a rendszerváltás után indított rehabilitációs eljárás dokumentumait foglalja magában.

Hasonló események vizsgálatakor nagyon gyakran előfordul – és ez nincs másképp ebben az esetben sem –, hogy a kutatónak nem áll módjában az áldozatok szempontjainak megismerése. Ehelyett olyan forrásokra kell támaszkodnia, amelyek bírósági tárgyalások során keletkeztek, és amelyek kizárólag az elkövetők szemszögéből mutatják be a történteket. Ilyen források feldolgozásakor tudatában kell lenni annak, hogy a gyanúsítottak gyakran igyekeznek a vizsgált eseményekben betöltött szerepüket minél jelentéktelenebbnek feltüntetni, az eseményeket pedig, amelyek kapcsán kihallgatják őket, ugyancsak megpróbálják valamiféle módon trivializálni, kevésbé súlyosnak beállítani. További problémát jelent, hogy a tanúktól vagy gyanúsítottaktól származó információk általában valamiféle mediátor – nyomozó, bíró, védőügyvéd vagy ügyész – közvetítésével kerültek be a fennmaradt iratokba. Következésképpen az, hogy egy-egy irat mit is tartalmaz, gyakran a mediátor intelligenciáján és jólértesültségén, illetve azon múlik, hogy a közvetítő maga mennyire érdekelt az igazság kiderítésében.[6] A népbírósági eljárások, illetve a későbbi tárgyalások anyagainak vizsgálatakor arra is figyelni kell, hogy ezen intézmények tevékenysége – az előző rendszerrel együttműködők megbüntetése mellett – gyakran irányult olyan társadalmi, politikai és etnikai csoportok ellen, amelyek kapcsán felmerült, hogy az új állam vagy társadalom felépítésének útjába állhatnak.[7] Kovács – ha a fentieket nem is fogalmazza meg tételesen – többé-kevésbé eligazodik abban a szövevényes, számos elfogultsággal terhes történetben, amely a két szovjetizálódó ország különféle bíróságai által megtermelt iratanyagból kibontakozik.

---

6 Gross, Jan T.: *Neighbours. The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland, 1941.* London: Arrow, 2003..

7 Deák, István: Introduction. In: Deák, István – Gross, Jan T. – Judt, Tony (eds.): *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath*. Princeton: Princeton University Press, 2000. 4.

A holokauszt, Észak-Erdély és a román-magyar kérdés

Kovács úgy véli, a Nagysármáson történteket sem a magyar, sem a román történetírás nem dolgozta fel szakszerűen. Ugyanakkor fontos leszögezni, hogy a téma a román történetírásban jóval nagyobb hangsúlyt kapott, mint a magyarban: már az államszocializmus idején dominánssá vált az a narratíva, ami a magyar közigazgatás észak-erdélyi zsidóellenes intézkedéseit a románoknak a dél-erdélyi zsidóság iránt tanúsított állítólagos toleranciájával állította szembe. Ennek érvényességét az észak-erdélyi holokausztal foglalkozó történészek egy része Kovács szerint a kommunizmus bukása után sem kérdőjelezte meg.[8] Mindehhez azt is hozzá kell fűznünk, hogy Nicolae Ceaușescu Romániájában, ahol a holokausztnak ez a sajátos értelmezése megszületett, a társadalom teljes szimbolikus-ideológiai kontrolljára törekvő hatalmi stratégiában a történetírásnak olyannyira központi hely jutott, hogy egyes történészek publicisztikai tevékenysége a rendszer bel- és külpolitikai üzenetének talán legfontosabb közvetítőjeként funkcionált.[9] Ennek megfelelően a történelem átírásában szerepet vállaló történészek, illetve az általuk propagált narratíva nem csupán a szakma berkein belül, hanem a nagyközönség köreiben is hatott, és talán nem túlzás kijelenteni, hogy bizonyos értelemben a mai napig meghatározza a románok egy részének holokausztpercepcióját, illetve a magyarokról és az 1940–44 közötti észak-erdélyi magyar uralomról alkotott képét. Randolph L. Braham *Román nacionalisták és a holocaust* címmel egy teljes könyvet szentelt a kérdésnek, és az Amerikai Egyesült Államokban élő neves román történész, Maria Bucur szintén kitér rá a két világháború román emlékezetét elemző munkájában.[10]

Amint Braham írja, a romániai a közvélemény először közvetlenül a háború után szerzett tudomást a zsidók ellen elkövetett atrocitások jelentős részéről, mégpedig részben a háborús bűnösök ellen indított eljárásoknak, részben pedig az ekkor publikált dokumentumgyűjteményeknek és memoároknak köszönhetően. A tárgyalt időszak azonban mindössze 1947-ig tartott: amint a kommunisták átvették a hatalmat, a zsidókérdést egyre inkább tabuként kezdték kezelni.[11] A második korszak, amikor a romániai zsidóság tragédiája újra nyilvános beszédtémává vált, az 1970-es évektől számítható. Ekkor indult útjára az a holokausztal kapcsolatos

[8] Kovács, 2021. 16.

[9] Iordachi, Constantin – Trencsényi Balázs: A megújulás esélyei: a román történetírás tíz éve (1989–1999). *Replika*/41–42. 168.

[10] Braham, Randolph L.: *Román nacionalisták és a holokaust. Kitalált mentőakciók politikai kiaknázása*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1998.; Bucur, Maria: *Eroi și victime. România și memoria celor două războaie mondiale* [Hősök és áldozatok. Románia és a két világháború emlékezete]., Iași: Polirom, 2019. A könyv eredetileg angol nyelven jelent meg. Vö. Bucur, Maria: *Heroes and Victims. Remembering War in Tweentieth-Century Romania.* Bloomington: Indiana University Press, 2009,

[11] Braham, 1998. 39–40.

történelemátírási kampány, amelynek alapgondolatát maga Nicolae Ceauşescu adta közre, és amely által belpolitikailag Ion Antonescu rehabilitálását szerették volna elérni, külpolitikailag pedig az országról kialakult képen kívántak javítani. A kampány Romániát olyan országként ábrázolta, amely a háború során a németek, de főként a magyarok barbarizmusával ellentétben humánus magatartást tanúsított a zsidók iránt. Az ebben a szellemben született történeti munkák elhallgatták a különféle román kormányok által hozott zsidóellenes intézkedéseket, mint ahogyan azt is, hogy Románia Németország után a második legjelentősebb katonai erővel vett részt a Szovjetunió elleni háborúban. Hasonlóképpen kezelték a romániai zsidók ellen elkövetett atrocitásokat is: az ország területén lezajlott pogromokat a németek és néhány elvakult vasgárdista számlájára írták, az Észak-Bukovinában, Besszarábiában és a Transznisztria területén végrehajtott tömeggyilkosságokat pedig románellenes és szovjetbarát idegenek ellen irányuló önvédelmi akciókként ábrázolták. Ezzel szemben a magyar uralom alá került Észak-Erdély zsidósága kapcsán azt hangsúlyozták, hogy a magyar hatóságok és a németek mintegy 170 000 személyt deportáltak a régióból, akik közül több mint százezren vesztették életüket a különféle koncentrációs táborokban. A deportáltakra nem zsidókként, hanem állampolgárokként hivatkoztak, mintegy ezzel is megerősítve azt az újonnan kreált tézist, hogy az észak-erdélyi románok ugyanolyan áldozatai voltak a magyar adminisztrációnak, mint a zsidók. Végül fontos megemlíteni azokat a nem sok valóságalappal rendelkező történeteket is, amelyek főszereplői olyan románok voltak, akik tömegesen csempésztek át magyar és más zsidó menekülteket az 1940-es román határon. E narratíva szerint Antonescu Romániája nemcsak saját zsidó állampolgárait védte meg a németek végső megoldásától, hanem máshonnan menekült zsidók ezrei számára is lehetővé tette, hogy Palesztinába juthassanak az üldöztetés elől. Braham úgy véli, hogy mindezek a történeti munkák, amelyek a románok háború alatti humanizmusát a magyarok kegyetlenségeivel állították szembe, ahhoz a kampányhoz is kellékül szolgáltak, amely Magyarország ellen indult Erdély ürügyén, és amely összefüggött azzal a bánásmóddal is, amelyet Románia az erdélyi magyar kisebbséggel szemben alkalmazott.[12]

Maria Bucur a *Eroi şi victime* (Hősök és áldozatok) című könyvében foglalkozik a holokausztot majdnem kizárólag a magyarokkal (és kisebb mértékben a németekkel) összekapcsoló román emlékezetpolitikai fordulattal. Mint írja, a II. világháborúval kapcsolatos hivatalos megemlékezések átalakulása az észak-erdélyi zsidók és románok által elszenvedett atrocitások egyre látványosabb megjelenítését vonta maga után. Ez az emlékezetpolitika meglehetősen szelektíven működött: miközben a második bécsi döntést követően is román uralom alatt maradt területeken a holokauszt emlékét idéző emléktáblák, emlékművek nagyrészt a zsinagógákban és a zsidó temetőkben kerültek elhelyezésre, az 1980-as

[12] Deák, 2000. 4.

évektől kezdődően a kommunista kormányzat az észak-erdélyi áldozatoknak egyre látványosabb köztéri emlékműveket szentelt. Ugyanez az elv érvényesült a zsidóellenes intézkedésekkel, atrocitásokkal kapcsolatos fotók közlésében is: különféle kiadványokban számos olyan, nyugaton már korábban emblematikussá vált felvételt publikáltak újra, ami az észak-erdélyi zsidók tragédiájához kapcsolódott, ugyanakkor továbbra is eltekintettek a holokauszt moldvai, besszarábiai és transznisztriai vonatkozásainak bemutatásától. E szelektív emlékezési gyakorlat Bucur szerint egyértelműen a magyarok ellen irányult, és azt kívánta sugallni, hogy a holokauszt romániai eseményeiért kizárólag a magyar közigazgatást és a helyi magyar lakosságot terheli felelősség.

Az emlékezetpolitikai fordulat részeként a kommunista rezsim látványos emlékműveket emelt azon román civilek emlékére is, akik Észak-Erdély Magyarországhoz kerülésekor, illetve a négy évnyi magyar uralom alatt vesztették életüket, ugyanakkor számos olyan fotót is publikáltak, amelyek az Észak-Erdélyből kitoloncolt románokat marhavagonokban ábrázolták. Ez utóbbiak többnyire párhuzamosan jelentek meg az auschwitzi halálvonatok fényképeivel, és egyre inkább az észak-erdélyi magyar uralomról kialakult kép meghatározó elemeivé váltak, azt sugallva, hogy az 1940-ben magyar uralom alá került románok sorsa semmiben sem különbözött az észak-erdélyi zsidókétól. Bucur úgy véli, ezek a szándékosan megkreált áthallások egyrészt a holokauszt jelentőségének minimalizálását eredményezték, másrészt pedig lényegesen eltúlozták a románellenes atrocitások mértékét.[13] A nagysármási esetet feldolgozó munkák vagy ebben a szellemben íródtak, vagy kritikátlanul átvették az 1946-ban megtartott népbírósági tárgyalás téves megállapításait, a tömeggyilkosságért pedig szinte kizárólag a zilahi csendőröket és a helyi lakosokat tették felelőssé. Kovács – azon túl, hogy a tényt megállapítja – direkt módon nem száll vitába ezzel az értelmezéssel. Kiterjeszti viszont a vizsgálat körét, és a *Nagysármás román fennhatóság alatt* című fejezetben (26–50.) nem csupán a romániai zsidótörvényeket tekinti át, hanem mindazokat az intézkedéseket is, amelyek a háborút megelőzően és a háború alatt a nagysármási zsidók életét érintették. Teret szentel ugyanakkor a dél-erdélyi magyarok helyzetének is, megemlítve az ellenük indított megalapozatlan hadbírósági eljárásokat, a katonai vagy munkaszolgálatra behívottak folyamatos megalázását, és kitér az egyes észak-erdélyi román menekültek által keltett magyar- és zsidóellenes hangulatra is. A szöveg egyik nagy érdeme, hogy az említett intézkedések bemutatásával sem a zsidók tragédiáját nem kívánja relativizálni, sem pedig a dél-erdélyi magyarokat nem kívánja kizárólag pozitív színben feltüntetni.

[13] Bucur, 2009. 195–196.

Az esemény

A kismonográfia központi témája a nagysármási zsidók tragédiája, amire 1944. szeptember 16-ról 17-re virradó éjjelen került sor, a tágabb kontextust pedig a már említett szeptember 5-i offenzíva adja. A kutatóra az események feltárásakor majdhogynem nyomozói feladat hárul: szó szerint azt kell kideríteni, hogy ebben a szeptember 6-tól szeptember 17-ig tartó időszakban kinek mi volt a szerepe a tömeggyilkosság előkészítésében, illetve elkövetésében. Kovács ennek érdekében előbb azt a hármas hatalmi struktúrát vázolja fel, ami a magyarok berendezkedését követően alakult ki Nagysármáson: ez az újonnan kinevezett tisztviselői rétegből, a helyiekből alakított nemzeti gárdából és a magyar csendőrökből állt. Ehhez kapcsolódtak negyedikként a faluba beszállásolt katonák, bár ők tulajdonképpen kívül álltak a település mindennapi életén. A mészárlásban, illetve annak előkészítésében csak a gárda tagjai, a csendőrök és a katonák vettek részt.

Maga a történet a nagysármási zsidó lakosság internálásával indul, amire szeptember 9-én került sor. Az egyetlen idevágó forrás alapján Kovács úgy vélekedik, a csendőrök szándéka az volt (vagy arra kaptak parancsot), hogy a zsidókat előbb a kolozsvári téglagyárba szállítsák, majd ezt követően átadták volna őket a németeknek.[14] A kutatás során nem sikerült egyértelműen kideríteni, hogy mindezt valamiféle felsőbb hatóság rendelte-e el, vagy csupán a csendőrök parancsnokának, Láncz csendőr századosnak a magánakciójáról volt-e szó. Megtudjuk viszont, hogy a kivégzéseket követően a csendőrök egy újabb csoportot is összegyűjtöttek, holott ekkor már biztosan tudták, hogy milyen sors várhat rájuk. Az is kiderül, hogy ezt az utóbbi csoportot a településre érkező Újházy gyalogsági alezredes egyszerűen szabadon engedte. Újházy példája azt sugallja, hogy Láncz valószínűleg akkor is eltekinthetett volna a helyi zsidók összegyűjtésétől, ha erre valóban parancsot kapott.[15]

Kovács rávilágít arra is, hogy a kivégzésekre a katonák közreműködése nélkül aligha került volna sor. Az események idején a 2. páncéloshadosztály 1.a őrszázada, 1.b törzsszázada és 1.c anyagi osztálya tartózkodott Nagysármáson, illetőleg a szomszédos településen. A kivégzéseket elrendelő Mátyássy Miklós százados, az 1.b törzsszázad parancsnoka saját bevallása szerint Lakatos Géza vezérkari századosnak, az 1.c anyagi osztály parancsnokának az irodájában találkozott Láncz csendőr századossal, aki a zsidók elszállításához próbált gépjárműveket szerezni, Lakatos azonban megtagadta a csendőrtiszt kérését. Mátyássy már ekkor

[14] Az észak-erdélyi deportálásokkor a helyi és környékbeli zsidó lakosságot ugyancsak itt gyűjtötték össze.

[15] Nyilvánvalóan durva egyszerűsítés lenne Láncz magatartását Újházy egyetlen gesztusa felől megítélni, és a parancsmegtagadás kérdése sem intézhető el ennyivel. Ugyanakkor azonban az is tény, hogy a II. világháborús visszaemlékezésekben számos olyan példát találhatunk, amikor egyes tisztek bizonyos parancsokat annak ellenére sem hajtottak végre, hogy tulajdonképpen nem vállalták feletteseikkel a nyílt konfrontációt.

felajánlotta, hogy elintézi a zsidókat, a csendőrök azonban ehelyett Nagysármás alpolgármesteréhez fordultak, aki a nemzeti gárda tagjainak segítségével több szekeret is szerzett nekik. A gettót 1944. szeptember 16-án ürítették ki, mégpedig úgy, hogy az ide internált zsidókat szekérre ültették, és útnak indították őket Kolozsvár irányába. A konvojt mintegy 10-12 csendőr kísérte.

Mire Mátyássy tudomást szerzett a dologról, a szekerek már elhagyták a települést, ez azonban nem tántorította el a századost eredeti szándékától: először Vicsay Endre csendőr főhadnagyot kereste meg, majd együtt mentek el Lánczhoz, akit rávettek, hogy engedélyezze a konvoj megállítását. Láncz ebbe csak azzal a feltétellel egyezett bele, ha Mátyássy írásban is igazolja a zsidók átvételét. Kovács az elkövetők vallomásai alapján meglehetős alapossággal mutatja be a további eseményeket is, itt azonban csak a főbb mozzanatokra térnék ki anélkül, hogy ezek időbeli egymásutániságával foglalkoznék. Mátyássy, aki Vicsayt is magával vitte, Pusztakamarásnál érte be a konvojt. A zsidókat a csendőr főhadnagy parancsára leszállították a szekerekről, a páncélos százados pedig a megbeszélt elismervény fejében átvette őket, őrzésükről azonban továbbra is a csendőrök gondoskodtak. Ugyancsak Mátyássy választotta ki a kivégzés helyszínét Bodrogi Ferenc törzsőrmester társaságában (ekkor már velük volt Józsa András főhadnagy, az őrszázad parancsnoka is), és szintén ő utasította a törzsszázad tíz katonáját, hogy ássanak két nagyobb méretű gödröt – a tulajdonképpeni tömegsírokat, amelyekbe később az áldozatokat belelőtték. Józsa főhadnagy parancsára a gödrök kiásásával foglalatoskodókhoz az őrszázadból további tizenöt ember csatlakozott, és kivette a részét a munkából az a négy szovjet hadifogoly is, akik a katonákkal együtt érkeztek. Miután a gödrök elkészültek – ez hajnali kettő körül lehetett – Mátyássy két, egyenként öt-öt főből álló kivégzőosztagot állított össze. A kivégzések hajnali 4-5 körül értek véget; ekkor Vicsay, Józsa és Mátyássy mindenkit a gödrökhöz rendelt, és parancsban tiltották meg a jelenlévők számára, hogy a történtekről beszéljenek.

Az esemény utóélete: bírósági tárgyalások Romániában és Magyarországon

A tömeggyilkosság körülményeinek feltárása mellett a kismonográfia másik fő témája az események utóélete. Ez részben a források természetéből is adódik: a különféle vizsgálatok és tárgyalások anyaga nyilvánvalóan nemcsak az elkövetőkre vagy az elkövetés módjára vonatkozóan tartalmaz információkat, hanem a vizsgálatokat lefolytató szervekre, illetve az ügyet tárgyaló bíróságokra vonatkozóan is. A háború befejezése után az elkövetők két külön országba térhettek haza, a szerzőnek tehát mindazokkal az eljárásokkal foglalkoznia kellett, amelyek során Romániában és Magyarországon a háborús vagy népellenes bűnök elkövetésével

megvádolt személyeket kívánták felelősségre vonni. Kovács emellett arra is kitér, hogy az említett eljárások célja hogyan változott az idők folyamán.

Mint írja, a tömeggyilkosság helyszíne miatt az események kivizsgálása előbb Romániában indult el, ahol a nyomozás során több nagysármási lakost is letartóztattak. Először a tordai hadbíróság emelt vádat ellenük, majd 1944. november 21-én váratlanul a román 6. hadsereg nagyszebeni hadbírósága vette át az ügyet. Ekkor már inkább a magyar csapatokkal való együttműködés került a középpontba, a zsidóellenes kilengésekben való részvétel vádja egyetlen személy ellen sem merült fel. Meglehetősen lassan haladt az események feltárása is: ahhoz például, hogy a tömegsírt exhumálhassák, mintegy három hónapot kellett várni. Végül anélkül zárták le az eljárást, hogy bárki ellen is vádat emeltek volna.

A következő eljárás 1945–1946 között zajlott le Kolozsváron. A népügyészség ekkor már egyszerre vizsgálta a zsidók legyilkolásának és a románok elleni kilengéseknek az ügyét, de a románellenes cselekedetek kivizsgálása ez esetben is aránytalanul nagyobb hangsúlyt kapott. A tömegmészárlással kapcsolatban csak két szemtanút hallgattak ki. A tárgyalások elemzése a könyv egyik legerősebb pontja: Kovács először a népbíróság által tárgyalt kilenc tömegpert veszi sorra, másrészt arra a következtetésre jut, hogy egyes eljárások – a valódi bűnösök elítélése mellett – tulajdonképpen a teljes észak-erdélyi magyar közigazgatás és a Horthy-rendszer elítélését szolgálták.

A nagysármási eseményekkel kapcsolatos következő eljárásra két egymástól elkülöníthető szakaszban került sor: 1951–1952 között a kolozsvári ügyészség indított nyomozást a történtek kiderítésére, majd 1954–1955 között a bukaresti bíróság vette át az ügyet. Azt leszámítva, hogy ezúttal harminckét egykori csendőrt is kihallgattak, ugyanazokat a tanúkat és vádlottakat idézték be, mint 1945–1946-ban, és az ügymenet is megegyezett az előzővel: a nagysármási zsidóság összegyűjtésében részt vevő helyieket szabadlábra helyezték, a románellenes kilengésekkel megvádoltak viszont továbbra is letartóztatásban maradtak.

Az említett három bíróság tevékenységét vizsgálva Kovács arra a következtetésre jut, hogy míg a nagyszebeni hadbíróság és a kolozsvári népbíróság által lefolytatott eljárásokban főként az 1940–1944 közötti magyar közigazgatás elítélésének szándéka jutott kifejezésre, az 1951–1954 közötti eljárásban már az osztályharcos szemléletű ítélkezés dominált (ami ebben az esetben a nagysármási és a környékbeli magyar földbirtokosok, illetve katolikus egyház szintén magyar képviselői elleni eljárást jelentette). Ugyanakkor felhívja a figyelmet az ügy egy másik – egyébként igen furcsa – aspektusára is: kiemeli, hogy a Nagysármáson és Pusztakamarás határában végrehajtott háborús bűncselekményeket a három bíróság egyikének sem sikerült rekonstruálnia.

Egészen másként alakult az ügy magyarországi kivizsgálásának története. 1945-ben az események egyik részvevője feljelentést tett egykori felettesei ellen, ekkor azonban még csak egyetlen személyt ítéltek el. 1947-ben a budapesti népügyészség

rendelkezése nyomán további nyolc személyt vettek őrizetbe, továbbá perújrafelvételt kezdeményeztek a korábban már elítélt Bodrogi Ferenc ellen, és bevonták az ügybe Lakatos Géza vezérkari századost. A tíz személy között, akik ellen a budapesti népügyészség 1947. november 29-én emelt vádat, ezúttal ott volt a mészárlás értelmi szerzője, Mátyássy Miklós is (Józsa András elesett a háborúban). Lakatost felbujtással, Mátyássyt a kivégzés megszervezésével vádolták, Bodrogit pedig a kivégzés levezényléséért és személyes részvételért állították bíróság elé. A fennmaradó hét embert a kivégzésben való személyes részvétellel gyanúsították. A tárgyalás során végül négy embert halálra ítéltek, a többiek csak börtönbüntetést kaptak. A halálos ítéleteket – köztük a Mátyássy Miklósét is – 1948. május 26-án reggel hajtották végre. A fejezetet a rendszerváltást követően indított három rehabilitási eljárás zárja.

Kérdések az eseménytörténeti feltáráson túl

Mint láthattuk, *A nagysármási zsidók meggyilkolása* során Kovács meglehetősen hosszú időintervallumot tekint át. Azonban ahhoz, hogy jobban megértsük az 1944. szeptember 16-ról 17-re virradó éjszakának az eseményeit, érdemes talán közelebb lépni ehhez a nagyívű tablóhoz, és elidőzni néhány apróbb, de nem kevésbé fontos részletnél. Ilyen részletként három olyan kérdést emelnék ki, amelyek alaposabb áttekintése vagy végiggondolása segítségünkre lehet a tömeggyilkosságnak mint eseménynek az értelmezésében. Az első a csendőrökkel kapcsolatos: itt egyrészt az érdekel, hogy részt vettek-e az észak-erdélyi zsidók gettósításában és deportálásában, másrészt pedig az, hogy Láncz csendőr százados nagysármási tevékenysége hogyan viszonyul ezekhez a korábbi eseményekhez. A következő a tömegkivégzésben részt vevő katonákat érinti, egészen pontosan pedig arra vonatkozik, hogy milyen feladatokat láttak el azon a harcoló alakulaton belül, amelynek alárendeltségébe tartoztak. Amint a későbbiekben látni fogjuk, az elkövetők motivációinak megértése szempontjából ez különösen nagy jelentőséggel bír. Végül harmadik kérdésnek a megszállás fogalmához, illetve ahhoz van köze, hogy az előbb említett katonák harctéri tapasztalatai a megszálló vagy a harcoló alakulatok tevékenységével hozhatók-e inkább kapcsolatba. A következőkben ezeket fogom egyenként áttekinteni.

1. A csendőrök

Mielőtt a csendőrökkel kapcsolatos kérdések megválaszolására rátérnénk, először azt kell tisztáznunk, hogy egészen pontosan kik is voltak azok a csendőrök, akik 1944 őszén Nagysármásra érkeztek. Kovács zilahi tanzászlóaljként emlegeti az

alakulatot, azonban a tárgyalt időszakban a szakirodalom szerint Zilahon mindössze egy csendőr tanszázad állomásozott.[16] Való igaz, hogy a háború kései szakaszában tudunk egy zilahi csendőrászlóaljról is, de ezt csak azt követően hozták létre, hogy a magyar adminisztráció kivonult Észak-Erdélyből. Az említett alakulatot a kiürített területek csendőrőrseinek legénységéből – köztük a zilahi tanszázad csendőreiből – állították fel, és végleges formájában valószínűleg csak 1944. november végén, december elején került megszervezésre Budapesten.[17] A nagysármási zsidók ellen tehát a zilahi tanszázad csendőrei jártak el: a hasonló elnevezésű csendőrászlóalj a tárgyalt események idején még nem létezett.

Azt a kérdést, hogy a tanszázad csendőrei részt vettek-e az észak-erdélyi zsidók gettósításában és deportálásában, Kovács szerint az eddig átnézett levéltári források alapján nem lehet megválaszolni (112–113.). Sokkal több nem derül ki az idevágó szakirodalomból sem. Randolph Braham különféle munkáiban két Zilahra, illetve Szilágy megyére vonatkozó utalás található. Ezek közül az első a gettósítás folyamatához kapcsolódik, amely során az érintett hatóságok úgy próbálták megakadályozni a zsidókkal fenntartott kapcsolatokból adódó korrupciót vagy lazaságot, hogy egy-egy adott megye zsidó lakosainak gettósítását egy másik megyéből átirányított csendőrökkel végeztették. Désen például egy negyven zilahi csendőrből álló különítmény tevékenykedett.[18] A másik utalás a Szilágy vármegyei gettóra vonatkozik, amelyet a somlyócsehi téglagyárban rendeztek be, és amely a háború utáni összehasonlítás szerint az élelmezés és a higiéniai feltételek vonatkozásában a legrosszabbak, a bánásmódot illetően pedig a legkegyetlenebbek közé tartozott.[19] Nyilván az előbbiekből sem arról nem tudunk meg többet, hogy a zilahi csendőr tanszázad emberei részt vettek-e valamelyik vármegyében a zsidók összegyűjtésében, sem az nem derül ki, hogy tudtak-e a somlyócsehi gettóban uralkodó állapotokról, kisebb vagy nagyobb mértékben azonban mindkét információ hozzájárulhat ahhoz, hogy az olvasók kontextusba helyezhessék a nagysármási eseményeket.

A másik – sokkal fontosabb – kérdés arra vonatkozik, hogy a nagysármási zsidók deportálását vajon Láncz László csendőr százados önhatalmúlag rendelte-e el, vagy pedig valamely felsőbb hatóság utasítására hajtotta végre. Kovács meglehetősen óvatosan fogalmaz az ügyben: mint írja, az utóbbi feltevés alátámasztására nem talált semmiféle bizonyítékot, így azt tartja valószínűnek, hogy Láncz csendőr

[16] Rektor Béla: *A Magyar Királyi Csendőrség oknyomozó története*. Cleveland, Ohio: Árpád Könyvkiadó Vállalat., 1980. 217–218.

[17] Sőregi Zoltán: Sőregi Zoltán: Adalékok a Budapest ostromában harcoló csendőralakulatok történetéhez. *Belvedere Meridionale*, 2010/5–6.. 42. 48.

[18] Braham, Randolph: *A népirtás politikája. A Holokaust Magyarországon. Első kötet. 2., bővített és átdolgozott kiadás.* Budapest: Belvárosi Könyvkiadó. 1997. 421. (A zilahi csendőrök részvétele a dési gettósításban valószínűleg azzal is magyarázható, hogy a dési és a zilahi csendőrosztály ugyanahhoz a csendőrkerülethez tartozott.)

[19] Randolph Braham (főszerk.): *Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája.* Budapest – Kolozsvár, 2008, Park Kiadó – Koinónia. 392.

százados és beosztottjainak egyéni ügybuzgalma volt az események mozgatórugója. (275.) Ahhoz, hogy e feltételezés érvényességét megvizsgálhassuk, röviden tekintsük át Arad esetét, ahol a magyarok szintén foganatosítottak zsidóellenes intézkedéseket, miután a honvédség alakulatai elfoglalták a települést.

Az aradi zsidókat szeptember 13-án, a város megszállásának második napján kötelezték arra, hogy sárga csillagot viseljenek, majd ezt követően gettót jelöltek ki számukra, és állítólag már a deportálásuk dátumát is kitűzték. Kovács kétségesnek tartja, hogy az adott helyzetben valóban felmerült volna a deportálás lehetősége, különösen hogy a magyar csapatok éppen csak elfoglalták a várost, és nem is tudták túl sokáig megtartani. Fontos azonban leszögeznünk, hogy az utasítás az Ungváry Krisztián szerint közismerten szélsőjobboldali Heszlényi József altábornagytól származott. Amennyiben Ungváry megállapítása Heszlényi politikai nézeteivel kapcsolatban helytálló, feltételezhető, hogy az altábornagy a lehető legkomolyabban gondolta a dolgot.[20]

Heszlényi kapcsán azt is meg kell említenünk, hogy a magyar királyi honvédség tisztje volt, és ebben a minőségében – legalábbis eddigi ismereteink szerint – sem neki, sem az általa irányított hadseregnek nem kellett (volna) részt vennie a zsidók gettósításában vagy deportálásában. Mindez nem mondható el Lánczról, aki a csendőrség kötelékében szolgált – vagyis abban a testületben, amelynek már eleve is fontos szerepet szántak az észak-erdélyi zsidókérdés megoldásában. A csendőr százados nagysármási tevékenysége azt látszik igazolni, hogy tulajdonképpen ugyanazokat az intézkedéseket alkalmazta a településen élő zsidók ellen, amelyeket a magyar hatóságok az észak-erdélyi zsidók deportálásakor is alkalmaztak.

Van a csendőr százados viselkedésének egy másik fontos aspektusa is, amelyre Kovács talán nem fektet elég hangsúlyt. Amint a különféle dokumentumokból kiderül, Láncz nem vett részt a Pusztakamarás mellett végrehajtott tömeges kivégzésen, és a deportálandó zsidókat is csak aláírással hitelesített elismervény ellenében volt hajlandó átadni a katonáknak. Ilyen értelemben tehát bízvást kijelenthető: a csendőr százados az észak-erdélyi zsidóellenes hatósági gyakorlatot kiterjesztette ugyan az újonnan elfoglalt területek általa ellenőrzött részére, ennél tovább azonban nem volt hajlandó elmenni. Mindez azt sugallja, hogy Nagysármáson sem önhatalmúlag járt el, hanem parancsot teljesített.

Végezetül nézzük meg a második nagysármási zsidó csoport esetét is. E csoport összeállításakor a csendőr százados már biztosan tudta, mi lett az első csoportbeliek sorsa, így afelől sem lehetett sok kétsége, hogy mi vár az újonnan összeszedettekre. Mint ismeretes, e csoport tagjait a településre érkező, Kovács által nem azonosított Újházy gyalogsági alezredes – nem számolva az esetleges következményekkel – egyszerűen szabadon engedte. Ezek után joggal merül fel a kérdés,

[20] Heszlényi politikai meggyőződéséről lásd: Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban.* Budapest, 2005, Osiris Kiadó. 346.

hogy vajon megtehette volna-e Láncz is ugyanezt. Az egyszerű válasz az lenne, hogy igen. Ha azonban a csendőr százados valóban fölöttes szerv utasításait hajtotta végre, a zsidók szabadon engedéséhez parancsot kellett volna megtagadnia, erre pedig – mint a későbbiekben látni fogjuk – az adott korban elég ritkán volt példa. Mindezek ellenére Láncz viselkedését igen sajátos kettősség jellemzi: míg Újházyval gondolkodás nélkül vállalta a konfliktust a második csoportbeli zsidók szabadon bocsátása miatt, egy szóval sem ellenkezett, mikor Mátyássy úgy döntött, hogy kivégezteti az első csoportba tartozókat.

2. A katonák

Mint ismeretes, a gyilkosságokban közvetlenül érintett katonák a 2. páncéloshadosztály 1.a őrszázadából, illetve 1.b törzsszázadából kerültek ki, e századokat pedig a dél-erdélyi előretörés leállítása után, szeptember 13-án Marosludasról irányították át Nagysármásra. A szöveget olvasva olybá tűnhet, mintha a tulajdonképpeni harcban részt vevő alegységekről lenne szó, amelyeket mindössze a támadó hadműveletek megszakítását követően rendeltek biztosító feladatok ellátására. A két század, írja Kovács, „az offenzíva első napjaiban más arcvonalon harcolt"; a törzszázad kapcsán pedig – Ravasz István, illetve Mujzer Péter kutatásaira támaszkodva – azt állítja, hogy a 2. felderítőzászlóalj alárendeltségében vett részt a támadásban.[21] A Marosludasról Nagysármásra való visszavonás szerinte „egyben megmagyarázza azt a tényt is, hogy a téma szempontjából fontos két alakulat miért a mögöttes területen látta el feladatait." Le kell szögeznünk azonban, hogy az említett századok rendeltetésük szerint sem tartoztak a harcoló alegységek közé, és nem is túl valószínű, hogy a támadásban ilyen feladattal vettek volna részt. A törzszázad közvetlenül a 2. páncéloshadosztály parancsnokságának alárendelve, pontosabban a hadosztály törzsének alárendeltségében működhetett, és feladatait elsősorban az arcvonal mögötti területen, nem pedig a tényleges harcok közepette látta el. Hasonló a helyzet az 1.a tábori őrszázadot illetően is: ez a 2. páncéloshadosztály vonatparancsnokságának alárendeltségébe tartozott, és szintén az arcvonal mögött látott el őrzésvédelmi feladatokat (az ő hatáskörükbe tartozott például a hadifoglyok őrzése, a polgári lakosság elszigetelése a táborozó alakulatoktól, az utánszállítás biztosítása stb.).[22] Magyarán: a két század nem azért tartózkodott a páncélos

[21] A két századot Kovács tévesen a seregtestként említi. Ezzel szemben a seregtest olyan katonai magasabb egységek gyűjtőneve, amelyek harcoló csapatokkal, támogató szakcsapatokkal és ellátó alakulatokkal rendelkeznek, illetve alkalmasak önálló hadműveletek végrehajtására is. A második világháború idején a magyar honvédség alap seregteste előbb a gyalogdandár, később a könnyűhadosztály, végül pedig a gyaloghadosztály volt.

[22] Számvéber Norbert szóbeli közlése. Számvéber úgy véli, hogy a törzszázad megnevezésében szereplő 1.b. forma leginkább a hadosztálytörzsben dolgozó Ib (felderítő és elhárító) 2. vezérkari tiszt beosztására emlékeztet (elképzelhető, hogy ez lehetett Mátyássy Miklós valódi

hadosztály mögöttes területén, mert a támadás leállítását követően erre kaptak parancsot, hanem azért, mert feladataik ellátása érdekében eleve is az arcvonal mögött kellett tartózkodniuk.

3. A megszállás

Kovács azt is több rendben hangsúlyozza, hogy az offenzíva következtében, amelyet a magyar és német erők 1944. szeptemberében Erdély területén indítottak, Nagysármás megközelítőleg öt hétre magyar megszállás alá került – sőt, a megszállás kifejezés a kismonográfia címében is szerepel. Mint írja, „Ez idő alatt történt a nagysármási tömeggyilkosság, mely módszereit tekintve a megszállt Szovjetunióban elkövetett tömeges zsidókivégzések sorába illeszkedik." (8.) A fogalomhasználatot az 5. számú lábjegyzetben azzal indokolja, hogy a magyar hadvezetés a területfoglalásra nem hódításként, hanem stratégiai célú megszállásként tekintett. Mindez önmagában nem lenne probléma, azonban a kifejezést a Szovjetunió vonatkozásában is használja, némileg összemosva ezzel a mezőségi településen kialakult helyzetet a német hadsereg által elfoglalt szovjet területeken uralkodó állapotokkal.[23] Bár a két megszállás számos aspektusában eltér egymástól, itt elég csak annyit kiemelni, hogy míg a Szovjetunióban tevékenykedő megszálló hatóságok – és ezek részeként a magyar megszálló alakulatok – feladata a szállítási útvonalak, vasutak, hidak, objektumok biztosítása volt, illetve különféle közigazgatási feladatokat láttak el és kisebb összecsapásokban vettek részt, a Nagysármásra települt katonák még Kovács szerint is kívül álltak a település mindennapi életén.[24] A magyar (állam)hatalmat szintén nem ők, hanem a csendőrök gyakorolták, akiknek a hatáskörébe a honvédtiszteknek nem volt joga beleszólni. (115.) A nagysármási magyar katonai megszállás kapcsán tehát – ha már a szerző ezt a kifejezést választotta az offenzíva következtében beállt állapotok leírására – szerencsés lett volna tisztázni ezeket a különbségeket.

A megszállás, ezen belül pedig a magyar megszálló csapatok Szovjetunió-beli tevékenysége a nagysármási ügyben közvetlenül érintett katonák háborús tapasztalatai kapcsán is felmerül. Kovács úgy véli, hogy a tömeggyilkosság megszervezése és levezénylése az említett katonák korábbi háborús brutalizálódásából[25]

beosztása). Ugyanakkor valószínűtlennek tartja, hogy a 2. vezérkari tisztnek saját törzsszázada lett volna.

[23] Az idézett mondatban megfogalmazott állítás érvényességét természetesen nem kívánom megkérdőjelezni, csupán a kifejezés reflektálatlan használatára szeretném felhívni a figyelmet.

[24] A megszálló hatóságok feladataira vonatkozóan lásd Ungváry: *Magyar megszálló...* 19.

[25] A brutalizálódás fogalmának használata a szakirodalomban sem teljesen egyértelmű. Maga a brutalizálódás tézise George Mosse-tól származik, és arra vonatkozik, hogy a világháború során okozott és elszenvedett erőszak-tapasztalat hozzájárult a gátlások leépüléséhez, és így az erőszak terjedéséhez a hétköznapi életben, majd a két világháború közötti politika egyik fő jellegzetességévé vált. (Vö. Balogh László Levente: Az erőszak laboratóriuma Az első

fakadt. (8.) Magát a fogalmat pontosabban nem határozza meg: ehelyett egyrészt azt hangsúlyozza, hogy a katonák keleti hadműveleti területen szerzett tapasztalatai és a nagysármási események között közvetlen összefüggés van, másrészt pedig e tapasztalatokat szinte kizárólag a magyar megszálló csapatok tevékenysége felől próbálja értelmezni. Azt ugyan leszögezi, hogy a nagysármási ügyben érintett honvédek – két embert leszámítva – frontszolgálaton voltak, így tehát nem igazán volt közük a magyar megszálló csapatokhoz, de úgy véli, a nekik felrótt bűncselekmények (szovjet partizánok/hadifoglyok kivégzése, feltételezett partizánok elleni fizikai erőszak) jól integrálhatóak a megszállás eseménytörténetébe. (21.) Kovács abban valóban nem téved, hogy időnként a harcoló alakulatok (vagy ezek alegységei) is részt vettek partizánellenes akciókban, illetve végeztek ki civileket, azonban ebben az esetben is úgy van igaza, hogy tulajdonképpen nincs. A megszálló és a harcoló alakulatok ilyen irányú tevékenységének összehasonlítása nyilván szétfeszítené a jelen kritika kereteit: legyen elég annyit leszögezni, hogy harcoló csapatokban szolgáló katonák tapasztalatait szerencsésebb lett volna a harcoló csapatok története felől megközelíteni, még akkor is, ha a téma szempontjából releváns szakirodalom mindeddig inkább a magyar megszálló erők tevékenységére koncentrált. A kutatások hiánya miatt ez nyilvánvalóan nem könnyű feladat, de éppenséggel nem is lehetetlen. Ungváry Krisztián például a magyar honvédség második világháborús szerepléséről szóló könyvében több oldalon át foglalkozik a keleti fronton vívott háború jellegzetességeivel, és többek között arról is ír, hogy ezen a hadszíntéren a hadifoglyok kivégzését a német, illetve a magyar csapatok nem feltétlenül érezték bűncselekménynek (bár a magyar csapatoknál viszonylag ritkán került sor ilyesmire). Az utóbbi megállapítást történetesen harcoló alakulatról szóló példával támasztja alá (hangsúlyozva, hogy a hadifoglyok tömeges kivégzése a nyugati fronton meglehetősen ritkán fordult elő, az első világháborúban pedig egyenesen hadbírósági eljárást vont volna maga után).[26] Hasonlóképpen kitér a 2. hadsereg mögöttes területein folytatott partizánvadászatokra is, és azt is megemlíti,

világháború erőszak-tapasztalatáról. In Pabis Eszter (szerk.) *Az erőszak reprezentációi*. Debrecen, 2015, Debreceni Egyetemi Kiadó. 62.) Ugyanakkor az is gyakran előfordul, hogy magának az erőszak-tapasztalatnak a leírására használják a brutalizáció kifejezést. A Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker szerzőpáros azt a folyamatot írja le brutalizálódásként, amely során az első világháború idején megtapasztalt, korábban soha nem látott erőszak meglepő könnyedséggel integrálódott a katonák és (civilek) mindennapjaiba, olyannyira, hogy végül maguk is felvállalták, hozzájárulva, hogy banalizálódjék. Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker: *1914 – 1918. Az újraírt háború*. Budapest, 2006, L'Harmattan – Atelier. 38.

[26] Ungváry: *A magyar honvédség...* 83–84. Szolgáljon Kovács mentségére, hogy a Donnál harcoló 23/II. zászlóalj parancsnokának példája, aki azért végeztetett ki hadifoglyokat, mert nem tudott embereket nélkülözni, hogy hátrakísértesse őket, Ungvárynál is *A német megszállási politika és a magyar megszállók* című fejezetben szerepel. Mindehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy a második világháború során magyar csapatok meglehetősen ritkán végeztek ki hadifoglyokat.

hogy a hadsereg által ellenőrzött területen időnként mindenféle jogi eljárás nélkül végeztek ki gyanús munkaszolgálatosokat és helyi lakosokat.[27] (A partizánok elleni harc inkább az elfoglalt területeken működő megszálló alakulatok jellegzetes tevékenységének számított). Végül nagyon röviden érinti az 1944-ben mozgósított magyar 1. hadsereg és a mai Ukrajna területén élő civilek viszonyát is, bár ez esetben inkább csak azoknak a rendelkezéseknek az ismertetésére szorítkozik, amelyeket a magyarok közvetlenül a frontra érkezésüket követően adtak ki.[28] Az 1. hadsereg kapcsán egyébként maga Kovács is említést tesz egy igen fontos tényről: mint írja, Lakatos Géza vezérkari százados 1944-ben, a galíciai harcok idején állandó összeköttetésben állt a Nyugat-Ukrajnában tevékenykedő ukrán nacionalista partizánokkal. Úgy véli, ennek tulajdonítható, hogy a hadosztály zökkenőmentesen tudott hadianyagot szállítani a hadműveleti területen. (66.) A szerző bővebben nem foglalkozik a kérdéssel, azonban az említett partizánok kapcsán ismeretes, hogy már 1943 végétől kezdődően különféle semlegességi vagy együttműködési megállapodásokat kötöttek a németekkel és a magyarokkal, mint ahogy az is, hogy e megállapodások jelentősen befolyásolták azt a viszonyt, ami a Galíciában harcoló magyar alakulatok katonái és a helyi civilek között kialakult.[29]

A fentiek fényében kijelenthető tehát, hogy éppenséggel a harcoló alakulatok felől is körül lehetett volna járni a nagysármási ügyben érintett katonák harctéri tapasztalatait, nyilván leszámítva azt a két embert, akik valóban a megszálló erők kötelékében kerültek a németek által elfoglalt szovjet területekre. Ha még tovább megyünk, az elemzés során az egy-egy alakulat hátsó területein tevékenykedő alegységek embereit is el lehetett volna különíteni az első vonalbeliektől, vagyis azoktól, akik a tulajdonképpeni harcot vívták az ellenséggel. Mindez üres szőrszálhasogatásnak tűnhet, azonban – amint látni fogjuk – a harctéri tapasztalat megértése szempontjából korántsem mindegy, hogy egy katona milyen körülmények között, milyen indíttatásból vett részt civilek, hadifoglyok, esetleg saját bajtársainak a kivégzésében (vagy rendelte el azt). Ugyanakkor le kell szögeznünk: némileg igazságtalan lenne elvárni Kovács Szabolcstól, hogy eligazodjon ezekben a kérdésekben, amelyekkel mindeddig a magyar hadtörténetírás is csak szórványosan foglalkozott.

---

[27] Uo. 90.

[28] Uo. 265

[29] Egészen pontosan az UPA, azaz az Ukrán Felkelő Hadsereg embereiről van szó. Bővebben lásd: Sipos Péter (főszerk.) – Ravasz István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A-Zs*. Budapest, 1997, Petit Real Könyvkiadó. 458–459. Az UPA és a magyar alakulatok közötti egyik megállapodás civilekre vonatkozó részével kapcsolatban lásd: Farkas Ferenc: *Tatárhágó visszanéz*. Buenos Aires, 1952, Kárpát Kiadó. 57.

Az elmélet szerepe, avagy az értelmezés lehetőségei

Kovács kismonográfiájának fontos jellegzetessége, hogy főként az eseménytörténeti feltárásra koncentrál, és ennek megfelelően nem szentel túl sok teret annak, hogy a nagysármási esetet mint háború idején elkövetett tömeggyilkosságot tágabb kontextusba helyezze, vagy hogy esetleg megpróbálja valamilyen módon interpretálni azt. Míg az előzményeket és az esemény utóéletét meglehetősen részletesen tárgyalja, magának az eseménynek az értelmezése abban merül ki, hogy rámutat: a végrehajtás módozatainak hasonlósága miatt a nagysármási ügy leginkább a keleti fronton elkövetett tömeges zsidókivégzésekkel rokonítható. Valamelyest hasonlóképpen jár el a tömeggyilkosságban érintett katonákat illetően is: beéri annyival, hogy a kivégzés során tanúsított viselkedésüket kategorizálja, illetve felveti a felelősség kérdését – azaz felrója a résztvevőknek, hogy nem tagadták meg a kivégzések végrehajtására vonatkozó parancsot, bár minden valószínűség szerint tisztában voltak annak törvénytelen voltával. (274.)

Ezzel szemben a nemzetközi szakirodalom jóval részletesebben foglalkozik azzal, hogy a második világháború során a holokausztban részt vevő katonák, rendőrök és civilek egy része miért vált gyilkossá, egy kis részük pedig miért nem. Christopher R. Browning magyarul is olvasható *Átlagemberek című* könyvében a 101. rendőrzászlóalj tevékenysége kapcsán egy teljes fejezetet szentel mindazoknak a magyarázatoknak, amelyek az elkövetők viselkedésének értelmezésére dolgoztak ki. A magyar változatban ezen kívül további két hasonló témájú fejezet is szerepel, amelyekkel a szerző a könyv időnkénti újrakiadása alkalmából egészítette ki az eredeti szöveget. Ezek közül az első Browningnak a Daniel Jonah Goldhagennel kialakult polémiájára[30] reflektál, a második pedig mindazokat a témába vágó munkákat igyekszik összefoglalni, amelyek az *Átlagemberek* első kiadását követő huszonöt évben jelentek meg.[31] E kritikának nyilván nem célja az említett fejezetekben tárgyalt értelmezések újbóli összefoglalása, ugyanakkor azonban talán nem teljesen érdektelen felvillantani, hogy a szakirodalomban fellelhető magyarázatok miként segíthetnek a nagysármási eset értelmezésében. A következőkben tehát egyrészt arra teszek kísérletet, hogy a Kovács által feldolgozott tömeggyilkosságot tágabb kontextusba helyezzem, másrészt pedig néhány olyan értelmezést tekintek át, amely arra keresi a választ, hogyan válik az átlagember elkövetővé (vagy vesz részt bármi egyéb módon atrocitások elkövetésében).

[30] Goldhagen *Hitler's Willing Executioners* című munkájában részben ugyanazokra a forrásokra támaszkodik, mint Browning, azonban a két szerző által kidolgozott értelmezések több szempontból is eltérnek egymástól. Daniel Jonah Goldhagen: *Hitler's Willing Executioners – Ordinary Germans and the Holocaust* [Hitler készséges hóhérai – az átlag németek és a Holocaust]. New York, 1996, Alfred A. Knopf.

[31] Az *Átlagemberek*, az *Utószó* és a *Huszonöt évvel később* című fejezedekről van szó. Browning: i. m. 135–245.

1. Atrocitások

Szinte közhelyszámba megy a megállapítás, hogy a háborúk során mindig is előfordultak atrocitások, amelyeknek civilek vagy magukat megadó katonák egyaránt áldozatul eshettek. A hadtörténetírás szerint az ilyen esetek sokkal gyakoribbnak számítottak, mint gondolnánk. Richard Holmes úgy véli, hogy amennyiben egy katona csak akkor szüntette be a harcot, mikor az ellenség már a kézifegyverek tűztávolságán belülre ért, mindössze ötven százalék esélye maradt a túlélésre. Ilyen esetekben a megadás nem feltétlenül garantálta az életben maradást: könnyen előfordulhatott, hogy a támadók egyszerűen lelőtték a támadás hevében, de akkor sem volt feltétlenül jobb a helyzet, ha megpróbálta meghúzni magát, míg elcsitult körülötte a közdelem. Ez utóbbi esetben még mindig áldozatául eshetett egy-egy olyan egységnek, amely a maradék ellenállás felszámolását kapta feladatául, és amelynek tagjai nem mindig várták meg, hogy kiderüljön, vajon a felfedezett ellenség a fogságot választja-e vagy inkább felveszi velük a harcot.[32] Ha a háborúval járó brutalizálódáshoz – az erőszak alkalmazásának megszokottá válásához – mélyen beágyazódott negatív faji sztereotípiák is társultak, a küzdő felek a szokásosnál is gyakrabban szegték meg az egyébként is meglehetősen törékeny háborús konvenciókat. Különösen igaz volt ez a németek kelet-európai „megsemmisítő" háborújára vagy a „zsidók ellen" folytatott háborúra, ahol nemcsak katonák, de civilek is igen nagy számban váltak áldozattá.[33]

Annak érdekében, hogy a nagysármási esetet elhelyezhessük a háborús erőszak tágabb kontextusában, a különféle atrocitásokat jellegzetességeik alapján öt kategóriába soroltam. Ehhez két, egyenként két-két kategóriás felosztást vettem figyelembe. Egyik Browning korábban idézett munkájából, a másik pedig Ungváry Krisztiánnak a megszálló csapatokról írt monográfiájából származik. Mivel a két felosztás között volt némi átfedés, illetve mert egyik sem szolgált magyarázattal bizonyos atrocitásokra, amelyeket magyar katonák is elkövettek, az előbbieket John Horne és Alan Kramer idevágó kutatásaira támaszkodva egy további kategóriával egészítettem ki. Ennek eredményeként a háborús atrocitások következő típusait különítettem el:

1. Olyan – civilek ellen irányuló – atrocitások, amelyekre azért került sor, mert katonák azt hitték, hogy az érintett civilek tüzet nyitottak rájuk, illetve mert a feltételezett támadás következtében pánik tört ki köztük. John Horne és Alan Kramer

[32] Richard Holmes: *Acts of War. The Behaviour of Men in Battle* [Háborús cselekmények. Katonák viselkedése a harcban]. London, 2004, Cassel Military Paperbacks. 381–382. (Holmes a magukat az utolós pillanatban megadó katonák kapcsán Ernst Jüngert idézi, aki szerint egy támadásban részt vevő gyalogos az utolsó roham alatt nem feltétlenül tudja megváltoztatni azt a lelkiállapotot, amelybe a támadás során kerül, márpedig ebben a lelkiállapotban az ember ölni akar, nem pedig foglyokat ejteni).

[33] Browning: i. m. 136.

az első világháború idején a németek által elkövetett atrocitásokat vizsgálta meg: mint írják, az általuk áttekintett esetek 65%-ában az elkövetők valóban úgy gondolták, hogy a civilek, akik később áldozatokká váltak, támadást intéztek ellenük, pontosabban orvlövészekként rájuk lőttek.[34] Az esetek 22 százalékában az is egyértelműen kimutatható volt, hogy a katonák között pánik tört ki, aminek eredményeként sokan elveszítették a fejüket, és már-már hisztérikus módon nyilvánultak meg. Természetesen a civilek elleni erőszakot a vélt orvtámadásokon kívül egyéb okok is kiválthatták, azonban a pánik ilyenkor is jelentős szerepet játszott a helyzet eldurvulásában.[35]

2. Olyan atrocitások, amelyekre részben egyfajta „harctéri őrület" vagy „harctéri őrjöngés" következményeként került sor (Browning). Ezeket többnyire erőszakhoz szokott, emberi életek kioltásába belefásult, bajtársaik elvesztése miatt elkeseredett katonák követték el, akik az általuk megélt szörnyűségekért akartak bosszút állni az ellenségen.[36] Bár előfordult, hogy egyes alakulatok vagy hadseregek vezetése elnézte, esetenként pedig bátorította is az efféle magatartást, az ilyen atrocitások általában nem képezték a bevett gyakorlat részét; sokkal inkább a katonai fegyelem pillanatnyi felbomlásáról tanúskodtak.

3. Olyan atrocitások, amelyeket egyéni döntés alapján követtek el (Ungváry). Amennyiben ezek egy-egy parancsnokhoz kötődtek, viszonylag sok áldozatot is érinthettek. Ungváry szerint olyan tevékenységek tartoznak ide, mint például a rablás, gyanús civilek lelövöldözése hadműveleti övezetben, nemi erőszak, a lakosság megsarcolása, gyújtogatások. Az ilyen jellegű cselekedetek mindig is a háborúk kísérőjelenségei voltak.[37]

4. Olyan atrocitások, amelyeknek egy adott kormányzat politikájához van közük (Browning), vagy – más megfogalmazásban – a hadviselő felek hadicéljaiból következnek (Ungváry). Amint Browning írja, a politikailag elhatározott atrocitásokat végrehajtó német rendőrök és katonák nem dühből, hanem az európai zsidóság szisztematikus legyilkolását célul kitűző náci politika végrehajtóiként követték el a maguk tömeggyilkosságait.[38] A különböző háborúkban megfogalmazott hadicélok felől közelítve Ungváry is hasonló következtetésre jut: ő úgy véli,

[34] Lásd John Horne, Alan Kramer: *German atrocities 1914. A history of denial* [Német atrocitások 1914. Egy tagadás története]. New Haven – London, 2001, Yale University Press. 75. Horne és Kramer egészen pontosan úgy fogalmaz, hogy a katonák vagy komolyan ezt hitték, vagy pedig azért hivatkoztak erre, hogy a civilek elleni erőszak valódi okait – a hadműveletek kudarca miatt érzett frusztrációt és az elszenvedett veszteségek miatti dühöt – elfedjék. Mivel az utóbbi okok nagyrészt egybeesnek azzal, amit Browning harctéri őrületnek nevez, a frusztráció kiváltotta vagy dühből elkövetett atrocitásokat – a két idézett szerzővel ellentétben – külön kategóriaként tárgyalom.

[35] Uo.

[36] Browning: i. m. 137.

[37] Ungváry: *Magyar megszálló*... 438.

[38] Browning: i. m. 137

hogy a második világháborút megelőzően egy-egy ország általában egy terület elfoglalásáért vagy a lakosság hódoltatásáért indított háborút. Ezzel szemben a náci Németország bizonyos származás alapján kijelölt társadalmi csoportok megsemmisítését tűzte ki célul. A németek hasonló magatartást tanúsítottak a Szovjetunió nem zsidó lakosaival szemben is, bár az utóbbiak esetében 1941 után már nem jártak el olyan következetesen, mint például a zsidók esetében.[39] Browning úgy véli, hogy az általa vizsgált rendőrzászlóalj emberei számára a kivégzések megkezdését követően szintén megszokottá válhattak a tevékenységükkel járó szörnyűségek, azonban ez esetben a brutalizáció nem előzménye, hanem következménye volt a rendőrök viselkedésének (az érintettek ugyanis korábban nem is vettek részt harccselekményekben).[40]

Érdemes megnézni, mennyire illeszthetők be a magyar csapatok által elkövetett különféle atrocitások a fenti kategóriákba. Azok a mészárlások, amelyekre az észak-erdélyi bevonulás során került sor (ilyen a szilágyippi és az ördögkúti eset), egyértelműen az első kategóriába tartoznak.[41] A második kategóriába a hadifoglyok vagy a fegyveresen elfogott civilek indulatból történő kivégzését sorolhatjuk, a kategória azonban nem foglalja magába az olyan eseteket, mint például a Mátyássy által 1941-ben levezényelt kivégzés, amely során 18 vagy 20 személyt lőttek agyon. Mivel ezt a kivégzést nem indulat motiválta, hanem felsőbb parancsra hajtották végre, az esetet a harmadik kategóriába tartozónak kell tekintenünk. A nagysármási tömeggyilkosság besorolását illetően valamelyest bonyolultabb a helyzet: itt teljesen egyértelmű, hogy a mezőségi település zsidó lakosai származásuk miatt váltak áldozattá, ugyanakkor kivégzésük mégsem igazán sorolható a negyedik kategóriába, a politikailag elhatározott atrocitások közé. Mégpedig azért nem, mert az akkori Magyarországon a zsidók ilyen típusú megsemmisítését előirányozó rendelkezés nem volt érvényben.[42] A tömegkivégzést elrendelő tisztek maguk is tisztában voltak azzal, hogy törvénytelenül járnak el, és a tény, hogy a későbbiekben (legalábbis formálisan) kísérlet történt az eset kivizsgálására, szintén ezt igazolja.

---

39 Ungváry: *Magyar megszálló...* 438.

40 Browning: i. m. 138.

41 Bővebben lásd: Illésfalvi Péter: „Édes Erdély itt vagyunk...” Az erdélyi bevonulás során történt atrocitásokról. *Pro Minoritate* (2004) Tavasz. 58–77. Amint Illésfalvi írja, a bevonulás során a csapatok köreiben kialakult feszült hangulat, a különféle rémhírek terjedése és a katonák között kitörő pánik egyaránt közrejátszhattak abban, hogy egyes egységek emberei vétlen civileket mészároltak le.

42 Mindez természetesen nem menti fel a korabeli magyar hatóságokat a deportálásban való részvétel alól. A zsidók összeterelése, gettóba zárása és bevagonírozása tulajdonképpen azzal együtt is része volt a halálukhoz vezető folyamatnak, hogy megölésükre nem Magyarország területén került sor.

2. Az elkövetők

Kovács szerint a tömeggyilkosság értelmi szerzői a páncéloshadosztály őr- és törzsszázadának tisztjei voltak, a mészárlást pedig olyan katonák követték el, akik közül egyesek a keleti fronton civilek, hadifoglyok és munkaszolgálatosok kivégzésében is részt vettek. Viselkedésük alapján mindazokat, akik valamiféle módon kapcsolatba kerültek a tömeggyilkossággal, három csoportba sorolja:

1. Voltak, akik szenvtelenül, sőt lelkesedve vettek részt a a kivégzések végrehajtásában.

2. Mások húzódoztak ugyan, de nem szegültek szembe a kapott paranccsal, holott tisztában voltak annak törvénytelen jellegével.

3. Egyetlen olyan katona volt a részvevők között, aki a kedvező alkalmat kihasználva elhagyta a helyszínt, és semmilyen módon nem vett részt a gyilkosságok elkövetésében.[43]

E három csoport mellett említés történik arról is, hogy az őrszázad parancsnokhelyettese még a helyszínen kijelentette, nem helyes, amit tesznek, az egyik csendőr tiszthelyettes pedig sajnálta az áldozatokat, és a kivégzések láttán el is sírta magát. Kovács az említett tiszthelyettest Horváth István törzsőrmesterként azonosítja, és az említett esetről a következőket írja: „Amennyiben a fenti esemény valóban megtörtént, egy érdekes képet rajzol Horváth mentalitásáról. Felettesei parancsának engedelmeskedve levezényelte a nagysármási zsidók összegyűjtését, ellátta a láger parancsnoki tisztségét és a zsidókat gyakorlatilag a tömegsírokig kísérte, holott jó eséllyel nem értett egyet az eseménysorral."[44] Mindezek ellenére, folytatja a szerző, Horváth mégsem szegült szembe a kapott paranccsal.

A Kovács által felvetett kérdésre – hogy adott esetben katonák miért vesznek részt fegyvertelenek legyilkolásában, illetve hogy miért nem tagadják meg az erre irányuló utasításokat – a szakirodalomban számos válasz létezik. Ezek egy részét, mint már volt róla szó, Christopher R. Browning foglalta össze az *Átlagemberek* utolsó fejezeteiben. A következőkben mindössze hármat tekintek át az említett magyarázatok közül. Ezeket szándékosan úgy válogattam össze, hogy mindegyik alkalmazható legyen a gyilkosságok végrehajtásában részt vállaló katonák viselkedésére is:

a. Az eltávolodás elmélete: eszerint a háború kontextusát nem csupán a harc által indukált elállatiasodás/brutalizálódás okaként, hanem sokkal általánosabb értelemben kell számításba venni. A háború egy olyan polarizált világot hoz létre a 'mieink' és az ellenség között, amelyben az ellenség elembertelenítése rendkívüli mértékben hozzájárul a gyilkolást könnyebbé tevő lélektani eltávolodáshoz.

[43] Kovács: i. m. 274–275.
[44] Uo. 168.

b. Az önkiválasztódás elmélete: eszerint bizonyos egyének olyan személyiségjegyekkel rendelkeznek, amelyek következtében kivételes helyzetekben akár szélsőségesen erőszakos cselekedetek elkövetésére is alkalmassá válnak. Ők azok, akik a helyzet normalizálódását követően – pl. egy háború után – ismét visszatérnek hétköznapi életükbe. Az elmélet egy másik változata szerint e személyiségjegyek sokkal általánosabbak, mint gondolnánk, és bizonyos körülmények között az emberek többsége képes a legszélsőségesebb erőszakra – így akár emberi életek kioltására is.

c. A szegmentálódás elmélete: eszerint a bürokratikus létforma elősegíti az elkövetők eltávolodását az áldozatoktól (aki csak listákat állít össze, nem érzi, hogy tömeggyilkosságban vesz részt). A gyilkolási folyamaton belüli munkamegosztás lélektanilag könnyítő hatása olyanok esetében is érvényesül, akik a tulajdonképpeni tömegkivégzések során látnak el különböző részfeladatokat, ők maguk azonban nem ölnek meg senkit.

A felsorolt elméletek mellett számos olyan kutatás létezik, amely nagysármási mészárláshoz hasonló eseteket dolgoz fel: az ezek során megfogalmazott megállapítások, következtetések szintén számos támponttal szolgálhatnak ahhoz, hogy az említett tömeggyilkosság részvevőinek motivációit értelmezni tudjuk. Browning például a 101-es rendőrzászlóalj működésének elemzésekor Kovácshoz hasonlóan ugyancsak három csoportba sorolja az említett alakulat embereit:

1. A 'buzgó gyilkosok' (eager killers) csoportja – ide tartoznak azok, akik nemcsak hozzászoktak a gyilkoláshoz, hanem élvezetüket is lelték benne, és még viccelődni is képesek voltak azon, amit elkövettek.

2. Az 'alkamazkodók' (accommodators) csoportja, vagyis azok, akik a gyilkolást visszatetszőnek tartották, és önként sosem vállalkoztak rá, azonban annak érdekében sem tettek semmit, hogy elkerüljék az ilyen jellegű feladatok végrehajtását.

3. Az 'elkerülők' (evaders) csoportja: ők vagy eleve visszaléptek, amikor felajánlották számukra ezt a lehetőséget, vagy a későbbiek során kérték, hogy mentsék fel őket a kivégzésekben való közvetlen részvétel alól. Mindazonáltal a kivégzések körüli egyéb részfeladatokat – ilyennek számított a terep biztosítása vagy a gettók kiürítése – továbbra is elvégezték.[45]

Úgy tűnik, a gyilkolási folyamaton belüli munkamegosztásnak köszönhetően olyanok számára sem jelentett problémát, hogy az említett részfeladatokat ellássák, akik egyébként a nyílt ellenállást választották, mikor fegyvertelen embereket kellett volna kivégezniük. Az egyik – vagy talán egyetlen – ilyen eset a dr. Kraus Hornigé (magyarul Ungváry Krisztián foglalja össze): Hornig a német 306-os rendőrzászlóalj főhadnagyaként nem csupán megtagadta, hogy szakaszával zsidókat

[45] Christopher R. Browning: Ordinary Men as Perpetrators: A Reappraisal After Twenty-Five Years [Átlagemberek mint elkövetők: újraértékelés huszonöt év után]. Sonoma State University, 5 February 2019 Holocaust and Genocide Lecture Series. https://www.youtube.com/watch?v=aoqsRno-Xzg&t=1673s (Letöltve: 2022.03.14.)

és szovjet hadifoglyokat lőjön agyon, hanem a parancsnoksága alá tartozókat is felvilágosította róla, hogy a német katonai törvények szerint ezt nekik sem muszáj megtenniük.[46] A főhadnagy nem állt meg itt: emellett még azzal az SD-tiszttel is összeveszett, akinek a parancsnoksága alatt az elrendelt kivégzésekre sor került. Érdekes módon ez nem akadályozta meg abban, hogy embereivel együtt részt vegyen a kivégzések helyszínéül szolgáló terület lezárásában.[47]

Végezetül térjünk vissza Mátyássy Miklós személyére, illetve arra a magyarázatra, amit a gyilkosságok kapcsán a bíróságnak adott. A páncélos százados viselkedését talán úgy érthetjük meg legjobban, ha Láncz László csendőr századosával hasonlítjuk össze. Amint láttuk, a zsidóellenes intézkedéseket illetően Láncz nagyon következetesen csak addig volt hajlandó elmenni, ameddig az erdélyi zsidók korábbi deportálása során a magyar hatóságok is elmentek. Ő „csak" összeszedte, illetve csak átadta volna a Nagysármáson összeszedett zsidókat a németeknek, holott tudnia kellett, hogy ezáltal tulajdonképpen megpecsételi a sorsukat. Hasonlóképpen akkor is tudta, hogy döntése milyen következményekkel jár majd, mikor beleegyezett, hogy Mátyássy gondjaira bízza a deportálandó 126 személyt, ugyanis pontosan ismerte a százados terveit. A csendőr százados azonban valószínűleg úgy vélte, hogy míg ő csak részfeladatot lát el, addig nem terheli felelősség a tulajdonképpeni gyilkosságokért. Annak az elismervénynek, amelyet Mátyássy állított ki számára, részben szintén a gyilkolási folyamaton belüli munkamegosztáshoz, illetve e munkamegosztás lélektanilag könnyítő hatásához volt köze: egyrészt bizonyította, hogy Láncz elvégezte a feladatát – vagyis összegyűjtötte a nagysármási zsidókat és útnak is indította őket –, másrészt pedig azt is igazolta, hogy kizárólag csak a feladatát végezte el. Talán még az a kijelentés is megkockáztatható, hogy Láncz nem értett egyet azzal, amire a katonák készültek: a tény, hogy sem az átadásnál, sem a kivégzéseknél nem jelent meg, ezt a feltételezést látszik megerősíteni. Távolmaradása azonban nem az együttérző ember, hanem sokkal inkább a bürokrata gesztusa, és valószínűleg az afölött érzett rosszallásából fakadt, hogy a katonák a kivégzésekkel el kívántak térni a megszokott forgatókönyvtől.

Mátyássy ebben a vonatkozásban Láncz szöges ellentétének tekinthető: azáltal, hogy utasítást adott a kivégzések végrehajtására, tulajdonképpen megszegte a magyar törvényeket. Ugyanakkor nem tett mást, csak önként magára vállalta azt a feladatot, amit meggyőződése szerint a németek így is, úgy is elvégeztek volna: mondhatni mintegy megelőlegezte a németek végső megoldásának utolsó stációját. Indoklásul azt hozta fel, hogy hitt a német győzelemben – és, tegyük hozzá, valószínűség szerint a nácik által propagált eszmerendszerben is –, mindez azonban önmagában még nem ad választ arra, hogy a törvényszegés esetleges következményei

[46] Hornig esete azért egyedi, mert megtagadta a fegyvertelen személyek kivégzésére vonatkozó parancsot.

[47] A főhadnagy a parancsmegtagadás miatt koncentrációs táborba került. Az eset magyar nyelvű összefoglalását lásd Ungváry: *Magyar megszálló*... 256.

miért nem bírtak számára semmiféle visszatartó erővel. A szakirodalom alapján kínálkozik legalább egy lehetséges magyarázat a kérdésre: Mátyássy valószínűleg azt gondolhatta, hogy megúszhatja a felelősségre vonást. Ezt a feltételezést látszanak igazolni Ungváry Krisztiánnak a megszálló csapatokkal kapcsolatos kutatásai is: a magyar katonai és politikai vezetés, írja Ungváry, tisztában volt mindazokkal a szörnyűségekkel, amiket a megszálló csapatok emberei követtek el, azonban az érintettekben semmiféle aggodalom nem élt amiatt, hogy ezeknek a háborút követően esetleg súlyos következményei is lehetnek majd. Ez az attitűd Szombathelyi Ferenctől és az ország kormányzójától kezdve az utolsó szakaszvezetőig mindenkire jellemző volt – még azokra a magas beosztású katonákra is, akik 1941 végétől már egyre inkább kételkedtek a háború megnyerésében.[48] Valószínűleg nem lehetett ez másképp a harcoló csapatok körében sem, és feltehetően erre az attitűdre utalhatott Mátyássy Miklós is, amikor a nagysármási gyilkosságokat a német győzelembe vetett hitével magyarázta. A mezőségi településen összegyűjtött zsidók tragédiájának egyik oka tehát valószínűleg az lehetett, hogy a mészárlás kiötlője úgy gondolta: tettéért nem fogják felelősségre vonni.

Összegzés

Nem tudom, követhető-e a Clio Intézet oldalán, hányan tölthették le Kovács Szabolcs könyvét, az eddig megjelent recenziókból viszont az derül ki, hogy mindazokra, akik olvasták, igen nagy hatást gyakorolt. Nyilván ebben a feldolgozott szörnyű eseménynek is része van. A második világháborút követően az az igény, hogy az ilyen típusú bűntettekre valamiféle magyarázatot találjanak, új kutatásterületet hívott életre, amelyet angolul perpetrator studies-nak, magyarul pedig elkövetőkre fókuszáló történetírásnak, esetleg elkövető- vagy tetteskutatásnak szokás nevezni. Ennek az új kutatásterületnek az egyik legfontosabb megállapítása a német háborús bűnösök felelősségre vonása kapcsán fogalmazódott meg, és a témával foglalkozó kutatók számára ma már közhelyszámba megy. A nürnbergi per és Adolf Eichmann Jeruzsálemben megtartott tárgyalása nem azt igazolta, hogy a náci rendszer főemberei vagy kiszolgálói bűnözők, perverzek vagy szadisták lettek volna, ahogyan korábban sokan gondolták, hanem az derült ki róluk, hogy többnyire teljesen átlagos emberek voltak. Ezt írta le Hanna Arendt a gonosz banalitásaként,[49] és ugyanez a felismerés köszön vissza abból is, hogy Christopher

[48] Ungváry: *Magyar megszálló...* 437. Ungváry szerint mindehhez az is jelentős mértékben hozzájárulhatott, hogy a délvidéki mészárlások tetteseinek ügyében is meglehetősen erélytelenül indult meg a vizsgálat, pedig ott az áldozatok döntő többsége ráadásul még magyar állampolgár is volt.

[49] Hannah Arendt: *Eichmann Jeruzsálemben: Tudósítás a gonosz banalitásáról*. Budapest, 2000, Osiris Kiadó. 278.

Browning a számos atrocitásért felelős 101-es rendőrzászlóaljról szóló könyvének az *Átlagemberek* címet adta. Kovács Szabolcs kismonográfiában szintén ilyen átlagemberek szerepelnek: falubeliek, akik részt vesznek szomszédaik vagy falustársaik összeterelésében, észak-erdélyi csendőrök, akik a gettósítást végrehajtják, aztán újabb falubeliek, akik ezt tétlenül végignézik, és végül a katonák, akik – bár máshol születtek – a falubeliek és a csendőrök egy részével azonos nyelvet beszélnek, és feltehetően ugyanúgy átlagos emberek, mint az események többi részvevője. A képet tovább árnyalja, hogy Nagysármást nem kizárólag magyarok, hanem románok is lakják, akik egy rövid időre szintén áldozattá válnak, hogy aztán 1944 novemberétől újra a magyarok kerüljenek bíróság elé, és nem is feltétlenül csak azok, akik valóban megérdemelnék. Ebben a korántsem egyszerű történetben kell eligazodnia Kovácsnak, aki tanúvallomásokat ütköztet, szereplőket azonosít, és szinte lépésről-lépésre rekonstruálja mindazokat az eseményeket, amelyek a nagysármási zsidók megdöbbentően értelmetlen lemészárlásához vezettek. Hasonlóan bonyolult a felelősségre vonás folyamata is, amelynek megértéséhez két ország – Románia és Magyarország – különféle bíróságainak különféle eljárásait tekinti át, és jó érzékkel azonosítja be azokat a koncepciókat, amelyek egy-egy adott eljárás menetét meghatározzák. Mindez csak akkor változik meg némiképp, mikor rendvédelem vagy éppenséggel a hadtörténet területére kalandozik a szerző. Jó példa az utóbbira az elkövetőknek a keleti fronton szerzett tapasztalatait feldolgozó rész: bár a szövegben áttekintett források egy része is arra utal, hogy a második világháború alatt a magyar harcoló csapatoknál is létezett a civilekkel és partizánokkal (ritkábban pedig a hadifoglyokkal) való bánásmódnak valamiféle gyakorlata, ami akár még atrocitások elkövetésével is együtt járhatott, Kovács mégis inkább a megszálló csapatok tevékenysége felől próbálja magyarázni a nagysármási tömeggyilkosság részvevőinek háborús tapasztalatait. Valamelyest hasonló a helyzet az elkövetők motivációinak értelmezésekor is: e tekintetben a szerző egy meglehetősen egyszerűsítő magyarázattal áll elő (a nagysármási eseményeket szinte kizárólag a katonák korábbi brutalizálódásából vezeti le). Talán itt különül el leginkább *A nagysármási zsidók meggyilkolása* az elkövetőkre fókuszáló történetírástól, amely ennél jóval nagyobb hangsúlyt fektet az ilyen jellegű események árnyaltabb értelmezésére. Mindezek mellett azonban aligha vitatható, hogy Kovács Szabolcs kismonográfiája a tavalyi év egyik legfontosabb könyve, és talán azt sem túlzás kijelenteni, hogy némi továbbgondolással akár még nemzetközi érdeklődésre is számot tarthat.

BIBLIOGRÁFIA

Arendt, Hannah: *Eichmann Jeruzsálemben: Tudósítás a gonosz banalitásáról*. Budapest, 2000, Osiris Kiadó.

Audoin-Rouzeau, Stéphane – Becker, Annette: *1914 – 1918. Az újraírt háború*. Budapest, 2006, L'Harmattan – Atelier.

Balogh László Levente: Az erőszak laboratóriuma Az első világháború erőszak-tapasztalatáról. In Pabis Eszter (szerk.) *Az erőszak reprezentációi*. Debrecen, 2015, Debreceni Egyetemi Kiadó. 49–65.

Braham, Randolph: *A népirtás politikája. A Holokaust Magyarországon. Első kötet. 2., bővített és átdolgozott kiadás.* Budapest, 1997, Belvárosi Könyvkiadó.

Braham, Randolph L.: *Román nacionalisták és a holokaust. Kitalált mentőakciók politikai kiaknázása*. Budapest, 1998, Múlt és Jövő Kiadó.

Braham, Randolph (főszerk.): *Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája.* Budapest – Kolozsvár, 2008, Park Kiadó – Koinónia.

Browning, Christopher R.: *Átlagemberek. A 101-es tartalékos rendőrzászlóalj és a végső megoldás Lengyelországban*. Budapest, 2019, K.U.K Könyv- és Lapkiadó Kft.

Browning, Christopher R.: Ordinary Men as Perpetrators: A Reappraisal After Twenty-Five Years [Átlagemberek mint elkövetők: újraértékelés huszonöt év után]. Sonoma State University, 5 February 2019, Holocaust and Genocide Lecture Series. https://www.youtube.com/watch?v=aoqsRno-Xzg&t=1673s (Letöltve: 2022.03.14.)

Bucur, Maria: *Eroi și victime. România și memoria celor două războaie mondiale* [Hősök és áldozatok. Románia és a két világháború emlékezete] Iași, 2019, Polirom.

Damó Elemér: *Névtelen katonák. A 115. önálló utász század a háború utolsó évében*. 1994, Honvéd Hagyományőrző Egyesület.

Deák, István: Introduction. In István Deák, Jan T. Gross, Tony Judt (szerk.): *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath*. Princeton, 2000, Princeton University Press.

Farkas Ferenc: *Tatárhágó visszanéz*. Buenos Aires, 1952, Kárpát Kiadó

Goldhagen, Daniel Jonah: *Hitler's Willing Executioners – Ordinary Germans and the Holocaust* [Hitler készséges hóhérai – az átlag németek és a Holocaust]. New York, 1996, Alfred A. Knopf.

Gross, Jan T.: Neighbours. The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland, 1941. London, 2003, Arrow.

Gyáni Gábor: Helyünk a holokauszt történetírásában. *Kommentár* (2008) 3. sz. 13–23.

Holmes, Richard: *Acts of War. The Behaviour of Men in Battle* [Háborús cselekmények. Katonák viselkedése a harcban]. London, 2004, Cassel Military Paperbacks.

Horne, John és Kramer, Alan: *German atrocities 1914. A history of denial* [Német atrocitások 1914. Egy tagadás története]. New Haven – London, 2001, Yale University Press.

Horváth Sz. Ferenc: Magyarok, románok és zsidók sorsa a magyar katonai megszállás alatt. *Transindex*, 2021.06.24. https://plakatmagany.transindex.ro/magyarok-romanok-es-zsidok-sorsa-a-magyar-katonai-megszallas-alatt-horvathsz-ferenc/ (Letöltve: 2022. 03. 12.)

Illésfalvi Péter: „Édes Erdély itt vagyunk..." Az erdélyi bevonulás során történt atrocitásokról. *Pro Minoritate* (2004) Tavasz. 58–77.

Iordachi, Constantin és Trencsényi Balázs: A megújulás esélyei: a román történetírás tíz éve (1989–1999). *Replika* (2000. november) 41–42. sz. 165-194.

Rektor Béla: *A Magyar Királyi Csendőrség oknyomozó története*. Cleveland, Ohio, U.S.A. 1980, Árpád Könyvkiadó Vállalat

Sipos Péter (főszerk.) – Ravasz István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A-Zs*. Budapest, 1997, Petit Real Könyvkiadó.

Smeulers, Alette – Weerdesteijn, Maartje és Holá, Barbora: *Perpetrators of International Crimes: Theories, Methods, and Evidence* [Nemzetközi bűncselekmények elkövetői: elméletek, módszerek, bizonyítékok]. Oxford, 2019, Oxford University Press.

Sőregi Zoltán: Adalékok a Budapest ostromában harcoló csendőralakulatok történetéhez. *Belvedere Meridionale*, 22. évf (2010) 5–6. sz. 42–53.

Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban.* Budapest, 2005, Ozirisz Kiadó.

Ungváry Krisztián: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Esemény – elbeszélés – utóélet*. Budapest, 2015, Osiris Kiadó.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v30i2.227

Bartha Ákos*

Most múlik pontosan

Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója, 1941. február 25. – 1946. március 9. Szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Szekér Nóra. Budapest – Pécs: ÁBTL – Kronosz, 2021. 796 oldal

A Horthy-korszak katonai és politikai elitjének egy gondosan megszűrt része az „érett" Kádár-korszakban megjelentethette – az antifasiszta paradigma tilalomfáit messziről kerülő – visszaemlékezéseit. Többek között Nagybaczoni Nagy Vilmos és Kádár Gyula memoárja, Bokor Péter (az eredeti interjúkból öntörvényűen összeollózott) interjúkötetei, majd a kilencvenes évektől már magyarországi kiadóknál is tárt karokkal fogadott Horthy-kori politikusok és diplomaták visszaemlékezései ma is értékes tanúságtételei a két világháború közti korszaknak, bár a történészek óhatatlanul rajta-rajtakapják hőseiket egy-egy kényes téma kozmetikázásán vagy agyonhallgatásán. Természetszerűleg ugyanez mondható el az emigránssá lett politikusok visszaemlékezéseiről is.[1]

Nagyobbak a bajok a két világháború közti politikai elit naplóival – merthogy nemigen vannak. Szálasi Ferenc az egyetlen 1919 és 1945 közt regnáló kormányfő, akinek naplója könyv formájában olvasható,[2] és az alsóbb szinteken sem jobb a helyzet. Kornis Gyula nemrég közreadott „naplója" valójában emlékirat-töredék,[3]

* A szerző történész, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa. E-mail: bartha.akos@abtk.hu

1 Vö. pl.: Nagybaczoni Nagy Vilmos: *Végzetes esztendők.* Budapest: Gondolat, 1986.; Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig.* Budapest: Magvető, 1978.; Bokor Péter: *Végjáték a Duna mentén. Interjúk egy filmsorozathoz.* Budapest: RTV – Minerva – Kossuth, 1982.; Uő: *Zsákutca. A Századunk sorozat interjúi.* Budapest: RTV–Minerva, 1985.; Ullein-Reviczky Antal: *Német háború – orosz béke. Magyarország drámája*. Budapest: Európa, 1993.; Horthy Miklós: *Emlékirataim.* Buenos Aires: 1953.; Lakatos Géza: *Ahogyan én láttam*. Budapest: Európa – História, 1992.; Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam, 1942–1944*. Budapest: Európa, 2012.

2 *Szálasi Ferenc naplói (1942–1946)*. Közreadja: Karsai László. Budapest: Magvető, 2016.; Nyilas csapatmunkát rögzít: *„Szálasi naplója*". Szerkesztette Karsai Elek. Budapest: Kossuth, 1978.

3 Kornis Gyula: Napló (Közreadja: Dévényi Anna). *Történelmi Szemle*, 2020/3. 497–522.

ahogyan Zadravecz István „titkos naplója" sem napló (hanem memoár).[4] Prónay szintén naplónak nevezett, több mint két évtizeddel a fehérterror után keletkezett visszaemlékezése további két évtizeddel később, 1963-ban jelent meg, s ekképp áll ma is (megcsonkított feljegyzésként) a könyvolvasók rendelkezésére.[5] Aki az eredeti Prónay-jegyzetekben szeretne búvárkodni, ugyanúgy levéltárba kell mennie, mint aki Kozma Miklós hevenyészetten vezetett, esetenként teljesen olvashatatlan feljegyzéseit tanulmányozná. Horthy Miklósnénak, Rajniss Ferencnek és Vattay Antalnak a II. világháború végén írt naplói pedig hiába igazi naplók, ha szövegeik Horthy-korszakra vonatkozóan releváns része: visszaemlékezés.[6] A naplóíró Shvoy Kálmán, Béldy Alajos és Andorka Rudolf pedig nem tartozott a politika élvonalába,[7] még mielőtt Illyés Gyula, Márai Sándor vagy éppen Radnóti Miklós irányában végképp elhagynánk a politikai mezőt.

A két világháború közti politikai elit akut naplóhiánya azért fájó, mert a napló – a levelezéshez hasonlóan – a történésekkel (megközelítőleg) egyidejűleg reflektál az eseményekre, vagyis akkor, amikor a történelmi ágensnek még nem áll rendelkezésére az az utólagos tudás, mely alapján ok-okozati láncba, *történelem*mé rendezhetné a maguk idején gyakorta sodróan kusza *történeteke*t. A napló ráadásul a legintimebb egodokumentum, hiszen míg a levélnek is van címzettje, addig a naplóírók jó része önmagának vagy az asztalfióknak dolgozik (például önterápiás jelleggel, egy ostrom traumatikus tapasztalata alatt). Természetesen nem hiányzik a naplóírók intenciói közül az elhallgatás, az identitásépítés, sőt az önigazolás sem. „Úgy látom, az antiszemiták engem filoszemitának tartanak, a filoszemiták antiszemitának, – az angolbarátok nácinak, a németbarátok anglofilnak. Egyik skatulyába se férek teljesen bele. Magyar vagyok, semmi más" (511.) – jelölte ki saját identitását (vélt imázsával) Zsindely Ferenc a német megszállást követően, de nem árt tudatosítani: a középutasság az egyik legnépszerűbb politikusi önkép. Máskor azért tart bűnbánatot a naplóíró, mert „a német megszállás után ennyire visszahúzódott" (553.), miközben saját maga ír róla, hogy eljárt a kormánypártba, titkos összejöveteleken konspirált és miniszterekkel egyeztetett. Érdemes megemlíteni továbbá a naplók egy keveset emlegetett, ám nagyon emberi gyenge pontját, a hangulatingadozásból fakadó következetlenségeket is. Egy-egy bejegyzés mögött gyakran

[4] *Páter Zadravecz titkos naplója*. Szerkesztette Borsányi György. Budapest: Kossuth, 1967.

[5] Prónay Pál: *A határban a halál kaszál. Fejezetek Prónay Pál naplójából.* Szerkesztette Pamlényi Ervin – Szabó Ágnes. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1963.

[6] Horthy Miklósné: *Napló 1944–1945.* Budapest: Libri, 2015.; Rajniss Ferenc: *Szálasi miniszter voltam.* Budapest: Noran Libro, 2021.; *Vattay Antal naplója, 1944–1944.* Szerkesztette Vigh Károly. Budapest: Zrínyi, 1990.

[7] *Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata.* Szerkesztette Perneki Mihály. Budapest: Kossuth, 1983.; *Az IHNETOV munkanaplója. Vitéz Béldy Alajos vezérezredes Hadtörténelmi Levéltárban őrzött irataiból 1941–1943.* Szerkesztette Blasszauer Róbert. Budapest: Petit Real, 2002.; *A madridi követségtől Mauthausenig. Andorka Rudolf naplója.* Szerkesztette Lőrincz Zsuzsa. Budapest: Kossuth, 1978.

kideríthetetlen hétköznapi banalitások lapulnak, ezért érdemes óvatosan bánni a szövegegészből kirívó bejegyzésekkel.

Ám mindezek dacára, ha egy döntéshozó kapcsolatrendszerét, mindennapjait és dilemmáit szeretnénk megismerni, különösen becses lehet számunkra ez a forrástípus, mely egy háború borzalmait is képes közel hozni olvasójához. A recenzált kötetben ráadásul a két tematika egybecsúszik. Egyre hevenyészettebb stílusú, a háború végén szinte argószerű jegyzeteken keresztül láthatjuk a folyamatot, melynek szimbolikus végpontjaként egy íróvá emelkedett zsellérivadék (Szabó Pál) fuvarozónak nézi a letűnőben lévő világ épp fát aprító „kegyelmes urát". Vagyis azt a „horthysta burzsujt", aki 1945 februárjától ugyanolyan magától értetődően használja „a párt" kifejezést a Magyar Kommunista Pártra, mint tette azt addig éveken át a Magyar Élet Pártjára (MÉP) vonatkozóan.

Zsindely Ferenc 1941. február 25-től 1946. március 9-ig vezetett naplója a fentiek tükrében igazi kuriózum, amit csak fokoz, hogy – szépíróként is megmérettetett – szerzője tudott is írni. Stílusa helyenként kifejezetten szórakoztató, s nem csak azért, mert megtudhatjuk, milyen obszcén viccekkel mulattatták egymást – vagy éppen a főméltóságú urat – a Horthy-kori miniszterek, de a gyakorta szarkazmusba hajló (ön)irónia is előnyére vált a szövegnek. Jó mulatság összevetni a kórószáraz minisztertanácsi jegyzőkönyveket Zsindely életteli (és nyilván elfogult) verzióival, s hasonló sorsra juttathatók a korabeli lapok patetikus beszámolói is egyes ünnepségekről, melyeket egyébként a háta közepére kívánt a hivatalosság (is). Mindeközben felsejlik előttünk az álhírek és félinformációk elképesztően zajos kavalkádja, melyben a döntéshozóknak meg kellett hozniuk mindennapi döntéseiket. A több mint hétszáz oldalas naplót az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának (ÁBTL) munkatársa, Szekér Nóra szerkesztette és rendezte sajtó alá, valamint ő írt hozzá bevezető tanulmányt is. A munka az ÁBTL és a Kronosz Kiadó már bevált koprodukciójában került az olvasók elé.

Zsindely Ferenc a harmincas évek végétől kétségkívül a politikai elithez tartozott. Teleki Pál, Bárdossy László, majd Kállay Miklós kormányfők miniszterelnökségi államtitkáraként politikai döntéshozó, s még inkább bizalmas információk őrzője volt. 1943 októberében a kormánypárt jobboldalához sorolta magát (429–430.), mely csoportot hagyományosan a MÉP németbarát szárnyának tartja a történettudomány. Ennek a németbarátságnak számos oka és árnyalata volt, miközben néhány sarkalatos kérdéskör pártok feletti egységet is képes volt létrehozni. Ilyen volt a revízió ügye. A II. világháború alatti magyar politikai elit nem a „fasizmus" és az „antifasizmus" között őrlődött, hanem – mindenekelőtt – megpróbált visszaszerezni minél több elcsatolt területet, hogy aztán utóbb foggal-körömmel igyekezzék megtartani az ország *akkori* határait. Zsindely is ebből a szemszögből kereste Magyarország helyét a világégésben. Szuverenista birodalomépítő volt, s e balanszírozó külpolitikai hitvallásnak megfelelően „a német győzelmek idején […] naplójában felerősödik a németellenes hang", melyet a bevezető tanulmány szerint

a „Vörös Hadsereg felülkerekedése” változtat meg (15.), mivel a naplóíró innentől fogva állítólag a németek oldalán viselt háborúval vélte megakadályozhatónak Európa bolsevizálódását.

Ezt a feltételezett fordulópontot azonban nem támasztja alá a naplószöveg. Zsindely szemlélete nem a német defenzíva, hanem éppen a keleti offenzíva, vagyis a Barbarossa hadművelet megindítása hatására változott meg. „Most aztán csak mielőbb sikerüljön a németek vállalkozása! Ebben legalább szívbéli meggyőződéssel lehet az oldalukon az ember. Eddig is sok ellenszenvet váltott ki az a látszat, hogy az oroszokkal együtt haladnának. A világ forradalmasítására bevallottan törekvő szovjet elpusztítása világtörténelmi feladat” (100.) – vetette papírra 1941. június 22-én, s ehhez már másnap hozzátette: „Bartha [*Károly honvédelmi miniszter*] biztosra veszi, hogy egy hónap múlva Moszkvában lesznek a németek. Adja Isten! És segítse őket az Urálig és a Krímbe. És adjon nekik ott annyi szép gazdasági feladatot, hogy ránk már ne legyen étvágyuk, – sőt, hogy az új feladatok ellátására még a magyarországi németeket is vándoroltassák ki Oroszországba!” (101.) – fogalmazott az államtitkár, akinek naplója a vágyvezérelt politikai gondolkodás és a valós lehetőségek közt feszülő ellentmondások szorongásokkal telt lenyomataként is olvasható. Zsindely háborúpárti nézetei egészen a házhoz jött háború megtapasztalásáig – vagyis az ostromig – nem változtak, jóllehet a németek győzelmébe vetett hite már 1942 őszén megingott, egy évvel később pedig úgy vélekedett, „a háború sorsa már eldőlt.” (433.) A német megszállást követően kinevezett Sztójay-kormányban nem is vállalt szerepet, mégis elítélte a kormányzó kiugrási kísérletét. Mindeközben naplójából kirajzolódik a katonai vezetésben csalódott politikusok és az egyre növekvő hatalmú katonai vezetők feszült kapcsolata, mely jelentékeny törésvonala volt a töredezettségekben egyébként sem szegény II. világháború alatti politikai életnek.

Zsindely 1943 tavaszától kereskedelmi és közlekedésügyi miniszterként szolgálta a kormányt, melynek miniszterelnökéről lesújtó képet festett („kicsinyes, hiú, gyáva, hazug és határozatlan.” 478.) Bár Teleki híve volt, mégis sokkal jobb bizonyítványt állított ki Bárdossyról, mint Kállayról, holott Teleki külpolitikai törekvéseinek utódjaként Kállayt szokás említeni. Ezért is különösen fájó, hogy éppen az 1942. márciusi kormányváltás tágabb időszakát taglaló részeket vágta ki szerzője a naplójából. Az mindenesetre így is nyilvánvaló, hogy bár Zsindely és Kállay kölcsönösen bizalmatlanok voltak egymás iránt, az államtitkár bizalmatlansága nemcsak a miniszterelnök által képviselt politikai irányvonalnak (jelesül a tervezett kiugrásnak), hanem legalább annyira a kormányfő habitusának is szólt. Mindez arra figyelmeztet, hogy a II. világháború alatti politikai viszonyok megértéséhez nem mindig elegendőek az olyan kényelmes kategóriák, mint a „németbarát”, „németellenes”, „angolszász orientációjú” stb. Zsindely humán értelmiségiként és mélyen vallásos reformátusként lenézte az ország ügyeit szerinte lókupec módjára intéző, kapkodó és műveletlen tiszaháti katolikus dzsentrit – ahogyan legalábbis ő maga,

a szintén nagy kedvvel vadászó tiszaháti „dzsentrisarj" láttatta földijét (talán kissé saját szépirodalmi olvasmányai rabjaként). Mindeközben ugyanő tisztelettel és elismerően írt Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszterről, a miniszterelnök legfontosabb támaszáról.

Zsindely „közeli ismerősei, bizalmas barátai között" (8.) találjuk Illyés Gyulát, Kodolányi Jánost, Németh Lászlót és Tamási Áront is, miközben a patologikus antiszemitizmus technokrata közszolgáját, Endre Lászlót és a németek kiszolgálásában verhetetlen Baky Lászlót „Lacinak", az imrédysta Rajniss Ferencet „Ferinek" , a Darányi-kabinettől Szálasiig minden kormányfőt (de leginkább a németeket) kiszolgáló Reményi-Schneller Lajost pedig „Louis"-nak becézte. A kötetszerkesztő szerint a németbarát szélsőjobboldallal való bizalmas kapcsolattartásra Zsindelynek „személyes megbízatása" (16.) volt – ám sajnos nem derül ki a kötetből, hogy ki volt a megbízó és miben érhető tetten a megbízatás. A naplóból inkább az derül ki, hogy „torkig vannak Kállayval ők is" (342.), mint ahogyan a miniszterelnökségi államtitkár is a miniszterelnökével. Ebbe az abszurd miliőbe belefért, hogy Bárdossy „goromba üzenetét" (342.) örömmel továbbítsa a miniszterelnöknek Zsindely, aki szívesen vacsorázott Kállay elődjével, holott az egyáltalán nem rejtette véka alá rossz véleményét a kormányfőről. Kereskedelmi miniszteri kinevezése után pedig rögvest levizitelt Bárdossynál, „amíg Kállay nincs itthon […] Őszintén és bizalmasan beszéltünk" (360.) – tette hozzá. 1943. május elején egyenesen arról írt, hogy „Kállaynak mennie kéne, s helyébe olyasvalakinek jönnie, aki a németekkel való veszedelmesen megromlott viszonyunknak a javítását legalább megkísérelheti." (380.) Nem valamiféle elfogult németbarátság vezette e helyütt tollát. Zsindely – legitim – érve szerint „az ország megszállását" túl nagy kockázatvállalással „kiprovokálni nem szabad" (418.), ezért szükséges a németekkel jobb viszonyt ápolni. Ráadásul már 1942 elején úgy vélte, „akár a német, akár az angol győz, a háború végén nekünk külön háborúnk lesz majd a szomszédainkkal, s a puskaporunkat erre az időre kell tartogatnunk." (187.)

A korszak politikai napirendjét tekintve nem meglepő, hogy Zsindely visszatérő témája a zsidókérdés és a „zsidóvagyon" sorsa. Plebejus dühvel ítélte el az országgyűlés felsőházát, ahol a honatyák a „zsidó félvérek házasodását" szabályozó törvényjavaslat ellen szólaltak fel, vagyis a „nemzet felfogásával szembehelyezkedtek." (112.) A napló arról is tanúskodik, hogy 1942-ben nem volt kétséges a magyar minisztertanács előtt: a németek legyilkolják az átvett munkaképtelen „zsidókat". „Agyonlövik az asszonyokat és gyerekeket is, ha ilyet küldenénk. Végül persze a munkaképes férfiakat is agyonlőnék minden bizonnyal, ha már munkaképtelenné dolgoztatták őket". (193.) – tette hozzá a lényeget illetően pontosan. Zsindely mindezek ellenére utólag is helyeselte a deportálásokat, csupán az előforduló „kegyetlenkedések" miatt szégyenkezett. Szerinte a zsidókérdés „alapos megoldása" „csak a zsidók kiszállításával lehetséges, bár tisztában vagyok vele, hogy ez magában véve is radikális és irgalmatlan eszköz" (555.) – fogalmazott 1944.

július 18-án. S bár egyáltalán nem szimpatizált a hungaristákkal, a „nyilas párt lelkes ifjaival" (616.) kapcsolatban Szálasi hatalomra jutása után illúziókat kergetett, a tömeges kivégzésekről szóló beszámolókat pedig „rémhíreknek" (636.) nevezte. „[…] ha minden éjszakai puskalövés egy-egy zsidó halálát jelentené, akkor már réges-régen nem lenne zsidó Budapesten" – élcelődött, felesége embermentő tevékenysége miatt is nehezen érthető módon.

Az elcsépelt bölcsesség, miszerint minden sikeres férfi mögött egy erős nő áll, Zsindelyék esetében mintha fordítva lett volna. A korábbi kutatások legalább-is – mint Szekér Nóra rámutat – nem a miniszterre, hanem kosztümtervezőként, filmrendezőként, majd református nőszövetségi elnökként is közismert feleségére irányultak, akinek férje saját hivatali pályájával csupán „fontos háttérsegítséget" (23.) nyújtott. Tény: Tüdős Klára önálló, modern nő volt. Megesett, hogy amikor férje késő este hazatért a minisztertanácsról, szíve választottja éppen két férfival – jelesül Tamási Áronnal és Németh Lászlóval – vacsorázott ebédlőjükben, ami bajosan egyeztethető össze a „neobarokk" Horthy-korszak (talán többet hangoztatott, mint gyakorolt) paternalista családeszményével. Zsindelyék boldognak tűnő házassága egyenrangú felek kapcsolata volt, s mindkét fél karrierje a saját jogán érdekes. Tüdős Kláráé például azért is, mert ő szervezte meg a család Istenhegyi úti villájának átalakítását bombakárosultak, árvák és csecsemős anyák – köztük üldözöttek – menhelyévé a német megszállás idején. Bátorságát a Yad Vashem Intézet 2001-ben a Világ Igaza kitüntetéssel ismerte el. Az Istenhegyi úti túlélőközösségben Szakasits Árpád unokája együtt játszhatott báró Atzél Ede gyermekeivel, s még házbizalmijuk is volt Apró Antalné („proletár Klári") személyében, aki 1945 után segíthette viszont megmentőit. Zsindely Ferenc és Tüdős Klára együtt patronálták és védték a Györffy Kollégiumot is, jóllehet a miniszterelnökségi államtitkár már 1941-ben „igaztalannak" és „kiegyensúlyozatlannak" tartott minden embert, „aki a mélyből a magasba kerül". (138.) Az utóbb bal felé „tolódott" népi kollégistákat „konok, alamuszi, ravasz egy társaságnak" (479.) nevezte 1944 februárjában, s véleménye még rosszabb lett az új világ beköszöntével „gyenge fajsúlyú akarnokocskák" (748.), miközben a középosztályról szintén megvetően írt „rothadt és megérett a pusztulásra". (733.)

Különösen értékesek a naplóban felskiccelt politikusportrék, melyek nem arról tanúskodnak, hogy a naplóíró esetlenül bolyongott volna a politika dzsungelében. Zsindely epés kritikus volt, kellő hiúsággal felvértezve („az én nyugodt idegzetem híres és közbeszéd tárgya", 335.). Horthy Miklóst nemcsak tisztelte, de – sok politikustársához hasonlóan, a tudatosan épített Horthy-kultusz szellemében – az állam legfontosabb tartópilléreként tekintett a kormányzóra, miközben naplójában teret engedhetett kritikai észrevételeinek is. „A Kormányzó Úr testileg bámulatosan fiatalos, de a gondolkodása elöregedett: napról napra konokabb, s maradibb" (85.) – írta 1941 májusában, majd bő egy évvel később szóvá tette, hogy a főméltóságú úr a világháborúban elesett orvosok emlékművének felavatása helyett

inkább lóversenyre ment. Ekkoriban már keményebben fogalmazott: „Egy 75 éves testileg friss, lelkileg szenilis aggastyán egyedül áll a kormányrúd mellett, makacs derűlátásában semmi bajról, vészről tudomást venni nem akar, és egyre inkább belelovalja magát Isten választotta kivételes elhivatottságába" (226.) – fortyogott. 1945 tavaszán pedig „hitetlennek" (736.) nevezte egy álhír miatt elbúcsúztatott hitsorsosát, akiről egyébként még ekkoriban is tisztelettel beszélt társaságban. Zsindely éles szemmel látta meg 1941 szeptemberében azt is, hogy Sztójay Döme berlini magyar követ „nem a magyar kormány érdekét képviseli Berlinben, hanem Berlin óhajait Budapesten." (133.)

Végezetül szólnunk kell a szerkesztő embert próbáló feladatáról is. Szekér Nóra alapos munkát végzett: közel ezerötszáz magyarázó, értelmező és korrigáló lábjegyzettel, valamint informatív bevezető tanulmánnyal látta el a több mint hétszáz oldalas naplót. Munkája során nem csupán a vonatkozó (lehetőleg legfrissebb) szakirodalmat használta fel, hanem levéltári anyagokat is mozgósított. Párszoros jegyzetekben nyilván nem lehet máig ható vitakérdéseket eldönteni – szerencsére a szerkesztő erre nem is tett kísérletet. Szükségszerűen tömör, könnyen érthető, mégis árnyalt megfogalmazásai kellő mértékben segítik az olvasót. Természetesen egy ilyen terjedelmű szöveget nem lehet hibák és elütések nélkül gondozni, ezek száma azonban csekély. Hogy néhányat említsünk: a *Magyarság* szerkesztése nem Milotay István 1934-es kiválása után került Hubay Kálmán kezébe, hanem négy évvel később, Pethő Sándor távozását követően (62.); Szvatkó Pál híres cikke (*A feltétlen megadás elve*) nem az *Esti Magyarság*ban jelent meg (501.), hanem az *Esti Magyarország*ban; a Bárczy István elleni merényletkísérlet során nem alakult ki „tűzharc" (551.); ifjabb Horthy Miklóst nem Otto Skorzeny, hanem Wilhelm Höttl „szervezésében" (600.) csalták tőrbe a németek; Szögi Géza nem volt a „Magyar Élet Pártja országgyűlési képviselője". (610.) Az Atzél Edére vonatkozó, vélhetően az Atzél családtól származó információk esetében pedig elkélt volna némileg több forráskritika.[8]

Az efféle apróságok és a korábban jelzett naplóértelmezési észrevételek azonban semmit sem vonnak le a grandiózus munka értékéből. A kommunizmus keményebb éveiben madáretetőbe rejtett, majd bölcsen Sárospatakon elhelyezett, immáron bárki által hozzáférhető négy határidőnapló szövege igazi kincs. Plasztikus lenyomata egy éppen letűnő korszaknak, az abból felsejlő új érának és a kettő közti (nem éppen békés) átmenetnek.

[8] „Nyílt parancs" (681) alapján senkit nem lehetett agyonlőni; az ilyen jellegű igazolások éppen a szabad mozgást biztosították a parancsban megnevezett személy számára. Atzél Ede nem a „Bajcsy-Zsilinszky Endre vezette Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága megbízásából" (743.) ment át 1944. december 3-án az oroszokhoz. Megbízója a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetsége volt.

 DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v30i2.234

Csepeli György*

Belül és kívül

Kovách Imre (szerk.): *Mobilitás és integráció.* Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont –Argumentum, 2020. 367 oldal

Kovách Imre (szerk.): *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban.* Budapest: Argumentum – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2020. 432 oldal.

2020-ban jelent meg Kovách Imre szerkesztésében a *Mobilitás és integráció* című kötet, mely a szerkesztő által 2015-ben és 2018-ban vezetett két nagymintás szociológiai vizsgálatainak alapján a mai magyar társadalom integrációs és dezintegrációs folyamatairól ad képet. A kötetben 28 szerző tollából 11 tanulmány olvasható, melyek nem épülnek folyamatosan egymásra. Mint a kötet bevezetőjében a szerkesztő írja, „az összegző elemzés egy későbbi munka eredménye lesz." (7.)

Ugyanakkor a kötet tanulmányait összeköti a választott új társadalomelemzési paradigma, mely szakít a korábban alkalmazott osztály-vagy rétegalapú megközelítésekkel, s az integrációban keresi a társadalomszerkezet leírásának királyi útját. Kovách és munkatársai egy 2015-ös vizsgálat adatainak elemzése során a magyar társadalom nyolc integrációs dimenzióját különböztették meg, majd a nyolc dimenzió alapján hét társadalmi csoportot különítettek el. A módszer a 2018-as adatfelvétel adatainak elemzése során is hasznosnak bizonyult. A 2018-as csoportbeosztás majdnem azonos volt a 2015-ben kapott beosztással. Mindkét vizsgálat esetében hét csoport különült el. Az egyes csoportokba kerülést a rendszerintegráció, a társadalmi szintű integráció és a személyközi integráció alakulása határozta meg.

Az integráció teljességét nézve a *kapcsolatgazdag aktív* válaszadók kerültek az élre, akik aránya 2018-ban 24,6% volt. Ez a csoport előnyös társadalmi helyzetű, magas közöttük a diplomások aránya, magas az átlagos havi jövedelmük is. A *lokálisan integráltak* aránya a mintában 6%. Ennek a csoportnak a tagjai főként vidéken élnek, magas az átlagos iskolai végzettségük, s jövedelmi szintjük is magas.

* A szerző szociálpszichológus, az ELTE TáTK professor emeritusa.
E-mail: csepeli.gyorgy@tatk.elte.hu

E két csoport képezi a mai magyar társadalom elitjét. Őket követik a *normakövető munkaerőpiacon integráltak*, akik aránya 21,8%. Ez a legnépesebb csoport, tagjai politikailag inaktívak, társadalmi kötődésüket elsősorban a munkaerőpiac biztosítja. A *normakövető kapcsolatgazdagok* aránya 13%. Az ő integrációs közegük a nagyváros, 25%-uk diplomás. A *normaszegő munkaerőpiacon integráltak* aránya 17,8%, politikailag passzívak, s kirekesztettnek érzik magukat a társadalomból. A *normakövető dezintegráltak* (19,7%) zöme idős, iskolai végzettségük átlagosan alacsony, megélhetésük forrása a nem túl magas nyugdíj.

Az integrációs hierarchia legalsó szintjén a *kirekesztett alulintegráltak* vannak. A minta 8,3%-a került ebbe a csoportba, melynek tagjai nem tévednek, amikor szubjektíve is kirekesztettnek tartják magukat, hiszen sok közöttük a roma származású, az alacsony iskolai végzettségű és a munkanélküli. Tévedés volna azonban azt hinni, hogy valamennyien vidéken élnek. Az adatok szerint 26%-uk budapesti.

A kötet négy nagy szerkezeti egységből áll. Az első szerkezeti egységbe a társadalmi integráció/dezintegráció összefüggéseit különböző szempontokból vizsgáló cikkek kerültek. Megtudjuk, hogy a politikai integráció önálló integrációs mechanizmusként működik Magyarországon, ami azt jelenti, hogy a kormánypártoknak sikerült kialakítani egy világot, melyben híveik otthon érzik magukat. Az ellenzéknek ez nem sikerült, ami heterogén politikai-ideológiai karakterük miatt nem meglepő. Egy másik tanulmány azt bizonyítja, hogy a társadalmi mobilitási mutatók mindkét nemnél egyre rosszabbul alakulnak, s a férfiak és a nők közötti egyenlőtlenségek sem csökkennek. A 2015-ös és a 2018-as adatfelvételeket összehasonlító cikk azt mutatja, hogy a magyar társadalom status quo-ja beállt, tartósnak ígérkezik, ami a felső kétharmad előnyeinek és az alsó egyharmad hátrányainak állandósulását ígéri.

Igen érdekes a magyar társadalom politikai integrációjával foglalkozó cikk, mely szerint az integrációs csoportok és a pártpreferenciák között ugyan gyenge az átfedés, de a jól integráltakra inkább jellemző a jobboldali kötődés, míg a frusztráltak és elégedetlen baloldaliak inkább az alulintegrált csoportokból kerülnek ki. A további értelmezésben a szerzők haszonnal forgathatják Hunyady György nemrég megjelent művét[1], melyben az 1989 után kialakult gazdasági és politikai rendszer egészére vonatkozó attitűdöket a rendszerigazolás és a rendszerkritika kettősségében ragadta meg.

A második szerkezeti egységbe a területi mobilitás és az egyes integrációs csoportokba kerülés összefüggéseit tárgyaló tanulmányok kerültek. Nem újdonság, hogy a magyar társadalom kevéssé hajlamos a területi mobilitásra. Aki lakó- és munkahelyet változtatni akar, az inkább külföldre megy. Akinek helyben jól megy, az nem változtat, akinek meg rosszul megy, az hiába akar elköltözni, nincsenek

[1] Hunyadi György: R*endszerattitűdök a változó közgondolkodásban.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2021.

meg az eszközei sem anyagi, sem kognitív értelemben a költözésre. A területi mobilitás és a kapcsolati tőke közötti kapcsolat vizsgálata azt mutatta, hogy a nem mobilok kapcsolatai zártabbak, a mobilok kapcsolatai nyitottabbak. A kérdés nyitva marad, a mobilitást vagy az immobilitás a kapcsolatok nyíltsága vagy zártsága magyarázza, vagy a kapcsolat éppen fordított. Az ingázás mint a mobilitás speciális formája korábban a férfiakra volt jellemző. Az ingázókat nemek szerinti vizsgáló cikk azt mutatja, hogy a nők mind a megtett távolságban, mind az ingázásra fordított időben elkezdtek felzárkózni.

A harmadik szerkezeti egységben két cikk olvasható. Az első cikk a gyermekjóléti rendszer diszfunkcióit írja le. A segítség éppen azokhoz nem jut el, akiknek a legnagyobb szükségük lenne rá. A diszfunkcionális gyermekjóléti rendszer feltehetően hozzájárul a kirekesztett alulintegráltak bővített újratermelődéséhez. A harmadik egység második cikke a börtönből szabadultak munkába állását nehezítő tényezőkkel foglalkozik. A szabadultak esélyeit eleve rontja alacsony iskolai végzettségük és roma származásra utaló megjelenésük. A börtönből szabadultak nem számíthatnak semmilyen segítségre, mely javíthatna amúgy is rossz munkavállalási esélyeiken.

A kötet negyedik szerkezeti egységének két cikke az újonnan keletkező magyar diaszpóra problémáival foglalkozik eredeti megközelítésben és eredeti adatok alapján. A Magyarországon élők legújabb kivándorlásának színtere Európa. 18 000 megkérdezett válaszai alapján a kivándorlók három csoportja volt megkülönböztethető. Meghökkentő eredmény, hogy a kivándoroltak 80%-a számára nem relevánsak az anyaországhoz kapcsolódó események. A maradék 20% egyik része politikailag aktív, másik részük kulturális kötődésű. Szorosan véve csak az utóbbi csoport tagjai tarthatók diaszpolarizálódónak, az előző csoporttal szemben, akik transznacionálisaknak nevezhetők. A negyedik egység, s egyúttal a kötet utolsó írása a Németországba kivándorolt magyarok körében a társadalmi pozíció és a menekültekre irányuló segítő tevékenységek közötti összefüggés kimutatására vállalkozott. A kutatás eredményei szerint a segítő munkába való bekapcsolódás a magyar kivándorlók számára a német társadalomba való integrálódást is megkönnyítette.

A kötet írásai alapján bizakodva várjuk az összegzést, mely az integráció és a dezintegráció folyamatai mentén ad majd átfogó képet az ezredforduló után kialakult magyar társadalomról.

*

Változások a változatlanságban

Kovách Imre és munkatársai többéves kutatási programjának keretében elkészült első kötet megjelenésével egy időben egy második kötetet is megjelentettek, melynek egymáshoz közvetlenül nem kötődő tanulmányait szerkezetileg a mobilitás és az integráció témái kötik össze.

A kötetben négy tematikai blokkba tömörítve tíz tanulmány olvasható. Az első részt megnyitó nagyívű tanulmányt a szerkesztő Kovách Imre, Huszár Ágnes, Kristóf Luca és Szabó Andrea írta. Azt a kérdést veti fel, hogy az egyének társadalmi integrációja miként és hogyan függ össze a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerében elfoglalt helyükkel, és melyek azok az integrációs mechanizmusok, melyek megteremtik az egyének társadalmi pozíciói és integráltságuk közötti kölcsönhatásokat. A megközelítés újszerűsége, hogy egyszerre ad képet arról, hogy ki miként él a társadalmi integrációt biztosítani képes hálózati lehetőségekkel, miközben azt is látjuk, hogy hol helyezkedik el a normatív funkcionális osztálymodell által meghatározott struktúrában. A két szempont összekapcsolása alapján született eredmény azt mutatja, hogy a Máté-effektus érvényesül. Akiknek a hálózatkötései társakat adnak, azoknak pozíció is jut, míg a kívül maradtak, a munkanélküliek, a betanított és segédmunkások, valamint a nyugdíjasok nem sok jóra számíthatnak a kötések számának alakulásában sem, magányosak és kirekesztettek lesznek. A második tanulmány az integráció és a politikai viselkedés kapcsolatát feszegeti, amiből kiderül, hogy a rendszerváltás sok mindent megváltoztatott, de a megújult társadalmat a redisztribúció káros örökségétől nem tudta megszabadítani. A redisztribúciós jövedelmek különbségei mentén a társadalomban mély szakadékok keletkeztek, s attól függetlenül, hogy ezeknek ki melyik oldalán áll, senkiből sem lehet saját sorsa kovácsa, nincs lehetősége arra, hogy szuverén polgára legyen az államnak. Balogh Karolina, Czibere Ibolya, Kovách Imre és Nemes-Zámbó Gabriella a társadalmi integráció szempontjából viszi tovább a redisztribúciós szálat, megállapítva, hogy a mai magyar társadalomban 28% azok aránya, akik megélhetését kizárólag a redisztribúció biztosítja. Alig vannak olyanok, akik teljes egészében a piacon realizált jövedelmeikből élnének, s ez felveti a hajdan Kolosi és Szelényi által leírt L modell időszerűségét, mely helyzet már akkor sem volt a fejlődés motorja, miként ma sem az.

A kötet második nagy tematikus egysége a kormányzás és az integráció kölcsönhatásait mutatja be. A kép, melyet Pálné Kovács Ilona, Tamás Veronika és a Gerő Márton – Kerényi Szabina szerzőpár munkái tárnak elénk, megerősíti a kötet első részében olvasott tanulmányok által kialakított benyomást. Az önkormányzati szint lassan, de biztosan elveszti képességét az integrációra, kiszorítja a mindenható állam, mint tette azt 1989 előtt is. A civil társadalom sehol, a helyi kiskirályok, a Móricz regényéből jól ismert rokonok visszatértek.

A harmadik egység az integrációs rendszerek rossz híreiről tudósít. Illéssy Miklós, Huszár Ákos és Csizmadia Péter a munkaerőpiaci integrációs mechanizmusok diszfunkcióit írják le. Különösen fájó a tanulmány záró következtetése, miszerint az ország gazdasága versenyképességi deficitben szenved, aminek oka a képzett munkaerő nyugatra szivárgása, a kreatív, innovatív munkák végzésére alkalmas munkahelyek krónikus hiánya, a kevéssé vagy egyáltalán nem képzettek dominanciája a munkaerőpiacon. Kollányi Zsófia cikkében a magyar egészségügyi rendszer sok évtizedes agóniáját jellemezve azt írja, hogy „a magyar társadalmat mély szakadékok szabdalják szét az egészségi állapot szempontjából, és ezek a szakadékok, úgy tűnik, jobbára egybeesnek a jellemzően strukturális egyenlőtlenségek törésvonalaival" (302.)

A negyedik részt Bárdi Nándor magas színvonalú tanulmánya nyitja meg, mely áttekinti a Trianon által a magyar nemzettesten ejtett sebek begyógyítását célzó terápiákat, melyek az esetek többségében a sebeket nem gyógyították, hanem tovább mélyítették. A jelen ténye azonban, hogy minden tizedik magyar állampolgár külföldön él, s a jövő nemzetépítését erre a tényre kell alapozni. Papp Z. Attila és Zsigmond Csilla a teljes magyar nemzet tudatában élő csoportközi kognitív térképet rajzolja fel, melyben az előítéletek, a sztereotípiák jelölik ki, hogy melyik idegen csoportnak a megvetés, a kirekesztés, a hátrányos megkülönböztetés poklában melyik bugyorban a helye.

A kötet bátor tett, mely alkalmas a szembenézésre, és hű a magyar szociológiára mindig is jellemző kritikai szellemhez. A tíz tanulmány megérteti velünk a Magyarországon rendszerváltás címén az elmúlt harminc évben történteket, aminek lényegét Giuseppe Tomasi di Lampedusa regényében Salina herceg úgy foglalja össze, hogy „ha azt akarjuk, hogy minden úgy maradjon, ahogy van, mindennek meg kell változnia."

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v30i2.239

A. Gergely András*

Elbeszélt etnicitás I.

Olvasatok könyvszemle helyett

> „Mert ha valaki úgy beszél, mint egy beszélő, az annyit jelent, hogy már érzi és megéli a kultúra legbenső lényegét, behatolt legrejtettebb zugaiba, eljutott történelmének és mitológiájának gyökeréhez, átjárják tabui, reflexei, vágyai és ősi szorongásai. Hogy a lehető legteljesebb módon gyökeres macsigengává változik, egyvalakivé abból a réges-régi nemzetségből, aki (...) hazám őserdeit járva, hozta-vitte az anekdotákat, meséket, a fantasztikus történeteket, pletykákat, tréfákat, közösséggé formálva általuk azt a szétszórt lényekből álló népet, és elevenen tartva közöttük az összetartozás érzését, hogy testvéri és egységes valamit alkossanak”.
>
> (Mario Vargas Llosa: *A beszélő*. Magvető, Budapest, 1993. 236.)

Van egy szép, kövér, látszólag nemes és nemzetes konvenciónk, melynek érdekeltségünk ellenére hódolunk. Akarattal tesszük, vagy kényszerűségből sodródva, s mindenki, vagy csak sokan – itt most nem lehet kitárgyalandó részkérdés –, de talán mindössze az „érvényességről” van szó, valami olyan tradícióról, melynek sem értelmét nem látom, sem az ekkénti hagyománykövetés útját nem tudom sajátomnak tekinteni. Röviden: a legtöbb – s elsősorban szakmai – folyóirat (szerkesztőségi döntés értelmében) nem vállal két-három évnél régebben megjelent kötetekről szóló ismertetést közölni. Lehet ennek primer oka is, mondjuk az időszerűség megtartása, a friss tájékoztatás szándéka, avagy a feltételezett ismeretanyag megkésett „hírként” közlésének elvethetősége… – egyszóval pusztán könyvpiaci bizniszkérdése is. Vagy ama feltételezés, hogy ami új, az érdekes is, ami friss, arról érdekfeszítő tónusban kellene hírt adni, s nem öt-nyolc év múltán…, meg talán, hogy ami szakmai, azt úgyis ismerik a szakmabeliek, tehát fölösleges múlt idővé váltan bármit is papolni róla. Ennek legtöbb esetben az ellenkezőjét érzékelem több tudományterületen: gyakorta nem ismerik a kollégák egymás munkáit, néhány év múltán már szégyellik is ezt, végül teljesen lemaradnak róla, de nem tűnik úgy, hogy ezt bánnák is. Kevés a hamari és fontos, emellett jó és korszakos reflexió! Pedig közös a szenvedés, amikor a tudománymetria kortárs normái szerint illik feltüntetni a hivatkozásokat az MTMT-ben, sőt, a doktoriskolai tagság és doktorjelölti remények is nagyban számolnak ilyesféle reflexiók létével. Ezek pedig rendre elmaradnak. Minap éppen fiatal kollégámtól kaptam háborgó tónusú levelet, hogy hát hiába írja ő a jobbnál jobb tanulmányokat, ha senki sem hivatkozik rájuk…!

Sürgette volna az időt, remélte volna a friss reflexiókat kérdéseire, nézőpontjára, téziseire – de ezeknek nyomát sem lelte az interneten szakmai kritikákban.

Az alábbi kiadványokról szólva egy kicsit ennek a görcsösségnek a szándék-irányával megyek szembe. Nem a megjelenés dátuma a mérvadó számomra, hanem a hivatkozások, reflexiók, olvasatok, sőt, az ezek közötti kölcsönhatások lehetséges köre, vagy ezek hiányos, elmaradt, hiába is keresett tartalmai.

Pozsony-széli etnicitások felé

Térbeli margók az időben

Kocsis Aranka: *Magyar faluk és magyar falusiak a szlovák fővárosban. Városiasodás és etnicitás a 20. századi Pozsony szélén.* Pozsony: Kalligram, 2011. 141 oldal

A kötet tíz éve jelent meg (a többi is évekkel ezelőtt). S erényei között nem ez a tíz esztendő a mérvadó, hanem mondjuk a korábban ismeretlen képanyaga, vagy családportréi, vagy egy határszéli magyar kulturális miliő proletarizálódásának árnyaltabb bemutatása, mely bár csak egyike a *Pozsony város történetei* sorozat köteteinek, de ebben is arculatot gazdagító, tónusában is markáns profilú. Kocsis Aranka: *Magyar faluk és magyar falusiak a szlovák fővárosban. Városiasodás és etnicitás a 20. századi Pozsony szélén* című kötetében a szerzői szándék Pozsony etnikai társadalomszerkezetében a közigazgatási változásokkal (különösen a Trianon utániakkal) összefüggő identitásformálódás bemutatása, melyben a bevándorlás, városhatárok közötti asszimilációs folyamatok áttekintése vált hangsúlyossá, sőt, meghatározóvá, kényszerítővé is a munkapiac koncentrációjának jóvoltából. E mozgásdinamika látszólag az 1918-as államfordulatot követően főképp etnikai keveredést és asszimilálódást hozott, de ebben nemegyszer a tudatos közigazgatási beavatkozás csak kísérő-követő szerepet nyert, a meglévő körülmények és maga az urbanizációs forrongás, szerepváltozás és méretnövekedés, a kényszerített migráció is jelentős szerepet kapott. Elsődlegesen – de nem kizárólag – a magyar etnikum szerep- és funkcióváltozásait, térhasználatát, mozgásait és etnicitását kíséri figyelemmel, lévén a határmenti zóna népességmozgásai is kiemelkedő szerepet játszottak mindennemű átalakulásban, lakosságszámok módosulásában, politikai erőcsoportok hatásaiban is. Maga a kutatás a szociológiai aspektust követi, de meghatározó demográfiai és földrajzi komponensei is kiegészítik az etnohistória és az etnográfiai meghatározók érvényesülését, a rurális térség urbanizációs vonzerővel szembeni kitettségének főbb trendjeit. Ezeket Kocsis nemegyszer az etnikai (szlovák, magyar, zsidó, német) meghatározókon túl a kultúrához kapcsolja, nem függetlenül a két világháború közötti kutatások (példaképpen Jócsik Lajos írásai)

és a szociodemográfiai állapotleírások sokszor anyanyelvtől független momentumaival párhuzamban (pl. 10−12., 84−93., 103−106.).

Esetenkénti összegzései ugyancsak arra vallanak, hogy a direkt kisebbségi nyomás mellett maga a városfejlődés, Pozsony vonzása is a település intenzív növekedését segítette elő, de ebben is jelen volt a csallóközi és dunántúli falvakból, az agráriumból az ipartelepek, városszéli marginális kolóniák kialakulását előidéző belső migrációs hatás. „Pozsonyi példánkkal ilyenformán annak a közép-európai képnek az árnyalásához kívánunk hozzájárulni, amelyben a belső migrációkat és a társadalompolitikai törekvéseket a 20. század folyamán a nemzetiségileg addig sokszínű területeken és városokban is a legtöbbször egyirányú asszimilációs folyamatok kísérték, és a többségi nemzet térnyerését eredményezték. S ahelyett, hogy a migrációk újfajta multietnikus és multikulturális szerkezetek kialakulásához vezettek volna – mint Európa nyugati részében sokfelé vagy az Egyesült Államokban –, itt az etnikai homogenizálódás, az egynyelvűség és egykultúrájúság irányába fejlődtek” – hivatkozza eme idézettel Szarka László városi magyar népességtörténeti alapmunkáját (2003). Elméleti alapok terén a Milton M. Gordon megalapozta asszimilációs tézisek (befogadó nemzet nyelve és kultúrája kódokban elsajátítva, akkulturáció intézményekbe rendeződése, tudatos átlépés, strukturális integrálódás, teljes azonosulás a többségi tudáskészlethez és identitáshoz) mellett a kortárs térségkutatók munkáira épít (Filep, Fogarassy, Gyurgyík, Lanstyák, Popély, Šutaj, Szarka, Tóth-Vékás, Vadkerty, Zelová), de választékos a társadalomtörténet (Botík, Bindorffer, Fekete, Gyáni), a kultúraelmélet (Assmann), a nyelvtörténet (Kálmán, Lanstyák, László, Molnár, Vörös) vagy akár a néprajz (Paládi Kovács, Püspöki Nagy), az etno-science (Barth) és a szociálpszichológia (Csepeli, Gordon) megidézése terén is. A társadalmi-közéleti folyamatok esetében nem szűkölködik számos népességtörténeti ábra, gazdaságtörténeti mutató és adat, területi statisztikai és demográfiai jelzőszám fölhalmozásával sem, de elszánt szándéka, hogy az 1918 után a csehszlovákiai államfejlődésben nagyvárossá, majd fővárossá előlépő Pozsony falusi népességből városivá váló mikrovilágait bemutató szerkezetet építsen föl. A kötet két nagyobb fejezete *A főváros peremén* végbemenő folyamatok felől halad, itt *A főváros szomszédságában* kialakuló bevándorlási kolóniák, iskolák, állami intézmények, hontalanság, családi stratégiák, betelepültek, elkülönülők és asszimilálódók, nyelvhasználók és névváltoztatók köreit ismerteti meg olvasóival, elsődlegesen a magyar faluközösség entitásának megtartása, védelme, átalakulása terén, főképp a „mintafaluként” kezelt Pozsonypüspöki adatait, tereptapasztalatait helyezve munkája fókuszába. Mint kitartó történeti és terepkutatási forrásmű, erénye a számos historikus értékű ritka fotó mellékelése, szövegközi elhelyezése, egyúttal annak bemutatása is, milyen volumenű helytörténeti vállalás áll a szándék megvalósulása mögött, s milyen kontextusok megjelenítésével hitelesíthető olyan munka, mely a tudástartalmak integrált egészének feldolgozásával teljesíti célját.

Ez egyben kritikai észrevételek felszíne is számomra. Aminő hitelességgel tárja föl demográfiai vagy etnopolitikai célok sorát, annyival visszafogottabb az állam-, igazgatás- és politikatörténeti részletezettség, s amennyi a marginális rétegek bemutatásának formális reprezentációja, annyival szerényebb a szokásnéprajzi, viselkedés- vagy mentalitástörténeti, szociálpszichológiai komponensek érvényesülése a munka egészében. Ez ugyan csupán bőszen szakmai megfigyelés, vagy más elvárást tükröző városkutatási szempont, de izgalmas, hogy a kötetről az első (már 2012-ben, szinte közvetlenül a kötet megjelenése után megjelent) amerikai reflexió, a legkiválóbb amerikai magyar etnológus, Huseby-Darvas Éva írása[1] is kiemeli a II. világháború utáni fejezet (1946–1972) „emberi hangját", mely a multidiszciplináris kutatási szempont (archívumok felkutatása, résztvevő megfigyelés, beszélgetések, tematikus interjúk, családhistóriai és életút-elbeszélési adatforrások) használatának kimunkált egységességével adja meg a kötet igazi profilját. Itt kerül szóba a névválasztás, a családnevek, az identitásfolyamatok és etnicitásszakaszok megjelenése a lokális értékrend módosulásával összefüggésben (102−114.), a nyelvhasználat intergenerációs módosulásának három nemzedékben kimutatható megannyi jegye (115−129.) és maga az etnikai önmegtartás vagy asszimilációs készség kifejeződése a névváltozatok terén.

Érdemes ugyanitt persze arra is figyelmet fordítani, hogy mind a magyarországi, mind a szlovákiai társadalomkutatás lényegesen több aspektust vonultatott föl már az etnicitást meghatározó jegyek seregszemléiben, az etnikai struktúrák és átalakulási folyamatok részkérdéseit tekintve, ezeken belül is a térségi, demográfiai, adminisztratív-igazgatási változások akár politikatörténete, akár demográfiai konstrukciói terén. Kocsis kötete ezekből jócskán „pótol" saját kutatási anyaga lokális, faluközösségi, helyi identitási és családtörténeti aspektusaival. Ahol „elmaradna" a releváns szakirodalom felvillantásával, ott viszont kiegészít családtörténettel, portrészerű villanatokkal, korabeli sajtóválogatással, egyházi anyakönyvvel, iskolahistóriával, önkormányzati testületi határozattal, de akár kutatáselméleti reflexióval is. Utóbbi például a népszámlálási adatok eltérő 20. századi besorolási rendjét, összehasonlításra alkalmatlan és manipulációra viszont alkalmas mivoltát illusztráló tartalmairól, a családi-közösségi-szokásrendi nyelvhasználat jellegét illető eltérésekről bizonykodik, melyekben főképp az adatgyűjtőhöz való viszonyulás, az önfeltárulkozás és leplezés jeleit látjuk inkább, semmint a valódi etnicitáskomponenseket. Ebben releváns kisebbségkutatási adatbázisokra, adatsorokra hivatkozik (Tóth Ágnes, Vékás János, Ilyés Zoltán anyagaira), a konstruált önkép és a hivatalos ügykezelés különbségeinek mélyen rejlő képtelenségeire, vagy a családi névmódosítások, keresztnévválasztások, hagyománykövető és azt elhagyó identitásminták sajátos jeleire is – melyekre még kellő és érzékeny figyelme marad.

[1] Huseby-Darvas Éva: Extra Hungariam Non Est Vita? The Relationships between Hungarian Immigrants and Their Homeland. (Ann Arbor) AHEA: E-journal of the American Hungarian Educators Association, Volume 5 (2012): http://ahea.net/e-journal/volume-5-2012

A kutatás időhossza 1918-tól a század végéig terjedően, de főként a két háború közötti időszakra fókuszálva (a hontalanság emlékezete) és a negyvenes-hetvenes évekre beállított közelítéssel az igazgatási racionalitás szempontjait keresi vissza, de Dornkappel és Püspöki forrásközelsége okán ezt befelé, a családi-közösségi miliőkbe szűkíti – melyek azonban szükségképpen egyre le- és áthangolóbbak. A dornkappeli önszerveződési rutin és a túlélési stratégiák lakóhelyi etnicitásként formálódása (iskola, kocsma, sportprogramok, identitásőrzés tudatossága) kézenfekvően elhalványul az etnikai térszerkezet változásával, s a közigazgatási megoldások Pozsonyt fejlesztő hatásai (a máshonnan is ismeretes módon) bomlasztóan hatnak vissza a maradék identitásra.

Kocsis Aranka kötete nem bűnügyi történet, nem a szlovák nacionalizmus árulkodó bűnlajstroma vagy a nemzetállami makropolitikák kisközösségekre visszaható jegyzéke akar lenni. Elbeszélt történelem is, adatsorokra épülő társadalomkép is, a változás historikumának csallóközi körképéhez lokális adalékokkal szolgáló változásföldrajz is. Helye van, helye lehet könyvespolcainkon, könyvtárainkban, tematikus tanulmányaikban. Jelesül épp a megjelenési időtől is erősen függetlenül. Bízom abban, hogy a tíz év múltán közölt reflexió sem az utolsó, csupán az egyik az Olvasókhoz, s köztük a szakmai érdeklődőkhöz eljutó hírelések között. Így pedig talán annak útja is megnyílhat, hogy ami fontos és nem kellőképpen ismert, az válhasson értékké akkor is, ha újdonsága nem a kiadás évében, hanem ismeretbővítő szemléletében, mindmáig érzékeny témaválasztásában és feltáró szemléletmódja határokon túli érvényességében rejlik.

Különbségtételek mentén

Kovai Cecília: *A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság.* Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2017. 257 oldal

Kissé délebbre húzódva, de szintúgy a határmenti (avagy marginalizált) léthelyzet, az etnicitás, az identitásformálódás, a városhatárok és etnopolitikai státuszok közötti asszimilációs folyamatok, sőt, elsődlegesen a magyar faluközösségek közt a saját entitás megtartása, védelme, átalakulása lett témája Kovai Cecília *A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság*[2] című kötetének. Kovai könyvének (maga megnevezte) témája (22−23.) a cigány–magyar különbségtétel és a rokonság diskurzusainak eltérő kontextusairól szóló értelmezések rendszerbe állítása, továbbá a kolonizáció elnyomó mechanizmusait megjelenítő tapasztalati élménymásságot, a „modern–premodern" ellentétpáron keresztül értelmezett sajátosságokat, ezeken

[2] A kötet elérhetősége: http://real.mtak.hu/73635/

túl pedig a rokonsági kötődések működését leíró tudástartomány újféle diskurzusba emelésének lehetőségét megjelenítő aspektusának használata. Lényegileg kiemeli és portrék, személyes jelenlét hitelével igazolja is felső-magyarországi kutatási terepe sajátosságait annyiban, hogy azt kötete összegző áttekintésében ekként jellemezze: „Bemutattam a cigány–magyar különbségtétel működését egy adott térben és időben, miközben szélesebb társadalmi kontextusra vonatkoztattam, valamint az időbeli változások irányát is igyekeztem felvázolni. A cigány–magyar különbségtétel alapvetően elnyomó, hierarchikus viszony, amelyben a 'magyar' bír hegemón jelentésekkel és domináns társadalmi pozícióval, amelyet elsősorban gazdasági erőfölényének és a többségi lét jelöletlenségének köszönhet. Az általam vizsgált közegekben etnikai és osztálypozíció egymással összefonódva működik, méghozzá úgy, hogy a kvázi középosztálybeli helyzethez 'magyarság' társul, a munkaerőpiacról részben kiszorult 'feleslegessé váló' népességhez pedig a cigány pozíció.[3] Az előbbi, középosztálybeli helyzet etnicizáltsága jelöletlen, vagyis a magyar nem etnikumként, hanem univerzalizált normaként jelenik meg, ezzel szemben a cigány pozíció jelölt, azaz az osztályhelyzet az etnicitás velejárójaként értelmeződik. A fentiekben beállt változásokat is nyomon követtem, hiszen éppen a hegemón 'magyar' pozíció megkérdőjelezése vezet a cigány–magyar különbségtétel napjainkban történő elmozdulásaihoz és 'etnikai konfliktusaihoz'." (237.)

Távolságtartó olvasatban tehát a kulturális antropológus kutató (egyetemi hallgató korától immár a doktori értekezésig ívelő életpályán) kitartó érdeklődése fedezhető fel „Gömbalja" település roma közösségének, társadalmi és gazdasági környezetének, a magyarországi cigányság (s ezen belül is Borsod-vidéki romungrók) települési hogylétének problematikái iránt. Ez az együttérző részvétel és a számos időpontban résztvevő megfigyelés eszközével kimunkált kapcsolatteremtés részben már megjelent korábbi tanulmányaiban, részben a kötet egészében is tükröződik, a megismerő folyamatban a kutatói szerep változása (26−45.) és a családi miliő átalakulása is mindinkább szerepet kap „a megnevezés problémájától" (14.) „a lokalitás ambivalenciáin" át (18−22.) a „cigány–magyar különbségtétel és a rokonság" (22–24.) változó aktualitásaiig. Kovai úgy látja, a különbség: „az adott társadalmi viszonyok között igencsak nehézkes, ugyanis a cigányság kötelező, ugyanakkor azonosulhatatlan társadalmi pozícióvá válik, egyrészt előnytelen társadalmi helyzete, másrészt a cigánysághoz társuló bántó jelentések révén. Többek között arra is törekedtem, hogy megismerjük a cigány–magyar különbségtétel sajátosságait és jellemzőit közép-kelet-európai kontextusban. A sajátosságok fontos része az etnikai különbségtétel rurális környezethez történő kötődése. A magyar falu mint integráns társadalmi színtér működése kiemelt szerepet kap az etnikai viszonyokban, ahogyan e színtér integritásának erodálódása szintén jelentős szerepet

[3] Feischmidt Margit – Szombati Kristóf: Understanding the rise of the far right from a local perspective: Structural and cultural conditions of ethno-traditionalist inclusion and racial exclusion in rural Hungary Identities, *Global Studies in Culture and Power*, 2017/3. 313–331.

játszik a cigány–magyar különbségtétel változásaiban.[4] A magyarországi cigány – nem cigány különbségtétel fő jellemzői tehát az etnikai és osztályhelyzet sajátos összefonódása, az 'asszimilációs rezsim' működése, a 'magyar' társadalmi jelentésének fontossága, valamint a fentiekkel összefüggésben a rokonság mint szerveződési forma ereje" (238.).

Szakirodalmi téren Kovai igen széles bázist mozgat vagy hoz átértelmezési kontextusba, a helyi sajátosságoktól a nemzetközi gazdasági trendek, a rendszerváltozás, a szociál- és oktatáspolitika, az antropológiai kutatások családra fókuszáló jelenségei, a rokonság témakörének nemzetközi és hazai szakirodalmának bevonásával/válogatásával. „A klasszikus antropológiai értelemben tehát a rokonság témájának középpontba állítása a 'cigány' alapvető 'másságát' előfeltételezné, a 'modern–premodern' ellentétpáron keresztül. /…/ A másik kutatási terület, amely számunkra lényegesebb, a kapitalista világgazdaságba betagozódott társadalmak marginalizált csoportjainak vizsgálata. Számos kutatás mutatta ki a sérülékeny strukturális pozíció, a marginalitás és a rokonsági kötődések felértékelődésének összefüggéseit. Tehát ez az összefüggés nyilvánvalóan nem az általunk vizsgált cigány közegek specialitása. Több, különböző kontextusban készült kutatás számol be arról, hogy marginalitásban és szűkös erőforrások közt élő közösségekben a rokonsági hálózatok szerepe megnő a fennmaradásért folytatott küzdelemben. Hasonlóképpen erősödik a rokoni, családi szerepekkel történő azonosulás jelentősége is /…/ Ugyanakkor a kiterjedt család, a rokonsági kötődések jelentősége még marginalizált közösségek esetében sem állandó. Függhet a marginalitás jellegétől: vidéki vagy városi, etnikai/faji stigmatizációval jár vagy nem, valamint az adott gazdasági ciklus adta lehetőségektől /…/ egy válságidőszakban (például 2008 után) a kvázi stabil rokoni kötelékeket felváltják az úgynevezett egyszer használatos kapcsolatok a túlélésért folytatott harcban. Amikor a megszorítás politikája uralkodik, a növekvő munkanélküliség, a stagnáló bérek és a megemelkedett lakbér rendkívül bizonytalanná teszik a városi szegénynegyedekben élők helyzetét, a viszonylag stabil rokoni kötődések szerepét átveszik az ad hoc, egy bizonyos szituációban jelentős kapcsolatok" (23−24.)

A cigány–magyar különbségtétel hierarchikus működésének bemutatásához hasonló tapasztalatokat feldolgozó diskurzusokat használ (mint példaképpen a kolonizáció elnyomó mechanizmusait taglaló irodalmakat, valamint a bőrszín társadalmi jelentéseivel foglalkozó írásokat), ugyanakkor a cigány–nem cigány különbségtételről eltérő kontextusokban felhalmozódó tapasztalatokat is beépíti saját értelmezésébe, „a kutatott közegekben uralkodó egyenlőtlen viszonyok sajátosságaira koncentrálva", amelyeket „egy alapvetően asszimilációra kényszerítő társadalmi viszonyrendszerben" tár föl, „ahol az asszimilációs nyomás gazdasági alapja, a formális bérmunka jelentősége visszaszorult", az ellentmondások sajátos

[4] Uo.

stratégiákat követelnek és engednek meg „a cigány pozícióban élők" számára, „elsősorban a rokonság kötődések felértékelődésén vagy éppen eljelentéktelenedésén keresztül". A cél itt, s az ennek alárendelt szakirodalmi forráskezelés is eléggé specifikus ugyanakkor, hisz (miként maga is leírja): „A rokonság témájának középpontba emelése azonban számos kockázatot is rejt. A rokonság a klaszszikus szociálantropológia egyik legtipikusabb témája. Az állam nélküli társadalmak szervezőerejeként lett kiemelt terület, amely a 'nem nyugati' társadalmak sajátjának számított. Így a rokonság mint társadalmi szervezőerő a nem nyugati, a 'premodern', a 'törzsi' társadalmakhoz társult: a kulturális értelemben fölfogott 'másik'-hoz kötődött /…/ 'nekik' rokonságuk van, 'nekünk' családunk. Vagyis tartotta magát az a nézet, miszerint a nyugati társadalmakban a rokonság mint társadalmi szervezőerő nem bír különösebb jelentőséggel. Ezzel átkerült a privát szférába, amely már a pszichológia hatásköre…" (23.). Ez azonban nemcsak „hárításnak" tetszik ahhoz képest, hogy a rokonság mint tárgykör nemcsak a pszichológia vagy a szociológia számára jelent ma még/már feladatot, hanem azért is, mert a rokonság-témakör nemcsak ellentétpárok vagy dichotómiák mentén írható le (lásd ehhez Deáky Zita ismertetőjét, ETHNOGRAPHIA, 2020 (131)1:197–198.), hanem a „privát–nyilvános, biológiai–társadalmi, törzsi–modern" fogalomkörök dekonstrukciója mellett a távolságtartó társadalomképek devalválódása is messze bevezet a „saját és a Másik" antropológiai elméleti vitáiba, az idegenségtapasztalat bugyraiba, a rejtekező identitáskonstrukciók kifejeződésébe vagy értékvesztési folyamatába is. Kovai itt (a kötet sok más részéhez képest, vagy az értekezésértékű munka szükségképpeni „elnagyoló" és általánosító tónusa okán) mintegy elveszíti vagy időlegesen mellőzi saját narratíváját is, melyben éppen „az ebben a rendszerben betöltött pozíció, másrészt a kapitalista világgazdaság felívelő vagy éppen válságszakasza az, amely a családmintázatok formáit meghatározza, nem pedig a modernizáció foka", s mint ilyen már nemcsak a modern–premodern ellentétpár rokonság- és családmintázat-kutatásokban fenntarthatatlan állapotáról vall, hanem a rokonságtéma antropológiai értékvesztését is felreértelmezi. „A rokonság és a család két egymástól szigorúan nem elválasztható kutatási területen keresztül vált újra releváns problematikává" (vö. 23. sk.). Ha vált is ekképpen, mégsem úgy, ahogyan itt leegyszerűsíti, s bizonyos korszak bizonyos kutatás spektrumára építi érvelését, melyet közben azonban már régen átírt maga a családfogalom multipolaritása, a családszerkezetek elemi változásmódja, a család (még európai vagy amerikai) fogalmának gazdagodása az ázsiai vagy afrikai családfogalmak szükségképpeni beáramlásával bővülve. Talán ezt a sokpólusú érvelésmódot és hivatkozástartományt tükrözi az is, mikor a kötet egy részében a személyes hang, a megismerésmód egyes szám első személyű interpretációja mellett a kutatásmód többes számát használja – olykor indokolatlan vegyítésben is.

Kovai munkája ugyanakkor egy kétségtelenül „hiánypótló", hovatovább (akár Michael Stewart nyomdokain, vagy a hazai cigánykutatások egy új irányzatában)

alapozó mű is. Ahogyan a változások hét éve alatt (125−183.) a cigány identifikáció esetpéldáit fölvonultatja négy alaposabb portré által (III. fejezet), vagy miként a „nemiség" fogalma alá vonja be a munkaerőpiac és gyermekvállalás, a „gyermek mint beteljesülés" kérdését a nemekről szóló cigány diskurzus részeként és „határkijelölő" funkciót hordozó fogalomkörként (IV. fejezet), az valóban érdemi módon tükrözi „a szív és a struktúra", a vegyes házasság, az otthon-fogalmak, a lokalitás kiüresedése, a kisebbségi jogok és több más egzisztenciális alapfeltétel nagyrendszerét, melybe ezen az úton mintegy személyesen és személyiségek teljes értékű fölbecsülésével kalauzol minket, sőt a szociológiai eszmeiségű struktúra-vizsgálatokhoz is alapos adalékokkal, szemléleti gazdagítással, a résztvevő megfigyelés pozíciójával élő kutató elemzési lehetőségeivel, és gazdagabb kontextus-háló felmutatásával. Egyedi, becses, s főleg jelentős kutatói perspektívát is jelző munka ez, melynek a kortárs kisebbség-, etnicitás-, identitás-, romológiadiskurzusok és az idegenségtematikák jövője szempontjából komoly tudásvonzatai vannak.

Telepített örökség, összehasonlító áttekintések

Departure and Arrival. Migratory Processes and Local Responses from Ethnographic and Anthropological Perspective. Szerk. Bata Timea – Jakab Albert Zsolt, L'Harmattan Kiadó – Kriza János Néprajzi Társaság – Magyar Néprajzi Társaság – Néprajzi Múzeum, Budapest Cluj–Napoca: 2019. 246 oldal, Kriza Books No. 46.

A megszorítások politikája, a gazdasági és demográfiai, politikai és rokonsági hálók meg-megszakadása lett kiterjesztett témaköre Bata Tímea és Jakab Albert Zsolt kötetének is, mely *Departure and Arrival. Migratory Processes and Local Responses from Ethnographic and Anthropological Perspective* címen jelent meg szerkesztésükben.[5] A négy nagyobb fejezetre tagolt tanulmányválogatás a legkülönbözőbb marginalitások és rokonsági kötődésváltozások tematikus tanulmányait rendezi el (minden írás végén magyar-román-angol kivonattal) a nemzetek, identitások és kultúrák közötti felértékelődések összefüggései szerint. Lényegre csupaszítva, a mozgásba lendülő, az érkező, a történeti példákban szintúgy megjelenő, az egykori és mai migrációk identitásokra visszaható sajátosságait járja körül, legvégén az örökségesítés kérdésével a muzealizálás kortárs feladatkörét is érintő mentéskísérletek fejezetében. A szerkesztők bevezetője idejében jelzi a kötet tartalmára érvényes szempontot, a migrációk földrajzának milliók számára sorsdöntő helyzetté válása és a kibocsátó, befogadó, átmeneti tartózkodást legitimáló stációk

[5] Futó betekintésre lásd: http://kjnt.ro/szovegtar/kotet/KKonyvek_46_2019_BataT-JakabAZs_eds_Departure

másfél évszázadra mindenképpen érvényes változatainak tapasztalatát, egyben azt is: a lokális csoportok élethelyzetében a csupáncsak demográfiai és népmozgási olvasat ma már ki kell egészüljön etnográfiai és antropológiai, kultúrakutatási aspektusokkal is az interdiszciplináris megközelítés érvényre juttatása érdekében.

E konferencia-előadások anyaga a kutatók elemezte történeti példákkal (Csibi Krisztina, Pekka Leimu, Nagy Ákos, Art Leete, Vass Erika, Nagy Ákos dolgozataiban) az „otthon" fogalmának ideáltipikus változatai mellé az időleges és az állandó, a szükséglet és a gazdasági kényszer, a kulturális és a mentális igények nagy térségekre is jellemző sajátosságait vonultatja fel (amerikai, magyar és román, szibériai, bukovinai, bánáti és finn viszonylatok között), ezek tipizálhatóságával és érvényesülésmódjaival mintegy példatárrá is avatva (Balogh Balázs, Dimény Attila, Földessy Edina, Art Leete, Helena Routsala, Szabó Á. Töhötöm, Vajda András tanulmányaiban), kezdve a „hordozható örökségek" identitásépítő hatásaitól a szokásnéprajz és lokális megjelenésmódok egészen modern (például biológiai, home-office munkavállalási, migráns-foglalkoztatási, turisztikai stb.) változatokig (lásd Jakab Albert Zsolt, Peti Lehel, Szabó Lilla írásait). A kötet mind a kortárs néprajzi, mind a közösségkutatási, identitáselemzési, turisztikai, romakutatási, demográfiai, szociológiai és kulturális antropológiai megközelítések felé megtett jelentős lépésnek mondható, minthogy a szociabilitás olyan momentumait érinti, melyeket a legritkább esetben szokás a népmozgási kérdésfeltevések társadalmi válaszainak sokféleségében megfogalmazni. A ki-, el- és bevándorlás mellett a nemzeti kisebbségek, a kulturális fesztiválok, az alkoholfogyasztás, a társadalmi tőke, a kommunikációk, a tárgykultúra, az integráció, kitelepítés, kollektivizálás, digitális műveltség, technológiai és turisztikai tünemények hosszú sora válik itt tárgyszóvá és megértésre érdemes folyamatok időleges leképezésének tartalmává.

Újrakérdezett identitás

Kovács András – Barna Ildikó: *Zsidók és zsidóság Magyarországon 2017-ben. Egy szociológiai kutatás eredményei.* Szombat, MaZsiKE: Budapest: 2018. 226 oldal

Mintegy időbeli előkép is lehetne ehhez a sokágú áttekintéshez a tematika terén jóval fókuszáltabb kötet, mely Kovács András és Barna Ildikó elemzését tartalmazza *Zsidók és zsidóság Magyarországon 2017-ben. Egy szociológiai kutatás eredményei* címen.[6] Egy közel két évtizeddel korábbi kérdőíves szociológiai kutatás a régebbi statisztikai adatgyűjtések után az első átfogó feltérképező munka lett, mely előzőleg „megközelítőleg pontos demográfiai és társadalmi-gazdasági képet adott

[6] Online: https://archive.jpr.org.uk/object-508

a magyarországi zsidókról, a zsidósághoz és a zsidó intézményekhez való viszonyukról", ám időközben mint adatbázis lassanként elavult, „egy új zsidó generáció lépett a színre, és nagymértékben megváltozott a magyarországi és nemzetközi környezet is. Ezért magyarországi és nemzetközi zsidó szervezetek elhatározták, hogy konzorciumot hoznak létre a tizennyolc évvel korábbi kutatás megismétlésének támogatására", s ennek eredményeit adja közre a szerkesztő-szerző-páros ebben a kötetben.

Lévén szó táblázatokkal vaskosan bővített elemzésről, bizonyos lehet az olvasó abban, hogy a kutatás céljait taglaló első fejezet, melyben a mintavétel és a reprezentativitás szempontjai is szerepelnek, valójában csak előjelzi a vizsgálat fókuszpontjait (ezen belül a tematikussá formált tizenkét fejezet tárgyköri karakterét és fejezetenkénti összefoglalókban az olvasati tanulságait is), egyben a kutatás egészének többes célját is körvonalazza. Ebből kiviláglik, hogy mindebből „először is képet alkothatunk a magyarországi zsidóság demográfiai jellegzetességeiről, gazdasági helyzetéről, társadalmi státusáról, térbeli és társadalmi mobilitásáról. Ennek érdekében a felmérés négy generációról – a megkérdezettek nagyszüleitől gyermekeiig – gyűjtötte össze a legfontosabb adatokat". Az adatbázis azonban mindössze pontosító eszköz, így másik fontos célként nevezhető meg „a mai zsidó identitás vizsgálata, a különféle identitásokkal rendelkező zsidó csoportok azonosítása, jellemzése volt. Ennek érdekében vizsgáltuk a zsidó hagyományhoz való viszonyt a korábbi és a mai generációkban; a vallási és szekuláris zsidó identitás különféle változatainak elfogadását, illetve elutasítását; valamint a megkérdezettek véleményét az asszimiláció, integráció, illetve disszimiláció alternatíváiról", a vállalt zsidó önazonosságot állami szervezetek által végzett adatgyűjtés során (például népszámláláskor), vagy a felekezeteknek és civil szervezeteknek címezhető adó felajánlásakor, illetve akkor, amikor ez a vállalás a nyilvánosságra kerülő statisztikai adatokat is befolyásolja. Erre kapcsolt egy külön kérdéscsoportot, mely „a megkérdezettek Izraelhez való viszonyáról és a holokauszt emlékezetével kapcsolatos véleményeiről" szól, s eközben láthatóvá vált, „miként látják a zsidóság helyzetét a mai Magyarországon, mit gondolnak a nem zsidókhoz való viszonyról, az antiszemitizmusról és a magyar politika különböző aspektusairól". Még erre is épül egy harmadik célcsoport, valamely „stratégiai koncepciók kidolgozására is alkalmas adatbázis létrehozása", mely „lehetővé teszi a zsidó felekezetek, szervezetek és aktivisták számára, hogy pontosan lássák: milyen kép él róluk a zsidóság különböző csoportjaiban; mennyire ismertek abban a közegben, amelyet képviselni szándékoznak; hogyan ítélik meg tevékenységüket a megkérdezettek; és végül melyek azok a tényezők, amelyek a zsidó szervezeti életben való részvételre ösztönzik, vagy éppen visszatartják attól a kérdezetteket", de egyben „a szociális támogatásra leginkább rászoruló zsidó csoportok" is képbe kerülnek, mindemellett az is, „milyen támogatásokra tartanának igényt a megkérdezettek. Az adatbázis alkalmas a formális és informális oktatás stratégiáinak megalapozására, mivel megmutatja, hogy mekkora a kereslet a zsidó iskolarendszer különféle intézményei

iránt, és milyen igényeket táplálnak ezekkel szemben a megkérdezettek", mennyire „képesek és készek a megkérdezett minta tagjai zsidó célokra adományozni, illetve hogy mik az adományozási készség ösztönzői és gátjai". Így a helyzetkép egyúttal a perspektívák felmérése, szükségletek és források körképe is, mely visszahat a demográfiai, identifikációs, vallásgyakorlati, asszimilációs, hagyománykövetési, világnézeti, „politikai" preferenciákat behatároló vagy magát az identitás kérdését is pontosító témakörök szempontjaira (7.). Az adatelemzésben és a résztémák feldolgozásában további kutatók is részt vettek (Barna Ildikó mellett Hann Endre, Koloh Gábor, Kovarek Dániel, Pál Borbála, Pásztor Tibor, Róna Dániel, Surányi Ráchel és Szőnyi Eszter), akik a nagyságrendben tizenegy ezer fős mintában a hólabda mintavételen alapuló feltárás (nem, életkor, lakóhely szerinti megoszlás, zsidó intézményrendszerhez kötődés foka szerinti mintavételi mutatók) egykori szempontjaihoz hozzávették a zsidó szervezeti életben valamiképpen részt vevő, „erősebb vagy gyengébb szálakkal" különféle zsidó intézményekhez kapcsolódó kört is („úgynevezett nem kötődő vagy egyenesen rejtőzködő" csoport, mely valamiféle „zsidó listára" kerüléstől családtörténeti és személyes okokból tartózkodni óhajtott). „Mindazonáltal a felmérés reprezentativitását illetően azt kell mondanunk, hogy az egész vizsgálandó népességet jellemző statisztikai alapadatok és a véletlen mintavétel feltételeinek hiánya, valamint a hólabdás mintavételből adódó mintatorzulás miatt a válaszadók csoportja nem tekinthető a mai magyar zsidóság statisztikailag reprezentatív mintájának." (11.)

A kötet összefoglaló fejezetei (nem különbül a záró blokk angol nyelvű alapos kivonata, 207−226.) roppant izgalmas konklúziókhoz kalauzolnak, akár az identitás, az antiszemitizmus, „a zsidók mint társadalmi csoport" vagy a holokauszt emlékezetének témaköreiről, a zsidó szervezetek ismertsége vagy a sajtótermékek használata kérdéseiről szólva. („A válaszolók több mint 60 százaléka semmilyen nyomtatott zsidó újságot nem olvas, 22 százalékuk alkalmilag, 18 százalékuk viszont rendszeresen olvas legalább egy zsidó lapot"), a zsidó rendezvényekre járás adatairól, a fesztiválok és zsinagógai koncertek népszerűségéről (korosztályi eltérésekkel), vagy az Izraelhez fűződő viszony adatairól. Ebben is talán külön hangsúlyt kap az izraeli politikát már kritikusabban szemlélő, a kitelepedést fontolgató, de még nem eldöntő, kötődését azonban kinyilvánító, különösen a fiatalabb korosztályra jellemző entitás számszerű gyakorisága (132−141.), továbbá a tradíciójukat őrzők és a tradíciójukat feladók értékrendformáló identitáskereséseiről, önreprezentációjuk hétköznapi és intézményes értékeléséről szóló mutatók látványos eredményei (142−155.). Barna Ildikó és Kovács András (kollégáikkal együtt) egy korszakos áttekintést kínálnak, melynek látszólag elnagyoló címe valójában „egy szociológiai kutatás" ismételt és pontosított összképét tartalmazza két évtizednyi változás-jelzés szándékával akkor is, ha a szerkesztői mérleg még további részkérdések és elemzési dimenziók felé látja nyithatónak az elvégzett munkát (7−11.).

Negyedszázad a huszadikban

Magyarok Romániában. Tanulmányok az erdélyi magyarságról. Szerk. Bárdi Nándor – Filep Tamás Gusztáv – Éger György, Kolozsvár: Kriterion – EME, 2020. 354 oldal

Elemző szempontok jogosultsága, például fél- vagy negyed évszázados áttekintésben, ma már nem a történeti időzónák újrafelosztásának kísérlete, hanem adatok rendezési és mérlegelési határát jelző fogalom is. Különösen akkor, ha a 20. század mérlegének elkészítéséhez a változás/váltás/átalakítás/újrakezdés ideje ez. A *Magyarok Romániában (1990–2015)* kötet, mely *Tanulmányok az erdélyi magyarságról* (szerkesztették: Bárdi Nándor, Éger György, Filep Tamás Gusztáv) alcímmel jelent meg a Kriterion kiadásában,[7] olyan kismonográfiasorozat tervébe illeszkedett, melyben nyitó kötetként „az utóbbi 25 év romániai magyarságra vonatkozó történeti-társadalmi-politikai kutatásainak szintézisére törekedett. A kisebbségi közösséget, mint társadalmi önszerveződést tárgyalják, szélesebb történeti keretben, illetve Románia és Erdély társadalmi viszonyaiban értelmezzük. A címben ígérthez képest többet adunk az 1918-ig visszanyúló történeti áttekintéssel, amely az 1989 utáni kisebbségtörténeti kutatásokat próbálta összegezni. Ugyanakkor a romániai magyar intézményességnek hiányoznak olyan mezői (például egyesületek, közművelődés, tudományosság), ahol a szerkesztők nem találtak átfogó kutatásokat vagy szerzőket. Jelen kötetünk szerzői a téma romániai és magyarországi szakértői, nagyrészt a kolozsvári Kisebbségkutató Intézet és a TK Kisebbségkutató Intézetének munkatársai" – szól az Előszóból a szerkesztők megfogalmazása. A második kiadás azonban pontosítja a szerkesztési és témakörvonalazási szempontokat: „A kiegészített kötet azzal segíti a továbblépést, hogy összegzi az addigi kutatási eredményeket, illetve helyzetképet ad. Ez utóbbi tudományos szakszerűsége pedig segítheti a hiteles társadalmi önkép kialakítását. Jelen kiadásban jelentősen lerövidítettük a történeti felvezetőt, tényleg csak támpontokat adtunk, elbeszélés nélkül. Ugyanakkor bővítettük a kötetet egy – a már említett angol kötetben megjelent írásból készült –, a gazdaság és etnicitás erdélyi viszonyait taglaló tanulmánnyal, és a kötet végén néhány társadalomtörténeti-statisztikai adatsort is közlünk Erdély 20. századi nemzetiségi viszonyainak változásáról. Sajnos a tervezett harmincévnyi

[7] A második, bővített kiadás a Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó együttműködésében megjelent kötet alapján. Erdélyi Múzeum Egyesület – Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2020., 354 oldal. A 2017-es kiadás megtalálható elektronikusan is itt: http://real.mtak.hu/74603/ ; a második kiadás elérhetősége: http://real.mtak.hu/94190/ Erősebb elméleti keretezéssel Csata Zsombor a gazdaság etnikai szerveződésével foglalkozó tanulmánnyal kiegészülve jelent meg egy erre a kötetre épülő, de a „kolozsvári triász" (Kiss Tamás / Toró Tibor / Székely István Gergő) munkásságába szervesen beépülő angol nyelvű munka is: *Unequal Accommodation of Minority Rights: Hungarians in Transylvania*, Eds. Kiss Tamás – Székely István – Toro Tibor – Nándor Bárdi – Horváth István, London: Palgrave, 247. p.

kronológia közléséről terjedelmi okokból le kellett mondanunk. Reményeink szerint ezt a 150 oldalnyi anyagot külön publikálhatjuk." (6.)

Izgalmasabb lenne a kötetről terjedelmesebb ismertetőt adni, mint szelektálva összefoglalni. (Önmagában a tartalomjegyzék pontosan fele annak, amennyi terjedelmet itt a könyv egészére szánhatok!). Minthogy a jelzett időszakra érvényesen a mű egésze valóban a teljesség ábráját mutatja, röviden: mindenről szól és részleteiben is, amivel nemcsak kimondhatóvá válik a „mindenről szól" tapasztalat, hanem szinte igazolható is. A terjedelmileg rövid bevezetők a kilenc fejezet élén ennél pontosabban behatárolják, miről, s teszik ezt 15−30 oldalon, de például nincs önálló fejezet a tudományterületek és akadémiai élet mikéntjéről. Van viszont bőséges és alapos tájoló *România magyarságpolitikája 1918 és 1989 között* (*Bárdi Nándor*) címen, fogalmi körülírással, politikatörténeti periodizációval, hetven év magyarságpolitikájának keretezési szándékával (13−30.), van *demográfiai és társadalmi makrofolyamatok* (*Kiss Tamás*) részletrajza a változó etnikai rétegződési rendszerrel (31−80.), van *Nyelvismeret, nyelvi jogok és nyelvhasználat* (*Horváth István*) fejezet médiafogyasztással, nyelvhasználati minták részletrajzával és értelmezési következtetésekkel (81−123.), van *jogi helyzetkép* (*Fábián Gyula*) alkotmány és kétoldalú szerződések, identitáshoz való jog és az etnikai arányok megváltoztatásának tilalma, diszkrimináció és a hátrányos megkülönböztetés, nemzeti jelképekhez és ünnepekhez való jog, vallásgyakorlás joga, önkormányzati jogosítványok, külfölddel való akadálytalan kapcsolattartás joga, valamint anyanyelvhasználat az igazságszolgáltatásban részkérdéseivel (125−166.), van fejezet a *gazdaság sajátosságaival* (*Csata Zsombor*), a munkaerőpiaci, jövedelmi, társadalmi tőke-kérdésekkel és a jellegadó folyamatok áttekintésével (167−199.). Önálló fejezetet alkot *az erdélyi magyarok: kisebbség, politikai közösség vagy diaszpóra?* (*Kiss Tamás*, *Toró Tibor*, *Székely István Gergő*) kérdésköre a többség tekintetében elhelyezett kisebbségről, a magyar politikai mező sajátosságairól és az állampolgársági, nemzetpolitikai viszonyokról (201−263.), az *oktatásügyről (Papp Z. Attila*, *Márton János*) intézményesültség és kompetencia-fokozatok szerinti bontásban (265−295.), önálló fejezet az *Egyházak és vallási élet* (*Kiss Dénes*) ugyancsak intézmények, tevékenységek és társadalmi hatásterületek szerint (297−315.), majd a *Nyilvánosság és médiafogyasztás (Magyari Tivadar)* mutatóival a médiaszerkezet és médiafogyasztás aktuális meghatározóival (317–341.), végül *Társadalomtörténeti statisztikai diagramok Erdély 20. századi nemzetiségi viszonyainak változásairól* (*Összeállította Pakot Levente*) (343−351), s mindegyik fejezethez bőséges bibliográfia vagy forrásjegyzék is dukál.

A rendszerváltás utáni negyed évszázad romániai társadalmi és politikai folyamatok magyarságot érintő része itt olyan összegzésben áttekintett, hogy az tükrözi nemcsak a kutatási trendeket és az állapotrajzot, de egyben a fennebb hiányolt tudományos spektrumot is visszajelzi. A kötet hátoldali ismertetője „hiteles társadalmi önkép kialakításának" és eredményeinek rajzolatát ígéri, ami bőven teljesül is

azzal, hogy a magyarországi és az erdélyi kutatók intenzív együttműködését reprezentáló tárgykörök, témacsokrok áttekinthető és praktikus levezetésével nemcsak az énkép/önkép, hanem a 20. századi társadalmi folyamatok árnyalt „országjelentését" kapjuk az ezt elemző szándékkal feltáró kutatóktól, avagy (Bárdi Nándor kifejezésével) olyan „önkép-bázis" felrajzolását is, mely a szlovákiai magyarságról már megszületett, s melynek részkérdéseiről „bizonyos kérdésekben komoly monográfiák és szakirodalmi összefoglalók" is megjelentek már, „nem beszélve a *Romániai Magyar Évkönyv* 2000 és 2011 között megjelent nyolc kötetéről, illetve a *Magyar Kisebbség* (1996–) és az *Erdélyi Társadalom* (2003–) tematikus blokkjairól" (5-6.). Mindezeket és a 2010 után elindult változásokat is értelmező referenciakötetként taglalják munkáikat, kiegészítve és egészében áttekintve a rendszerváltás utáni negyed évszázad erdélyi magyarságot érintő társadalmi és politikai folyamatait, összegezve az addigi kutatási eredményeket, illetve helyzetképeket. Az első kiadáshoz képest bővült a kötet a gazdaság és etnicitás erdélyi viszonyait taglaló szemponttal és a kötet végi társadalomtörténeti-statisztikai adatsorokkal, melyek „Erdély 20. századi nemzetiségi viszonyainak változásáról a társadalomtudományok nemzetközi fogalmi rendszerében és értelmezési modellekkel keretezve" mutatják be a romániai magyarok etnopolitikai és társadalmi viszonyait. Egészében egy valóban ki- és széttekintő, bizton állíthatóan monografikus munka ez, melynek funkciója és helye is a nagy, rendszerező áttekintések között nyer rangot. Kisebbségtudományon belül ez többletérdem is, a kutatók együttműködésének, partnerségének bizonysága ugyancsak az.

Közösségi értékgyakorlat

Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében. Szerk. Bárdi Nándor, Filep Tamás Gusztáv, Lőrincz D. József, Pozsony: Kalligram, 2015. 337 oldal

Miből lett kutatáshagyomány és miért maradt spirituális élmény a kisebbségi kérdés kezelése? Hogyan épült fel a nem csupán szociografikus, szociológiai vagy történeti kisebbségkép, a jogi diskurzusba ágyazódó vagy revanspolitikától mentes közösségtudatvizsgálat az erdélyi magyar közírásban az 1920-as, 1930-as években szolgálatként, hivatásként megjelenő közösségi elköteleződésben, melyből az a „hagyomány" lett a hetvenes évekre, mely előzményként idézhette meg a magyar kisebbségi közösségek működésének megértéséhez szükséges, ma már elkerülhetetlen kritikai rálátást? Ezt a cirkalmas kérdést tették föl 2011 májusában egy kolozsvári műhelybeszélgetésben azok a kutatók, akik az ott megtartott Hungarológiai Kongresszus történeti szekciójában 14 előadást vitattak meg e témakörben, hogy abból könyvet formáljanak és további publikációk, viták, értelmezések irányába

fordítsák a tisztázás szándékát. A népszolgálat mint gyűjtőfogalom Gáll Ernőtől származó megfogalmazása „*mind a gazdasági, mind a kulturális felemelkedést elősegítő, a jobbító tevékenységet jelöli. Lényegénél fogva felvilágosító jellegű, morális szempontból pedig – a már említett hivatástudaton és elkötelezettségtudaton kívül – hűség és felelősség jellemzi, aki a népét szolgálja, elsősorban a dolgozók érdekeit képviseli...*”, még ha ennek súlyos árát az fizeti meg, „*aki életének értelmét a társadalmi-nemzeti haladás előmozdításában találta meg*…”, s nem menekülhetett tőle azután, „*az általa diktált hűség viszont személyiségünk kiteljesedését, azonosságunk megőrzését szavatolja*”, így a kockázat mellett az áldozat megtérülő vállalás maradt.

A kötet szerkesztői (Bárdi Nándor, Filep Tamás Gusztáv, Lőrincz D. József[8]) *A közösségi elkötelezettség kutatásáról* címmel foglalták össze értelmezési szempontjaik alakulását, s egészében *Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében* címen kötetben jelentették meg kreatív vitákban érlelt tanulmányaikat. A bevezető körvonalak már jelzik, hogy „a romániai magyar elit emlékezetpolitikájában az 1937-es Vásárhelyi Találkozót a mindenkori belső, közösségen belüli konszenzus példájaként emlegetik, záróhatározatát pedig a romániai magyar nemzeti mozgalom egyfajta stratégiai alapdokumentumának tekintjük. Itt a közösségi céloknak alárendelt hivatáson túl határozott értékorientáció is megjelent” (8.), melyet már előkészített „Mikó Imrének, a generációs csoport meghatározó alakjának, az erdélyi magyar politika 1936–1944 közti és 1971–1978 közti háttérben maradó formálójának jövőképelvárása”, a „*beállunk közkatonának a magyar jövő: munkások és parasztok sorába s az ő érdekeik értelmi szolgálatában keressük letűnő középosztályunk új nemzedékének a jövő társadalmához való jogát*” (uo.).

A kötet éppen azt illusztrálja a tizenegy tanulmány anyagával, hogy „a népszolgálatot megfogalmazók számára a két világháború között a kisebbségi kérdés kezelése sem elsősorban mint jogi (’emberjogi’), hanem mint spirituális kérdés vetődik fel: a nemzetiségi kérdés menedzselésének az elsődleges feltétele nem a külső jogi keretek kialakítása, hanem a saját lelki transzformáció. A revízió például elsősorban a ’magunk revíziója’ kell, hogy legyen. Ebben a cselekvési modellben az elitnek társadalmi kötelezettségei vannak. Az ’egyéni’ megnyilatkozások csak akkor jogosultak, ha egy valamilyen tágabb, a közösség számára hasznos eszmerendszerhez igazodnak. (Szekularizálva ezért is lehetett a ’társadalmi kötelezettséget’ a totalitárius rendszerlegitimációra felhasználni.) Eszerint az ’egyéni’, ’eredeti’, de a közösség számára haszontalannak vagy károsnak minősített vélemények értelmetlenek és értéktelenek…” (9.). Viszont az 1945 utáni erdélyi magyar

[8] Utóbbi tavalyi halála különösen fontossá teszi, hogy emlékével és e kutatási témakörrel vállalt aktivitásával a fogalomkutatás spiritus rectorai közé soroljuk, az emlékét megörökítő filmet még tájékozódásra is javasoljuk: https://eloszekelyfold.ro/2021/06/10/d-lorincz-jozsef-emlekkonferencia/

közéletben a „pragmatikus" ideológia, mely a szocializmus-kommunizmus eszményének keretébe illesztette a népszolgálatot mint jelszót és modellt, sikerrel fosztotta meg ezt „legfontosabb elemétől, a spiritualitástól". A kutatók/szerzők hipotézise arra épült, hogy ezt a morális és közösségi vállalást „a nemzeti kultúra mint egyfajta szekularizált teológia" értelmében megjelenő értéktartalmat érdemes vizsgálni: „A társadalmi elkötelezettség pedig ennek a nemzetkisebbségi kultúrának a védelmében, építésében valósulhat meg. Mindezt pedig egy szocialista, nemzeti kommunista ideológiai szerkezetben lehetett képviselni, és ezáltal folyamatosan tematizálni a saját közösség érdekeit. Mivel kutatásunk középpontjában általában az elitek közösségi elkötelezettsége állt, fontosnak gondoltuk túllépni az erdélyi példán, ezért a három, a harmincas-negyvenes évek erdélyi népszolgálatának fogalomtartalmát tisztázó írás (Bárdi, Egry, Oláh) után a magyarországi népi írók, a felföldi kereszténytársadalmi ifjúsági mozgalom és a harmincas évek jugoszláviai magyar társadalomépítő törekvéseit is elemzi egy-egy tanulmány (Papp, Filep, Bárdi). Ezt követően a harmadik blokkban 'fent' és 'lent' két romániai magyar életpályát vizsgálunk meg, de köztük az erdélyi magyar irodalom hetvenes évekbeli vonatkozó vitájáról is áttekintést kapunk egy harmadik tanulmány/sor/ból (Bottoni, Miklós, Gagyi). A kötetet záró blokk két tanulmánya szélesebb politikai antropológiai értelmezési kereteket keres a közösségi elkötelezettség értelmezéséhez (Horváth, Lőrincz). Úgy gondoljuk, hogy a könyvünk nagyban hozzájárul az erdélyi kereszténytársadalmi gondolatkör és a saját társadalom számára akkor és ott megfogalmazott közösségi eszmék tisztázásához. Kifejezetten az 1944 utáni fejleményekkel a kötetben négy tanulmány foglalkozik. Ezek azonban a kérdés sokszálúsága miatt eleve nem képesek lefedni a fogalom átalakulását. Így a kérdéseinket újrafogalmazva további kutatásokra van szükség" (9−10.).

Ez utóbbi hangsúlyt maguk a szerzők is nem egyszer kiemelik írásaikban, de a hangsúlyok révén az egyes írások (olykor az eltérő korszakok révén, máskor a népszolgálatot megjelenítő szellemiség esetpéldái révén, például Bárdi Nándor, Oláh Sándor, Filep Tamás Gusztáv, Stefano Bottoni, Gagyi József, Lőrincz D. József) eltérő változatokat is föltárnak. Fogalomtisztázó igénnyel tekinti át elméleti anyagát is Bárdi Nándor (*A népszolgálat genezise és tartalomváltozása*), Egry Gábor (*Nép, nemzet, állam, társadalom: népszolgáló közösségkép és közösségszervezés az erdélyi magyar politikában, 1918–1944*), Papp István (*A népszolgálat formái a magyar népi mozgalom történetében*), Miklós Ágnes Kata (*A népszolgálat és a hetvenes évek romániai magyar irodalmának nemzedéki vitái*), Horváth Ágnes (*A Népszolgálat, a Szolgálat és a Nép között*) és Lőrincz D. József (*A népszolgálat*), ugyanakkor a korszak- vagy térség-szempontú mérlegelés is sejtelmes-megértő asszociációkhoz vezeti az olvasót Oláh Sándor (*A népszolgálat eszméje Erdély „felemelésében", 1940–1944*), Filep Tamás Gusztáv (*Az „Új Élet" című folyóirat ideológiája a harmincas években*), Bárdi Nándor (*Sajtóterjesztés és társadalomszervezés. Kende Ferenc a vajdasági magyar közművelődés szervezésében*

(1935–1940), Gagyi József (*Polgármester és naiv faragó*) vagy Bottoni Stefano (*Népszolgálat, mint politikai játszma. Mikó Imre és a román állambiztonság, 1948–1971*) tanulmányában. Az előszóként funkcionáló elmélettörténeti bevezetőben már hangsúlyt kapott, hogy akár az erdélyitől messze nem független magyar szociográfiai és publicisztikai közlések harmincas évek táji irányzata, s (részben magam tenném hozzá: ennek későbbi „Magyarország felfedezése") mint vállalt cél sem maradt érzéketlen „az erdélyi magyar közírásban az 1920-as, 1930-as években szolgálatként, hivatásként megjelenő közösségi elköteleződést kulturális kódnak tekintett", a „magyar kisebbségi közösségek működésének megértéséhez" vezető kérdések sora révén sem. A mikrolokális és érdekcsoport-relációkban is eligazodást segítő részkérdések bemutatása itt már pontosítja, hogy e népszolgálati tartalom „kódfejtéséhez" vezető különböző kérdések megfogalmazása a kutatási teória további újragenerálását indukálja: „Mit gondol a saját társadalmáról és hogyan konstruálja meg azt egy-egy magyar kisebbségi elitcsoport a 20. században? Milyen az a közösség-konstrukció, amelynek a vélt vagy valós érdekeit a kisebbségi elit – régiónként és különböző időszakokban – képviseli? Ezek a társadalomkonstrukciók hogyan válnak a kisebbségi önszemlélet pilléreivé, miként fejtik ki szocializációs hatásukat?" (7.).

Nem áttekintő, s még csak nem is összegző megállapításként – továbbá talán „menekedve" attól a felelősségtől, hogy a tekintélyes szerzői-kutatói kör helyett törekedjek sommás megfogalmazásokra – talán kimondható itt a kutatói habitusok érzékeny közelítése olyan (alapjában véve történeti, fókuszálva kisebbségtörténeti, folyamatában társadalom- és nyilvánosságtörténeti) dimenziókhoz, melyekben jól cizellált arányban marad a helyi tudás (émikus) és a kultúrakutatás összefoglaló (étikus) szemléletmódja, a közelnézet és a nagyszerkezetben megjelenítés funkcionalitása, a nép- és tájtörténeti sajátosságok perszonális stratégiákban megmutatkozó jellege, továbbá szociológiai jelentéskörű és szociálpszichológiai tapasztalattal alátámasztott számos tartalma, valamint a kutatók elméleti hátterének összehangolására tehető kísérlet sikeressége is. A közösségi elköteleződés alakváltozatai így lesznek a közös tudás bázisává a kutatók következő generációi és újabb kérdésfeltevéseik érvényessége számára.

Összegzésképpen

Fent jelzetten szemleszándékkal indultunk tehát magyar a falvak marginális pozíciót eredményező migrációs kérdéseinél (Pozsony), átléptük a határt „Gömbalja" etnikai-antropológiai struktúráinál, elérkezve a legkülönbözőbb marginalitások és rokonsági kötődésváltozások tematikus tanulmányain át a vallási-kulturális önképek és társadalomrajzok világáig, hogy országnagy kiterjedésben kapott áttekintésekkel zárjuk… E gondolatmenet valamelyest önálló összeállítás, egyben talán

kísérlet arra is, hogy a mikrofolyamatoktól a makrotörténésekig ívelő horizonton a kisebbségi lét alakváltozatait állítsuk össze valamiféle „egybeolvasás" szándékával. Ebből is csupán az első kísérlet ez, melynek folytatására megannyi szakmunka áll még készenlétben… De talán így lehet majd elérni, hogy a Vargas Llosa felhangolta élményvilág elbeszélői hozzájárulhassanak ahhoz, hogy „közösséggé formálva általuk azt a szétszórt lényekből álló népet, és elevenen tartva közöttük az összetartozás érzését, hogy testvéri és egységes valamit alkossanak…".